

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΗ Κ. ΣΑΜΣΑΡΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1989

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος: Κωνσταντίνος Βαβοῦσκος
 Αντιπρόεδρος: Αντώνιος-Αιμίλιος Ταχιός
 Γεν. Γραμματεὺς: Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
 Ταμίας: Ἀλέξανδρος Χατζηδημος
 Ἐφορος Βιβλιοθήκης: Ἀνδρέας Βαβρίτσας
 Σύμβουλοι: Ἰωάννης Ἀγγελίδης
 Βασίλειος Κόντης
 Νικόλαος Μουτσόπουλος
 Ζαχαρίας Τσιρπανλῆς

ΔΗΜΗΤΡΗ Κ. ΣΑΜΣΑΡΗ

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ
 ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ
 ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ**

ΤΟ ΤΜΗΜΑ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

*«Τῆς τοῦ φιλοσόφου πραγματείας εἶναι νομίζομεν,
 εἴπερ ἄλλην τινά καὶ τὴν γεωγραφικὴν,
 ἢν νῦν προηγήμεθα ἐπισκοπεῖν»*
 (Στράβ. Ι.1)

*Στα παιδιά μου
Βερενίκη και Κώστα*

ISBN 960-7265-01-7

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	Σελ. ΙΧ-ΧΙ
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΦΥΣΙΚΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ, ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ-ΟΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ "ΧΩΡΕΣ" - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

A. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	7
I. ΟΡΕΟΓΡΑΦΙΑ	
II. ΥΔΡΟΓΡΑΦΙΑ	8
α) Ποταμοί	10
β) Λίμνες - Έλη	11
III. ΚΛΙΜΑ	
• B. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	13
I. ΧΛΩΡΙΔΑ	16
II. ΠΑΝΙΔΑ	18
III. ΟΡΥΚΤΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ	21
Γ. ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	24
I. ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ	25
II. Η ΚΥΡΙΑ (ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ) ΔΙΑΚΛΑΔΩΣΗ ΤΗΣ ΕΓΝΑΤΙΑΣ ΟΔΟΥ	25
III. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΟΔΙΚΕΣ ΑΡΤΗΡΙΕΣ	27
α) Εγνατίας οδού	31
β) Κύριας (οριζόντιας) διακλάδωσης της Εγνατίας	
Δ. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	34
I. ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	35
α) Ελληνικός πληθυσμός	38
β) Ξένος (εξελληνισμένος) πληθυσμός	

II. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	
α) Εσωτερική μετατόπιση	40
β) Εξωτερική μετατόπιση	41
E. ΟΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ "ΧΩΡΕΣ"	
I. ΘΕΣΗ - ΕΚΤΑΣΗ - ΟΡΙΑ	42
α) Ελευσιώτιδα	44
β) Ορεστίδα	48
γ) Εορδαία	53
δ) Νότια Λυγκηστίδα	56
II. ΕΔΑΦΟΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ	57
ΣΤ. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ : ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ-ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ	61
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ	
A. ΕΛΙΜΙΩΤΙΔΑ	
I. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ	69
II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ	79
α) Περιοχή σημερινού νομού Γρεβενών	117
β) Περιοχή σημερινού νομού Κοζάνης	117
1. Επαρχία Βοΐου	141
2. Επαρχία Κοζάνης	
B. ΟΡΕΣΤΙΔΑ	
I. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ	149
II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ	154
α) Περιοχή σημερινού νομού Καστοριάς	166
β) Περιοχή του δυτικού τμήματος του νομού φλώρινας	
Γ. ΕΟΡΔΑΙΑ	
I. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΟΝΟΜΑΤΑ	168
II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ	

α) Το νοτιοανατολικό τμήμα του σημερινού νομού φλώρινας	172
β) Η σημερινή επαρχία Εορδαίας	173
γ) Το βορειοανατολικό τμήμα της σημερινής επαρχίας Κοζάνης	179
Δ. ΝΟΤΙΑ ΛΥΓΚΗΣΤΙΔΑ	
I. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΟΝΟΜΑΤΑ	182
II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ	184
E. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	200
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	205
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	221
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	227
SUMMARY	275
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	283
ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΚΑΡΙΦΗΜΑΤΩΝ	327

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η έρευνα της ιστορικής γεωγραφίας της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας με απασχολεί από το 1968. Είχα ξεκινήσει τότε τη σχετική έρευνα από το τμήμα εκείνο που αντιστοιχεί στη σημ. Ανατολική Μακεδονία (νομοί Σερρών, Δράμας και Καβάλας). Καρπός της έρευνας εκείνης, που διάρκεσε γύρω στα επτά χρόνια, ήταν η δημοσίευση σχετικής μονογραφίας για την περιοχή αυτή¹.

Από τότε δεν έπαψε να με απασχολεί συνεχώς η ιστορικογεωγραφική έρευνα της υπόλοιπης (Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας). Από το 1977/78 μάλιστα, με την πρόσληψή μου στο Τμήμα Αρχαιολογικών Ερευνών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, τέθηκαν ως κύριοι στόχοι η επιγραφική και ιστορικογεωγραφική έρευνα της Μακεδονίας και ιδιαίτερα της Δυτικής Μακεδονίας, που ήταν και λιγότερο γνωστή στην επιστημονική έρευνα². Η επιγραφική έρευνα της περιοχής αυτής παρακωλύθηκε, αλλά η ιστορικογεωγραφική συνεχίστηκε αδιάλειπτα. Μερικές προκαταρκτικές διαπιστώσεις από την έρευνα στη Δυτική Μακεδονία τις είχα ανακοινώσει στο "Δ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο" (Θεσσαλονίκη, 28-29 Μαΐου 1983)³. Τελικά η επιτόπια έρευνα στην ορεινή και δυσπρόσιτη αυτή περιοχή, ολοκληρώθηκε μόνο μετά το διορισμό μου στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ακολούθησε, ως το 1988, η μελέτη του υλικού και η σύνθεση της σχετικής μονογραφίας.

Με την ιστορική γεωγραφία της σημ. Δυτικής Μακεδονίας ασχολούνται στα γενικά έργα τους οι Th. Desdevins-du-Dezert⁴, ο Μ. Δήμιτσας⁵ και πιο πρόσφατα ο N. Hammond⁶. Επίσης, με ορισμένα τοπογραφικά προβλήματα,

που αφορούν όμως μόνο πόλεις, ασχολήθηκε και η F. Parazoglou⁷. ενώ επιμέρους τοπογραφικά προβλήματα απασχόλησαν ως τώρα μερικούς ερευνητές, όπως π.χ. τον Α. Κεραμόπουλλο, τον Δ. Κανατσούλη, τον Α. Βαβρίτσα κ.ά.

Από τους ερευνητές που ασχολήθηκαν ad hoc με το θέμα που μας ενδιαφέρει οι δυο πρώτοι (Desdevises και Δήμιτσας) έγραψαν σε μια εποχή που έλειπαν σχεδόν τελείως τα αρχαιολογικά δεδομένα και η επιστήμη της ιστορικής γεωγραφίας ήταν σχεδόν άγνωστη· επιπλέον δεν είχε προσδιοριστεί το αντικείμενο μελέτης της, αφού και σήμερα ακόμη υπάρχει διάσταση απόψεων σχετικά με το θέμα αυτό⁸. Εξάλλου ο Δήμιτσας δεν είχε κάνει επιτόπια έρευνα· το υλικό του το είχε συγκεντρώσει από πληροφορίες. Ο N. Hammond στις λίγες σελίδες που διαθέτει για την ιστορική γεωγραφία της Δυτικής Μακεδονίας δεν ήταν δυνατό να καλύψει επαρκώς το κενό που υπήρχε. Εξάλλου ως μη ειδικός (είναι καθηγητής των Ελληνικών) δεν ακολουθεί τις σύγχρονες μεθόδους της ιστορικογεωγραφικής έρευνας, με αποτέλεσμα να επικεντρώνει όλο το ενδιαφέρον του μόνο στην ταύτιση οικισμών - κυρίως πόλεων - που τα ονόματά τους διέσωσε η αρχαία γραπτή παράδοση· κι έτσι δεν εξετάζει τους πολυάριθμους οικισμούς αγνώστου - προς το παρόν τουλάχιστον - ονόματος. Επίσης, ασχολείται επιλεκτικά με ορισμένα μόνο τοπογραφικά προβλήματα· επιπλέον του λείπει η καλή γνώση της περιοχής. Από το έργο του γίνεται φανερό ότι ο N. Hammond στηρίχτηκε κυρίως σε σημειώσεις που είχε κρατήσει κατά τη διάρκεια του πολέμου, όταν είχε περάσει από την περιοχή ή καλύτερα από μερικά επίκαιρα σημεία της. Τέλος, η ελληνική βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί είναι ελλιπής· παραλείπει ειδικές μελέτες για ορισμένα τοπογραφικά προβλήματα⁹.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό το κενό που υπήρχε στην ιστορικογεωγραφική έρευνα της Δυτικής Μακεδονίας. Αυτό λοιπόν επιχειρούμε να καλύψουμε στην παρούσα μελέ-

τη, η οποία στηρίχτηκε κυρίως στη συστηματική επιτόπια έρευνα της περιοχής που διάρκεσε δέκα χρόνια και έφερε στο φως δεκάδες, άγνωστων ως τώρα, αρχαίων οικισμών. Για την πραγματοποίηση της επιτόπιας έρευνας βοήθησαν, είτε με πληροφορίες είτε με μεταφορικά μέσα είτε συνοδευόντάς με σε διάφορες αρχαιολογικές θέσεις, δεκάδες άτομα που για την απλή και μόνο παράθεση των ονομάτων τους θα έπρεπε να αφιερώσουμε πολλές σελίδες· εκφράζω όμως κι από τη θέση αυτή σε όλους τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου και τη συγκίνησή μου για το ενδιαφέρον τους και την αγάπη τους για τον τόπο τους.

Τέλος, οφείλω να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στον Πρόεδρο κ. Κωνστ. Βαβούσκο και στα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, που δέχτηκαν να συμπεριλάβουν την εργασία μου στη σειρά εκδόσεων της Εταιρείας.

Γιάννινα, Οκτώβρης 1988

Δημήτρης Κ. Σαμσάρης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ρ ι σ μ ό ς τ η ς π ε ρ ι ο χ ή ς. Ο γεωγραφικός χώρος που μας απασχολεί στην παρούσα μελέτη περιλαμβάνει ένα τμήμα (έκτασης 9.200 χλμ.²) της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας¹, το οποίο αντιστοιχεί στη σημερινή Δυτική Μακεδονία, δηλ. στην περιοχή όπου εκτείνονται σήμερα οι νομοί Κοζάνης, Γρεβενών, Καστοριάς και Φλώρινας, καθώς και το δυτικό τμήμα της επαρχίας 'Εδεσσας' εξαιρέθηκε ένα μικρό μόνο τμήμα του νομού Γρεβενών - συγκεκριμένα η περιοχή της σημ. Δεσκάτης -, που αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της αρχαίας Θεσσαλικής Περραιβίας².

Στη μελέτη μας αποφύγαμε συνειδητά τον αρχαίο όρο "Άνω Μακεδονία" για δυο κυρίως λόγους: 1) ο όρος αυτός ήταν σε χρήση ανάμεσα στους αρχαίους κατά την προρωμαϊκή μόνο εποχή³. 2) η μελέτη μας δεν περιλαμβάνει έτσι κι αλλιώς ολόκληρη τη λεγόμενη "Άνω Μακεδονία", αφού ένα σημαντικό τμήμα της (Βόρεια Λυγκηστίδα, Πελαγονία, Δερρίοπος) εκτεινόταν στη σημερινή Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την οποία υποχρεωτικά αποκλείσαμε από την έρευνά μας· κι αυτό, γιατί η αυτοψία, που θα πρόσφερε νέα τοπογραφικά στοιχεία, δεν ήταν εφικτή⁴. Γι' αυτό θεωρήθηκε προτιμότερος ο όρος "Δυτική Μακεδονία", που ανταποκρίνεται στη γεωγραφική διαίρεση της κυρίως Μακεδονίας σε Ανατολική, Κεντρική, Δυτική και Βόρεια (Γιουγκοσλαβική και Βουλγαρική Μακεδονία). Εξάλλου ο γεωγραφικός αυτός όρος είναι πολύ γνωστός στη διεθνή βιβλιογραφία και χρησιμοποιείται ακόμη κι από ξένους επιστήμονες⁵. ανεξάρτητα αν ορισμένοι Έλληνες αρχαιολόγοι, παρόλο που υπηρέτησαν κάποτε στην περιοχή, δεν κατάφεραν ποτέ να μάθουν τα όρια της "Δυτικής Μακεδονίας", με αποτέλεσμα να συμπεριλαμβάνουν σε αυτή και τους σημ. νομούς Πέλλας και Ημαθίας⁶.

Ι δ ι α ι τ ε ρ ό τ η τ ε ς τ η ς π ε ρ ι ο χ ή ς. Ο λόγος που επιλέξαμε τη Δυτική Μακεδονία ως αντικείμενο της ιστορι-

κογεωγραφικής μας έρευνας είναι ότι αυτή παρουσιάζει ένα σύνολο από ιδιαιτερότητες γεωγραφικές, πολιτικές, διοικητικές, πολιτιστικές κ.ά. Πρώτα πρώτα είναι το πιο ορεινό και απομονωμένο τμήμα της Μακεδονίας, που έρχεται σε χτυπητή πράγματι αντίθεση με την πεδινή Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία. Έτσι μας προσφέρει ένα καλό παράδειγμα γύρω από τις σχέσεις της Ρώμης με μια ομάδα ορεισίων κατοίκων του Ρωμαϊκού κράτους, οι οποίοι ήταν προσκολλημένοι στις αρχαίες παραδόσεις τους και είχαν έντονη την τάση για αυτονομία.

Έπειτα η περιοχή αυτή κατείχε σπουδαία γεωσυγκοινωνιακή και γεωστρατηγική θέση, καθώς έλεγχε τις φυσικές διαβάσεις, από τις οποίες υποχρεωτικά περνούσαν οι ρωμαϊκοί δρόμοι που συνέδεαν την Ανατολή με τη Δύση⁷. Τέλος, η Δυτική Μακεδονία είναι η περιοχή που έχει λιγότερο ερευνηθεί ως τώρα λόγω της ορεινότητας του εδάφους της που δεν επιτρέπει εύκολα την επιτόπια έρευνα· αλλά κυρίως γιατί μέχρι τώρα το ενδιαφέρον των επιστημόνων προσείλκυσε η Κεντρική και η Ανατολική Μακεδονία με τις περίφημες πόλεις τους (Θεσσαλονίκη, Βέροια, Πέλλα, Δίο, Αμφίπολη, Φίλιπποι), απ' όπου μπορεί κανείς με λιγότερο κόπο και χρόνο να αποκομίσει πλούσια και συχνά εντυπωσιακά αρχαιολογικά ευρήματα.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι η Δυτική Μακεδονία με τις λίμνες, τα βουνά της και τη γεωγραφική της θέση παρουσιάζει πολλές ομοιότητες μ' ένα άλλο τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους, το οποίο εκτεινόταν στο έδαφος της σημ. Ελβετίας. Αυτός είναι κι ένας λόγος που, αμέσως μετά την επιστροφή μου από την Ελβετία (το 1977), προσείλκυσε το ενδιαφέρον μου η Δυτική Μακεδονία.

Δεδομένα των άλλων επιστημών. Οι φιλολογικές μαρτυρίες, ανάμεσα στις οποίες θα πρέπει να υπολογίσει κανείς και τα ρωμαϊκά *Itineraria*, δε λείπουν γύρω από την ιστορική γεωγραφία της περιοχής που εξετάζεται εδώ. Ωστόσο, η μελέτη στηρίχτηκε κυρίως στα πλουσιότερα δεδομένα των παραδοσιακών "βοηθητικών" και "συμπληρωματικών" επιστημών, δηλ. της επιγραφικής, της αρχαιολογίας (κυρίως κεραμικής), της νομισματικής, της γλωσσολογίας (τοπωνυμολογίας και ανθρωπωνυμολογίας) και προπάντων

της γεωγραφίας (φυσικής, βιολογικής και ανθρωπογεωγραφίας).

Επειδή δεν είχα πρόσβαση στις νομισματικές συλλογές των αρχαιολογικών μουσείων, τα νομισματικά δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν είναι ελάχιστα· με άλλα λόγια δε στάθηκε δυνατό να αξιοποιηθεί μια χρήσιμη πηγή πληροφοριών, η οποία σε αρκετές περιπτώσεις θα βοηθούσε στην επίλυση διαφόρων προβλημάτων, κυρίως χρονολογικών.

Σχετικά φτωχό είναι και το αρχαιολογικό υλικό, επειδή δε διενεργήθηκαν μακρόχρονες συστηματικές ανασκαφές. Μετά τις ανασκαφικές έρευνες του Δυτικομακεδόνα Α. Κεραμόπουλλου κατά τη δεκαετία 1930-1940, που τα πορίσματά τους δημοσιεύτηκαν αμέσως⁸, για μισό περίπου αιώνα δεν ξανάγινε συστηματική ανασκαφική έρευνα. Εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, το έργο των αρμόδιων Εφορειών Αρχαιοτήτων περιοριζόταν σε μερικές σωστικές ανασκαφές και κυρίως στην περισυλλογή τυχαίων αρχαιολογικών ευρημάτων με τη βοήθεια των έκτακτων επιμελητών αρχαιοτήτων. Μόνο τα τελευταία χρόνια άρχισε η διενέργεια συστηματικών ανασκαφών σε μερικές αρχαιολογικές θέσεις.

Μέθοδος της μελέτης. Για όλους τους παραπάνω λόγους η μελέτη στηρίχτηκε υποχρεωτικά στην "επιφανειακή" λεγόμενη έρευνα και στα πορίσματά της που κατέγραψα στο προσωπικό ημερολόγιο κατά τη δεκαετία 1978-1988. Στον τομέα αυτό στάθηκα πιο τυχερός από τους παλιότερους ερευνητές που ασχολήθηκαν με την περιοχή· κι αυτό για δυο κυρίως λόγους: 1) με τη μηχανοποίηση της γεωργικής καλλιέργειας, που επεκτάθηκε τόσο πολύ μεταπολεμικά, η άροση γίνεται βαθύτερα με αποτέλεσμα να φέρνει συχνά στο φως αρχαιολογικά λείψανα (θεμέλια, κεραμίδες στέγης, πιθάρια κ.λ.π.)· 2) η εκτέλεση έργων οδοποιίας, ύδρευσης κ.λ.π. και η χρήση μηχανικών εκσκαφών (*Greider*) είχε ως αποτέλεσμα να έρχονται στο φως όλο και περισσότερα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα.

Κατά την "επιφανειακή" έρευνα τα πιο συνήθη αρχαία λείψανα που εντοπίστηκαν, όπως διαπιστώνει κανείς από το Β' μέρος της μελέτης, ήταν αρχιτεκτονικά μέλη, οικοδομικό υλικό (λιθόπλινθοι κλπ.), λείψανα οχυρώσεων, λιθοσωροί, θεμέλια χτισμάτων - αδιάνγνωστου τις περισσότερες φορές χαρακτήρα - και προπάντων κεραμικά ευρήματα.

Με βάση κυρίως την κεραμική, που αποτελείται από όστρακα αγγείων και συχνότερα από θραύσματα κεραμίδων στέγης (στρωτήρων και καλυπτήρων), εντόπισα τις περισσότερες θέσεις αρχαίων οικισμών. Η συχνότατη ανεύρεση θραυσμάτων από κεραμίδες στέγης συχνά έφερνε στο νου μου την εικόνα της ερημωμένης Πέλλας που δίνει (γύρω στα 100 μ.Χ.) ο Δίωνας ο Χρυσόστομος: "...ὥστε νῦν εἴ τις διέρχοιτο Πέλλαν, οὐδέ σημείον ὄψεται πόλεως οὐδέν, δίχα τοῦ πολὺ κέραμον εἶναι συντετριμμένον ἐν τῷ τόπῳ"⁹.

Επίσης, η επιτόπια έρευνα βασίστηκε ιδιαίτερα στην επισταμένη μελέτη του εδαφικού ανάγλυφου (γεωμορφολογίας), δηλ. σε καθάρα γεωγραφικό κριτήριο, που συχνά με οδήγησε στην επισήμανση αρχαίων οικισμών και σε άλλες χρήσιμες γεωγραφικές διαπιστώσεις (οικονομική, συγκοινωνιακή γεωγραφία κ.λ.π.).

Τέλος, σε αρκετές περιπτώσεις πολύτιμη στάθηκε και η μελέτη της νεότερης τοπωνυμολογίας (κυρίως σλαβικής: π.χ. Γκραντίστα, Σελιό κ.ά.)¹⁰, η οποία βοήθησε στην επισήμανση αρκετών θέσεων αρχαίων οικισμών ή λειψάνων οχύρωσης.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΦΥΣΙΚΗ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ, ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΚΑΙ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΟΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ "ΧΩΡΕΣ" - ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

Α. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΟΡΕΟΓΡΑΦΙΑ

Η Δυτική Μακεδονία, έτσι καθώς περιβάλλεται απ' όλες σχεδόν τις μεριές της από ψηλές βουνοσειρές, μοιάζει μ' ένα απέραντο φυσικό φρούριο (εξαγωνικού σχήματος), απομονωμένο γεωγραφικά από ολόκληρη την υπόλοιπη Ελλάδα. Ωστόσο στις απολήξεις των βουνοσειρών σχηματίζονται ορισμένες φυσικές διαβάσεις, σπουδαίας στρατηγικής σημασίας, που λειτουργούν σαν αληθινές πύλες για την επικοινωνία της με τον υπόλοιπο Βαλκανικό χώρο. Εξάλλου στο κεντρικό τμήμα των βορείων ορίων της, που συμπίπτουν με τα ελληνο-γιουγκοσλαβικά σύνορα, δεν υπάρχει κανένα βουνό, αφού ο κάμπος της Φλώρινας αποτελεί μέρος του λεκανοπεδίου του Μοναστηριού, που το διαρρέει ο Εριγώνας ποταμός.

Όλα σχεδόν τα βουνά της Δυτικής Μακεδονίας μνημονεύονται ονομαστικά στις αρχαίες πηγές και δεν υπάρχει πρόβλημα γύρω από την ταύτισή τους, που είναι, σήμερα τουλάχιστον, καθολικά αποδεκτή· κι αυτό, γιατί βρήκαν πια την οριστική τους λύση ορισμένα προβλήματα, που προέκυψαν από μερικές αλληλοσυγκρουόμενες αρχαίες μαρτυρίες¹. Γι' αυτό θα περιοριστούμε εδώ σε μια συνοπτική μόνο παρουσίαση της ορειογραφίας της.

Στ' ανατολικά της λοιπόν όρια υψώνονται κατά σειρά - από βορρά προς νότο - οι βουνοσειρές του Βόρα, του Βέρμιου και των Πιερίων, που τη χωρίζουν από την Κεντρική Μακεδονία. Ο Βόρας² (ύψους 2.524 μ.) αποτελεί τμήμα του τεράστιου ορεινού συγκροτήματος του Καϊμακτσαλάν, που βρίσκεται στο έδαφος της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Νοτιοανατολικά, όπου οι κορυφές του Πεπερίτσα (1.196 μ.) και Λιλιάκος (1.192 μ.), απολήγει στις όχθες των λιμνών Βεγορρίτιδας και Πετρών. Το Βέρμιο³ (2.052 μ.) εκτείνεται,

με διναρική (δηλ. νοτιοανατολική) κατεύθυνση, από την περιοχή των παραπάνω λιμνών ως τον Αλιάκμονα ποταμό και στο βόρειο τμήμα του είναι σχιστολιθικό και ασβεστολιθικό. Τα Πιέρια⁴ (2.199 μ.), κατοικία των Πιερίδων Μουσών, με ψηλότερη κορυφή το Φλάμπουρο, στο νότιο τμήμα τους έχουν κρυσταλλικό πέτρωμα με πολλές γρανιτολιθικές ζώνες.

Στα νότια όριά της με τη Θεσσαλία υψώνονται, με οριζόντια κατεύθυνση, οι βουνοσειρές των Καμβουνίων και των Χασίων, καθώς κι ένα μικρό τμήμα του βουνού Τιτάρου. Από τα βουνά αυτά τα Καμβούρια⁵, με ψηλότερη κορυφή τη Βουνάσα (1.615 μ.), είναι βουνό κρυσταλλικό με γρανιτολιθικές εμφανίσεις σε αρκετά σημεία.

Στη νοτιοδυτική και δυτική μεριά της Δυτικής Μακεδονίας βρίσκεται η ψηλή βουνοσειρά της Πίνδο⁶, η οποία ορίζει τα σύνορά της με την Ήπειρο και την Αλβανία. Τα κυριότερα ορεινά συγκροτήματα που περιλαμβάνει αυτή είναι: ο Γράμμος (2.520 μ.), ο Σμόλικας (2.637 μ.), το Βόιο⁷ (1.802 μ.), ο Λύγκος (Λίνγος) (2.249 μ.) και ο Όρλιακας (1.433 μ.).

Τέλος, η Δυτική Μακεδονία τέμνεται, σχεδόν εγκάρσια, σε δυο μέρη από μια ορεινή γραμμή με διναρική κατεύθυνση. Τη γραμμή αυτή σχηματίζουν κατά σειρά, από βορρά προς νότο, τα βουνά Βαρνούς⁹, με ψηλότερη κορυφή το Περιστέρι (2.532 μ.), το Βέρνο¹⁰, με ψηλότερες κορυφές τη Βίγλα (1.932 μ.), την Τσούκα (1.679 μ.) και το Βίτσι (2.128 μ.), που αποτελούν τους υδροκρίτες μεταξύ των παραποτάμων του Αλιάκμονα και του Εριγώνα, το Άσκιο (2.068 μ.) και το Βούρινο (1.848 μ.). Νοτιοδυτικό κλάδο του Βαρνούνα αποτελεί το βουνό Τρικλάριο (2.156 μ.), που χωρίζει τη λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας από την ποταμολεκάνη του Λιβαδοπόταμου.

II. ΥΔΡΟΓΡΑΦΙΑ

α) Ποταμοί

Αλιάκμονας. Τη Δυτική Μακεδονία διαρρέει με οριζόντια κατεύθυνση (από Δ προς Α) ένας από τους μεγαλύτερους ποτα-

μούς της Ελλάδας, ο Αλιάκμονας¹¹ (μήκους 297 χλμ.), ο οποίος έχει πολύ πιο βαθιά και καθαρά νερά από τον Αξιό¹². Ο Αλιάκμονας, με τους πολυάριθμους παραποτάμους του, συγκεντρώνει τα νερά από ολόκληρο το νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας - δηλ. από τα 2/3 περίπου της συνολικής επιφάνειάς της - στη συνέχεια, διανοίγοντας ένα στενό φράγγι ανάμεσα στις απολήξεις των βουνών Βερμίου και Πιερίων, εκβάλλει τελικά στο θερμαϊκό κόλπο. Συγκεκριμένα στον ποταμό αυτόν αποχετεύονται τα νερά της λίμνης της Καστοριάς, όταν αυτή υπερχειλίζει, και τα νερά από τις λεκάνες της Καστοριάς, των Γρεβενών, της Κοζάνης και των Σερβίων.

Οι Μ. Δήμιτσας και F. Geyer¹³, που συγχέουν τις θέσεις των βουνών, και ορισμένοι νεότεροι ερευνητές¹⁴ τοποθετούν τις πηγές του Αλιάκμονα στην περιοχή του σημ. Ανταρτικού, δηλ. στο σημείο όπου σμίγουν τα βουνά Βαρνούς και Βέρνο. Σύμφωνα όμως με την επικρατέστερη σήμερα άποψη, που είχε διατυπώσει από παλιά ακόμη ο Casson¹⁵, οι πηγές του ποταμού βρίσκονται στο ορεινό συγκρότημα του Γράμμου, όπου υπάρχει μεγαλύτερη πολυομβρία.

Παρά το όνομα του Αλιάκμονα. Ο Αλιάκμονας, από τις πηγές του ως την έξοδό του από τα όρια της Δυτικής Μακεδονίας, δέχεται πολυάριθμους παραποτάμους και χειμάρρους - κανενός από αυτούς το όνομα δε διέσωσε η αρχαία γραπτή παράδοση κι έτσι αυτοί μας είναι σήμερα γνωστοί με τα νεότερα ονόματά τους.

Από τους σημαντικότερους παραποτάμους του στο έδαφος του σημ. νομού Καστοριάς είναι ο Λιβαδοπόταμος, που πηγάζει από την περιοχή του σημ. Ανταρτικού (Φλώρινας) και συμβάλλει στον Αλιάκμονα κοντά στη λίμνη της Καστοριάς. Στο έδαφος της επαρχίας Βοΐου (Ν. Κοζάνης) οι κυριότεροι παραποτάμοί του είναι ο Βέλος, ο Ντραμπουτιώτικος (ή Λεμπίνι) και η Πραμόροριτσα (ή Πραμόριστα). Οι τρεις αυτοί ποταμοί πηγάζουν από το Βόιο και χύνονται στον Αλιάκμονα: ο πρώτος κοντά στο σημ. χωριό Διαλεκτό, ο δεύτερος κοντά στη Νεάπολη και ο τρίτος στην περιοχή της σημ. Τραπεζίτσας. Κατά τη διαδρομή του πάλι μέσα από το έδαφος του νομού Γρεβενών ο Αλιάκμονας δέχεται τρεις από τους μεγαλύτερους παραποτάμους του, το Γρεβενιώτικο, το Βε-

νέτικο και το Σταυροπόταμο. Ο πρώτος από αυτούς πηγάζει από την Πίνδο και εκβάλλει στον Αλιάκμονα στην περιοχή του σημ. χωριού Πόρος· ο δεύτερος, που έχει κι αυτός τις πηγές του στην Πίνδο, αποχετεύει τα νερά του στον Αλιάκμονα κοντά στη σημ. Αγάπη· και ο τρίτος πηγάζει από τα Χάσια και η συμβολή του με τον Αλιάκμονα βρίσκεται στον κάμπο της Δημηνίτσας.

Άλλοι ποταμοί. Τα νερά της λεκάνης της Πτολεμαΐδας συγκεντρώνονται από το ρέμα Πεντάβρυσο, που τροφοδοτείται από πολυάριθμους παραποτάμους και χειμάρρους (ο κυριότερος είναι ο Ασπροπόταμος), που πηγάζουν από τα βουνά Άσκιο και Βέρμιο. Το ρέμα Πενταβρύσου διαρρέει με βόρεια κατεύθυνση σχεδόν ολόκληρη τη λεκάνη, περνάει ανατολικά της Πτολεμαΐδας και αποχετεύει τα νερά του στη Βεγορρίτιδα λίμνη. Σε συνέχεια από νερά της λίμνης αυτής, που διαφεύγουν υπόγεια με καταβόθρες, τροφοδοτείται ο Εδεσσαίος ποταμός.

Η ψηλή πάλι λεκάνη της Φλώρινας, λόγω της κλίσης της προς βορρά, αποχετεύει τα νερά της στον Εριγώνα ποταμό, αφού συγκεντρώνονται από διάφορους παραποτάμους του. Οι κυριότεροι από αυτούς - στο νομό Φλώρινας - είναι ο Φλωρινιώτικος ποταμός¹⁶, ο οποίος πηγάζει από το Βαρνούντα, το ρέμα της Τριανταφυλλιάς, που πηγάζει από το Βέρνο και συμβάλλει στο Φλωρινιώτικο, και το Παλαιόρεμα (Στάρα ρέκα), που έχει τις πηγές του στο Βόρα. Κοντά στο σημ. χωριό Τριπόταμος ο Φλωρινιώτικος και το Παλαιόρεμα συμβάλλουν και σχηματίζουν ένα μεγαλύτερο ποταμό, ο οποίος, αφού δέχεται βορειότερα τα νερά του Παλαιού και πολλών χειμάρρων, εκβάλλει στον Εριγώνα, παραπόταμο του Αξιού.

β) Λίμνες - Έλη

Κύριο χαρακτηριστικό του υδρογραφικού συστήματος της Δυτικής Μακεδονίας είναι η ύπαρξη πολλών λιμνών, οι οποίες, σε συνδυασμό και με τα ψηλά βουνά, δίνουν την όψη ελβετικού τοπίου. Οι αρχαίες πηγές μνημονεύουν το όνομα της μεγαλύτερης μόνο λίμνης, της Βεγορρίτιδας¹⁷, η οποία έχει ταυτιστεί με τη λί-

μνη του Οστρόβου^{17α}. Η Βεγορρίτιδα έχει έκταση 72,5 χλμ² και είναι η βαθύτερη λίμνη της Ελλάδας. Ο Λίβιος αναφέρει, χωρίς όμως την αρχαία ονομασία της¹⁸, και τη λίμνη της Καστοριάς¹⁹ (έκτασης 28,6 χλμ²). Αν κρίνουμε από το πιθανό γεγονός ότι η Βεγορρίτιδα λίμνη είχε λάβει το όνομά της από την παραλίμνια πόλη Βεγόρρα, τότε επιτρέπεται η υπόθεση ότι και η λίμνη της Καστοριάς έφερε το όνομα του εκεί αρχαίου πολιέματος Κελέτρου (Celetrum).

Οι υπόλοιπες λίμνες της Δυτικής Μακεδονίας, που μας είναι άγνωστα τα αρχαία ονόματά τους, είναι: η Μικρή Πρέσπα (43,2 χλμ²), που χωρίζεται μ' ένα στενό λαιμό από τη Μεγάλη Πρέσπα, των Πετρώων (14,2 χλμ.), η οποία βρίσκεται μόλις δυο χιλιομέτρα δυτικότερα της Βεγορρίτιδας, η Χειμαδίτιδα (10,9 χλμ²) και βορειότερα από αυτή η μικρή λίμνη Ζάζαρη. Τέλος, στην περιοχή των συνόρων των σημ. επαρχιών Κοζάνης-Εορδαίας υπήρχε το αποξηραμένο σήμερα έλος Σαρινκιόλ, που στη θέση του υπήρχε ίσως κάποια αρχαία λίμνη.

III. ΚΛΙΜΑ

Οι αρχαίες πηγές δε διέσωσαν πληροφορίες για το κλίμα της περιοχής που μελετούμε. Μόνο ο Λίβιος αναφέρεται στο ψυχρό κλίμα της Πελαγονικής λεκάνης, στην οποία ανήκε ο σημ. νομός Φλώρινας: "Frigida haec omnis, duraque cultu, et aspera plaga est..."²⁰. Ωστόσο, μπορεί κανείς να σχηματίσει μια ιδέα για το κλίμα της, με βάση τα σημερινά δεδομένα. Κι αυτό, γιατί: 1) οι κλιματικές συνθήκες δεν έχουν μεταβληθεί πολύ από την αρχαιότητα ως τα μέσα τουλάχιστον του αιώνα μας· 2) οι γεωγραφικοί παράγοντες, που συντελούν στη διαμόρφωση των κλιματικών συνθηκών, παρέμειναν σχεδόν αμετάβλητοι στο πέρασμα των αιώνων.

Γενικά λοιπόν η Δυτική Μακεδονία ως ορεινή περιοχή (πρβ. την αρχαία ονομασία της "Άνω (= ορεινή) Μακεδονία") με υψόμετρο 500 - 700 μ. και ως απομονωμένη γεωγραφικά από την ευεργετική επίδραση των θαλάσσιων ανέμων, λόγω των βουνοσειρών που την περικλείουν, έχει κλίμα ηπειρωτικό με ορισμένες κατά τόπους παραλλαγές, που οφεί-

λονται στη διαφοροποίηση του εδαφικού αναγλύφου. Έτσι π.χ. το λεκανοπέδιο της Φλώρινας, το οποίο είναι εντελώς εκτεθειμένο στους ψυχρούς βόρειους ανέμους έχει δριμύτερο χειμώνα από τα άλλα κλειστά λεκανοπέδια και ιδιαίτερα από το λεκανοπέδιο της Καστοριάς, που το κλίμα του μετριάζεται κάπως από την παρουσία της λίμνης.

Το ηπειρωτικό της κλίμα έχει σοβαρές συνέπειες στις μεγάλες διακυμάνσεις των θερμοκρασιών και στην άνιση κατανομή των βροχοπτώσεων μεταξύ των ορεινών όγκων και των λεκανοπεδίων. Συγκεκριμένα στη Δυτική Μακεδονία επικρατεί δριμύ ψύχος κατά το χειμώνα, λόγω των χαμηλών θερμοκρασιών, που συχνά συνοδεύονται κι από χιονοπτώσεις. Οι πόλεις της θεωρούνται οι ψυχρότερες της Ελλάδας με θερμοκρασίες που συχνά κατεβαίνουν ως τους -15°C (Φλώρινα). Η μέση θερμοκρασία, κατά τον ψυχρότερο μήνα (Γενάρη), στην Κοζάνη και την Καστοριά είναι γύρω στους 2°C και στη Φλώρινα -4°C . Το καλοκαίρι πάλι επικρατούν υψηλές θερμοκρασίες· έτσι η μέση θερμοκρασία, κατά το θερμότερο μήνα (Ιούλιο), στα λεκανοπέδια της Κοζάνης, της Καστοριάς και της Φλώρινας είναι περίπου 23°C · δεν είναι όμως σπάνιες και οι υψηλότερες θερμοκρασίες που φτάνουν ως τους 40°C .

Οι βροχοπτώσεις στα πεδινά κυμαίνονται από 600 μέχρι 800 χλστ. και στα ορεινά αυξάνουν από 1.000 μέχρι 1.800 χλστ. Συγκεκριμένα η λεκάνη της Καστοριάς δέχεται ετήσια στήλη ύδατος 600 χλστ., της Κοζάνης 630 χλστ. και της Φλώρινας 600-800 χλστ. Στα ορεινά πάλι μέρη της Φλώρινας η ετήσια στήλη ύδατος ποικίλλει από μέχρι 1.400 χλστ., ενώ στα ορεινά του νομού Γρεβενών φτάνει τα 1.400 χλστ. και στη Βόρεια Πίνδο ξεπερνά τα 1.800 χλστ.

Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Η σημερινή γενική εικόνα της οικονομικής γεωγραφίας δε θα δέφερε πολύ στην αρχαιότητα. Κι αυτό, γιατί ελάχιστα μεταβλήθηκαν από τότε μέχρι σήμερα οι κλιματολογικές συνθήκες και η εδαφομορφολογία της περιοχής (βλ. πιο κάτω, σσ. 57-59), που αποτελούν τους κύριους συντελεστές της ιστορικής οικονομικής γεωγραφίας. Βέβαια είναι αλήθεια ότι ορισμένα είδη της χλωρίδας και κυρίως της πανίδας εξαφανίστηκαν ή μεταβλήθηκαν και αρκετοί χερσότοποι με τον εκσυγχρονισμό της γεωργικής εκμετάλλευσης αξιοποιήθηκαν και αποδόθηκαν στη γεωργική καλλιέργεια· η γενική όμως εικόνα παρέμεινε η ίδια από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας ή τουλάχιστον ως τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Επομένως, για τη μελέτη της ιστορικής οικονομικής γεωγραφίας δε θα ήταν μεθοδολογικό σφάλμα να χρησιμοποιήσει κανείς τόσο αρχαίες μαρτυρίες προρωμαϊκής εποχής όσο και νεότερα στοιχεία.

Ι. ΧΛΩΡΙΔΑ

Οι φιλολογικές μαρτυρίες για το φυτικό κόσμο είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Η μοναδική μαρτυρία του Λίβιου¹ για την αφορία και ακαρπία ενός τμήματος της περιοχής που εξετάζουμε, αντί να διαφωτίσει, περιπλέκει περισσότερο την έρευνα, αφού αποδείχεται εσφαλμένη ή τουλάχιστον πολύ υπερβολική (βλ. πιο κάτω, σσ. 59-60). Ωστόσο, μπορεί κανείς να αντλήσει ορισμένες άμεσες ή έμμεσες ειδήσεις από τα επιγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα.

Έτσι, μια επιγραφή (ρωμαϊκών χρόνων) της Κοζάνης αναφέρει αμπελώνες στην περιοχή της². Άλλες τέσσερες πάλι επιγραφές της ίδιας εποχής, που μαρτυρούν τη λατρεία του Διόνυσου³, παρέχουν ενδείξεις για την αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή των σημ. χωρών Άνω Κώμης και Χειμερινού. Εξάλλου τα απανθρακωμένα σταφύλια και η

"σταφυλαρμιά", που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές της αρχαίας κώμη στη "Μαγούλα" Εράτουρας⁴ (βλ. πιο κάτω, σσ. 123-4), αποτελούν αδιάψευστα τεκμήρια για την αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή αυτή. Η κώμη αυτή φαίνεται πως είχε καταστραφεί το χειμώνα (του 48 π.Χ.), όταν δηλαδή οι αποθήκες των σπιτιών ήταν γεμάτες από τη συγκομιδή και τον τρυγητό⁵. Γι' αυτό η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε μέσα σε πιθάρια ή σκόρπιους δημητριακούς καρπούς (κυρίως σιτάρι), όσπρια (φασόλια, ρεβύθια και φακές) και κτηνοτροφές (λαθούρια, ρόβια)⁶, που μαρτυρούν την καλλιέργειά τους στην περιοχή της Εράτουρας. Παρόμοια τεκμήρια προσφέρουν και οι καμένοι δημητριακοί καρποί (σιτάρι, σίκαλη), που βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές της αρχαίας πόλης στον "Αγ. Παντελεήμονα" Φλώρινας⁷ (βλ. πιο κάτω, σσ. 197-9). Τα δυο αυτά παραδείγματα επιτρέπουν να γενικεύσουμε την εικόνα των γεωργικών καλλιεργειών και για αρκετούς αρχαίους οικισμούς - των πεδινών και ημιορεινών τμημάτων - που δεν έχουν ακόμη ανασκαφεί. Τέλος, αν είναι σωστή η ετυμολογική συσχέτιση του ονόματος Ελίμεια (Ελιμιώτιδα) με το φυτό έ λ υ μ ο ς⁸, τότε θα πρέπει η φυλετική αυτή "χώρα" να φημιζόταν για την καλλιέργεια του φυτού αυτού, το οποίο ήταν σαν κεχρί και χρησίμευε για κτηνοτροφή.

Τα παραπάνω στοιχεία για την ανάπτυξη της γεωργίας ενισχύονται κι από την εδαφομορφολογία⁹ συγκεκριμένα από την ύπαρξη μικρών εύφορων κοιλάδων και πεδινών τμημάτων (βλ. πιο κάτω, σσ. 58-60), που προσφέρονταν για γεωργική εκμετάλλευση. Οι κλιματολογικές όμως συνθήκες και συγκεκριμένα η σχετική βραχύτητα του καλοκαιριού και η δριμύτητα του ψύχους κατά το χειμώνα, που χαρακτηρίζουν το κλίμα της Δυτικής Μακεδονίας, δεν επιτρέπουν την ευδοκίμηση πολλών γεωργικών καλλιεργειών· έτσι την πρώτη θέση κατέχει η σιτοκαλλιέργεια και ακολουθεί η καλλιέργεια μερικών ειδών όσπριων και κτηνοτροφών. Από την άλλη μεριά όμως το ψυχρό κλίμα και η αφθονία πηγαίων και ποταμίστων νερών, χάρη στις πολλές βροχοπτώσεις, ευνοεί εξαιρετικά τη βλάστηση της χλόης και τη διατήρηση φυσικών λειμώνων. Πραγματικά, στα πεδινά τμήματα απαντούν έξοχα λιβάδια και στις βουνοπλαγιές πλούσια βοσκοτόπια.

Σχετικά με την αυτοφυή χλωρίδα, αξίζει να σημειωθεί ότι η Δυ-

τική Μακεδονία ήταν, όπως εξάλλου και σήμερα, από τις πιο δασοβριθείς περιοχές της Ελλάδας. Βέβαια η μοναδική μαρτυρία που έχουμε από τις αρχαίες πηγές είναι εκείνη του Ηρόδοτου, που αναφέρεται στα δάση των Καμβουνίων και ειδικότερα της περιοχής των στενών του Σαραντάπορου (Volustana)⁹. Ωστόσο, η δασολογική μελέτη αποκάλυπτει ένα τεράστιο δασικό πλούτο σε όλους σχεδόν τους ορεινούς όγκους χάρη στις άφθονες βροχοπτώσεις· υπολογίζεται ότι τα πλούσια δάση καλύπτουν περίπου το 1/4 (26%) της συνολικής έκτασης της Δυτικής Μακεδονίας.

Έτσι, εκτός από τα Καμβούνια, μεγάλες δασοσκεπείς εκτάσεις παρατηρούνται στα βουνά του Βαρνούτα, του Βέρνου, του Άσκιου και των δυτικών κλιτύων του Βέρμιου και των Πιερίων. Τα πλουσιότερα όμως και πυκνότερα δασικά συμπλέγματα βρίσκονται στην Πίνδο και ιδιαίτερα στο Βόιο. Εξάλλου δασικές εκτάσεις καλύπτουν και αρκετές από τις παραποτάμιες περιοχές της κοιλάδας του Αλιάκμονα και των παραποτάμων του.

Γενικά τα δάση της Δυτικής Μακεδονίας αποτελούνται από κωνοφόρα, φυλλοβόλα και αειθαλή πλατύφυλλα δέντρα. Από την άποψη αυτή μπορεί κανείς να διακρίνει τρεις διαδοχικές δασικές ζώνες. Η πρώτη ζώνη, που τοποθετείται σε υψόμετρο πάνω από 900-1.000 μ., περιλαμβάνει δάση από έλατα, πεύκα και οξυές. Η δεύτερη ζώνη, που εκτείνεται σε χαμηλότερο υψόμετρο και φτάνει ως τις κατώτερες κλιτύες των βουνών και ως τα υψίπεδα, περιλαμβάνει κυρίως δάση από καστανιές, γαύρους, λεπτοκαρυές, καρυδιές και κρانيές. Τέλος, η τρίτη δασική ζώνη, που εκτείνεται στα χαμηλότερα μέρη και κυρίως στην παραλιακόνια περιοχή, αποτελείται από διάφορα δέντρα, όπως είναι η βελανιδιά, η φτελιά, η φιλύρα, η ιτιά και η λεύκη, καθώς κι από αειθαλή πλατύφυλλα δέντρα και θάμνους.

Παρόλο που τα δάση της Δυτικής Μακεδονίας πρόσφεραν απεριόριστες ποσότητες εκμεταλλεύσιμης ξυλείας, το πρόβλημα της μεταφοράς, λόγω της γεωγραφικής απομόνωσής της και της απόστασής της από τα μακεδονικά λιμάνια, απέκλειε τη δυνατότητα εμπορικής εκμετάλλευσής της. Έτσι η υλοτομία των δασών φαίνεται πως περιοριζόταν στην κάλυψη τοπικών μόνο αναγκών σε οικοδομήσιμη ξυλεία και καυ-

σόξυλα, που ήταν περισσότερο αναγκαία από κάθε άλλη περιοχή της Ελλάδας· κι αυτό, από τη μια μεριά λόγω της μη αφθονίας της πέτρας και κυρίως του μαρμάρου για την κάλυψη οικοδομικών αναγκών¹⁰ κι από την άλλη μεριά λόγω της δριμύτητας του ψύχους και της μακράς διάρκειας του χειμώνα. Τέλος, προμήθευε την πρώτη ύλη για τα τοπικά εργαστήρια ξυλουργικής, που θα γνώρισαν μεγάλη άνθιση κατά την αρχαιότητα. Ενδεικτικό παράδειγμα προσφέρουν τα εργαλεία ξυλουργών, που βρέθηκαν σε τάφους της περιοχής Τσοτιλίου¹¹.

II. ΠΑΝΙΔΑ

Κτηνοτροφία. Η παρουσία πλούσιων φυσικών λειμώνων είχε ως άμεση συνέπεια τη μεγάλη ανάπτυξη - ιδίως στα ορεινά μέρη - της κτηνοτροφίας· έτσι ώστε η Δυτική Μακεδονία να μπορεί να χαρακτηριστεί ως κατεξοχήν κτηνοτροφική χώρα· η αγροτική της οικονομία στηριζόταν πρώτα στην κτηνοτροφία κι ύστερα στη γεωργία.

Αν κρίνουμε κι από τη σημερινή διάρθρωση του ζωικού κεφαλαίου της περιοχής, βασικότεροι κλάδοι της κτηνοτροφίας της ήταν η βοοτροφία και η αιγοπροβατοτροφία· ακολουθούσε η εκτροφή ιπποειδών¹² και χοίρων. Όπως σωστά παρατηρήθηκε¹³, πολύ ενδεικτικός για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας στην Άνω Μακεδονία είναι ο ιδρυτικός μύθος του μακεδονικού βασιλείου¹⁴, όπου γίνεται λόγος για εκτροφή βοδιών, ίππων, προβάτων και αιγών. Ακόμη χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Μ. Αλεξάνδρου στην ποιμενική ζωή των Μακεδόνων σε λόγο του που εκφώνησε στην Ασία¹⁵, καθώς και η παράσταση τράγου σε νομίσματα του βασιλιά της Μακεδονίας Αλεξάνδρου Α'¹⁶. Επίσης, αν και ελάχιστα προς το παρόν, δε λείπουν ωστόσο και τα αρχαιολογικά τεκμήρια για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Έτσι, οι ανασκαφές στην αρχαία πόλη, που βρισκόταν στον "Άγ. Παντελεήμονα" Φλώρινας, αποκάλυψαν, ανάμεσα σε όστρακα γυάλινων (ρωμαϊκών) αγγείων, οστά και αστραγάλους διαφόρων ζώων (προβάτων, χοίρων)¹⁷. Επίσης, κοντά στο σημ. χωριό Λουκόμι (Βοΐου) είχε βρεθεί μικρό χάλκινο βόδι¹⁸, που είναι αποκαλυπτικό για την εικόνα του ζωικού κό-

σμου, την οποία είχε ο καλλιτέχνης ή ο πελάτης του.

Η συμβολή της κτηνοτροφικής παραγωγής στην αγροτική οικονομία της Δυτικής Μακεδονίας ήταν ανεκτίμητη. Κι αυτό, γιατί προμήθευε στους κατοίκους της βασικά είδη διατροφής (κρέας, γάλα, τυρί κ.λ.π.) και πρώτες ύλες για την οικιακή βιοτεχνία (δέρματα, μαλλί)· ενδεικτική είναι η παρουσία πολυάριθμων πήλινων ανγύθων στους αρχαίους ερειπιώνες. Εξάλλου τα ζώα χρησιμοποιούνταν επίσης στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις και στις μεταφορές. Ο Θουκυδίδης μας διέσωσε μια πολύτιμη μαρτυρία για την παρουσία αμαξιών που τα έσεσαν βόδια ("ζεύγη βοεικά") σε κάποια περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας¹⁹.

Τέλος, το χαρακτηριστικό όνομα "Melitonus" (προφανώς από τη γενική της λέξης μελιτών = μελισσών), που έφερε ένας ρωμαϊκός σταθμός της Εγνατίας οδού (βλ. πιο κάτω, σσ. 183-4), θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ένδειξη για την παρουσία μελισσώνων²⁰. Την ανάπτυξη εξάλλου της μελισσοκομίας ευνοούσε και η ύπαρξη θυμαριού και άλλων κατάλληλων θάμνων.

Άγρια πανίδα. Τα πυκνά και πλούσια δάση της Δυτικής Μακεδονίας, καθώς και η πώδης βλάστησή της, πρόσφεραν εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες για τη συντήρηση μιας πλούσιας και ποικίλης άγριας πανίδας. Φαίνεται μάλιστα ότι η άγρια πανίδα ήταν πλουσιότερη στην αρχαιότητα, γιατί περιλάμβανε και ορισμένα είδη που εξαφανίστηκαν στο πέρασμα των αιώνων. Συγκεκριμένα ο Ηρόδοτος αναφέρει την ύπαρξη βισώνων και λιονταριών²¹, ενώ το όνομα της αρχαίας φυλετικής "χώρας" Λυγκηστίδας θα πρέπει μάλλον να σχετίζεται με την παρουσία λύγκων²².

Η ύπαρξη μερικών μόνο από τα είδη της άγριας πανίδας μαρτυρείται αρχαιολογικά. Έτσι, κατά τις ανασκαφές στον "Άγ. Παντελεήμονα" Φλώρινας βρέθηκαν κέρατα ελαφιού²³. Σε αρκετά πάλι μαρμάρινα ανάγλυφα και στήλες, που ήρθαν τυχαία στο φως, εικονίζονται κάνα προι, ελάφια, φίδια²⁴ και συχνότερα ο αετός, σύμβολο του Δία²⁵. Την ύπαρξη πλούσιων θηραμάτων για κυνήγι μαρτυρεί έμμεσα η μεγάλη διάδοση της λατρείας της Άρτεμης και του Ηρακλή Κυναγίδα²⁶, που θεωρούνταν προστάτες του κυνηγιού. Σε μαρμάρινη μάλιστα σαρκοφάγο α-

πό το σημ. χωριό Κέντρο²⁷ παριστάνονται δυο σκηνές κυνηγιού: κά-
πρου και ελαφιού.

Η εικόνα όμως της άγριας πανίδας μπορεί να συμπληρωθεί με βά-
ση τα σημερινά ζωολογικά δεδομένα. Αναφέρουμε εδώ τα κυριότερα μό-
νο είδη, που είναι: η άρκτος (στην Πίνδο και κυρίως στο Βόιο), ο
λύκος, η αλεπού, το τσακάλι, το κουνάβι, ο λαγός, ο ασβός, το γεράκι, η
πέρδικα, ο φασιανός κ.λ.π.

Τέλος, ο Αλιάκμονας με τους παραποτάμους του και προπάντων οι
λίμνες πρόσφεραν πλούσια αλιεύματα στους πληθυσμούς των παραλί-
μνιων κυρίως οικισμών. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Στράβωνα, οι λί-
μνες γύρω από τη Λυχνιδό - ανάμεσα στις οποίες θα εννοεί πιθανώς
και την Πρέσπα - είχαν "ταριχείας ιχθύων ατάρκεις...".²⁸ Σχετι-
κά με τα είδη της ιχθυοπανίδας δεν υπάρχουν αρχαίες μαρτυρίες.

III. ΟΡΥΚΤΟΣ ΠΛΟΥΤΟΣ

Μέταλλα. Μαρτυρίες για την ύπαρξη και εκμετάλλευση με-
τάλλων δεν έχουν διασώσει οι αρχαίες πηγές. Υπάρχουν όμως αρχαιο-
λογικές ενδείξεις, μεταγενέστερες πληροφορίες και τα σχετικά πο-
ρίσματα των σύγχρονων μεταλλευτικών ερευνών.

Έτσι, όσον αφορά τα ευγενή μέταλλα, ο Γάλλος περιηγητής F.
Rouquerville μας διέσωσε την πληροφορία για την ύπαρξη προσχω-
ματικού χρυσού στον Αλιάκμονα και σε μερικούς παραποτάμους του.
Όταν είχε περάσει από τη Δυτική Μακεδονία το 1806, είδε στην πε-
ριοχή του Άργους Ορεστικού χωρικούς να συγκεντρώνουν ψήγματα χρυ-
σού από τον Αλιάκμονα με τέτοια μέθοδο, η οποία του θύμιζε εκείνη
των χρυσοθήρων του Καυκάσου που περιγράφει ο Αππιανός²⁹. Σύμφωνα
με πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Rouquerville, ο Αλιάκμονας πε-
ριείχε τέτοια ψήγματα χρυσού σε όλο το ρου του από τις πηγές του
ως την περιοχή των Γρεβενών³⁰. Γι' αυτό δίκαια καταλήγει στο συ-
μπέρασμα ότι ανάμεσα στα χρυσορυχεία της αρχαίας Μακεδονίας θα
πρέπει να υπολογίσει κανείς και το χρυσορόο Αλιάκμονα³¹. Το συ-
μπέρασμα του Rouquerville ενισχύεται κι από τις νεότερες μεταλλ-
ευτικές έρευνες, που έχουν αποδείξει την ύπαρξη προσχωματικού χρυ-

σού στην περιοχή των Σερβίων.

Παρόμοιος χρυσός έχει εντοπιστεί στο ρέμα μεταξύ των σημ. χω-
ριών Παλαιίστρα και Ιτέα, ο οποίος μάλιστα φέρει και το χαρακτηρι-
στικό όνομα "Χρυσόρεμα". Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, παλιότε-
ρα έμπειροι χωρικοί κατάφεραν να συγκεντρώνουν ψήγματα χρυσού α-
πό τη λάσπη του ρέματος³².

Σχετικά με άλλα μεταλλεύματα, οι νεότερες μεταλλευτικές έρευ-
νες έχουν εντοπίσει χαλκό στις περιοχές Γρεβενών και Φλώ-
ρινας. Αρχαιολογικές όμως ενδείξεις έχουμε μόνο για την ύπαρξη αρ-
χαίων χαλκωρυχείων στην πρώτη περιοχή. Τα αρχαία αυτά χαλκωρυ-
χεία βρίσκονταν στην ανατολική πλαγιά της Πίνδου και συγκεκριμέ-
να στην περιοχή των σημ. χωριών Αβδέλλα, Σαμαρίνα και Περιβόλι³³.

Σύμφωνα όμως με όλες τις ενδείξεις, η Δυτική Μακεδονία ήταν
πλουσιότερη σε μέταλλευμα σιδήρου. Έτσι, με βάση τις σκου-
ριές από τήξη μετάλλων, τους σωρούς από σιδηρούχες πέτρες (αιματί-
τη, μαγνητίτη) που παρατηρήσαμε σε θέσεις αρχαίων οικισμών, καθώς
και με βάση τα τοπωνυμικά δεδομένα (όπως π.χ. "Ρουντίνα" = μεταλλ-
είο), έχουμε εντοπίσει ίχνη αρχαίας εκμετάλλευσης σιδήρου στις ε-
ξής περιοχές: στο Βούρινο, στην ανατολική πλαγιά του Βέρνου, στην
κοιλάδα του Παλιορέματος (Στάρα ρέκα) και στην πλαγιά του Κορη-
κού³⁴. Επίσης, παλιότερα ο Α. Κεραμόπουλλος είχε παρατηρήσει ίχνη
μεταλλείων σιδήρου κοντά στη σημ. Βλάστη.

Για την πολλαπλή χρήση του, που είχε ως συνέπεια την ανάπτυξη της
σιδηροτεχνίας, μπορεί κανείς να σχηματίσει μια ιδέα από τα διάφο-
ρα σιδηρένια αντικείμενα που έφεραν στο φως οι ανασκαφές. Πρόκει-
ται για σιδηρένια σκεύη, μαχαίρια, δρεπάνια, αξίνες, σμίλες, ξύστρες
ζύμης, κλειδιά και λαβές θυρών που βρέθηκαν στον "Αγ. Παντελεήμο-
να" Φλώρινας και στη "Μαγούλα" Εράτουρας³⁵.

Μάρμαρα. Αν και το έδαφος της Δυτικής Μακεδονίας εί-
ναι γενικά χωματώδες, υπάρχουν ωστόσο σε αρκετά σημεία της στρώ-
μα μαρμάρου, όπως απόδειξαν οι σύγχρονες γεωλογικές έρευνες. Δυ-
στυχώς όμως δεν έχουν διαπιστωθεί, προς το παρόν τουλάχιστον,
κνη λατομείων μαρμάρου, όπως σε άλλες περιοχές της Μακεδονίας³⁶.

Περίφημα είναι σήμερα τα λατομεία (περίπου 30 συνολικά) ά-

σπου μαρμάρου του Τρανόβαλτου (Κοζάνης), το οποίο, από άποψη ποιότητας, είναι εφάμιλλο με το πεντελίσιο. Σύμφωνα με πληροφορίες, που δεν είναι δυνατό να εξακριβωθεί η αξιοπιστία τους, στο Τρανόβαλτο είχαν βρεθεί παλιότερα ίχνη αρχαίας λατόμευσης. Πάντως, είναι πολύ πιθανό ότι τα τοπικά εργαστήρια μαρμάρου προμηθεύονταν την πρώτη ύλη από το Τρανόβαλτο· κι αυτό, γιατί πολλά γλυπτά του Αρχαιολογικού Μουσείου Κοζάνης παρατηρήσαμε ότι είχαν κατασκευαστεί από μάρμαρο ίδιας σύστασης και ποιότητας με αυτό του Τρανόβαλτου.

Άργιλος. Η Δυτική Μακεδονία είναι νενικά πλούσια σε άργιλο. Βέβαια μπορεί να μη βρέθηκαν ως τώρα ίχνη αρχαίων αργιλωρυχείων, την ύπαρξή τους όμως μπορούμε να υποθέσουμε από τη λειτουργία αρκετών αρχαίων τοπικών εργαστηρίων αγγειοπλαστικής και κεραμοποιίας (βλ. πιο κάτω, *passim*), που θα προμηθεύονταν την πρώτη ύλη από κοντινά αργιλωρυχεία.

Γ. ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Όπως επισημάνθηκε πιο πάνω, η Δυτική Μακεδονία περιβάλλεται απ' όλες σχεδόν τις μεριές από ψηλές και αδιάβατες βουνοσειρές και επιπλέον τέμνεται εγκάρσια από μια σειρά παρόμοιων βουνών, που η διάβασή τους ήταν δυνατή μόνο από τα υποχρεωτικά φυσικά περάσματα (κλεισούρες), τα οποία σχηματίζονται στα σημεία επαφής των βουνών ή διανοίγονται από τους ποταμούς. Αλλά και οι πεδινοί δρόμοι, για να αποφύινουν κυρίως τα έλη, ακολουθούσαν, κατά προτίμηση, τα κράσπεδα των βουνών. Εξάλλου, λόγω του ορεινού και ημιορεινού εδάφους της, οι ποταμοί και οι παραπόταμοί τους αποτελούσαν τις υποχρεωτικές παρόχθιες συγκοινωνιακές αρτηρίες¹. Έτσι οι φυσικές ορεινές διαβάσεις (κλεισούρες), τα ποτάμια και γενικά η μορφολογία του εδάφους της, που καθόριζαν διαχρονικά τις φυσικές δυνατότητες συγκοινωνιακής αξιοποίησής της, έπαιξαν σε όλες τις εποχές πρωταρχικό ρόλο στη χάραξη και πορεία των δρόμων, παρά τις ανθρωπίνες επεμβάσεις (εκβραχισμό, τομές υψωμάτων κ.ά.)².

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η γεωμορφολογία απέκλειε τη δυνατότητα πολλών επιλογών γύρω από το πρόβλημα συγκοινωνιακής αξιοποίησης της Δυτικής Μακεδονίας. Γι' αυτό από την έρευνά μας διαπιστώνεται ότι το οδικό δίκτυο - ή τουλάχιστον οι κύριοι οδικοί άξονές του - τόσο κατά τη ρωμαϊκή όσο και κατά τη βυζαντινή εποχή ακολούθησε εδώ - περισσότερο από κάθε άλλη περιοχή - τις αρχαιότερες χαράξεις δρόμων. Αυτό το επιβεβαιώνουν τα ερείπια φρουραιότερες χαράξεις δρόμων. Αυτό το επιβεβαιώνουν τα ερείπια φρουραίων που σώθηκαν σε διάφορες φυσικές ορεινές διαβάσεις και τα οποία είχαν προορισμό τον έλεγχο των δρόμων που περνούσαν από αυτές. Συγκεκριμένα παρατηρεί κανείς ότι αρκετοί ρωμαϊκοί δρόμοι περνούν πλάι από αρχαία φρούρια, τα οποία εγκαταλείφθηκαν κατά την περίοδο της *pax Romana* αλλά αρκετά από αυτά επισκευάστηκαν αργότερα (επί Διοκλητιανού και κυρίως επί Ιουστινιανού³). Αυτό ση-

μάνει με άλλα λόγια ότι το βυζαντινό οδικό δίκτυο διαδέχτηκε το ρωμαϊκό κι αυτό με τη σειρά του κάποιο αρχαιότερο (μακεδονικό). Ενδεικτική εξάλλου για τη διαχρονική συγκοινωνιακή αξία των ορεινών διαβάσεων είναι και η οργάνωση, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, των *praesidia armata*, αν πράγματι οι άντρες τους ήταν κλεισσορφύλακες⁴. Ακόμη, τη διαχρονική αξία των σπουδαιότερων τουλάχιστον δρόμων μαρτυρεί το γεγονός ότι ως τις αρχές ακόμη του αιώνα μας η σπουδαιότερη αμαξιτή οδός της Ευρωπαϊκής Τουρκίας ακολουθούσε τη διαδρομή της Εγνατίας οδού. Τέλος, στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει κανείς κι από τη μελέτη της ιστορικής τοπογραφίας, από την οποία προκύπτει η διαχρονική χρήση πολλών αρχαιολογικών θέσεων.

Η ρωμαϊκή λοιπόν κατάκτηση δεν ήταν εύκολο να επιφέρει σημαντικές μεταβολές στις καθορισμένες από τη φύση υποχρεωτικές διαδρομές των προχαραγμένων δρόμων. Είχε ωστόσο σοβαρές επιπτώσεις σε γενικότερα συγκοινωνιακά φαινόμενα· γιατί άλλαξαν όχι μόνο οι φορείς μέριμνας για τη συγκοινωνία αλλά και οι μορφές χρήσης των συγκοινωνιακών γραμμών, τις οποίες επέβαλαν οι νέες στρατιωτικές, διοικητικές και οικονομικές ανάγκες, καθώς και οι απαιτήσεις για ταχύτερη επικοινωνία (*cursus publicus* κ.λ.π.). Συγκεκριμένα η ιδιαίτερη φροντίδα των Ρωμαίων για τη βελτίωση του οδικού δικτύου ολόκληρου του Ρωμαϊκού κράτους, στα πλαίσια της συγκοινωνιακής τους πολιτικής, είχε ως άμεση συνέπεια τη βελτίωση (με διάφορα έργα οδοποιίας) και προπάντων την αναβάθμιση του ρόλου του οδικού δικτύου της Δυτικής Μακεδονίας, το οποίο αποκτά τώρα διαβαλκανική και διεθνή σημασία.

Με τις νέες συγκοινωνιακές ανάγκες, που προέκυψαν μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, η Δυτική Μακεδονία βρέθηκε, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, πάνω σ' ένα πραγματικό σταυροδρόμι για τη συγκοινωνιακή σύνδεση μεταξύ Βορρά και Νότου και κυρίως μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Από το έδαφος της περνούσαν δυο σπουδαίοι αμαξιτοί δρόμοι (η περίφημη Εγνατία οδός και η κύρια-οριζόντια διακλάδωσή της), που συνέδεαν τη Ρώμη, μέσω των λιμανιών του Δυρραχίου και της Απολλωνίας, με την πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας, τη Θεσσαλονίκη, και πιο πέρα με τα μικρασιατικά παράλια, όπου κατέληγαν

οι μεγάλοι χερσαίοι δρόμοι της Ανατολής.

Τη σπουδαιότητα του ρωμαϊκού οδικού δικτύου μαρτυρεί και η τοπική προφορική παράδοση, η οποία διατήρησε ως τα νεότερα χρόνια κι ακόμη ως τις μέρες μας ζωνρή την ανάμνησή του. Έτσι, ο Γάλλος περιηγητής Rouquenneville είχε παρατηρήσει ένα τμήμα ρωμαϊκού λιθόστρωτου δρόμου, τον οποίο, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, είχε κατασκευάσει ο αυτοκράτορας Τραϊανός⁵. Επίσης, κατά την επιτόπια έρευνά μας, διαπιστώσαμε ότι σχεδόν παντού όπου σώζονται λιθόστρωτα τμήματα δρόμων αποδίνονται αυτά από την τοπική παράδοση στην "Εγνατία οδό".

Αμέσως πιο κάτω επιχειρούμε να επισημάνουμε του κύριους οδικούς άξονες και να δώσουμε μια εικόνα του ρωμαϊκού οδικού δικτύου της Δυτικής Μακεδονίας⁶ λαμβάνοντας υπόψη από τη μεριά τη γεωπολιτική της θέση και το ρόλο της γεωμορφολογίας στην ιστορική συγκοινωνιακή γεωγραφία της· από την άλλη μεριά αξιοποιώντας τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, καθώς και τα αρχαιολογικά δεδομένα, τόσο των ρωμαϊκών όσο και των προρωμαϊκών χρόνων· κι αυτό, γιατί η ιδιομορφία του εδαφικού αναγλύφου της και ορισμένοι άλλοι αμετάβλητοι και καθοριστικοί παράγοντες (όπως π.χ. η καταλληλότητα του εδάφους, οι δυνατότητες ύδρευσης των ταξιδιωτών και των υποζυγίων τους) επέβαλαν τη διαχρονική χρήση του οδικού δικτύου.

Θα πρέπει όμως να διευκρινιστεί εδώ ότι η μελέτη μας αναφέρεται στις κυριότερες μόνο οδικές αρτηρίες, δηλαδή σε αυτές που έχουν διεθνή, διεπαρχιακή ή επαρχιακή σημασία. Κι αυτό, γιατί δεν είναι δύσκολο, με βάση τους κύριους οδικούς άξονες και τη διάταξη των ρωμαϊκών οικισμών, να χαράξει κανείς στο χάρτη τους υπόλοιπων ρωμαϊκών οικισμών, να χαράξει κανείς στο χάρτη τους υπόλοιπους, τοπικής σημασίας, δρόμους ("κοινοτικούς" και "αγροτικούς", κυρίως ημιονικούς), που εξασφάλιζαν την επικοινωνία των διαφόρων αστικών κέντρων με τις κώμες, τα ιερά, τις αγροκίες και τα μεταλλεία ή λατομεία της επικράτειάς τους. Μόνο που θα πρέπει να έχει λεία ή λατομεία της επικράτειάς τους. Μόνο που θα πρέπει να έχει κανείς υπόψη του σχετικά με τους δρόμους αυτούς ένα συγκοινωνιακό φαινόμενο, που αφορά τη βατότητά τους· πρόκειται για το συγκοινωνιακό αποκλεισμό, κατά το χειμώνα με τις συχνές χιονοπτώσεις, των οικισμών εκείνων που ήταν απομακρυσμένοι από τις κύριες οδικές αρτηρίες⁷.

I. ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ

Η κύρια αρτηρία της περίφημης Εγνατίας οδού, που είχε αφιερωθεί το Δυρράχιο, ακολουθώντας την κοιλάδα του Γενούσου (Σκούμπι) ποταμού, διέσχισε (από Α προς Δ) τη σημ. Αλβανία και, αφού παρέκαμπε τη λίμνη της Αχρίδας, έφτανε στην Ηράκλεια τη Λυγκηστική (σημ. Μοναστήρι)⁸. Από εκεί μια διακλάδωσή της με ΒΑ κατεύθυνση οδηγούσε στους Στόβους και κατόπιν συναντούσε το σπουδαίο διαβαλκανικό δρόμο Θεσσαλονίκης - Ναϊσσού - Singidunum (Βελιγράδι)⁹. Η κύρια όμως αρτηρία της Εγνατίας στρεφόταν προς Ν και, ακολουθώντας περίπου τη διαδρομή του σημ. δρόμου Μοναστηριού - Φλώρινας, έμπαινε στο έδαφος της Νότιας Λυγκηστίδας (σημ. νομού Φλώρινας)¹¹. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Πολύβιου¹⁰, των Itineraria και ενός μιλιαρίου, που βρέθηκε (in situ;) στη σημ. Σιταριά¹², η Εγνατία διέσχισε κάθετα (από Β προς Ν) ολόκληρη τη Νότια Λυγκηστίδα, δηλ. τον κάμπο της σημ. Φλώρινας, ακολουθώντας πιθανώς τη χάραξη ενός αρχαιότερου (μακεδονικού) δρόμου¹³, και έφτανε στα στενά του Κλειδιού (Κιρλί-Ντερβέν)¹⁴. Σε συνέχεια, όπως απέδειξε ο Edson, βασιζόμενος σε δυο μιλιάρια προερχόμενα από τα σημ. χωριά Πέτρεις και Βεγόρα, περνούσε τα στενά¹⁵, όπως και ο αρχαιότερος (μακεδονικός) δρόμος¹⁶, και έμπαινε στο έδαφος της αρχαίας Εορδαίας. Ο πρώτος σταθμός που συναντούσε, μετά τη διέλευση των στενών, ήταν η Κέλλη (Cellae), που ταυτίζεται με τα αρχαία ερείπια στη "Γκραντίστα" Πετρών¹⁷. Από την Κέλλη η Εγνατία άλλαζε κατεύθυνση και στρεφόταν προς Α, παρακάμπτοντας (από Ν) τις λίμνες Πετρών και Βεγορρίτιδας. Αφού περνούσε από το σημ. Αμύνταιο και από το σημ. χωριό Φαράγγι, όπου σώζεται και λιθόστρωτο τμήμα της, έφτανε στο σταθμό Ad Duodecimam (κοντά στη σημ. Δροσιά)¹⁸. Μετά το σταθμό αυτό ακολουθούσε, όπως μαρτυρούν λιθόστρωτα τμήματά της που σώζονται μέχρι σήμερα, τη στενή κοιλάδα του Εδεσσαίου ποταμού και έφερνε στην 'Εδεσσα. Από εκεί οδηγούσε, περνώντας από την Πέλλα, στην πρωτεύουσα της επαρχίας, τη Θεσσαλονίκη, για να συνεχίσει την πορεία της προς Α, ακολουθώντας περίπου τη διαδρομή του σημ. εθνικού δρόμου Θεσσαλονίκης - Δράμας - Καβάλας - Αλεξανδρούπολης¹⁹.

II. Η ΚΥΡΙΑ (ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ) ΔΙΑΚΛΑΔΩΣΗ ΤΗΣ ΕΓΝΑΤΙΑΣ ΟΔΟΥ

Από το νότιο σκέλος της Εγνατίας οδού, που είχε αφιερωθεί την Απολλωνία²⁰, αποσπώταν μια οριζόντια διακλάδωση ζωτικής σημασίας, η οποία διέσχισε (από Α προς Δ) το έδαφος της σημ. Αλβανίας, ακολουθώντας την άνω κοιλάδα του Εορδαϊκού (Δεβόλη) ποταμού. Αφού περνούσε από τη Μοσχόπολη και νότια από τη λίμνη Malik, έφερνε στο αρχαίο Πήλιο (= σημ. Pliasa, στην περιοχή της Κορυτσάς)²¹, απ' όπου αποσπώταν δυο δευτερεύουσες οδικές αρτηρίες. Η μια από αυτές κατευθυνόταν προς Β και συναντούσε την κύρια αρτηρία της Εγνατίας κοντά στη δυτική όχθη της λίμνης της Αχρίδας. Η άλλη πάλι οδική αρτηρία, με αντίθετη (νότια) κατεύθυνση, ακολουθώντας τα δυτικά κράσπεδα του Γράμμου, έφερνε σ' ένα σημείο κοντά στα σημερινά σύνορα Αλβανίας-Ηπείρου-Μακεδονίας²² και σε συνέχεια οδηγούσε μέσω Κόνιτσας στην 'Ηπειρο.

Η κύρια όμως διακλάδωση της Εγνατίας, μετά το Πήλιο, συνέχιζε την πορεία της προς Α και μέσω των στενών της Τσάγκονης έμπαινε στο έδαφος της αρχαίας Ορεστίδας (στο σημ. νομό Φλώρινας). Κατόπιν περνούσε από τα σημ. χωριά Κρυσταλλοπηγή και Βατοχώρι και λίγο ανατολικότερα συναντούσε το Λιβαδοπόταμο. Στη συνέχεια στρέφονταν προς Ν και ακολουθούσε την ακροποταμιά του Λιβαδοπόταμου ως την συμβολή του με τον Αλιάκμονα· κατά την πορεία του αυτή, περνούσε από τα σημ. χωριά Γάβρος, Δεντροχώρι, Κορομηλιά, Λεύκη κι από τη Φούρκα (από τη λατιν. λέξη furca) και έφτανε στο 'Αργος το Ορεστικό²³, που βρισκόταν μερικά χιλιόμετρα νοτιότερα από τη συμβολή των δυο παραπάνω ποταμών.

Τη διαδρομή του αυτή - από το Πήλιο ως το 'Αργος Ορεστικό - μαρτυρούν μερικά λιθόστρωτα τμήματά του, που διακρίνονται σε ορισμένα σημεία, τα κάστρα του Γάβρου και του Δεντροχωρίου, καθώς και τρεις λιθόχτιστες τοξωτές γέφυρες. Η πρώτη από αυτές βρισκόταν ανάμεσα στα χωριά Κρυσταλλοπηγή και Βατοχώρι και τα λείψανά της (τα δυο ποδάρια της) είχε παρατηρήσει παλιότερα ο Κεραμόπουλος²⁴. Η δεύτερη βρισκόταν σε απόσταση 500 μ. από τη σημ. Κορομηλιά, στη θέση της νεότερης λιθόχτιστης γέφυρας, που για την κατασκευή της

χρησιμοποιήθηκε αρχαίο υλικό. Λείψανα πάλι της τρίτης γέφυρας εντοπίσαμε στη Φούρκα. Ο ρωμαϊκός αυτός δρόμος διαδέχτηκε κάποιον αρχαιότερο, τον οποίο είχε χρησιμοποιήσει (το 198 π.Χ.) ο ρωμαίος ύπατος Σουλπίκιος Γάλβας οδεύοντας, με το ιππικό του και τους ελέφαντες, από Κέλετρο προς Πήλιο²⁵. Ο δρόμος ήταν σε χρήση ως τα χρόνια της τουρκοκρατίας, σύμφωνα με τη μαρτυρία του I. Leake, ο οποίος πέρασε από αυτόν και μας διέσωσε μάλιστα μια πολύ καλή περιγραφή της διαδρομής του από την Καστοριά ως το Βερατ (αρχαία Αντιπάτρεια)²⁶.

Εφόσον οι δρόμοι ακολουθούσαν τις όχθες των ποταμών και αποσκοπούσαν πρώτιστα στην οδική σύνδεση των αστικών κέντρων, θα πρέπει η οριζόντια αυτή διακλάδωση της Εγνατίας να ακολουθούσε, μετά το Άργος Θραστικό, την παρόχθια ζώνη του Αλιάκμονα ως τη σημ. Μηλιά (Γρεβενών). Έτσι, θα περνούσε από τις αρχαίες πόλεις της Ελιμιώτιδας, που τα ερείπιά τους έχουν εντοπιστεί κοντά στα σημ. χωριά Πλατανιά, Βελανιδιά, Νεάπολη, Άγιο Γεώργιο και Κιβωτό. Τη διέλευση του δρόμου από τη Βελανιδιά μαρτυρεί η κοίλη διαμόρφωση του εδάφους, που είχε παρατηρήσει ο Κεραμόπουλλος κοντά στο χωριό αυτό - στη θέση "Ρουγκατσάρια"²⁷ - και η οποία οφειλόταν πιθανώς στη μακροχρόνια και συχνή χρήση του δρόμου.

Από τη Μηλιά ακολουθούσε την πορεία της σημ. εθνικής οδού Γρεβενών - Κοζάνης, περνούσε τον Αλιάκμονα από το κατοπινό "Γεφύρι του Πασά" (στη θέση αρχαιότερου;) και έβγαζε στη "Μπάρα" Σιάτιστας. Από εκεί κατευθυνόταν υποχρεωτικά μέσω των στενών των Καραγιαννίων στην αρχαία πόλη, που βρισκόταν στη θέση της σημ. Κοζάνης. Στη συνέχεια διέσχιζε το έδαφος της νότιας Εορδαίας και ακολουθώντας περίπου τη διαδρομή της σημ. εθνικής οδού Κοζάνης - Βέροιας - Θεσσαλονίκης έφτανε στους πρόποδες του Βέρμιου. Αφού περνούσε το βουνό από τη διάβαση της Χάδοβας και διερχόταν πιθανώς πάλι από το αρχαίο ιερό της Λευκόπετρας, οδηγούσε στη Βέροια και από εκεί στην πρωτεύουσα της επαρχίας, τη Θεσσαλονίκη, όπου συναντιόταν με την κύρια αρτηρία της Εγνατίας οδού.

Την ύπαρξη του ρωμαϊκού δρόμου από τη σημ. Κοζάνη ως τη Βέροια μαρτυρεί η παρουσία Εορδών και Ελιμιωτών λατρευτών σε απε-

λευθερωτικές πράξεις (αυτοκρατορικών χρόνων) από το ιερό της Λευκόπετρας²⁸. Την ιστορικότητα πάλι του άλλου τμήματός του, από Κοζάνη μέχρι Καστοριά, κι ακόμη το γεγονός ότι ακολουθούσε τη χάραξη αρχαιότερου (μακεδονικού) δρόμου επιβεβαιώνουν οι πορείες των αντίπαλων στρατών κατά τους Μακεδονικούς πολέμους. Έτσι, από το Λίβιο πληροφορούμαστε ότι την οδευση αυτή είχε ακολουθήσει ο Ρωμαίος ύπατος Σουλπίκιος Γάλβας, κατευθυνόμενος από την Εορδαία προς το Κέλετρο μέσω της Ελιμιώτιδας (το 199 π.Χ.)²⁹, ενώ ένα τμήμα του, από την Καστοριά ως τη Μηλιά, είχε χρησιμοποιήσει το 170/69 π.Χ. ο Περσέας κατευθυνόμενος προς Θεσσαλία³⁰.

III. ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΥΣΕΣ ΟΔΙΚΕΣ ΑΡΤΗΡΙΕΣ

α) Ε γ ν α τ ί α σ ο δ ο ύ

1. Από ένα σημείο κοντά στο σημ. Τριπόταμο, όπου η συμβολή του Παλαιορέματος και του Φλωρινιώτικου ποταμού, αποσπώνταν από την Εγνατία οδό δυο δευτερεύουσες οδικές αρτηρίες. Η πρώτη από αυτές ακολουθούσε την κοίτη του Παλαιορέματος και εξυπηρετούσε συγκοινωνιακά τους ρωμαϊκούς οικισμούς που εντοπίστηκαν κοντά στα σημ. χωριά Νεοχωράκι, Μελίτη, Αχλάδα και Σκοπός.

2. Η δεύτερη οδική αρτηρία, ακολουθώντας την παρόχθια ζώνη του Φλωρινιώτικου, έφερνε στην αρχαία πόλη που βρισκόταν στον "Άγιον Παντελεήμονα" Φλώρινας. Από εκεί ξεκινούσαν δυο μικρότερης σημασίας δρόμοι, από τους οποίους ο ένας, με βόρεια κατεύθυνση, οδηγούσε στους ρωμαϊκούς οικισμούς που έχουν επισημανθεί κοντά στα σημ. χωριά Πρώτη, Κλαδορράχη, Κλεινές και Εθνικό· ο άλλος πάλι δρόμος, με αντίθετη (νότια) κατεύθυνση, οδηγούσε στους ρωμαϊκούς οικισμούς που βρίσκονταν στους ανατολικούς πρόποδες του Βέρνου. Η κύρια όμως οδική αρτηρία συνέχιζε την πορεία της προς Δ, ακολουθώντας τη στενή κοιλάδα του Φλωρινιώτικου ποταμού· σε συνέχεια περνούσε τη διάβαση Πισοδερίου και ακολουθούσε την όχθη του Λιβαδοπόταμου. Σε μικρή απόσταση από το σημ. Ανταρτικό διακλαδιζόταν σε δυο σκέλη· το ένα από αυτά ακολουθούσε την όχθη του Λιβα-

δοπόταμου και κοντά στο σημ. χωριό Κύττας συναντούσε την κύρια οριζόντια διακλάδωση της Εγνατίας οδού που ερχόταν από το Πήλιο· το άλλο σκέλος της στρεφόταν δυτικά και οδηγούσε στην αρχαία πόλη Λύκα, που βρισκόταν στο νησάκι του Αγ. Αχιλλείου Πρέσπας.

Την ύπαρξη της οδικής αυτής αρτηρίας, που διαδέχτηκε κάποια αρχαιότερη (μακεδονική), μαρτυρούν, εκτός από τα γεωμορφολογικά στοιχεία, δυο λιθόστρωτα τμήματά της που εντόπισε η έρευνά μας. Το ένα από αυτά επισημάνθηκε κοντά στο σημ. χωριό 'Αλωνα, πλάι στην αριστερή όχθη του Θλωρινιώτικου. Το δεύτερο λιθόστρωτο (μήκος 20 μ. περίπου), καλύτερα διατηρημένο, βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. ΝΔ του Πισοδερίου, πλάι στη δεξιά όχθη του Λιβαδοπόταμου· έχει φάρδος 3,5 μ. και είναι κατασκευασμένο από μεγάλους κυβόλιθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται άλλοι μικρότεροι. Το λιθόστρωτο, που για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε ντόπια πέτρα από τα παρακείμενα βουνά, δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί, γιατί οι γνώσεις μας γύρω από τεχνικά προβλήματα της μακεδονικής οδοποιίας είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Αν κρίνουμε όμως από άλλα ρωμαϊκά λιθόστρωτα, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε αυτό στο ρωμαϊκό δρόμο που εξετάζουμε ή σε μακεδονικό δρόμο που επισκευάστηκε μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Εξάλλου τη διαχρονική χρήση του δρόμου αυτού βεβαιώνει η όδευση του Μ. Αλεξάνδρου (το 335 π.Χ.) από την Ηράκλεια Λυγκηστική στο Πήλιο³¹, καθώς και η ονομασία του "Κάλε Μάρε" (= φαρδύς δρόμος) από τους ντόπιους (βλαχόφωνους) κατοίκους των κοντινών χωριών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την οργάνωση του οδικού δικτύου παρουσιάζει ένα ερειπωμένο τετράπλευρο κτίσμα (διαστάσεων 3 Χ 3 μ.), χτισμένο με ξερολιθιά, που σώζεται σε απόσταση 50 μ. περίπου από το παραπάνω λιθόστρωτο. Αν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι από το σημείο αυτό ελέγχει κανείς το δρόμο ως την καμπή του κοντά στο Πισοδέρι, θα μπορούσε να υποθέσει ότι τα ερείπια ανήκουν σε πύργο-παρατηρητήριο ή σε φρυκτώριο.

3. Κατά τη διαδρομή της Εγνατίας οδού μέσω της Νότιας Λυγκηστίδας αποσπώταν και μια τρίτη δευτερεύουσα οδική αρτηρία από κάποιο σημείο της κοντά στην είσοδο των στενών του Κλειδιού (Κιρ-

λί-Ντερβέν). Η αρτηρία αυτή, που παλιότερα ταυτιζόταν με την κύρια αρτηρία της Εγνατίας, οδηγούσε στην Εορδαία μέσω της σημ. Βεύης και των στενών της σημ. Κέλλης, ακολουθώντας την κατεύθυνση του σημ. δρόμου Θλώρινας- 'Εδεσσας. Αφού περνούσε βόρεια από τη Βεγορρίτιδα λίμνη, κατέληγε στο σταθμό Ad Duodecimam, όπου συναντούσε την κύρια αρτηρία της Εγνατίας οδού. Την ύπαρξη του παρακαμπτήριου αυτού δρόμου μαρτυρούν τα ερείπια τείχους, που είχε παρατηρήσει παλιότερα ο Κεραμόπουλλας στα στενά της σημ. Κέλλης³².

4. Άλλες δυο δευτερεύουσες οδικές αρτηρίες αποσπώταν από την Εγνατία οδό, μετά την έξοδό της από τα στενά του Κλειδιού και κατά τη διέλευσή της από το βόρειο τμήμα της αρχαίας Εορδαίας. Η πρώτη από τις οδικές αυτές αρτηρίες ξεκινούσε από το ρωμαϊκό σταθμό Κέλλη (Cellae) και κατευθυνόταν προς τα ΝΔ. Περνώντας δυτικά από τις λίμνες Ζάζαρη και Χειμαδίτιδα, έφερνε στην είσοδο των στενών της Κλεισούρας. Από εκεί άλλαζε κατεύθυνση και στρεφόταν προς τα ΝΑ και στη συνέχεια προς Ν. Αφού περνούσε από τα φρούρια Αναράχης, Ασβεστόπετρας, Μαυροπηγής και Ποντοκόμης, έφτανε στη σημ. Κοζάνη, όπου συναντούσε την κύρια (οριζόντια) διακλάδωση της Εγνατίας οδού. Μετά την Κοζάνη συνέχιζε την πορεία της προς Ν ακολουθώντας τα ανατολικά κράσπεδα του Βούρινου. Αφού περνούσε από τους αρχαίους οικισμούς και τα φρούρια που υπήρχαν κοντά στα σημ. χωριά Λευκόβρυση, Ροδιανή, Κτένι, Αιανή και Καισαρεία, οδηγούσε μέσω των στενών του Σαραντάπορου (Volustana) στην Περραιβία της Θεσσαλίας³³.

Από τη δευτερεύουσα αυτή οδική αρτηρία της Εγνατίας αποσπώταν δυο διακλαδώσεις. Η μια από αυτές έφερνε μέσω των στενών της Κλεισούρας στο 'Αργος Ορεστικό, ακολουθώντας περίπου την πορεία του σημ. δρόμου Αμυνταίου-Καστοριάς και περνώντας κοντά από τα σημ. χωριά Βασιλειάδα, Λιθιά, Κορησός και Δισπηλιού. Τη διαδρομή της αυτή μαρτυρούν η μεγάλη λιθόχτιστη γέφυρα (ρωμαϊκή ή βυζαντινή), που ίχνη της σώζονταν ως τα τελευταία χρόνια στη διάβαση της Κλεισούρας, η λιθόχτιστη γέφυρα (πιθανώς στη θέση αρχαίας) που σώζεται κοντά στη Βασιλειάδα, καθώς και το λιθόστρωτο που εντοπίσαμε κοντά στις πηγές " 'Ιστακος" (μεταξύ Κορησού και Δισπηλιού)· ενώ οι πα-

λιές βρύσες στην Κορησό και τη Λιθιά δείχνουν τη διαχρονική χρήση του δρόμου. Μετά το Άργος Ορεστικό ο δρόμος συνέχιζε την πορεία του προς Α ακολουθώντας την παρόχθια ζώνη του άνω ρου του Αλιάκμονα και έφτανε στο σημ. Νεστόριο, αφού πρώτα περνούσε κοντά από τα σημ. χωριά Χιλιόδεντρο, Τσάκωνη, Πεντάβρυσσο και Ομορφοκκλησιά. Στο Νεστόριο διακλαδιζόταν σε δυο σκέλη, από τα οποία το ένα οδηγούσε μέσω Γράμμου στο έδαφος της σημ. Αλβανίας και το άλλο μέσω Κόνιτσας στην Ήπειρο. Τη διαδρομή του αυτή, μετά το Άργος Ορεστικό, μαρτυρούν τα λιθόστρωτα τμήματα, που σώζονται κοντά στην Ομορφοκκλησιά και στο Νεστόριο, καθώς και οι λιθόχτιστες γέφυρες κοντά στο σημ. χωριό Γράμμος.

Η άλλη διακλάδωση ξεκινούσε από κάποιο σημείο κοντά στη σημ. Αναρράχη και έφερνε, μέσω Βλάστης, Σισανίου και Πελεκάνου, στη σημ. Νεάπολη, ακολουθώντας κυρίως την κοιλάδα του Μυρίχου, παραπόταμου του Αλιάκμονα. Από τη Νεάπολη ακολουθούσε περίπου την κατεύθυνση του σημ. εθνικού δρόμου Κοζάνης - Ιωαννίνων και, αφού περνούσε από το σημ. Τσοτίλι, τον Πεντάλοφο και το Επταχώρι, οδηγούσε μέσω Κόνιτσας στην Ήπειρο. Είναι πολύ πιθανό ότι το αρχαίο κάστρο στον Πεντάλοφο είχε προορισμό τον έλεγχο του δρόμου αυτού.

5. Τέλος, από την Εγνατία οδό, πιθανώς από κάποιο σημείο της κοντά στο σημ. Φαράγγι, αποσπώταν η άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, η οποία κατέληγε στα στενά του Σαραντάπορου και από εκεί στη Θεσσαλία. Η οδική αυτή αρτηρία ακολουθούσε, με νότια κατεύθυνση, τους δυτικούς πρόποδες του Βέρμιου. Αφού περνούσε από τα σημ. χωριά Πύργοι, Μεσόβουνο, Κομνηνά, Σπηλιά, Εξοχή, Ακρινή, Άγ. Δημήτριος, Ρυάκι και Τετράλοφο, κοντά στα οποία έχουν εντοπιστεί αρχαίοι οικισμοί και κάστρα, έφτανε κοντά στο σημ. Βοσκοχώρι, όπου συναντούσε την κύρια οριζόντια διακλάδωση της Εγνατίας· η παρουσία του λερού (ρωμαϊκών χρόνων) της Ενοδίας θεάς στην περιοχή αυτή δεν είναι άσχετη με τη διέλευση του ρωμαϊκού αυτού δρόμου. Μετά τη διασταύρωση η οδική αυτή αρτηρία συνέχιζε την πορεία της προς Ν - ΝΔ και έφτανε στα στενά του Σαραντάπορου, αφού περνούσε από τη σημ. Αυγή κι από τους αρχαίους οικισμούς που υπήρχαν κοντά στα σημ. χωριά Βελβεντό, Παλαιολογράτσιο και Πλατανόρρευμα³⁴. Ο δρόμος αυτός

θα είχε διαδεχτεί κάποιον αρχαιότερο (μακεδονικό), τον οποίο είχε χρησιμοποιήσει ο Περσέας (το 171 π.Χ.) κατά τη κάθοδό του στη Θεσσαλία³⁵.

Από τη δευτερεύουσα αυτή οδική αρτηρία και συγκεκριμένα από ένα σημείο της κοντά στο σημ. χωριό Πύργοι αποσπώταν μια διακλάδωση, η οποία έβγαζε στη σημ. Επισκοπή (Νάουσας), αφού περνούσε από τη μεσαία αυχενοδιάβαση του Βέρμιου κι από τα σημ. χωριά Άνω Γραμματικό και Μαρίνα.

β) Κύριας (οριζόντιας) διακλάδωσης της Εγνατίας

1. Από την κύρια (οριζόντια) διακλάδωση της Εγνατίας οδού αποσπώταν τρεις δευτερεύουσες οδικές αρτηρίες. Η πρώτη από αυτές ξεκινούσε από τη Φούρκα (Καστοριάς) και, ακολουθώντας την αριστερή όχθη του Αλιάκμονα, έφερνε στην αρχαία πόλη Βάττινα (κοντά στο σημ. Κρανοχώρι). Από εκεί στρεφόταν προς Δ και, περνώντας από τα σημ. χωριά Χιονάτο, Διποταμιά και Κομνηνάδες, έβγαζε στο έδαφος της σημ. Αλβανίας, όπου συναντιόταν με την άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, που ερχόταν με νότια κατεύθυνση από το αρχαίο Πήλιο. Τη χρησιμοποίηση του δρόμου αυτού κατά τη ρωμαϊκή εποχή πιστοποιεί η παρουσία Ιλλυριών στην αρχαία Βάττινα³⁶. Εξάλλου στην κτηματική περιγραφή του Χιονάτου σώζεται ένα λιθόστρωτο τμήμα (πιθανώς των χρόνων της τουρκοκρατίας), που δείχνει τη διαχρονική σημασία του δρόμου αυτού.

2. Από τη Σμίξη, κοντά στη σημ. Πλατανιά (Βοΐου) ξεκινούσε μια άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, η οποία έφερνε στη "Μπάρα" μια άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, η οποία έφερνε στη "Μπάρα" μια άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, η οποία έφερνε στη φρούρια του Σιάτιστας. Η αρτηρία αυτή θα περνούσε ανάμεσα από τα φρούρια του Πελεκάνου και Ριζού³⁷ και σε συνέχεια από την Εράτυρα και το Μικρόκαστρο. Η παρουσία αρχαίων φρουριών στη διαδρομή του, από τα οποία ορισμένα επισκευάστηκαν κατά τη βυζαντινή εποχή³⁸, καθώς και οι κινήσεις του ρωμαϊκού στρατού στην περιοχή αυτή το 48 π.Χ.³⁹, μαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του δρόμου.

3. Από την περιοχή της σημ. Μηλιάς (Γρεβενών) αποσπώταν μια

τρίτη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, η οποία, ακολουθώντας την κατεύθυνση του σημ. εθνικού δρόμου Κοζάνης-Γρεβενών, οδηγούσε στα σημ. Γρεβενά, αφού περνούσε από τους αρχαίους οικισμούς που εντοπίσαμε κοντά στα σημ. χωριά Βαθύλακκος και Μυρσίνη. Στα Γρεβενά η οδική αυτή αρτηρία διακλαδιζόταν προς διάφορες κατευθύνσεις. Έτσι, μια διακλάδωσή της οδηγούσε στην αρχαία πόλη, που βρισκόταν πάλι στη σημ. Νεάπολη, αφού περνούσε από τους αρχαίους οικισμούς που υπήρχαν κοντά στα σημ. χωριά Μέγα Σειρήνη, Σύνδενδρο, Αμυγδαλιές, Δασάκι και Τσοτίλι. Ο δρόμος αυτός θα περνούσε το ποτάμι Πραμόριστα από μια γέφυρα που θα τη διαδέχτηκε η βυζαντινή γέφυρα, της οποίας λείψανα σώζονται κοντά στο σημ. Ανθοχώρι.

Μια άλλη διακλάδωση οδηγούσε από τα Γρεβενά μέσω Σαμαρίνας στο Δίστρατο (επαρχίας Κόνιτσας), περνώντας από τους αρχαίους οικισμούς που βρίσκονταν κοντά στα σημ. χωριά Αναβρυτά, Πολυνέρι και Φιλιππίοι. Ο δρόμος αυτός από τη Σαμαρίνα ως το Δίστρατο ακολουθούσε την όχθη ενός παραποτάμου του Αώου κι από το Δίστρατο την όχθη του ίδιου του Αώου ποταμού.

Μια τρίτη διακλάδωση, αφού περνούσε το Βενέτικο ποταμό, οδηγούσε από τα Γρεβενά κοντά στο σημ. χωριό Ζιάκας, όπου ο περιηγητής Riquemville είχε διαπιστώσει τμήμα λιθόστρωτου δρόμου ("Βασιλική στράτα"), που την κατασκευή του η τοπική παράδοση αποδίνει στον αυτοκράτορα Τραϊανό⁴⁰. Στο Ζιάκα ο δρόμος διακλαδιζόταν σε δύο σκέλη. Το ένα σκέλος του με κατεύθυνση προς Δ-ΝΔ οδηγούσε, μέσω Αβδέλλας και Περιβολίου, στη σημ. Βοβούσα (της επαρχίας Δωδώνης)⁴¹. Το άλλο σκέλος του, με νότια κατεύθυνση, έφερνε στη σημ. Μηλιά (της επαρχίας Μετσόβου), αφού περνούσε από τα σημ. χωριά Σπήλαιο, Μοναχίτι και Κρανιά.

Στη Μηλιά (Μετσόβου) οδηγούσε και μια τέταρτη διακλάδωση, η οποία από τα Γρεβενά ακολουθούσε τη διαδρομή μέσω των σημ. χωριών Κηπουριό και Κρανιά. Το δρόμο αυτό είχε χρησιμοποιήσει πιθανώς ο Περσέας (το 170/69 π.Χ.)⁴², πράγμα που δείχνει ότι η χάραξή του ανάγεται στην προρωμαϊκή ακόμη εποχή.

Μια πέμπτη διακλάδωση, που είχε αφετηρία τα Γρεβενά, ακολουθώντας το σημ. εθνικό δρόμο Γρεβενών-Ελασσόνας, έφερνε στους αρ-

χαίους οικισμούς που εντοπίστηκαν στον κάμπο της Δημηνίτσας - κοντά στα σημ. χωριά Καρπερό και Δήμητρα. Κοντά στη Δήμητρα ο δρόμος διακλαδιζόταν σε τρεις οδικούς βραχίονες. Ο ένας από αυτούς, με κατεύθυνση ανατολική, οδηγούσε στο σημ. χωριό Ελάτη· από εκεί στρεφόταν προς Β και μέσω του σημ. Τρανόβαλτου κατέληγε στην Αιανή. Ο δεύτερος οδικός βραχίονας έφερνε στη Θεσσαλία (επαρχία Ελασσόνας), ακολουθώντας τη διαδρομή του σημερινού δρόμου μέσω Δεσκάτης. Στη Θεσσαλία (επαρχία Καλαμπάκας) οδηγούσε και ο τρίτος οδικός βραχίονας, ακολουθώντας τη διαδρομή μέσω των σημ. χωριών 'Ανοιξη (Γρεβενών) και Αγιάφυλλο (Καλαμπάκας)⁴³.

Τέλος, από τα Γρεβενά ξεκινούσε και μια έκτη διακλάδωση, η οποία οδηγούσε στην Αιανή, περνώντας από τον αρχαίο οικισμό κοντά στο σημ. Καλόχι, από το αρχαίο κάστρο κοντά στο σημ. χωριό Πυλωροί κι από το σημ. Χρώμιο. Την ύπαρξη του δρόμου αυτού μαρτυρούν και τα σωζόμενα ποδάρια αρχαίας γέφυρας, που παρατηρήσαμε περίπου 200 μ. πριν από τη συμβολή των ποταμών Αλιάκμονα και Βενέτικου - σε απόσταση 600-700 μ. από το σημ. χωριό Αγάπη (Ράτσι).

Δ. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Τα πορίσματα σχετικής έρευνας, η οποία βασίζεται στις άμεσες επιγραφικές μαρτυρίες και στις πληθυσμιακές ενδείξεις που παρέχουν η ανθρωπωνυμολογία και η ιστορία των λατρειών, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι κύρια γνωρίσματα της εθνολογικής σύνθεσης του πληθυσμού της Δυτικής Μακεδονίας, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ήταν: 1) η απουσία ρωμαϊκού πληθυσμού, εφόσον δε μαρτυρείται στο έδαφός της η ίδρυση ούτε ρωμαϊκής αποικίας ούτε *conventus civium romanorum*. 2) η αναμφισβήτητη αριθμητική υπεροχή του ελληνικού πληθυσμιακού στοιχείου έναντι του ξένου.

Έτσι, από τη στατιστική μελέτη των ανθρωπωνυμικών στοιχείων, που προσφέρουν οι επιγραφές της Δυτικής Μακεδονίας, προκύπτει η ακόλουθη ποσοστιαία αναλογία ονομάτων: 73,8% ελληνικά, 21,1% ρωμαϊκά και 5% λοιπά ξένα (ιλλυρικά, θρακικά, ανατολικά)¹. Αν λοιπόν ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το σχετικά υψηλό ποσοστό των ρωμαϊκών ονομάτων οφείλεται αποκλειστικά και μόνο στην πρόοδο του νομικού και κατά συνέπεια του ανθρωπωνυμικού εκρωμαϊσμού², τότε από τα παραπάνω στατιστικά στοιχεία γίνεται εύκολα αντιληπτή η εθνολογική εικόνα του πληθυσμού κατά τη ρωμαϊκή ή καλύτερα την αυτοκρατορική εποχή, στην οποία ανήκει η συντριπτική πλειοψηφία των επιγραφών. Εξάλλου, την ίδια εικόνα αποκομίζει κανείς κι από την τοπωνυμολογία, όπου διαπιστώνεται η διατήρηση όλων σχεδόν των ελληνικών τοπωνυμίων κατά τη ρωμαϊκή εποχή³, πράγμα που μαρτυρεί ασφαλώς τη συνεχή παρουσία ελληνικού πληθυσμού στον τόπο.

Βέβαια το επιγραφικό υλικό που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας από τη Δυτική Μακεδονία δεν αντιπροσωπεύει όλες τις εποχές αλλά σχεδόν μόνο την αυτοκρατορική κι έτσι δεν επιτρέπει συγκρίσεις. Ωστόσο θεωρείται πιθανό ότι η παρουσία Ελλήνων παροίκων και ξέ-

νων μεταναστών - τόσο σε αστικά κέντρα όσο και σε αγροτικούς οικισμούς - είχε επιπτώσεις, έστω και μικρές αλλά οπωσδήποτε αισθητές, στην αύξηση του πληθυσμού της.

α) Ελληνικός πληθυσμός

1. Ντόπιοι κάτοικοι (φυλές). Όπως είναι γνωστό, οι κάτοικοι της Δυτικής Μακεδονίας, από την πρώιμη ακόμη αρχαιότητα, ήταν οργανωμένοι σε μεγάλες φυλές ("έθνη"), όπως ακριβώς οι Ηπειρώτες⁴ και οι Θράκες⁵. Οι φυλές αυτές, που πήραν το όνομά τους από τις αντίστοιχες περιοχές ("χώρες") όπου κατοικούσαν⁶, ήταν τέσσερες: οι Ελιμιώτες⁷, οι Ορέστες⁸, οι Εορδοί⁹ και οι Λυγκηστές¹⁰. Οι φυλετικές αυτές ομάδες περιλάμβαναν, όπως συνέβαινε και στη Θράκη¹¹, άλλες μικρότερες φυλές. Έτσι, στη φυλετική ομάδα των Ορεστών φαίνεται πως ανήκουν οι Τρίκλαροι¹² και οι Βαττυναίοι¹³.

Η αρχαία αυτή φυλετική οργάνωση των κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας έχασε, με την προσάρτησή της στο μακεδονικό βασίλειο, κάθε πολιτική σημασία. Διατηρήθηκε ωστόσο ως το τέλος ακόμη της ρωμαϊκής αρχαιότητας, όπως συνέβη και με τις θρακικές φυλές της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αυτοκρατορική μάλιστα περίοδο οι φυλές αυτές εμφανίζονται οργανωμένες σε "κοινά"¹⁴.

Όσον αφορά το δημογραφικό τους μέγεθος, αν χρησιμοποιήσει κανείς ως κριτήρια την έκταση των φυλετικών τους "χωρών" και το συνολικό αριθμό των οικισμών τους¹⁵, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι πολυπληθέστεροι ήταν οι Ελιμιώτες και ακολουθούσαν στη σειρά οι Εορδοί, οι Ορέστες και οι Λυγκηστές. Σχετικά με τους τελευταίους όμως θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι υπολογίζουμε ένα μόνο μέρος τους, δηλ. αυτό που κατοικούσε στο έδαφος της σημ. Δυτικής Μακεδονίας.

Με αφορμή ορισμένες αρχαίες πηγές, που θεωρούν τους Ελιμιώτες και Ορέστες Ηπειρωτικές φυλές¹⁷, τέθηκε σε αμφιβολία η μακεδονική τους καταγωγή. Το πρόβλημα αυτό έχει ήδη απασχολήσει άλλους ειδικότερους επιστήμονες¹⁸. Το επισημαίνουμε όμως εδώ απλά

και μόνο για να θίξουμε την ιστοριογεωγραφική του πλευρά, δηλ. την ύπαρξη ή μη πληθυσμιακών σχέσεων ανάμεσα στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία. Κι αυτό, γιατί αν τελικά η Πίνδος λειτούργησε, από πληθυσμιακή άποψη, ενωτικά μεταξύ των δυο αυτών περιοχών από την πρώιμη αρχαιότητα, υπήρχαν πολύ πιο ευνοϊκές συνθήκες, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, για να αναπτυχθούν οι σχέσεις αυτές ακόμη περισσότερο. Οι συνθήκες αυτές δημιουργήθηκαν με την προσάρτηση της Ηπείρου, κατά τη Δημοκρατική περίοδο, στο έδαφος της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας, καθώς και με τη βελτίωση του οδικού δικτύου, που διευκόλυνε την επικοινωνία ανάμεσα στις δυο αυτές περιοχές.

2. Πάροικοι. Άμεσες επιγραφικές μαρτυρίες έχουμε μόνο για θεσσαλούς παροίκους στη Δυτική Μακεδονία. Θα πρέπει ωστόσο να θεωρηθεί βέβαιη η παρουσία και άλλων παροίκων* γιατί, εκτός από τις σχετικές ενδείξεις που παρέχουν η ανθρωπωνυμολογία και η ιστορία των λατρειών, έχουμε στο δόγμα των Βαττυναίων (143/4 μ.Χ.) τη μνεία "ἐπαρχικῶν"¹⁹, οι οποίοι, σύμφωνα με την πιθανότερη ερμηνεία του όρου, ήταν πάροικοι από διάφορα μέρη της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας²⁰. Η επιγραφική αυτή μαρτυρία για την παρουσία "ἐπαρχικῶν" στην αρχαία Βάττυνα, που ήταν μια απομονωμένη γεωγραφικά πόλη, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι παρόμοιες παροικίες - ίσως μάλιστα και πολυπληθέστερες - θα υπήρχαν και σε ρωμαϊκούς οικισμούς, οι οποίοι όχι μόνο δεν ήταν τόσο απομονωμένοι αλλά επιπλέον βρίσκονταν και πάνω σε σπουδαίους και πολυσύχναστους δρόμους, όπως ήταν η Εγνατία οδός.

Δυστυχώς δεν είναι δυνατή έστω και μια υποθετική προσέγγιση της αριθμητικής δύναμης του συνόλου των Ελλήνων παροίκων ούτε φυσικά μια εκτίμηση της ποσοστιαίας αναλογίας τους με βάση τον τόπο προέλευσής τους. Ωστόσο, νομίζουμε ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι ως τώρα μας είναι γνωστοί μόνο θεσσαλοί και Ηπειρώτες πάροικοι* φαίνεται πως αυτοί αποτελούσαν την πλειοψηφία των Ελλήνων παροίκων. Κι αυτό είναι φυσικό, αφού και η Θεσσαλία και η Ήπειρος, εκτός από την άμεση γειτνίασή τους με τη Δυτική Μακεδονία, αποτελούσαν επιπλέον, ως τα χρόνια του Αυγούστου, της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας.

Από επιγραφές γνωρίζουμε την εγκατάσταση θεσσαλών παροίκων, προερχόμενων από πόλεις της Περραιβίας (Δολίχη, Χυρέτιες) και της Πελασγιώτιδας (Κερκίνιο), στην Ανατολική Ελιμιώτιδα, που εκτεινόταν περίπου στο έδαφος της σημ. επαρχίας Κοζάνης²¹. Επίσης, η λατρεία της Ενοδίας, που θεωρείται θεσσαλική θεότητα, στο νότιο τμήμα της αρχαίας Εορδαίας - συγκεκριμένα στην περιοχή των σημ. χωριών Βοσκοχώρι και Εξοχή²² - προσφέρει μια ένδειξη για πληθυσμιακή διείσδυση θεσσαλών και στην περιοχή αυτή.

Όπως παρατηρεί κανείς, οι θεσσαλοί αυτοί πάροικοι προέρχονταν από πόλεις που βρίσκονταν κατά μήκος του δρόμου, που οδηγούσε, μέσω των στενών του Σαραντάπορου, από την Ανατολική Ελιμιώτιδα στην Ελασσόνα και τη Λάρισα. Αυτό δείχνει καθαρά το ρόλο του οδικού δικτύου στις πληθυσμιακές σχέσεις. Επομένως, θα μπορούσε κανείς, με βάση τα δεδομένα της συγκοινωνιακής γεωγραφίας, να υποθέσει ότι παρόμοια διείσδυση παροίκων θα είχαμε και στην Κεντρική Ελιμιώτιδα (περιοχή σημ. νομού Γρεβενών) από θεσσαλικές πόλεις που βρίσκονταν κατά μήκος των ρωμαϊκών δρόμων, οι οποίοι οδηγούσαν από τη Θεσσαλία στα σημ. Γρεβενά μέσω της Δεσκάτης ή της Καλαμπάκας.

Για την εγκατάσταση Ηπειρωτών παροίκων στη Δυτική Μακεδονία υπάρχουν μερικές μόνο ανθρωπωνυμικές ενδείξεις, που προσφέρουν επιγραφές (αυτοκρατορικών χρόνων) από την Ελιμιώτιδα. Συγκεκριμένα πρόκειται για τη μνεία τριών ιστορικών Ηπειρωτικών ονομάτων (Νεοπτόλεμος, Ολυμπιάς, Πύρρος) και του τοπωνυμίου Νεικόπολης που χρησιμοποιείται ως ανθρωπωνύμιο²³. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι ενδείξεις αυτές δεν είναι τόσο ασφαλείς, γιατί πρώτα πρώτα τα τρία ιστορικά ονόματα είχαν ευρεία διάδοση και επομένως οι φορείς τους δεν ήταν υποχρεωτικά Ηπειρώτες* έπειτα το ανθρωπωνύμιο Νεικόπολης μπορεί να μην είχε απαραίτητα σχέση με τη γνωστή πόλη της Ηπείρου, γιατί υπήρχε ομώνυμη πόλη και στη γειτονική Θράκη. Ωστόσο, εκείνο που μας κάνει να πιστεύουμε ότι στην περίπτωση μας οι φορείς των ονομάτων αυτών ήταν Ηπειρώτες, είναι το γεγονός ότι απαντούν στην Ελιμιώτιδα, που συνόρευε με την Ήπειρο, κι όχι σε άλλη απομακρυσμένη αρχαία φυλετική περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας.

Για την εγκατάσταση άλλων Ελλήνων παροίκων στη Δυτική Μακεδονία δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες. Η παρουσία ενός Αθηναίου αγαματοποιοῦ²⁴, καθώς και μιας γυναίκας με το χαρακτηριστικό όνομα Θεσσαλονίκη²⁵, δε σημαίνει απαραίτητα και την ύπαρξη αντίστοιχων παροικιών. Κι αυτό, γιατί στις αρχαίες πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας, όπως και σε άλλες περιοχές, θα είχαμε οπωσδήποτε την παροδική παρουσία εμπόρων και καλλιτεχνών από διάφορα μέρη της επαρχίας Μακεδονίας ή των γειτονικών επαρχιών.

β) Ξένος (εξελληνισμένος) πληθυσμός

Ο ξένος πληθυσμός, που άφησε ίχνη του στην ανθρωπωνυμία και στις λατρείες της Δυτικής Μακεδονίας, αποτελούνταν από Ιλλυριούς, Θράκες και Ανατολίτες μετανάστες. Βέβαια είναι αλήθεια ότι στο σύνολο των ονομάτων υπάρχει ένα σημαντικό ποσοστό από ρωμαϊκά²⁶. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως των ρωμαϊκών ονομάτων ανήκε σε νεόπλους κατοίκους, που είχαν υποστεί ανθρωπωνυμικό εκρωμαϊσμό, κι όχι σε γνήσιους (ingenuos) Ρωμαίους²⁷. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί η διαπίστωση ότι η πλειοψηφία τους απαρτίζεται από αυτοκρατορικά ονόματα γένους (gentilicia), τα οποία είναι φανερό ότι υιοθετήθηκαν από τους φορείς τους με την απόκτηση της civitas Romana. Άλλωστε είναι γνωστό ότι στη Δυτική Μακεδονία δεν είχε ιδρυθεί καμιά ρωμαϊκή αποικία· επίσης δεν έχουμε, προς το παρόν τουλάχιστον, έστω και την παραμικρή ένδειξη για άλλη μορφή μαζικής εγκατάστασης γνήσιων Ρωμαίων από ιδιωτική πρωτοβουλία, είτε δηλ. ως consistentes είτε ως negotiatores²⁸. Οι γνωστοί από την υπόλοιπη Μακεδονία conventus civium Romanorum²⁹ απουσιάζουν από τη Δυτική Μακεδονία, παρόλο που το έδαφός της διέσχιζε η περίφημη Εγνατία οδός.

Λόγω της έλλειψης σχετικών στοιχείων, θα ήταν άσκοπη κάθε προσπάθεια για εκτίμηση της αριθμητικής δύναμης των διαφόρων εθνικών ομάδων. Όσον αφορά όμως την ποσοστιαία αναλογία τους στο σύνολο του ξένου πληθυσμού, αν θεωρήσουμε, όπως με τους παροίκους, ως αντιπροσωπευτικά τα λιγοστά παραδείγματα της ανθρωπωνυμίας, καθώς

και τα σχετικά μνημεία λατρείας, τότε διαπιστώνουμε την αριθμητική υπεροχή του θρακικού και ανατολικού στοιχείου³⁰.

Ιλλυριοί. Οι Ιλλυριοί ήταν οι πιο ολιγάριθμοι από τους ξένους και απαντούν μόνο στην αρχαία Ορεστίδα, η οποία συνόρευε με την Ιλλυρική Μακεδονία. Η ιλλυρική παρουσία άφησε ίχνη (τα ονόματα Πλευράδος, Επικάδης) στην ανθρωπωνυμία (ρωμαϊκών χρόνων) της αρχαίας Βάττυνας και του ρωμαϊκού οικισμού στο ερημωμένο χωριό Τσούκα³¹. Η πληθυσμιακή αυτή διείσδυση των Ιλλυριών είναι πολύ πιθανό ότι είχε γίνει από το ρωμαϊκό δρόμο που συνέδεε την Ορεστίδα με την Ιλλυρική Μακεδονία μέσω Βάττυνας - Τσούκας - Διποταμιάς - Κομνηνάδων.

Θράκες. Η παρουσία θρακών μαρτυρείται, με βάση τη θρακική ανθρωπωνυμία (Βασσα, Μαντα, Ματερω, Μέστα, Ρυμητάλκης, Σεύθης, Τηρης)³², στην ορεστική πόλη Βάττυνα, σε δυο ρωμαϊκούς οικισμούς της Ελιμιώτιδας και σε τέσσερις οικισμούς της Νότιας Λυγκηστίδας. Εμπόσης, την παρουσία θρακών μαρτυρούν τα ανάγλυφα του θράκα ιππέα, που βρέθηκαν σ' ένα άγνωστο ρωμαϊκό οικισμό της Ορεστίδας, σε δυο οικισμούς της Ελιμιώτιδας, σε τρεις οικισμούς της Εορδαίας και σε δυο οικισμούς της Νότιας Λυγκηστίδας³³. Τέλος, αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι, κατά την αυτοκρατορική εποχή, ολοκληρώνεται ο εξελληνισμός ακόμη και των θρακών που ζούσαν στην ίδια τη Θράκη³⁴, τότε θα πρέπει στην αριθμητική δύναμη των θρακών της Δυτικής Μακεδονίας να υπολογίσει κανείς κι ένα αρκετά υψηλό ποσοστό θρακών που είχαν εξελληνιστεί πλήρως, χωρίς ν' αφήσουν ίχνη αναγνώρισης της εθνικότητάς τους.

Οι θράκες αυτοί θα είχαν εγκατασταθεί στη Δυτική Μακεδονία κατά τη ρωμαϊκή εποχή είτε ως απόμαχοι του ρωμαϊκού στρατού³⁵ είτε ως δούλοι. Κι αυτό, γιατί δεν υπήρχε στην περιοχή αυτή αρχαιότερο (προρωμαϊκό) θρακικό πληθυσμιακό υπόστρωμα, όπως στην Κεντρική και την Ανατολική Μακεδονία³⁶. Αξιοσημείωτο τέλος είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι θράκες της Δυτικής Μακεδονίας ήταν εγκαταστημένοι σε ρωμαϊκούς οικισμούς, που βρίσκονταν κατά μήκος της Εγνατίας οδού.

Ανατολίτες μετανάστες. Με βάση την ανα-

τολική ανθρωπωνυμία (Αμμία, Αφία, Βαβυλών, Μα, Μαμία, Μέμη, Σαμβαθίων)³⁷ διαπιστώνονται, στα πλαίσια ενός γενικότερου μεταναστευτικού ρεύματος στη Βαλκανική³⁸, εγκαταστάσεις εξελληνισμένων μεταναστών από τις ανατολικές επαρχίες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας σε εννιά συνολικά ρωμαϊκούς οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας (από τρεις στις φυλετικές περιοχές της Ελιμιώτιδας, της Εορδαίας και της Νότιας Λυγκηστίδας). Επίσης, διαπιστώνεται η παρουσία ανατολικών λατρειών³⁹, οι οποίες προϋποθέτουν και πληθυσμιακή διείσδυση, σε τέσσερις ρωμαϊκούς οικισμούς (από δυο στην Ελιμιώτιδα και την Εορδαία). Το γεγονός ότι οι Ανατολίτες μετανάστες απαντούν αποκλειστικά στο ανατολικό τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας, που συνόρευε με την Κεντρική Μακεδονία, δείχνει ότι η διείσδυσή τους είχε γίνει μέσω της Εγνατίας οδού και της κύριας διακλάδωσής της, που συνέδεαν τη Δυτική Μακεδονία με τις πόλεις Έδεσσα, Βέροια και Θεσσαλονίκη. Αυτό επιβεβαιώνεται κι από την παρουσία της θεάς Μα⁴⁰, που κέντρο λατρείας της ήταν η Έδεσσα⁴¹.

Σχετικά με τον τόπο καταγωγής και την εθνικότητά τους η επιγραφική μας δίνει πληροφορίες για ένα Τύριο, που καταγόταν από την Τύρο της Φοινίκης και κατοικούσε στην Ελιμιώτιδα⁴², και για έναν απόμαχο του ρωμαϊκού στρατού καταγόμενο ίσως από την Ίσινδο ή την Ισαυρία της Μ.Ασίας⁴³. Τέλος, η παρουσία της καππαδοκικής θεάς Μα και του σημαντικού ανθρωπωνυμίου Σαμβαθίων⁴⁴ παρέχουν ενδείξεις για την ύπαρξη Καππαδόκων μεταναστών και Εβραίων.

II. ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΟΥ ΝΤΟΠΙΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

α) Εσωτερική μετανάστευση

Το φαινόμενο της εσωτερικής μετανάστευσης παρουσιάζει δυο όψεις: 1) την κινητικότητα του πληθυσμού μέσα στον ίδιο το Δυτικομακεδονικό χώρο, δηλ. από τη μια αρχαία φυλετική περιοχή στην άλλη· 2) τη μόνιμη ή προσωρινή αποδημία κατοίκων σε άλλες πόλεις ή περιοχές της υπόλοιπης επαρχίας Μακεδονίας.

Στην πρώτη περίπτωση έχουμε το αντιπροσωπευτικό παράδειγμα δυο προσώπων, που απαντούν σε επιγραφές της Κοζάνης και της Πτολε-

μαΐδας⁴⁵ και τα οποία, όπως δείχνει το όνομά τους (Ορέστης), θα πρέπει να κατάγονταν από την Ορεσιίδα. Στη δεύτερη πάλι περίπτωση έχουμε παραδείγματα μετάβασης Ελιμιωτών και Εορδών λατρευτών στο ιερό της Μητρός Λυτόχθονος (στη σημ. Λευκόπετρα Βέροιας)⁴⁶. Επίσης μας είναι γνωστά τα παραδείγματα ενός Εορδού (από την Κέλλη), που αναφέρεται σε επιγραφή της Δασσαρητίας⁴⁷, και ενός Ελιμιώτη από ρωμαϊκό οικισμό κοντά στο σημ. Βελβεντό, που έκανε σταδιοδρομία (ως αρχιερέας του κοινού των Μακεδόνων) στη Βέροια⁴⁸. Τέλος, το χαρακτηριστικό όνομα (cognomen) Ορεστίνος/η, που απαντά σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης⁴⁹, προσφέρει ίσως μια ένδειξη για πληθυσμιακή κίνηση Ορεστών προς την πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας.

β) Εξωτερική μετανάστευση

Δεν υπάρχουν, προς το παρόν τουλάχιστον, στοιχεία σχετικά με τη μετανάστευση πληθυσμού της Δυτικής Μακεδονίας έξω από το έδαφος της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ότι οι στρατολογίες έπαιξαν κάποιο ρόλο στο φαινόμενο της εξωτερικής μετανάστευσης. Κι αυτό για δυο λόγους: 1) γιατί οι στρατολογούμενοι "μετανάστευαν" αναγκαστικά για πολλά χρόνια μακριά από την πατρίδα τους· 2) γιατί αρκετοί από αυτούς δεν επέστρεφαν ποτέ στην πατρίδα τους είτε γιατί έχαναν τη ζωή τους κατά τη διάρκεια της θητείας τους είτε γιατί, μετά την αποστράτευσή τους, προτιμούσαν να εγκατασταθούν οριστικά στον τόπο όπου είχαν υπηρετήσει⁵⁰.

Δυστυχώς δεν μπορούν να γίνουν αριθμητικοί υπολογισμοί ούτε για το πλήθος των στρατολογούμενων ούτε για τον αριθμό αυτών που δεν επέστρεφαν στην πατρίδα τους. Το μόνο βέβαιο είναι το γεγονός ότι οι ορεσιίβιοι κάτοικοι της Δυτικής Μακεδονίας έδειχναν μεγαλύτερη προτίμηση στο στρατιωτικό επάγγελμα⁵¹ κι έτσι οι στρατολογίες είχαν πιο σοβαρές πληθυσμιακές και άλλες συνέπειες στη Δυτική απ' ό,τι στην υπόλοιπη Μακεδονία.

Ε. ΟΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ "ΧΩΡΕΣ"

Ι. ΘΕΣΗ - ΕΚΤΑΣΗ - ΟΡΙΑ

Δεν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες από τις αρχαίες πηγές για να καθορίσουμε με ασφάλεια και απόλυτη ακρίβεια την έκταση και τα όρια των φυλετικών "χωρών" που βρίσκονταν στο έδαφος της Δυτικής Μακεδονίας (βλ. χάρτη Ι). Έτσι, είναι κανείς αναγκασμένος να στηριχτεί μεθοδολογικά σε ορισμένες αρχές της ιστορικής γεωγραφίας και ειδικότερα της γεωγραφίας των συνόρων, σε συνδυασμό με τις ιστορικές γνώσεις μας γύρω από τη ρωμαϊκή πολιτική στη Δυτική Μακεδονία¹. Τέτοιες αρχές, κατά τη γνώμη μας, είναι:

1) ότι τα τοπικά σύνορα φυλετικών περιοχών δεν άλλαζαν εύκολα, ιδιαίτερα μάλιστα σε γεωγραφικά διαμερίσματα, όπως η Δυτική Μακεδονία, όπου η φυλετική οργάνωση των κατοίκων τους δε θίχτηκε από τους κατακτητές Ρωμαίους. Πολύ διδακτική από την άποψη αυτή είναι λατινική οροθετική επιγραφή από τη Θεσσαλία, που αναφέρεται σε διευθέτηση των ορίων ανάμεσα στην Ελίμεια και τη Θεσσαλική πόλη Δολίχη². Από την επιγραφή λοιπόν αυτή πληροφορούμαστε ότι στα χρόνια του Τραϊανού οι Ρωμαίοι αναγνώρισαν την οριοθέτηση που είχε κάνει, πεντακόσια περίπου χρόνια νωρίτερα, ο βασιλιάς της Μακεδονίας Αμύντας, πατέρας του Φιλίππου Β': "...in scriptos esse fines convenientes definitioni regiae factae ab Amynta Philippi patre inter Dolichanos et Elemiotas...".

2) ότι γενικά η φυσική διαμόρφωση του εδάφους έπαιζε βασικό ρόλο στον καθορισμό ή τη διαμόρφωση των συνόρων. Είναι ευνόητο ότι οι αρχαίοι προτιμούσαν τα φυσικά σύνορα (εμπόδια), αφού η κατασκευή ενός τεχνητού συνόρου, όπως ήταν ο ρωμαϊκός *limes*, ήταν και δύσκολη και άγνωστη για τη στρατηγική αντίληψη των Μακεδόνων.

3) ότι τα βουνά όριζαν, κατά κανόνα, τα φυσικά σύνορα ανάμεσα

σε αρχαία κράτη, φυλές ή αγροτικές περιφέρειες πόλεων. Η παραπάνω μάλιστα Θεσσαλική οροθετική επιγραφή³ μας διδάσκει ότι η οροθετική γραμμή ακολουθούσε το ζυγό (κορυφογραμμή) των βουνών ("summa iuga"): "...Placet finem esse ... per summa iuga at campum, qui Pronom[ae] vocatur... et per summa iuga at [Veneris] fa[n]u[m]...".

4) ότι στην οριοθέτηση καθοριστικό ρόλο έπαιζαν οι υδροκρίτες, δηλ. η γραμμή διαχωρισμού και η κατεύθυνση των νερών της βροχής. Ας σημειωθεί ότι ο παράγοντας αυτός λαμβάνεται υπόψη, κατά κανόνα, και σήμερα για την οριοθέτηση των νομών.

5) ότι σε περιπτώσεις που η γραμμή των συνόρων περνούσε από αυχενοδιαβάσεις (κλεισούρες), τότε από τις δυο όμορες φυλές (ή λαούς) συνήθως η μια κατείχε την είσοδο και η άλλη την έξοδο της ορεινής στενωπού.

6) ότι οι περισσότερες αρχαίες οχυρώσεις είχαν ως προορισμό τους, εκτός από τον έλεγχο των αρχαίων δρόμων και την ασφάλεια του γύρω πληθυσμού, την προστασία κρατικών ή φυλετικών συνόρων με τη φύλαξη κυρίως των διαβάσεων, μέσω των οποίων υπήρχε κίνδυνος να γίνει εισβολή του εχθρού· επίσης αρκετά αμυντικά έργα ήταν κατασκευασμένα στις πλαγιές ή στα ριζά βουνοσειρών, των οποίων η κορυφογραμμή χρησίμευε ως φυσικό σύνορο. Επομένως, η μελέτη του αμυντικού συστήματος και ειδικότερα της τοπογραφικής διάταξης των αρχαίων (προρωμαϊκών) οχυρωματικών έργων μπορεί να μας βοηθήσει στον προσδιορισμό των ορίων των φυλετικών περιοχών που μας απασχολούν. Κι αυτό, γιατί μας είναι γνωστό ότι η φυλετική οργάνωση και διαίρεση της περιοχής που μελετούμε διατηρήθηκε και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση⁴. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι τα φυλετικά - κρατικά σύνορα των παλιών - πριν από τη μακεδονική κατάκτηση - αυτόνομων βασιλείων ταυτιζόνταν με τα όρια των φυλετικών - διοικητικών υποδιαίρεσεων (κοινά Ορεστών, Ελιμιωτών κλπ.) που εμφανίζονται κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

α) Ε λ ι μ ι ώ τ ι δ α

Η φυλετική περιοχή, στην οποία κατοικούσε το "ἔθνος" των Ελιμιωτών, στις φιλολογικές πηγές απαντά με το όνομα "Ἐλιμιώτις"⁵ (ή "Ἐλίμεια"⁶, "Ἐλιμία"⁷ και "Ἐλημία"⁸), ενώ σε επιγραφή του 216 μ.Χ. με το λατινικό όρο "ρεγιών(=λατιν. regio) Ἐλημιωτῶν"⁹. Για την ονομασία της περιοχής προτάθηκαν διάφορες ετυμολογίες, χωρίς όμως καμιά από αυτές να γίνει μέχρι σήμερα κοινά αποδεκτή.

Η Ελιμιώτιδα εκτεινόταν στο λεκανοπέδιο του μέσου ρου του Αλιάκμονα και συνόρευε νότια και νοτιοδυτικά με τη Θεσσαλία (περιοχές Περραιβίας και Τυμφαίας)¹⁰, ανατολικά με την Πιερία, βόρεια και βορειοδυτικά με την Εορδαία και την Ορεστίδα αντίστοιχα, και δυτικά με την Ηπειρωτική Παραναία (βλ. χάρτη III).

Ἄμεσες και ακριβείς πληροφορίες έχουμε μόνο για τα νοτιο-ανατολικά σύνορα της Ελιμιώτιδας, δηλ. για το σύνορό της με τη Θεσσαλική Περραιβία και συγκεκριμένα με την επικράτεια της περραιβικής πόλης Δολίχης. Κι αυτό, χάρη σε λατινική οροθετική επιγραφή (του 101 μ.Χ.), που βρέθηκε στην περιοχή της Ελασσόνας¹¹ και της οποίας το κείμενο, λόγω του εξαιρετικού ενδιαφέροντός του, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθεί εδώ:

Imp(eratore) Caesare Ne(rva) / [L]tra] e(liano) Au(gu-
sto) Ger(manico) IIII / [et Q(uinto)] Articuleio /
[co(n)s(ulibus) a(nte) d(iem)] VI K(alendas Apr-
iles. / [De] scriptum et re/[cognitum e] x commentari-
o / [L. v]e]rg[us] n[on] p[ro]u[bl]ian] iudicis / dati a [b]
imp[er]at[or]e / Traeiano, quod protu[er]it / C. Aeli-
us Niger, in quo sc/riptum erat id q(uod) i(nfra)
s(criptum) e(st) . Cum / [p]robatum sit mihi in
stela lap/idea, quae posita est in for/o Dolicha-
norum, in scriptos / esse fenes(!) conveniente/s de-
fini(t)ioni regiae factae / ab Amynta Philippi pa-
tr[is] in/ter Dolichanos et Elemi/otas, placet(!)
finem esse a ter/mino, qui est in via supra / Ge-
ranas inter Azzoris [et] / Onoareas et Petraeas
[in] / Dolichis, per summa iug[um] / [a]t canpum, qui
Pronom[us] / [v]ocatur, ita ut canpus in [pa] / rte
sit Elemiotarum, e[st] per / summa iuga at [Vene] /
[ris] fa[n]u[m]--

Αν και τα τοπωνύμια "Gerana", "Ono(d)raeae" και "Pronopa-
mae", που μνημονεύονται στην επιγραφή δεν έχουν με ασφάλεια ταυ-
τιστεί¹², ωστόσο από το κείμενό της γίνεται φανερό ότι: 1) η ορο-
θετική γραμμή ακολουθούσε την κορυφογραμμή ("summa iuga") των
Βουνών, που δεν πρέπει να είναι άλλα από τον Τίταρο και τα Καμ-
βούνια¹³. 2) τα όρια μεταξύ Ελιμιώτιδας και Δολίχης ήταν συνεχό-
μενα μ' εκείνα της περραιβικής πόλης Πέτρας και της περραιβικής Α-
ζώρου.

Έτσι είναι πολύ πιθανό ότι τα σύνορα Ελιμιώτιδας - Θεσσαλι-
κής Περραιβίας συνέπιπταν με τα σημ. όρια Μακεδονίας - Θεσσαλίας.
Συγκεκριμένα η οροθετική γραμμή θα πρέπει να ξεκινούσε από το
Βουνό Τίταρος - για την ακρίβεια μάλιστα από το σημείο συνάντη-
σης των ορίων των σημ. νομών Κοζάνης, Λάρισας και Πιερίας -¹⁴, ό-
που θα πρέπει να αναζητηθεί και το τοπωνύμιο "Gerana". Στη συ-
νέχεια, αφού περνούσε από τη βουνοκορυφή "Βίγλα" κι από τα στενά του
Σαραντάπορου ("Volustana")¹⁵, ακολουθούσε την κορυφογραμμή
("summa iuga") των Καμβουνίων ως το ύψωμα Βουνάσα' επομένως
στην Περραιβία θα ανήκε και η περιοχή της σημ. Δεσκάτης, όπου βρι-
σκόταν πιθανώς η πόλη Μονδαία¹⁶. Σύμφωνα με τη διαδρομή αυτή των
συνόρων, το τμήμα του κάμπου "Pronopae" (pronopae = βοσκοτόπια),
το οποίο ανήκε, σύμφωνα με την οροθετική επιγραφή, στην Ελιμιώτι-
δα, θα πρέπει μάλλον να ταυτιστεί με τα λιβάδια στη σημερινή κτη-
ματική περιοχή του χωριού Μεταξάς¹⁷ ή του χωριού Λιβαδερό.

Όσο για τον καθορισμό των υπόλοιπων συνόρων της Ελιμιώτι-
δας, όλοι οι επιστήμονες συμφωνούν ότι τα ανατολικά της όρια ήταν
φυσικά και ορίζονταν από τη βουνοσειρά των Πιερίων. Αυτό γίνεται
φανερό, κατά τη γνώμη μας, κι από την ύπαρξη αρχαίων ελιμιωτικών
καστρων στο Παλαιογράτσιανο (Βελβεντού) και στο Καταφύγιο, τα ο-
ποία είχαν σκοπό, κατά την προρωμαϊκή εποχή, τη φύλαξη δυο αντί-
στοιχων ορεινών διαβάσεων, που οδηγούσαν στον κάμπο της Πιερίας.
Εξάλλου, στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η ύπαρξη αντίστοιχου
πιερικού κάστρου κοντά στο σημ. χωριό Σκοτίνα (θέση "παλιόκα-
στρο")· ακόμη στην περιοχή αυτή της Πιερίας θα πρέπει ίσως να α-
ναζητηθεί και η περραιβική πόλη Φυλακές¹⁸ που, όπως δείχνει το όνο-

μά της, θα πρέπει να φύλαγε σπουδαίες ορεινές διαβάσεις.

Επίσης όλοι οι επιστήμονες, κρίνοντας από τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, συμφωνούν πως τα βόρεια ελιμιωτικά σύνορα (το ανατολικό τους τμήμα) ορίζονταν από τη δυτική (οριζόντια) διακλάδωση του βουνού Βέρμιου, όπου και η κορυφή "Σκοπός", και στη συνέχεια από μια σειρά χαμηλότερων υψωμάτων, που βρίσκεται βόρεια από την πόλη της Κοζάνης και καταλήγει προς τα δυτικά στα νοτιοανατολικά προβούνια του 'Ασκίου (Σινιάτσικου). Η οριοθέτηση αυτή φαίνεται σωστή, αν λάβει κανείς επιπλέον υπόψη του την ύπαρξη αρχαίας ακρόπολης στο ύψωμα "Άγιος Ελευθέριος" Κοζάνης και φρουρίων κοντά στο σημ. Δρέπανο και τον Ανθότοπο, των οποίων η κατασκευή θα πρέπει να σχετιστεί με την άμυνα του τμήματος αυτού των συνόρων. Εξάλλου βόρεια ακριβώς από τη γραμμή των συνόρων υπήρχε η εορδαϊκή λίμνη (έλος) Σαριγκιόλ, που αποτελούσε ένα φυσικό εμπόδιο.

Σοβαρή διαφωνία υπάρχει ανάμεσα στους ερευνητές σχετικά με την έκταση της Ελιμιώτιδας προς τα δυτικά· αν δηλ. περιλάμβανε αυτή μέσα στα όριά της ή όχι το σημ. έδαφος του νομού Γρεβενών και της επαρχίας Βοΐου. Το πρόβλημα εντοπίζεται συγκεκριμένα στον καθορισμό των νοτιοδυτικών και των βορειοδυτικών ορίων της, δηλ. των συνόρων της με τη θεσσαλική Τυμφαία και την Ορεστίδα αντίστοιχα. Κι αυτό, γιατί το πρόβλημα αυτό της γεωγραφίας των συνόρων είναι περίπλοκο και συνάπτεται με μια σειρά από άλλα τοπογραφικά προβλήματα, όπως είναι π.χ. ο εντοπισμός του τόπου κατοικίας των Τυμφαίων, οι οποίοι, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, αναφέρονται ως *liberi*¹⁹.

Έτσι, οι Wace-Thompson περιορίζουν την έκταση της Ελιμιώτιδας ανατολικά της βουνοσειράς του Βούρινου, στη σημ. περιοχή Κοζάνης-Σερβίων, αποδίδοντας την περιοχή των Γρεβενών στην Παραυαία²⁰. Το ίδιο περιορίζουν την έκτασή της και οι Philippson - Kirsten, οι οποίοι αποδίνουν την περιοχή του σημ. νομού Γρεβενών και της επαρχίας Βοΐου στην Τυμφαία κι όχι στην Ελιμιώτιδα²¹. Λίγο πιο εκτεταμένη θεωρεί την Ελιμιώτιδα ο N. Hammond, ο οποίος μετατοπίζει τα σύνορά της δυτικότερα από το Βούρινο περίπου ως τον Αλιάκμονα (προς τα βορειοδυτικά) και ως τη συμβολή της Πραμόριας στον Αλιάκμονα (προς τα βορειοδυτικά). Την περιοχή του

υπόλοιπου σημ. νομού Γρεβενών, δηλ. περίπου την περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στους ποταμούς Αλιάκμονα και Πραμόριατα και στις βουνοσειρές της Πίνδου και των Χασίων, τη θεωρεί έδαφος της Τυμφαίας· ενώ πιστεύει ότι η περιοχή της σημ. επαρχίας Βοΐου (εκτός από την περιοχή της Σιάτιστας) ανήκε στην Ορεστίδα²². Τέλος, ο Desdèvises-du-Dezert επεκτείνει ακόμη περισσότερο τα δυτικά σύνορα της Ελιμιώτιδας και περιορίζει την Τυμφαία στο νοτιοδυτικό μόνο τμήμα του σημ. νομού Γρεβενών και στο βορειοδυτικό άκρο της Θεσσαλίας (περιοχή Καλαμπάκας)²³, δηλ. στην περιοχή του 'Ανω Αώου και του 'Ανω Πηνειού.

Σήμερα όμως η πλειοψηφία των επιστημόνων (Κανατσούλης²⁴, Παζογιού²⁵ κ.ά.) συμφωνεί με την οριοθέτηση, που είχε προτείνει από παλιά ο Μ. Δήμιτσας²⁶ και η οποία ενισχύθηκε αργότερα με τις αρχαιολογικές έρευνες του Α. Κεραμόπουλλου²⁷ και του Α. Βαβρίτσα²⁸. Σύμφωνα με την οριοθέτηση αυτή, στην Ελιμιώτιδα ανήκε ολόκληρος ο σημ. νομός Γρεβενών και η επαρχία Βοΐου (Κοζάνης)· ενώ η Τυμφαία βρισκόταν στην περιοχή των συνόρων Ηπείρου-Θεσσαλίας, δηλ. στις πηγές του Αώου και του Πηνειού²⁹, και περιλάμβανε μέσα στα όριά της το ανατολικό τμήμα της σημ. επαρχίας Μετσόβου και το βορειοδυτικό τμήμα της επαρχίας Καλαμπάκας. Κατά συνέπεια, δυτικά η Ελιμιώτιδα θα συνόρευε με την 'Ηπειρο (πιθανώς με την Ηπειρωτική Παραυαία) και τα σύνορά τους θα ορίζονταν από τις κορυφογραμμές της Βόρειας Πίνδου και του Νότιου Βοΐου. Σχετικά πάλι με τα βορειοδυτικά σύνορα της Ελιμιώτιδας, όπου δεν υπήρχαν υψηλές βουνοσειρές για να λειτουργήσουν ως φυσικά όρια, θα πρέπει αυτά να συνέπιπταν περίπου με τα σημερινά όρια των επαρχιών Βοΐου - Εορδαίας και των νομών Κοζάνης - Καστοριάς.

Ο παραπάνω καθορισμός των νοτιοδυτικών, δυτικών και βορειων-βορειοδυτικών συνόρων της Ελιμιώτιδας φαίνεται πιο σωστός, αν λάβει κανείς υπόψη του την τοπογραφική διάταξη των αρχαίων φρουρίων και ακροπόλεων στο γεωγραφικό χώρο που μας απασχολεί. Συγκεκριμένα οι αρχαίες ακροπόλεις και τα φρούρια, που έχουν εντοπιστεί στα σημ. χωριά Μοναχίτι, Σπήλαιο, Πολυνέρι, Φι-

λιππαίους, Πεντάλοφο και Πολυκάστανο, έτσι καθώς βρίσκονται στη σειρά, σχηματίζουν - στις ανατολικές πλαγιές της Πίνδου και του Βόλου - μια πραγματικά ισχυρή αμυντική γραμμή· κι αυτή φαίνεται καθαρά πως είχε προορισμό την προστασία όχι φυλετικών αλλά κρατικών συνόρων (δηλ. της Μακεδονίας και της Ηπείρου). Αντίθετα το γεγονός ότι δεν έχουν επισημανθεί παρόμοια αρχαία οχυρωματικά έργα στη βόρεια πλευρά των Χασίων, μπορεί να χρησιμεύσει ως *argumentum ex silentio* για το ότι τα χάσια όριζαν τα νοτιοδυτικά ελιμιωτικά σύνορα με κάποιο φύλο, που δεν πρέπει να ήταν εθρικό προς τους Ελιμιώτες· τέτοιο φύλο δε θα ήταν άλλο από τους Τυμφαίους, των οποίων η χώρα, όπως είναι γνωστό, από την εποχή του Φιλίππου Β' ανήκε παροδικά στη Μακεδονία· ενώ με τη διαίρεση της Μακεδονίας σε τέσσερες "μερίδες" η Τυμφαία είχε συμπεριληφθεί στην τέταρτη "μερίδα" των Μακεδόνων³⁰.

Μια παρόμοια αμυντική γραμμή σχημάτιζαν η αρχαία ακρόπολη κοντά στη σημ. Δραγασιά και τα αρχαία κάστρα κοντά στα σημ. χωριά Κρουονέρι (θέση "Παλαιόκαστρο") και Ασπρούλα - Μεσόλογγο (θέση "Κτήριο"), τα οποία φαίνεται πως είχαν προορισμό την ασφάλεια των συνόρων (βόρειων) της Ελιμιώτιδας με την Ορεστίδα. Επίσης, όπως παρατηρεί ο Α. Κεραμόπουλλος, τα αρχαία φρούρια στο "ΡΙΖΟ" και στον "Άγιο Γεώργιο" Πελεκάνου προστάτευαν τη στενή διάβαση "Σαίτα", όπου βρισκόταν τα σύνορα Ελιμιώτιδας - Ορεστίδας³¹. ενώ το αρχαίο φρούριο στη θέση "Χτίσματα" - απέναντι από το σημ. χωριό Πελεκάνος - φύλαγε τα σύνορα της Ελιμιώτιδας με την Εορδαία³², τα οποία ορίζονταν από την κορυφογραμμή του βόρειου 'Ασκίου (Σινιάτσικου). Αυτό επιβεβαιώνεται κι από την ύπαρξη αντίστοιχου (εορδαϊκού) φρουρίου στη σημ. Αναρράχη, δηλ. στις βόρειες υπώρειες του 'Ασκίου που ανήκαν στην Εορδαία.

β) Ο ρ ε σ τ ί δ α

Η "Όρεστίς"³³ (ή "Όρεστία"³⁴ και "Όρεστιάς"³⁵), η οποία ονομάστηκε έτσι από την ορεινότητα του εδάφους τους³⁶, εκτεινόταν, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Στράβωνα³⁷, ανατολικά της βόρειας Πίνδου (Βοίου), δηλ. στο λεκανοπέδιο του 'Ανω Αλιάκμονα³⁸. Από τις

πληροφορίες πάλι του Λίβιου γύρω από την πορεία του Ρωμαίου ύπατου Σουλπίκιου Γάλβα το 199 π.Χ.³⁹, καθώς κι από την περιγραφή της θέσης του Κέλετρον που δίνει ο ίδιος αρχαίος συγγραφέας (βλ. πιο κάτω, σ. 152), προκύπτει ότι η Ορεστίδα καταλάμβανε και τη λιμνολεκάνη της σημ. Καστοριάς. Επομένως, με τα δεδομένα αυτά των αρχαίων πηγών και έχοντας υπόψη τη σημερινή διοικητική διαίρεση της Δυτικής Μακεδονίας, θα μπορούσαμε να ταυτίσουμε την Ορεστίδα με την περιοχή του σημ. νομού Καστοριάς, όπου μάλιστα μια ομάδα χωριών, τα "Κορέστια", φαίνεται πως διέσωσαν ανάμνηση της αρχαίας ονομασίας "Όρεστία"⁴⁰. Επιπλέον όμως υπάρχουν, όπως θα δούμε πιο κάτω, αρκετές ενδείξεις που μας πείθουν ότι η Ορεστίδα εκτεινόταν και στη λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας (βλ. χάρτη IV), δηλ. συμπεριλάμβανε στο έδαφός της και το δυτικό τμήμα του σημ. νομού Φλώρινας, όπου κατοικούσαν οι Τρίκλαροι, ορεστική πιθανώς φυλή⁴¹.

Από τις κινήσεις του Σουλπίκιου Γάλβα στο χώρο αυτό κατά το 199 π.Χ. φαίνεται καθαρά ότι η Ορεστίδα συνόρευε νότια με την Ελιμιώτιδα και δυτικά με τη Μακεδονική Ιλλυρία (Ιλλυρική Δασσαρητία)· κι αυτό, γιατί, όπως μας πληροφορεί ο Λίβιος⁴², ο Ρωμαίος ύπατος είχε εισβάλει από την Ελιμιώτιδα στην Ορεστίδα κι από κει στη Δασσαρητία, η οποία εκτεινόταν από τη Λυχνιδό (Αχρίδα) ως την Αντιπάτρηια (Berat) στον κάτω ρου του 'Αψου⁴³. Για τη γειτνίαση της εξάλλου με την Ιλλυρική Δασσαρητία ενδεικτική είναι και η παρουσία ιλλυρικών ονομάτων στην ανθρωπωνυμία της Ορεστίδας, η οποία σημαίνει στενές δημογραφικές σχέσεις. Νοτιοδυτικά πάλι η Ορεστίδα συνόρευε με την 'Ηπειρο (Παραυαία), βόρεια με τη Λυγκηστίδα και ανατολικά τόσο με την Εορδαία όσο και με τη Λυγκηστίδα.

Για τον ακριβή καθορισμό των συνόρων της έχουμε μια μόνο σχετική πληροφορία του Στράβωνα· από αυτή εξάγεται εύκολα το συμπέρασμα ότι τα σύνορα (δυτικά) της Ορεστίδας με την 'Ηπειρο ήταν φυσικά και ορίζονταν από τη βουνοσειρά της Πίνδου, συγκεκριμένα από τους υδροκρίτες του Βόλου και του Γράμμου· και φαίνεται πως το αρχαίο κάστρο, που υπήρχε πιθανώς στο σημ. χωριό Νεστόριο, είχε προορισμό τη φύλαξη της εκεί διάβασης προς την 'Ηπειρο. Για τον προσδιορισμό των υπόλοιπων συνόρων της είμαστε υποχρεωμένοι να

στηριχτούμε σε καθαρά ιστορικογεωγραφικά κριτήρια, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω (σ. 42). Με βάση τα κριτήρια αυτά, έχουμε ήδη καθορίσει πιο πάνω (σ. 47) τα νότια σύνορα της Ορεστίδας με την Ελιμιώτιδα. Τα ανατολικά της πάλι σύνορα με την Εορδαία και τη Λυγκηστίδα θα ήταν φυσικά και θα ορίζονταν από τα βουνά Μουρίκι και Βέρνο (Βίτσι), που οι κορυφές του Τσούκα, Πλατύ, Βίτσι και Βερπίστα αποτελούν τους υδροκρίτες ανάμεσα στους παραπόταμους του Αλιάκμονα και του Εριγώνα. Αυτό επιβεβαιώνεται κι από τα λείψανα αρχαίας οχύρωσης που σώζονταν στην είσοδο της Κλεισούρας, η οποία οδηγούσε από την Ορεστίδα στην Εορδαία. Εξάλλου το αρχαίο κάστρο, που τα ερείπιά του εντοπίσαμε σε απόσταση τεσσάρων χιλιομέτρων δυτικά από το σημ. Μακροχώρι, φαίνεται πως είχε προορισμό τη φύλαξη μιας διάβασης, δύσβατης και δύσχρηστης, η οποία από τις πηγές της του ρέματος Μακροχωρίου κατέληγε στη Φλώρινα, δηλ. στο έδαφος της Λυγκηστίδας. Στη Λυγκηστίδα οδηγούσε και μια άλλη ορεινή διάβαση, που από τις πηγές του ρέματος της Βυσσινιάς έφερνε στη σημ. Δροσοπηγή (Φλώρινας)· για τη φύλαξη της διάβασης αυτής δεν υπάρχουν στοιχεία.

Όσο για τα δυτικά σύνορα της Ορεστίδας, που συνέπιπταν με τα εθνολογικά μακεδονο-ιλλυρικά σύνορα, δε χωρεί αμφιβολία ότι αυτά ορίζονταν από τη βόρεια Πίνδο και ακολουθούσαν τη σημερινή ελληνοαλβανική συνοριακή γραμμή. Φυσικά θα ήταν, χωρίς αμφιβολία, και τα βόρεια σύνορά της· υπάρχει όμως το πρόβλημα αν αυτά ορίζονταν από το βουνό Τρικκάριο ή από το Βαρνούντα (Περιστερί)· αν δηλ. σε τελευταία ανάλυση η Ορεστίδα περιλάμβανε ή όχι μέσα στα όριά της τη λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας.

Το πρόβλημα αυτό, αν και τόσο σοβαρό, δεν έγινε αντικείμενο συζήτησης ανάμεσα στους ερευνητές, οι περισσότεροι από τους οποίους είτε δεν το θίγουν καθόλου είτε παίρνουν μια ασαφή θέση, χωρίς να την τεκμηριώνουν. Για τους παλιότερους επιστήμονες δεν υπήρχε τέτοιο πρόβλημα, γιατί αυτό βλέπουμε ότι τόσο ο Desdèvises - da-Dezert⁴⁴ όσο και ο Δήμιτσας⁴⁵ αποδίδουν τη λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας στη Λυγκηστίδα κι όχι στην Ορεστίδα, χωρίς κανέναν απολύτως προβληματισμό.

Την άποψή τους υιοθέτησαν και νεότεροι επιστήμονες⁴⁶. Ο πρώτος που αμφισβήτησε την παραδοσιακή πια αυτή άποψη ήταν ο Β. Saría, ο οποίος, στηριζόμενος σε μια επιγραφή που βρέθηκε στο σημ. χωριό Πύλη (Βίνιανη) και η οποία μνημονεύει το ανθρωπωνύμιο "Όρέστης", κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η περιοχή της Μικρής Πρέσπας ανήκε στην Ορεστίδα⁴⁷. Η F. Παρζαζογλου δε πείθεται από το επιχείρημα του Β. Saría κι έτσι περιορίζει την Ορεστίδα στον άνω ρου του Αλιάκμονα και στη λιμνολεκάνη της Καστοριάς⁴⁸. Ο Hammond δε συζητά το πρόβλημα - φυσικά και τις προηγούμενες απόψεις - και αφήνει ασαφή τα βόρεια σύνορα της Ορεστίδας. Το μόνο που αφήνει να φανεί είναι ότι η περιοχή της Πρέσπας δεν ανήκε στη Λυγκηστίδα, αφού τοποθετεί τα δυτικά σύνορά της στη βουνοσειρά του Βαρνούντα (Περιστερί) και του Βέρνου (Βίτσι)⁴⁹. Ο Ν. Μουτσόπουλος, ταυτίζοντας τον αρχιερέα Κ. Ιούλιο Κρίσπο της επιγραφής του Αγ. Αχιλλείου με τον Ιούλιο Κρίσπο του δόγματος των Βαττιναίων, υποστηρίζει ότι η παρουσία του προσώπου αυτού, παράγοντα του κοινού των Ορεστών, σε επιγραφή της Πρέσπας σημαίνει ότι η περιοχή αυτή αποτελούσε έδαφος του κοινού⁵⁰. Τέλος, οι Ριζάκης και Τουράτσουγλου θεωρούν τη λιμνολεκάνη της Πρέσπας λυγκηστικό έδαφος, αφού κατάτάσσαν τις επιγραφές της περιοχής αυτής στη Λυγκηστίδα⁵¹· στο χάρτη όμως που παραθέτουν στο τέλος της μελέτης τους τοποθετούν την περιοχή της Πρέσπας μέσα στα όρια της Ορεστίδας.

Όπως παρατηρεί κανείς, οι μόνοι από τους παραπάνω επιστήμονες που δικαιολογούν την άποψή τους είναι ο Β. Saría και ο Ν. Μουτσόπουλος. Όσον αφορά το επιχείρημα του πρώτου δεν μπορεί αυτό να σταθεί, γιατί το ανθρωπωνύμιο Όρέστης απαντά και σε επιγραφές της γειτονικής Εορδαίας· αντίθετα μάλιστα η παρουσία ενός Όρέστη σε επιγραφή της Πρέσπας θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα για το ότι η περιοχή αυτή δεν ανήκε στην Ορεστίδα, γιατί πιο λογική φαίνεται η χρήση του εθωνυμίου Όρέστης ως ανθρωπωνυμίου έξω από τα όρια της Ορεστίδας. Έτσι π.χ. το όνομα της πόλης Θεσσαλονίκης δεν απαντά ως ανθρωπωνύμιο παρά μόνο σε επιγραφές άλλων πόλεων, εξόν από την ίδια τη Θεσσαλονίκη. Όσο για το επιχείρημα του Ν. Μουτσόπουλου, αυτό φαίνεται αρκετά πιθανό.

Δυστυχώς από τότε δεν προστέθηκε στην έρευνα κανένα καινούριο στοιχείο, που θα μπορούσε να διευκολύνει την επίλυση του προβλήματος. Έτσι δεν είναι δυνατό να δοθεί σήμερα μια αδιαμφισβήτητη και οριστική λύση. Ωστόσο, μια επανεξέταση του προβλήματος, με βάση διάφορα κριτήρια καθαρά ιστορικογεωγραφικά, δείχνει ότι πιο σωστή είναι μάλλον η άποψη ότι η λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας ανήκε στην Ορεστίδα. Κι αυτό για τους ακόλουθους λόγους:

1) Η λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας είναι γενικά πιο βαθιά από την Ορεστίδα (δηλ. από το σημ. νομό Καστοριάς) παρά από τη Λυγκησιίδα (δηλ. από την περιοχή της σημ. Φλώρινας).

2) Το μακροτοπωνύμιο Κο(υ)ρέστια (Κούρεστος), που πιθανά διέσωσε ανάμνηση της αρχαίας Ορεστίας, αναφέρεται και στην περιοχή της ποταμολεκάνης του Λιβαδότοπου ως τις πηγές του, δηλ. ως τη στενωπό του Πισοδερίου.

3) Η επέκταση της Ορεστίδας στην άνω κοιλάδα του Λιβαδοπόταμου, ως τη στενωπό του Πισοδερίου, όπου βρίσκονται οι πηγές του, φαίνεται κι από τη μαρτυρία του Στράβωνα για τον άνω ρου του Αλιάκμονα⁵² (όπου εννοεί το σημ. Λιβαδοπόταμο). Ακόμη αυτό επιβεβαιώνεται κι από το γεγονός ότι ο αρχαίος δρόμος για τη Δασσαρητία, που ακολουθούσε την κατεύθυνση του σημ. δρόμου για την Αλβανία μέσω Κρυσταλλοπηγής, περνούσε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Λίβιου⁵³, από την επικράτεια των Ορεστών. Αυτό σημαίνει πρώτα πρώτα ότι οι Ορέστες έλεγχαν τόσο την είσοδο της διάβασης του Πισοδερίου όσο και την αυχενοδιάβαση του Τρικκάριου, η οποία οδηγεί στη λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας· δεύτερο ότι η Λυγκησιίδα δεν είχε άμεση επικοινωνία με τη λιμνολεκάνη αυτή κι έτσι ήταν απίθανο να ανήκε στην επικράτειά της.

4) Η ύπαρξη αρχαίου κάστρου - προφανώς ορεστικού - στην είσοδο της διάβασης του Πισοδερίου και συγκεκριμένα κοντά στο σημ. Πισοδέρι⁵⁴ δεν πρέπει να είχε άλλο προορισμό παρά την προστασία των συνόρων Ορεστίδας - Λυγκησιίδας.

5) Αντίθετα η μη ύπαρξη ιχνών από αρχαίες οχυρώσεις (κλασικές και ελληνιστικές) στα κάστρα του Γάβρου-Βατοχωρίου και των Καρυών - Λευκώνα (βλ. πιο κάτω, σσ. 157, 166) αποτελεί ένα *argumentum*

ex silentio για να θεωρήσουμε τη λιμνολεκάνη της Μικρής Πρέσπας ορεστικό έδαφος.

6) Τέλος, το γεγονός ότι η αρχαία πόλη Λύκα (στο νησάκι του Άγιου Αχιλλείου) παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες (από άποψη επιλογής θέσης, επικοινωνίας με την ξηρά κλπ.) με το Κέλετρο (στη λίμνη της Καστοριάς) αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, ένδειξη ότι πολεοδόμοι του ίδιου "έθνους" (των Ορεστών) είχαν εκπονήσει τα σχέδια και για τις δυο πόλεις.

γ) Ε ο ρ δ α ί α

Η "Εορδαία"⁵⁵ (ή "Εορδία"⁵⁶), που δεν πρέπει να συγχέεται με την ομώνυμη περιοχή της Ιλλυρίας⁵⁷, εκτεινόταν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες (άμεσες και έμμεσες) των αρχαίων πηγών⁵⁸, στο λεκανοπέδιο της Πτολεμαΐδας. Οι ορεινοί όγκοι, που σα φυσικά τείχη πλαισιώνουν το λεκανοπέδιο αυτό από όλες τις πλευρές του, διέγραφαν τη γραμμή των φυσικών συνόρων της Εορδαίας και έδιναν στη "χώρα" την όψη ενός απέραντου φυσικού φρουρίου, όπου οι ορεινές διαβάσεις λειτουργούσαν σαν φυσικές πύλες. Ίσως μάλιστα η ετυμολογία του ονόματος της "χώρας" δεν είναι άσχετη με την υδρογραφική ι-δαιτερότητα του λεκανοπέδιου, το οποίο ξεχωρίζει για τα άφθονα νερά του⁵⁹. Συγκεκριμένα υπήρχαν σε αυτό πέντε λίμνες: η Βεγορρίτιδα (Οστρόβου), η λίμνη των Πετρών (Πέτερσκο), η Χειμαδίτιδα (Ρούδνικ), η Ζάζαρη και στο νότιο άκρο η αποξηραμένη σήμερα λίμνη (έλος) Σαριγκιόλ. Εκτός από τις λίμνες, το λεκανοπέδιο το δι-αρρέει από το νότιο ως το βόρειο άκρο ο Εορδαϊκός ποταμός (σημ. ρέμα Πενταβρύσου), ο οποίος με τους παραποτάμους του (Ασπροπόταμο κ.ά.) συγκεντρώνει όλα τα νερά και τα αποχετεύει στη κατεύθυνση λίμνη. Η φυσική διαμόρφωση λοιπόν του εδάφους και η κατεύθυνση των νερών της βροχής, σε συνδυασμό και με τις λιγοστές μαρτυρίες των πηγών, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Εορδοί κατοικούσαν ολόκληρο το λεκανοπέδιο της Πτολεμαΐδας· επομένως η "χώρα" τους καταλάμβανε, σύμφωνα με τη σύγχρονη διοικητική διαίρεση, το έδαφος της σημ. επαρχίας Εορδαίας, το νότιο τμήμα του σημ. νομού Φλώρινας (περιοχή Αμύνταιου) κι ένα πολύ μικρό τμήμα του νομού Πέλλας.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που αντλούμε από τις πηγές, η Εορδαία συνόρευε ανατολικά με τη Βοττιαία της Κεντρικής Μακεδονίας⁶⁰, νότια με την Ελιμιώτιδα⁶¹, δυτικά με την Ορεστίδα και βόρεια με τη Λυγκηστίδα⁶². Για τα νότια και δυτικά σύνορά της με την Ελιμιώτιδα και την Ορεστίδα αντίστοιχα έγινε λόγος πιο πάνω. Όσον αφορά πάλι τα ανατολικά της σύνορα - με τη Βοττιαία -, τα οποία συνέπιπταν με τα σύνορα Δυτικής - Κεντρικής Μακεδονίας, αυτά ορίζονταν από τον υδροκρίτη της βουνοσειράς του Βέρμιου· η επικοινωνία της με την Κεντρική Μακεδονία γινόταν από τη διάβαση της Χάδοβας (σημ. Καστανιάς) - στη νότια απόληξη του Βέρμιου - από τη διάβαση του Γραμματικού - στη βόρεια απόληξή του - κι από τη διάβαση της Έδεσσας, η οποία σχηματίζεται ανάμεσα στα ριζά του Βέρμιου και του Βόρα. Το τελευταίο αυτό βουνό, μαζί μ' ένα ανατολικό κλάδο του Βέρνου, που στα κράσπεδά τους βρίσκονται οι τέσσερες λίμνες του λεκανοπεδίου, αποτελούσαν τα φυσικά όρια της Εορδαίας με τη Λυγκηστίδα, με την οποία η επικοινωνία γινόταν μέσω των στενών του Κλειδιού, απ' όπου περνούσε και η Εγνατία οδός. Ο παραπάνω καθορισμός της έκτασης και των ορίων της Εορδαίας επιβεβαιώνεται κι από την τοπογραφική διάταξη των αρχαίων κάστρων και λοιπών οχυρώσεων· γιατί παρατηρεί κανείς ότι υπολείμματα τέτοιων αμυντικών έργων έχουν επισημανθεί κυρίως στις εισόδους ή εξόδους των υποχρεωτικών ορεινών διαβάσεων, που αποτελούσαν τα πιο αδύνατα σημεία των συνόρων σε περίπτωση εχθρικής εισβολής.

Πραγματικά, λείψανα βυζαντινών οχυρώσεων - πιθανώς στη θέση αρχαίων - έχουν εντοπιστεί κοντά στα σημ. χωριά Βαρικό (ύψωμα "Προφήτη Ηλία" ή "Καλέ"),⁶³ και Εμπόριο - Αναρράχη⁶⁴, τα οποία είναι φανερό ότι είχαν προορισμό τη φύλαξη των αντίστοιχων διαβάσεων, δηλ. της διαβάσης της Κλεισούρας, που οδηγούσε από την Ορεστίδα στην Εορδαία, και της διαβάσης του Άσκιου - στο Σισάνι-, που έφερνε από την Ελιμιώτιδα στην Εορδαία. Επίσης, στην προστασία των συνόρων της Εορδαίας με τη Λυγκηστίδα απέβλεπε ο αρχαίος οχυρωματικός περίβολος, που τμήματά του σώζονται κοντά στο σημ. χωριό Αετός⁶⁵. γιατί ο ανατολικός κλάδος του Βέρνου που όριζε το εκεί

τμήμα των συνόρων δεν ήταν εντελώς αδιάβατος. Την έξοδο πάλι των στενών του Κλειδιού τη φρουρούσε η ισχυρή ακρόπολη, που λείψανά της έχουν διασωθεί στη "Γκραντίστα" Πετρών⁶⁶.

Τα υπολείμματα οχυρώσεων φανερώνουν ιδιαίτερη φροντίδα από μέρους των Εορδών για τη φύλαξη των σπουδαίων, από στρατηγική άποψη, διαβάσεων που υπήρχαν στα σύνορα της Εορδαίας με τη Βοττιαία και την υπόλοιπη Μακεδονία. Έτσι, κοντά στο σημ. χωριό Δροσιά (Δρούσκα) - στο λόφο "Γκραντίστα"-, υπάρχουν ίχνη αρχαίων οχυρωματικών έργων, που είχαν ως προορισμό τη φύλαξη της εισόδου των στενών της Έδεσσας, όπου θα πρέπει να βρισκόταν το σύνορο της Εορδαίας με την επικράτεια (territorium) της πόλης Έδεσσας - πιθανώς κοντά στα σημ. χωριά Νησί και Βρυτά, όπου οι πηγές του Έδεσσαίου ποταμού· αντίστοιχο εδεσσαϊκό κάστρο έχει εντοπιστεί στο σημ. χωριό Άγρας, δηλ. κοντά στην έξοδο των στενών. Επίσης, η οχυρή ακρόπολη, που λείψανά της σώζονται κοντά στο σημ. χωριό Πύργος⁶⁷, εξασφάλιζε τον έλεγχο της εισόδου μιας άλλης - μικρότερης σημασίας - αυχενοδιάβασης (του Άνω Γραμματικού), η οποία συνέδεε, μέσω των σημ. χωριών Αγία Φωτεινή και Μαρίνα, την Εορδαία με την περιοχή της σημ. Νάουσας· αντίστοιχο ήταν το αρχαίο κάστρο (των Βοττιαίων) κοντά στο σημ. χωριό Μαρίνα (Ημαθίας), που φαίνεται πως έλεγχε την έξοδο της αυχενοδιάβασης. Τέλος, το αρχαίο κάστρο, που ερείπιά του σώζονταν, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των χωρικών, κοντά στο σημ. χωριό Πολύμυλος, θα φρουρούσε την είσοδο της αυχενοδιάβασης της Χάδοβας (σημ. Καστανιάς), που οδηγούσε στη βόρεια· αντίστοιχο κάστρο των Βεροιαίων υπήρχε κοντά στο σημ. χωριό Γεωργιανοί, δηλ. εκεί που τελειώνει η κατάβαση του Βέρμιου. Γενικά, η Εορδαία βρισκόταν σε πολύ στρατηγική θέση, γιατί είχε κάτω από τον έλεγχό της σπουδαίους αρχαίους δρόμους (πρβ. την Εγνατία οδό), που οδηγούσαν από την Ιλλυρική ενδοχώρα και τις ακτές της Αδριατικής στο Βόρειο Αιγαίο (Μακεδονία - Θράκη). Επιπλέον φρουρούσε τα τελευταία σπουδαία περάσματα (κλεισούρες) που οδηγούσαν στην υπόλοιπη Μακεδονία κι αποτελούσε έτσι το τελευταίο προπύργιο για απόκρουση εχθρών, που είχαν πρόθεση να κατεβούν στον κάμπο της Κεντρικής Μακεδονίας. Για το λόγο αυτό η Εορδαία

αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του μακεδονικού βασιλείου, σε αντίθεση με τις άλλες φυλετικές περιοχές της 'Ανω Μακεδονίας που διατήρησαν κάποια αυτονομία.

δ) Νότια Λυγκηστιίδα

Η "Λυγκηστις"⁶⁸ (ή "Λύγκος")⁶⁹ καταλάμβανε το νοτιοδυτικό τμήμα του μεγάλου λεκανοπεδίου του Εριγώνα, παραπόταμου του Αξιού· δηλ. εκτεινόταν και βόρεια από τη σημερινή γραμμή των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων, στο έδαφος της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Συγκεκριμένα το βόρειο τμήμα της Λυγκηστιίδας, που είναι έξω από τα όρια της μελέτης μας, περιλάμβανε την περιοχή του σημ. Μοναστηριού (Μπιτωλίων), όπου βρισκόταν και η πρωτεύουσα της "χώρας", η Ηράκλεια η Λυγκηστική⁷⁰. Το τμήμα αυτό συνόρευε δυτικά με την Ιλλυρική Δασσαρητία, βόρεια με τη Δερρίοπο και ανατολικά με την Πελαγονία⁷¹.

Η Νότια πάλι Λυγκηστιίδα εκτεινόταν στο νοτιότερο τμήμα του λεκανοπεδίου του Εριγώνα και περιλάμβανε μέσα στα όριά της το μεγαλύτερο μέρος του σημ. νομού Φλώρινας. Το τμήμα αυτό του λεκανοπεδίου έχει κλίση προς τα βόρεια και για το λόγο αυτό τα ποτάμια και οι χείμαρροι, που συγκεντρώνουν τα νερά της λεκάνης, εκβάλλουν βορειότερα στον Εριγώνα ποταμό (βλ. χάρτη V).

Η Νότια Λυγκηστιίδα δυτικά συνόρευε με την Θρεστίδα· το σύνορό τους ήταν φυσικό και το αποτελούσαν οι βουνοσειρές του Βαρνούντα (Περιστερί) και του Βέρνου (Βίτσι). Η επικοινωνία ανάμεσα στις δυο φυλετικές περιοχές γινόταν κυρίως μέσω της διάβασης του Πισοδερίου (βλ. και πιο πάνω, σ. 28), που την έξοδό της φύλαγε αρχαίο κάστρο, του οποίου τα ερείπια έχουμε εντοπίσει μερικά χιλιόμετρα δυτικά από τη Φλώρινα. Υπήρχε όμως και άλλη αυχενοδιάβαση, μικρότερης βέβαια σημασίας και βατότητας, που από την άνω ποταμολεκάνη του ρέματος Μακροχωρίου οδηγούσε στη Φλώρινα (βλ. πιο πάνω, σ. 50).

Στα νότια δυο κλάδοι των βουνών Βέρνου (Βίτσι) και Βόρα (Καϊμακτσαλάν), όπως είδαμε πιο πάνω, όριζαν το σύνορό της με την Εορδαία, με την οποία επικοινωνούσε μέσω των στενών του Κλειδιού. Την είσοδο

των στενών τη φρουρούσε πιθανώς το αρχαίο κάστρο, που λείψανά του σώζονται κοντά στο σημ. χωριό Βεύη⁷².

Ανατολικά η Νότια Λυγκηστιίδα συνόρευε με την Εορδαία - κατά το μεγαλύτερο μέρος του συνόρου της - και με την Αλμωπία. Το σύνορό της ήταν φυσικό και το όριζε ο κύριος ορεινός όγκος του Βόρα (Καϊμακτσαλάν), ο οποίος επέτρεπε την επικοινωνία με την Εορδαία μόνο μέσω των στενών της σημ. Κέλλης· πιθανώς στη φύλαξη της εξόδου της διάβασης αποσκοπούσαν οι οχυρώσεις (βυζαντινές;) που ίχνη τους είχε εντοπίσει ο Α. Κεραμόπουλλος⁷³. Αντίθετα η επικοινωνία της με την Αλμωπία ήταν, αν όχι αδύνατη, τουλάχιστον πολύ δύσκολη. Υπήρχε βέβαια μια δύσβατη αυχενοδιάβαση, που από την άνω ποταμολεκάνη του ρέματος της Παπαδιάς μπορούσε να οδηγήσει στην Αλμωπία· αν κρίνει όμως κανείς από το γεγονός ότι τα υπολείμματα οχύρωσης, που σώζονται στο λόφο "Καϊλιάς"- μερικά χιλιόμετρα ανατολικά από το σημ. χωριό Σκοπός -, είναι σίγουρα βυζαντινά⁷⁴, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αυχενοδιάβαση αυτή απόχτησε σημασία μόνο κατά τη βυζαντινή εποχή.

II. ΕΔΑΦΟΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

Η διάκριση της αρχαίας Μακεδονίας σε "Κάτω" (=πεδινή) και "Ανω" (=ορεινή), στην οποία ανήκε και η σημ. Δυτική Μακεδονία, είναι ενδεικτική της γενικής εντύπωσης που είχαν οι αρχαίοι για την ορεινότητα του εδάφους που μελετούμε. Δυστυχώς λεπτομέρειες για επιμέρους τμήματά της, καθώς και για τη μορφή και κατανομή του αγροτικού της εδάφους, δε βρίσκουμε παρά ελάχιστες στις αρχαίες πηγές. Ωστόσο, μπορεί κανείς να σχηματίσει μια εικόνα του γεωγραφικού ανάγλυφου της περιοχής που μας ενδιαφέρει, βασιζόμενος σε ορισμένες ενδείξεις και προπάντων στα σημερινά στοιχεία της εδαφομορφολογίας, αφού είναι γενικά αποδεκτό ότι δεν έγιναν μέχρι σήμερα σημαντικές μεταβολές στο αγροτικό τοπίο. Θα πρέπει μόνο να υπολογίσει κανείς ορισμένους παράγοντες που επέφεραν μικρές κατά τόπους αλλαγές και αύξηση των αγροτικά εκμεταλλεύσιμων εκτάσεων. Τέτοιοι παράγοντες είναι κυρίως τα διάφορα παραγωγικά (εγγελοβελτιωτικά, αρδευτικά κ.ά.), αποξηραντικά και υδροηλεκτρικά έργα (τεχνητή λίμνη Πολύφυτου κλπ.), καθώς και η γενική μηχανο-

νοποίηση της γεωργικής καλλιέργειας σε ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο.

Ε λ ι μ ι ώ τ ι δ α. Η Ελιμιώτιδα ήταν η μεγαλύτερη σε έκταση φυλετική περιοχή και κατείχε το πιο εύφορο έδαφος της Δυτικής Μακεδονίας, το οποίο αρδεύεται από τον Αλιάκμονα και πολλούς παραποτάμους του που πηγάζουν από τα γύρω βουνά. Η μορφή του εδάφους της παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία· περιλαμβάνει ορεινές, ημιορεινές και πεδινές εκτάσεις, βουνολοφώδη οροπέδια και πολλές κοιλάδες, που προσφέρονταν για ποικίλες καλλιέργειες. Επίσης, στο έδαφος της υπάρχουν πλούσια λιβάδια και κυρίως βοσκότοποι, κατάλληλοι για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, καθώς και μεγάλες δασοσκεπείς εκτάσεις.

Ακριβή στοιχεία εμβαδομέτρησης της επιφάνειας της Ελιμιώτιδας, όπως και των άλλων τριών φυλετικών "χωρών", δεν έχουμε· εκτιμώντας όμως την αντίστοιχη έκταση των σημερινών περιοχών που περιλάμβανε μέσα στα όριά της, υπολογίζουμε ότι το εμβαδό της συνολικής επιφάνειας της Ελιμιώτιδας θα έφτανε περίπου τα 4200 χλμ.² (δηλ. το 45% της ολικής επιφάνειας της Δυτικής Μακεδονίας). Από αυτά το 60% περίπου είναι ορεινά εδάφη, το 25% ημιορεινά και το 15% πεδινά. Από άποψη οικονομικής χρήσης, τα 1000 χλμ.² περίπου (δηλ. το 22%) είναι γεωργικά εκμεταλλεύσιμη γη, τα 2000 χλμ.² (δηλ. το 48%) είναι λιβάδια και κυρίως βοσκότοποι και τα 1200 χλμ.² (δηλ. το 30%) καλύπτονται από δάση.

Ο ρ ε σ τ ί δ α. Όπως δείχνει και το όνομά της, η φυλετική αυτή "χώρα" καταλάμβανε το πιο ορεινό τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας. Αυτό δε σημαίνει βέβαια ότι λείπουν από το τμήμα αυτό, που διαρρέεται από τον Αλιάκμονα και τους παραποτάμους του, οι πεδινές εκτάσεις και οι κοιλάδες. Ο Λίβιος αναφέρει τον "Argestaeus campus"⁷⁵, που ταυτίζεται με το σημερινό κάμπο του 'Αργους του ορειστικού· εξάλλου και το ίδιο το όνομα της πόλης 'Αργους σημαίνει πεδιάδα⁷⁶. Το πεδινό όμως έδαφος της Ορεστίδας βρίσκεται σε μεγάλο ύψος (600 μ.) και επιπλέον, λόγω της αλλουβιακής του προέλευσης, δηλ. από την εναπόθεση φερτής ύλης από τα ποτάμια, δεν έχει καλή ποιότητα· η γονιμότητά του είναι μέτρια και σε ορισμένα σημεία αρκετά φτωχή.

Σύμφωνα με υπολογισμούς μας, από τα 2300 χλμ.² που θα είχε η συνολική επιφάνεια της Ορεστίδας, τα 400 χλμ.² (δηλ. το 18%) ήταν πεδινά εδάφη, τα 700 χλμ.² (το 30%) ημιορεινά και τα 1200 (το 52%) ορεινά. Όσον αφορά πάλι την οικονομική χρήση του εδάφους, στο σύνολο των 2300 χλμ.² τα 450 χλμ.² (το 20%) είναι καλλιεργούμενες εκτάσεις, τα 950 (το 41%) βοσκότοποι, τα 800 (το 35%) δασικές εκτάσεις και οι υπόλοιπες είναι μη παραγωγικές εκτάσεις.

Ε ο ρ δ α ί α. Η φυλετική αυτή "χώρα" καταλάμβανε το τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας, το οποίο έχει υποστεί στα νεότερα χρόνια τις μεγαλύτερες μεταβολές στο έδαφός του· κι αυτό λόγω της εκτέλεσης διαφόρων τεχνικών έργων, όπως είναι η αποξήρανση του έλους Σαριγκιόλ και προπάντων η λειτουργία των λιγνιτωρυχείων της Πτολεμαΐδας.

Κύρια χαρακτηριστικά του γεωγραφικού ανάγλυφου της Εορδαίας ήταν η ύπαρξη άφθονων νερών - συγκεκριμένα πέντε λιμνών -, απ' όπου πιθανώς πήρε και το όνομα η "χώρα", καθώς και το υψηλό ποσοστό των πεδινών εκτάσεών της. Υπολογίζουμε ότι από τα 1700 χλμ.² που θα είχε η συνολική επιφάνειά της τα 550 χλμ.² περίπου (το 32%) είναι πεδινά εδάφη και γύρω στα 1100 χλμ.² (το 65%) ημιορεινά και ορεινά με βοσκοτόπια και δάση. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί πρώτα πρώτα ότι ακόμη και τα πεδινά εδάφη του λεκανοπέδιου βρίσκονται σε υψόμετρο 500-600 μ.· έπειτα ότι το έδαφός του, όσον αφορά τη σύσταση και την ποιότητά του, είναι γενικά πετρώδες, αμμώδες και ελώδες· επομένως και η γονιμότητά του σχετικά μέτρια.

Ν ό τ ι α Λ υ γ κ η σ τ ί δ α. Η Νότια Λυγκηστίδα, που είχε το υψηλότερο ποσοστό πεδινής έκτασης (στο σύνολο της επιφάνειάς της) εκτεινόταν, όπως είδαμε πιο πάνω, στο νότιο τμήμα του μεγάλου λεκανοπέδιου του Εριγώνα. Το λεκανοπέδιο αυτό, που βρίσκεται σε υψόμετρο 650-700 μ., ο Λίβιος (ή η πηγή του) το περιγράφει ως άκαρπο και ακατάλληλο για καλλιέργειες: "...duraque cultu et aspera plaga est. Cultorum quoque ingenia terrae similia habet"⁷⁷. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν ο Λίβιος (ή η πηγή του) κάνει την εκτίμηση αυτή για την ποιότητα του εδάφους,

έχοντας στο νου του ως μέτρο σύγκρισης τις πλούσιες και εύφορες πεδιάδες της Κάτω Μακεδονίας· οπωσδήποτε όμως η εκτίμησή του είναι εσφαλμένη, όπως δείχνει η αυτοψία. Είναι αξιοσημείωτο μάλιστα το γεγονός ότι ξένοι περιηγητές, που στα χρόνια της τουρκοκρατίας περιόδευσαν το λεκανοπέδιο του Εριγώνα, εξαίρουν την ευφορία του εδάφους του, στην οποία αποδίνουν και την πυκνοκατοίκησή του, καθώς και τα πλούσια λιβάδια και βοσκοτόπια του¹⁸.

Από το λεκανοπέδιο αυτό του Εριγώνα η Νότια Λυγκηστίδα καταλάμβανε μια έκταση περίπου 1000 χλμ.² (το 11% της συνολικής επιφάνειας της Δυτικής Μακεδονίας). Σχετικά με τη μορφή του εδάφους της παρατηρεί κανείς ότι από τα 1000 συνολικά χλμ.² τα 400 περίπου χλμ.² (το 40%) είναι πεδινά εδάφη (ο σημερινός κάμπος της Φλώρινας) και τα υπόλοιπα 600 χλμ.² (το 60%) είναι ημιορεινά και ορεινά εδάφη. Από άποψη πάλι οικονομικής χρήσης, στο σύνολο των 1000 χλμ.² περίπου τα 450 χλμ.² (το 45%) είναι καλλιεργούμενη γη, τα 300 χλμ.² (το 30%) ζευγαρολίβαδα και κυρίως βοσκοτόπια, και τα 250 χλμ.² (το 25%) είναι δασοσκεπείς εκτάσεις.

ΣΤ. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

ΡΩΜΑΪΚΗ ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ - ΡΩΜΑΙΟΚΡΑΤΙΑ

Από την πρώτη κιόλας σύγκρουση μεταξύ Μακεδόνων και Ρωμαίων (Α' Μακεδονικός πόλεμος) η Δυτική Μακεδονία δεν έμεινε αλώβητη, παρόλο που δεν πάτησε στο έδαφος της πόδι Ρωμαίου. Ένα τμήμα της, η αρχαία Ορεστίδα, δέχτηκε τις συνέπειες από την εισβολή των Δαρδάνων, συμμάχων των Ρωμαίων. Οι Δάρδανοι λεηλάτησαν την Ορεστίδα (το 209 π.Χ.) και αποκόμισαν πλούσια λεία και πολλούς αιχμαλώτους¹.

Κατά την πρώτη φάση του Β' Μακεδονικού πολέμου έχουμε στο έδαφος της Δυτικής Μακεδονίας όχι απλά την παρουσία αλλά και τη δράση του ρωμαϊκού στρατού με επικεφαλής τον ύπατο Σουλπίκιο Γάλβα. Συγκεκριμένα το 200 π.Χ., ύστερα από μια μεγάλη μάχη που δόθηκε μεταξύ Ρωμαίων και Μακεδόνων στον κάμπο της Βόρειας Λυγκηστίδας² - δηλ. στο έδαφος της σημ. Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας -, ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος Ε' αναγκάστηκε να οπισθοχωρήσει με το στρατό του στα στενά του Κλειδιού (Κιρλί-Ντερβέν). Εκεί δόθηκε δεύτερη μάχη, κατά την οποία οι Μακεδόνες διασκορπίστηκαν με απώλειες· οι Ρωμαίοι πάλι, αποφεύγοντας την καταδίωξή τους, πέρασαν τα στενά και εισέβαλαν στην Εορδαία, όπου λεηλάτησαν την ύπαιθρο. Κατόπιν διέσχισαν την Ελιμιώτιδα και εισέβαλαν στην Ορεστίδα³, όπου πολιορκήσαν (199 π.Χ.) την πόλη Κέλετρο (στη θέση της σημ. Καστοριάς)⁴. Οι κάτοικοί του, βλέποντας ότι θα ήταν μάταιη κάθε απόπειρα για αντίσταση, παραδόθηκαν στους Ρωμαίους⁵. Στη συνέχεια ο Σουλπίκιος Γάλβας, διασχίζοντας τη Βόρεια Ορεστίδα, οδήγησε το ρωμαϊκό στρατό, μέσω του Πηλίου και της Ιλλυρικής Μακεδονίας στην Απολλωνία, απ' όπου είχε ξεκινήσει⁶. Μετά τη λήξη του Β' Μακεδονικού πολέμου, με τη συνθήκη που υπογράφηκε μεταξύ Ρωμαίων και Μακεδόνων (196 π.Χ.), οι Ορέστες ανακηρύχτηκαν ελεύθε-

ροι και αυτόνομοι, επειδή είχαν αποστατήσει από το Φίλιππο Ε' και πολέμησαν στο πλευρό των Ρωμαίων⁷.

Κατά τον Γ' Μακεδονικό πόλεμο η Δυτική Μακεδονία βρέθηκε έξω από το θέατρο στρατιωτικών επιχειρήσεων των αντιπάλων. Μόνο στην Ελιμιώτιδα έγινε μια εισβολή ρωμαϊκού στρατού με επικεφαλής τον ύπατο Οστίλιο αλλά κι αυτή αποκρούστηκε με επιτυχία από το βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα⁸.

Με την κατάκτηση της Μακεδονίας (168 π.Χ.) και την οργάνωσή της (167 π.Χ.) από τους Ρωμαίους, η οποία αποσκοπούσε στη διάσπαση της εθνικής και πολιτικής της ενότητας με τη διαίρεσή της σε τέσσερες "μερίδες" (*partes, regiones*)⁹, η Δυτική Μακεδονία είχε υπαχθεί στην τέταρτη "μερίδα" (*Macedonia Quarta*), που είχε πρωτεύουσα την Πελαγονία¹⁰. Οι "μερίδες" αυτές στην ουσία ήταν ανεξάρτητες δημοκρατίες, στους κατοίκους των οποίων απαγορεύτηκε το δικαίωμα ένκτησης γης και οικίας (*commercium agrorum aedificiorumque*) έξω από τα όρια της "μερίδας" τους, καθώς και η σύναψη γάμων (*jus connubii*) μεταξύ τους¹¹. Γι' αυτό ήταν φυσικό η Δυτική Μακεδονία να ανεξαρτητοποιηθεί και να απομονωθεί πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά από την υπόλοιπη Μακεδονία. Έτσι, όπως και οι άλλες "μερίδες", διατήρησε την αυτονομία, τις συνήθειες και τους νόμους της¹². Είχε τα δικά της διοικητικά όργανα, δηλαδή τον "αρχηγό" της κι ένα αντιπροσωπευτικό σώμα (το "συνέδριον")¹³, που τα μέλη του συνέρχονταν στην πρωτεύουσα της "μερίδας".

Με την κατάργηση των τεσσάρων "μερίδων"¹⁴ και την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας (148 π.Χ.)¹⁵ η Δυτική Μακεδονία αποτέλεσε ένα τμήμα στο εσωτερικό της τεράστιας αυτής επαρχίας¹⁶, η οποία είχε συμπεριλάβει μέσα στα όριά της τη Θεσσαλία, την 'Ηπειρο και την Ιλλυρική Μακεδονία. Οι Ρωμαίοι παραχώρησαν όμως στα "έθνη" της Δυτικής Μακεδονίας την "έλευθερία"¹⁷.

Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Πομπήιου και Καίσαρα προξένησε καταστροφές (ληηλασίες και πυρπολήσεις) και στους οικισμούς της Δ. Μακεδονίας, αφού στο έδαφός της είχαν διεξαχθεί (το 48 π.Χ.) διάφορες στρατιωτικές επιχειρήσεις και συγκρούσεις των δυο αντίπαλων στρατευμάτων με επικεφαλής τους στρατηγούς Δομίτιο και Σκι-

πίωνα¹⁸. Συγκεκριμένα στην κοιλάδα του Μυρίχου (Πελκιώτικου ή Σιανώτικου) ποταμού, δηλ. στην περιοχή της σημ. Εράτουρας, τοποθετείται, με πολλές πιθανότητες, το θέατρο των κυριότερων επιχειρήσεων¹⁹. Κατά τις συγκρούσεις και τις κινήσεις αυτές των ρωμαϊκών στρατευμάτων στη Δυτική Μακεδονία φαίνεται πως καταστράφηκαν ο αρχαίος οικισμός της "Μαγούλας" (Εράτουρας) και η αρχαία πόλη του "Αγ. Παντελεήμονα" Φλώρινας²⁰.

Με την ίδρυση της ρωμαϊκής επαρχίας Αχαΐας (27 π.Χ.), στην οποία προσαρτήθηκαν η Θεσσαλία και η 'Ηπειρος²¹, η Δυτική Μακεδονία έπαψε να αποτελεί μεσογειακό τμήμα της επαρχίας Μακεδονίας, αφού συνόρευε με τη νέα αυτή επαρχία. Από την εποχή του Αδριανού (ή του Αντωνίνου Πίου;) η Δυτική Μακεδονία συνόρευε με τη νέα επαρχία που ιδρύθηκε, την 'Ηπειρο' ενώ η Θεσσαλία αποσπάστηκε από την Αχαΐα και προσαρτήθηκε στην *provincia* *Macedoniam*²².

Γύρω στα μέσα του 3ου μ.Χ.αι., κατά τη μεγάλη κρίση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, η Δυτική Μακεδονία, ύστερα από δυο περίπου αιώνες ειρηνικής ζωής (*pax Romana*), υπέστη σοβαρές καταστροφές από τις βαρβαρικές επιδρομές. Δε γνωρίζουμε βέβαια όλη την έκταση των καταστροφών· μας είναι όμως γνωστό ότι καταστράφηκε μια τουλάχιστον ορειστική πόλη, το 'Αργος, το οποίο αργότερα ανιδρύθηκε από το Διοκλητιανό και μετονομάστηκε σε Διοκλητιανούπολη²³. Πιθανώς στον 3ο μ.Χ.αι. θα πρέπει να τοποθετηθεί και η άρση της αυτονομίας της Δυτικής Μακεδονίας.

Με την επαρχιακή αναδιοργάνωση επί Διοκλητιανού ένα τμήμα της Δυτικής Μακεδονίας - συγκεκριμένα η Ελιμιώτιδα και η Ορεστίδα - υπάγεται πια στη νέα ρωμαϊκή επαρχία που ιδρύθηκε, τη Θεσσαλία²⁴.

* * *

Από τη μελέτη της ρωμαϊκής πολιτικής στη Μακεδονία διαπιστώνονται αρκετές διαφοροποιήσεις της στη Δυτική Μακεδονία, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα να προστεθούν, πλάι στις γεωγραφικές, κι άλλες (διοικητικές, πολιτιστικές κ.λ.π.) ιδιαιτερότητες· έτσι ώστε η Δυτική Μακεδονία να ξεχωρίζει έντονα σαν μια πραγματική νησίδα μέσα στην απέραντη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία.

Η πρώτη και σημαντικότερη διαφοροποίηση της ρωμαϊκής πολιτικής εκδηλώνεται με την ανακήρυξη της 'Ανω Μακεδονίας - που το μεγαλύτερο μέρος της αποτελούσε η Δυτική Μακεδονία - σε "ἐλευθέρα" (libera)· ενώ σ' ένα τμήμα της, την Ορεστίδα, είχε παραχωρηθεί η "ἐλευθερία" πολύ νωρίτερα ακόμη (το 196 π.Χ.)²⁵.

Μια άλλη διαφοροποίηση αφορά το αρχαίο φυλετικό σύστημα (tribal system). Συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι οι Ρωμαίοι όχι μόνο ευνόησαν την αρχαία φυλετική οργάνωση και διαίρεση της Δυτικής Μακεδονίας²⁶ αλλά επιπλέον στήριξαν πάνω σε αυτή και τη διοικητική οργάνωση της περιοχής. Με άλλα λόγια ευνόησαν την επιβίωση του ελληνιστικού ομοσπονδιακού συστήματος²⁷ με την οργάνωση αυτόνομων πολιτικών και διοικητικών ενώσεων²⁸ (γνωστών στις μεγάλες φυλές ("ἔθνη"²⁹), ισάριθμων με τις τέσσερες γνωστές μεγάλες φυλές ("ἔθνη") της Δυτικής Μακεδονίας³⁰. Οι πηγές βέβαια μνημονεύουν μόνο τα "κοινά" των Ορεστών και των Ελιμιωτών, καθώς και το "ἔθνος" των Λυγκηστών· θεωρείται όμως βέβαιο ότι υπήρχε κι ένα άλλο παρόμοιο "κοινό" των Εορδών³¹. Το αρχαιότερο απ' όλα ήταν το "κοινό" των Ορεστών, που υπήρχε ήδη από τα τέλη του 3ου π.Χ. αι.³² και αναγνωρίστηκε το 196 π.Χ. κι από τους Ρωμαίους· με πρότυπο το "κοινό" αυτό ιδρύθηκαν το 148 π.Χ. και τα άλλα τρία "κοινά". Δε μας είναι γνωστό αν αυτά καταργήθηκαν, με την άρση της αυτονομίας της περιοχής κατά τον 3ο μ.Χ.αι., ή αν εξακολούθησαν να υπάρχουν ως το τέλος της ρωμαϊκής εποχής αλλά ως απλές θρησκευτικές ενώσεις με κύριο έργο την αυτοκρατορολατρεία³³.

Τα εθνικά αυτά "κοινά", που διέφεραν σημαντικά από το επαρχιακό "κοινό των Μακεδόνων"³⁴, λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι οργανισμοί (διοικητικά όργανα) μεταξύ των τοπικών αρχών και του Ρωμαίου διοικητή της επαρχίας Μακεδονίας, από τον οποίο εξαρτώνταν στις σχέσεις τους με την υπόλοιπη επαρχία. Αυτό φαίνεται από τη μνεία "πρεσβευτῶν τοῦ ἔθνους" (των Ορεστών) στο δόγμα των Βαττυναίων³⁵, οι οποίοι θα αναλάμβαναν να διαβιβάσουν, για επικύρωση, την απόφαση της τοπικής βουλής και του δήμου στον επαρχιακό διοικητή. Κάθε "κοινό" συγκροτούνταν από αντιπροσώπους όλων των πόλεων της φυλετικής περιοχής, που συνέρχονταν κάθε χρόνο στην έδρα

του "κοινού" για την επίλυση ομοσπονδιακών ζητημάτων. Έδρες (κέντρα) των "κοινών" των Ορεστών, των Ελιμιωτών και των Λυγκηστών ήταν αντίστοιχα οι πόλεις 'Αργος Ορεστικό, Αιανή και Ηράκλεια Λυγκηστική.

Δε μας είναι γνωστές οι αρμοδιότητες και η εσωτερική οργάνωση των "κοινών". Από επιγραφικές όμως μαρτυρίες των αυτοκρατορικών χρόνων γνωρίζουμε ότι αυτά είχαν την ευθύνη για την τέλεση της τοπικής αυτοκρατορολατρείας. Επίσης, αν κρίνει κανείς από τη μνεία του "πίσκου" (=αυτοκρατορικού ταμείου) στο δόγμα των Βαττυναίων, θα πρέπει τα "κοινά" να ήταν υπεύθυνα και για την είσπραξη των φόρων³⁶.

Εκτός από τις παραπάνω, υπήρχαν κι άλλες διαφοροποιήσεις της ρωμαϊκής πολιτικής στη Δυτική Μακεδονία. Έτσι, παρατηρεί κανείς ότι το τμήμα αυτό της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας δεν είχε συμπεριληφθεί στο αποικιακό πρόγραμμα των Ρωμαίων, αφού δεν είχε ιδρυθεί εδώ καμιά ρωμαϊκή αποικία. Επομένως, λόγω της μη εγκατάστασης ρωμαϊκού πληθυσμού, η περιοχή θίχτηκε πολύ λιγότερο από το φαινόμενο του εκρωμαϊσμού συγκριτικά με την υπόλοιπη Μακεδονία³⁷. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο σύνολο των διακοσίων περίπου επιγραφών (σε λίθους) που βρέθηκαν ως τώρα στη Δυτική Μακεδονία μόνο πέντε είναι λατινικές· κι από αυτές οι δυο ανήκουν σε ξένους απόμαχους του ρωμαϊκού στρατού και οι άλλες είναι μιλιάρια. Επίσης, αν εξαιρέσει κανείς την επίσημη λατρεία της Ρώμης και του αυτοκράτορα (αυτοκρατορολατρεία)³⁸, δε μαρτυρείται στην περιοχή αυτή καμιά άλλη ρωμαϊκή λατρεία³⁹.

Τέλος, η Δυτική Μακεδονία με τον εύρωστο ορεσίβιο και αγροτικό πληθυσμό της χρησιμοποιήθηκε από τους Ρωμαίους ως αστείρευτη πηγή για την επάνδρωση των ρωμαϊκών λεγεώνων και των cohortes praetoriae και urbanae. Έτσι, οι ρωμαϊκές στρατολογίες εδώ ήταν πολύ πιο εκτεταμένες απ' ό,τι στην υπόλοιπη Μακεδονία⁴⁰. ενώ στους ίδιους τους κατοίκους της οι Ρωμαίοι είχαν εμπιστευτεί τη φύλαξη των φυσικών ορεινών διαβάσεων (κλεισούρες) και των σπουδαιότερων δρόμων⁴¹.

Όσον αφορά τους άλλους τομείς της δημόσιας ζωής, η ρωμαϊκή

πολιτική δε διέφερε από την υπόλοιπη Μακεδονία, όπου βλέπει κανείς ότι η Ρώμη ενίσχυσε την αστική οργάνωση και επέτρεψε τη λειτουργία όλων των αρχαίων ελληνικών θεσμών⁴². Έτσι, στη Δυτική Μακεδονία μαρτυρούνται αρκετοί θεσμοί, γνωστοί κι από την υπόλοιπη επαρχία, όπως είναι: οι πολιτικοί θεσμοί της εκκλησίας του δήμου, της πολιταρχίας και των αρχόντων, οι θρησκευτικοί θεσμοί της αρχιεροσύνης, ιεροσύνης και της επιμελητείας των ιερών, καθώς και οι κοινωνικοί θεσμοί της εφηβείας και της δουλείας⁴³.

Επίσης, έχουμε τις ίδιες επεμβάσεις της ρωμαϊκής εξουσίας για συνοριακές και άλλες διαφορές. Έτσι, από δυο οροθετικές επιγραφές γνωρίζουμε ότι το 101 μ.Χ. ο Verginius Publianus, που ορίστηκε κριτής από τον Τραϊανό (*judex datus ab imperatore Traiano*) διευθέτησε τα σύνορα μεταξύ Ελιμιωτών και Δολιχηνών. Ένώ το 114 μ.Χ. επέλυσε παρόμοιες συνοριακές διαφορές στην περιοχή της σημ. Αχλάδας (Φλώρινας) ο πρεσβευτής της επαρχίας Γ. Τυρράνιος Πρείσκοκς, που στάλθηκε από τον ανθύπατο της Μακεδονίας Κ. Άννιο Μάξιμο⁴⁴.

Τέλος, όπως και στην υπόλοιπη επαρχία, έτσι και στη Δυτική Μακεδονία εφαρμόζεται από τους Ρωμαίους η ίδια πολιτογραφική πολιτική, δηλ. οι ατομικές χορηγήσεις της Ρωμαϊκής πολιτείας (*civitas Romana*) κυρίως σε μέλη της ντόπιας αριστοκρατίας⁴⁵. Μια ιδέα της διάδοσης της *civitas Romana* μπορεί να σχηματίσει κανείς από τη μελέτη της ανθρωπωνυμίας, όπου απαντά ένα σημαντικό ποσοστό ρωμαϊκών ονομάτων γένους (*gentilicia*). Το γεγονός ότι στο σύνολο των 335 παραδειγμάτων ανθρωπωνυμίων της Δυτικής Μακεδονίας τα 96 (δηλ. το 21,1%) είναι ρωμαϊκά⁴⁶, δείχνει την πρόοδο που είχε σημειώσει ακόμη και στην απομονωμένη αυτή περιοχή το φαινόμενο του νομικού και ανθρωπωνυμικού εκρωμαϊσμού⁴⁷ ως την εφαρμογή της περίφημης *constitutio Antoniniana* (212 μ.Χ.)⁴⁸. Από την άλλη μεριά όμως η παρουσία σημαντικού ποσοστού ιστορικών μακεδονικών ονομάτων είναι ενδεικτική της προσκόλλησης των κατοίκων της στις τοπικές παραδόσεις.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΕΛΙΜΙΩΤΙΔΑ

Ι. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

1. Α ι α ν ή

Ως έδρα του "κοινού των Ελιμιωτών"¹ ήταν - κατά τη ρωμαϊκή τουλάχιστον εποχή - η σπουδαιότερη πόλη της Ελιμιώτιδας². Σύμφωνα με τον ιδρυτικό της μύθο³ και τα αρχαιολογικά δεδομένα, επρόκειτο για μια από τις αρχαιότερες μακεδονικές πόλεις με συνεχή ζωή από τα προϊστορικά ως τα βυζαντινά χρόνια. Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι το όνομά της διασώθηκε ως τα νεότερα ακόμη χρόνια με τον παραφθαρμένο τύπο "Κάλλιανη" (=Καλή Αιανή;)⁴. Χάρη στην ανεύρεση δυο επιγραφών ρωμαϊκής εποχής, που μνημονεύουν το όνομά της⁵, η Αιανή ταυτίζεται ανεπιφύλακτα σήμερα απ' όλους τους ερευνητές με τα εκτεταμένα αρχαία ερείπια, τα οποία έχουν αποκαλυφτεί πολύ κοντά στο σημερινό ομώνυμο χωριό (πρώην Κάλλιανη)⁶.

Από τη μελέτη των αρχαιολογικών μνημείων και ευρημάτων, που ήρθαν μέχρι τώρα στο φως, προκύπτει ότι η πόλη των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, με την ακρόπολή της, ήταν χτισμένη στο λόφο "Μεγάλη Ράχη", που βρίσκεται σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου ΒΔ από τη σημ. Αιανή και δεσπόζει σε όλη τη γύρω περιοχή⁷. Στο λόφο αυτό, που είναι αρκετά οχυρός από τη φύση (η νότια και δυτική πλαγιά του απολήγουν σε βαθιές χαράδρες), έχουν αποκαλυφτεί υπολείμματα οχύρωσης (πρωτόλιθινα τείχη) και ερείπια ελληνιστικών σπιτιών, χτισμένα πάνω σε θεμέλια σπιτιών της κλασικής εποχής⁸. Φαίνεται πως η πόλη ήταν χτισμένη σε επάλληλα άνδρα, τα οποία προστατεύονταν από τείχη, που σχηματίζονταν από τους εξωτερικούς τοίχους των ακρινών σπιτιών⁹. Κατά τη ρωμαϊκή - και ιδιαίτερα την αυτοκρατορική - εποχή, κατά την οποία δεν υπήρχε πρόβλημα ασφάλειας, η πόλη επεκτάθηκε, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, κι έξω

από τα τείχη της· έτσι θα πρέπει να έφτασε,μαζί με τη νεκρόπολή της,ως τη θέση του σημ.χωριού Αιανή κι ακόμη νοτιότερα ως τη "ράχη Τσέϊκα",ένα χιλιόμετρο ΝΑ του χωριού. Η ανασκαφική έρευνα που άρχισε τα τελευταία χρόνια θα επιτρέψει μελλοντικά μια πληρέστερη γνώση της οικιστικής οργάνωσης και πολεοδομικής ανάπτυξης της πόλης.

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Αιανής έχουν αποκομιστεί ως τώρα,είτε τυχαία είτε ύστερα από ανασκαφές,πολλά αρχαιολογικά ευρήματα όλων των εποχών (κλασικής,ελληνιστικής και ρωμαϊκής), από τα οποία τα περισσότερα φυλάγονται σήμερα στο τοπικό αρχαιολογικό μουσείο της Αιανής. Πρόκειται συγκεκριμένα για διάφορα πήλινα αγγεία (ερυθρόμορφα,μελαμβαφή),μεναρικούς σκύφους,λυχνάρια,αγνύθες,πήλινα ειδώλια,χάλκινα κοσμήματα,νομίσματα (χάλκινα και ασημένια),μαρμάρινα γλυπτά και μαρμάρινα αναθηματικά και επιτύμβια ανάγλυφα (ενεπίγραφα και μή)¹⁰.

Επίσης,έχουν αποκαλυφτεί ως τώρα αρκετά μνημεία και άλλες αρχαιότητες,όπως: θεμέλια ρωμαϊκών λουτρών,πήλινος αγωγός υδρευτικού δικτύου και ψηφιδωτό στο λοφίσκο του "Αι-Μηνά"¹¹, μεγάλος θολωτός χτιστός τάφος των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στη "ράχη Τσέϊκα"¹²,άλλος μικρότερος υπόγειος χτιστός θολωτός τάφος σε απόσταση 200 μ. από τον προηγούμενο¹³,λαξευτοί λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι μέσα στο χωριό¹⁴, ψηφιδωτά¹⁵ κ.ά.

Η Αιανή,εκτός από διοικητικό,φαίνεται πως ήταν και θρησκευτικό κέντρο της Ελιμιώτιδας. Έτσι,από μια αναθηματική επιγραφή¹⁶ προκύπτει ότι η πόλη ως έδρα του "κοινού των Ελιμιωτών" ήταν κέντρο της τοπικής αυτοκρατορολατρείας και υπήρχε σε αυτή Σεβαστεία. Επίσης,αναθηματικές επιγραφές¹⁷,καθώς και αρχιτεκτονικό και οικοδομικό υλικό από αρχαίους ναούς,που χρησιμοποιήθηκε στην οικόδομη διαφόρων χριστιανικών εκκλησιών (του Αγ.Αθανασίου,της Παναγίας,της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς κ.ά.)¹⁸,μαρτυρούν την ύπαρξη αρκετών ιερών μέσα στο αστικό κέντρο κι έξω από αυτό. Πρόκειται για ιερά της 'Αρτεμης,του Πλούτωνα, του Ερμή, του Δία 'Υψιστού,της 'Ισιδας,της Νίκης και του Ασκληπιού(;) ¹⁹.

Η πόλη θα ήταν επιπλέον και οικονομικό κέντρο της περιοχής.

όπως προκύπτει από τη λειτουργία εργαστηρίων σε αυτή²⁰, καθώς κι από την εκτεταμένη και εύφορη αγροτική της περιοχή. Συγκεκριμένα η επικράτειά της θα περιλάμβανε τις εύφορες αγροτικές περιοχές των σημ. χωριών Αιανή,Κερασιά και Καισαρεία. Τα δυτικά και νότια όρια της επικράτειάς της θα ορίζονταν αντίστοιχα από τα βουνά Βούρινο και Καμβούνια· ενώ τα ανατολικά και βόρεια όριά της είναι δύσκολο να καθοριστούν.

Κατά την ύστερη αυτοκρατορική περίοδο, η Αιανή παρακμάζει - πιθανώς λόγω των βαρβαρικών επιδρομών - και μεταβάλλεται σε απλή κώμη. Η οικιστική αυτή υποβάθμισή της ήταν οριστική,γιατί στα χρόνια του Διοκλητιανού ιδρύεται ένα νέο αστικό κέντρο,η Καισαρεία²¹, στο κοντινό "Παλαιόκαστρο",δηλ. σε απόσταση μόλις τεσσάρων χιλιομέτρων από την Αιανή.

2. Α λ λ ι β έ ο ι (ή Αλεβέοι)

Κώμη της Ελιμιώτιδας,που το όνομά της,με τους δυο αυτούς τύπους,απαντά σε δυο απελευθερωτικές πράξεις (των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων) από το ιερό της Μητρός των θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα Βέροιας²². Ο εκδότης των επιγραφών συσχετίζει το όνομά της με τη μυθική πόλη Λεβαίη και υποθέτει ότι το όνομα Αλεβέοι είναι άλλη μορφή του ονόματος της Λεβαίης²³ κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

Δυστυχώς οι επιγραφές δε δίνουν καμιά απολύτως τοπογραφική ένδειξη για τον καθορισμό της θέσης της. Ωστόσο, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι αυτές μαρτυρούν τουλάχιστον την παρουσία κατοίκων της κώμης αυτής ως λατρευτών στο ιερό της Λευκόπετρας, είναι εύλογο να αναζητηθεί η θέση της στο ανατολικό τμήμα της Ελιμιώτιδας (δηλ. στη σημ. επαρχία Κοζάνης),που ήταν το πιο κοντινό μέρος προς τη Λευκόπετρα· κι αυτό,χωρίς φυσικά να γνωρίζουμε την ακτινοβολία του ιερού,η οποία μπορεί να ήταν και μεγαλύτερη απ'ό,τι υπολογίζουμε.

3. Δ ο υ ρ έ α

Κώμη της Ελιμιώτιδας, που το όνομά της μαρτυρείται επίσης σε απελευθερωτική πράξη (216 μ.Χ.) από το ίδιο ιερό²⁴. Ο εκδότης της επιγραφής συσχετίζει γλωσσικά το όνομά της με τα τοπωνύμια Δούρα, Δουρίοπος, Δευρίοπος κλπ.

Η επιγραφική μαρτυρία για παρουσία κατοίκων της κώμης αυτής στο ιερό της Λευκόπετρας μας οδηγεί και πάλι στην ίδια με την προηγούμενη υπόθεση, ότι δηλ. η θέση της θα πρέπει να αναζητηθεί στο ανατολικό τμήμα της Ελιμιώτιδας.

4. Ε λ ί μ ε ι α (ή Ελιμία, Ελίμια)

Η ύπαρξη πόλης Ελίμειας, αρχαίας πρωτεύουσας της ομώνυμης φυλετικής περιοχής πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, δεν αμφισβητείται σήμερα πια από κανένα ερευνητή, αφού αποδείχτηκαν εσφαλμένες ορισμένες ερμηνείες των σχετικών φιλολογικών πηγών που είχαν προταθεί. Σύμφωνα με τον ιδρυτικό της μύθο, τον οποίο διέσωσαν ο Στέφανος Βυζάντιος²⁵ και ο Ηρωδιανός²⁶, ήταν μια από τις αρχαιότερες Ελιμιωτικές πόλεις. Ανεξάρτητα από την πιθανή παρακμή της στη ρωμαϊκή εποχή, φαίνεται πως η πόλη επιβίωσε ως το τέλος της αρχαιότητας, αν συμπεράνει κανείς από τη μνεία της σε μεταγενέστερες πηγές (ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων)²⁷.

Δυστυχώς οι πηγές δε δίνουν κανένα απολύτως διαφωτιστικό τοπογραφικό στοιχείο για την ταύτιση της θέσης της κι έτσι το πρόβλημα αυτό που έχει απασχολήσει την έρευνα από τον περασμένο αιώνα, παραμένει άλυτο. Έχουν βέβαια προταθεί πολλές ως τώρα ταυτίσεις· όλες όμως είναι υποθετικές και συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους, ώστε καμιά από αυτές δεν έγινε μέχρι σήμερα κοινά αποδεκτή. Θα μνημονεύσουμε εδώ τις κυριότερες μόνο από αυτές για να γίνει αντιληπτή η μεγάλη διχογνωμία των ερευνητών σχετικά με το τοπογραφικό αυτό πρόβλημα.

Από παλιά λοιπόν οι Desdevises-du-Dezert και Μ. Δήμιτσα, συσχετίζοντας ετυμολογικά το όνομα της Ελίμειας μ' εκείνο του χωριού Βελεμιστι (σημ. Αγιάφυλλο), είχαν τοποθετήσει την πόλη

στη θέση του χωριού αυτού²⁸, δηλ. στις βόρειες υπώρειες των Καμβουνίων. Από τους άλλους παλιότερους ερευνητές ο Forbiger την τοποθετεί ανάμεσα στον Αλιάκμονα ποταμό και στα Καμβούνια²⁹, ο Kierpert ανάμεσα στα Γρεβενά και στο σημ. χωριό 'Αγιος Γεώργιος (Τσούρχλι)³⁰ και ο Kromayer στην περιοχή της Σιάτιστας³¹.

Στις αρχές περίπου του αιώνα μας ο Ν. Παπαδάκης είχε προτείνει την ταύτιση της Ελίμειας με τα αρχαία ερείπια στη θέση του σημ. χωριού 'Αγιος Γεώργιος (Τσούρχλι) Γρεβενών³². Οι Wace και Thompson πάλι, βασιζόμενοι σε μια οροθετική επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.), που βρέθηκε βόρεια από τη σημ. Ελασσόνα, και σ' ένα χωριό του Λίβιου³³, το οποίο αναφέρεται στην πορεία του Περσέα (το 171 π.Χ.) προς τη Θεσσαλία μέσω Ελιμιώτιδας, τοποθετούν την Ελίμεια στο "Παλαιολογράτσιανο" Βελβεντού³⁴.

Από τους νεότερους ερευνητές ο Β. Καλλιπολίτης, με αφορμή την ανακάλυψη κλασικής νεκρόπολης στη σημ. Κοζάνη, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ανήκε αυτή στην αρχαία Ελίμεια³⁵. Η F. Παραζογιού πάλι και ο Ν. Hammond, ακολουθώντας τους Wace και Thompson, αναζητούν κι αυτοί τη θέση της πόλης στην περιοχή Σερβίων - Βελβεντού³⁶. Τέλος, ο Δ. Κανατσούλης σε ειδική μελέτη του³⁷ τοποθετεί την Ελίμεια στην περιοχή των σημ. χωριών Βελανιδιά και Χειμερινό, βασιζόμενος σ' ένα άλλο χωριό του Λίβιου³⁸ και σε μια διαφορετική πορεία του Περσέα (το 170/69 π.Χ.) μέσω της Ελιμιώτιδας.

Από τις παραπάνω ταυτίσεις άλλες φαίνονται λιγότερο κι άλλες περισσότερο πιθανές· ορισμένες όμως (π.χ. των Desdevises-du-Dezert, Δήμιτσα, Kromayer) είναι εντελώς αυθαίρετες, εφόσον τοποθετούν την Ελίμεια σε θέσεις, όπου δεν έχουν επισημανθεί αρχαία λείψανα. Ωστόσο, αφού μέχρι τώρα δε προστέθηκε κανένα καινούριο τοπογραφικό στοιχείο, είναι αδύνατο να προτείνει κανείς οριστική λύση του προβλήματος.

Έτσι, χωρίς να φιλοδοξούμε να λύσουμε το πρόβλημα, θα θέλαμε απλά να εκφράσουμε την προσωπική μας άποψη, με βάση τη γενική τοπογραφική εικόνα, που σχηματίσαμε κατά τις επιτόπιες έρευνές μας στο χώρο της Ελιμιώτιδας. Νομίζουμε λοιπόν ότι πιο πιθανή είναι η ταύτιση της Ελίμειας με τα αρχαία ερείπια στο σημ. χωριό 'Αγιος

Γεώργιος (Τσούρχλι), την οποία είχε προτείνει παλιότερα ο Ν. Παπαδάκης, χωρίς όμως να προβάλει κανένα απολύτως επιχείρημα. Η άποψή μας στηρίζεται σε τρεις κυρίως λόγους: 1) στο χωριό αυτό βρέθηκαν τα περισσότερα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από λαμπρά δημόσια κτήρια, που μόνο μια πρωτεύουσα θα πρέπει να κοσμούσαν· 2) η γεωγραφική θέση του χωριού αυτού είναι προνομιακή και πολύ κατάλληλη για τη φιλοξενία μιας αρχαίας πρωτεύουσας, αφού βρίσκεται στο κέντρο περίπου της Ελιμιώτιδας· 3) ο επιβλητικός ψηλός λόφος του "Αγ. Νικολάου", πλάι στο χωριό, όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη της Ελίμειας, είναι ορατός και ξεχωρίζει εντυπωσιακά σε όλη τη γύρω περιοχή - σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων.

Η πόλη θα πρέπει να ήταν χτισμένη στη θέση του σημ. χωριού 'Αγιος Γεώργιος και θα εκτεινόταν περίπου δυο χιλιόμετρα νοτιοδυτικά, ως το χαμηλό λόφο "Αγία Βαρβάρα", όπου υπάρχουν φανερά ίχνη κατοίκησης. Συγκεκριμένα η κορυφή και οι ομαλές πλαγιές του λόφου είναι γεμάτες από κομμάτια κεραμιδιών στέγης και όστρακα αγγείων όλων των εποχών (από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή)³⁹, καθώς και από πέτρινα θεμέλια κτηρίων (ή σπιτιών). Στα ριζά της νοτιοδυτικής πλαγιάς του λόφου, όπου σήμερα το ξωκλήσι της "Αγίας Βαρβάρας", σώζονται τα θεμέλια ενός μεγάλου τετράπλευρου κτηρίου - ίσως ναού· γύρω από αυτά είδαμε συγκεντρωμένα διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (επιστύλια, υπέρθυρα, βάσεις κιόνων) και πωρόπλινθους.

Στον ψηλό και απότομο πάλι κωνικό λόφο του "Αγίου Νικολάου", που υψώνεται ακριβώς βόρεια από τα τελευταία σπίτια του χωριού, φαίνεται πως βρισκόταν η ακρόπολη και κάποιο σπουδαίο ιερό της Ελίμειας, αν κρίνουμε από επιγραφή που μιλάει για "επισκευή" ναού(;) και αναφέρει έναν "Ιερητεύοντα".

Στην επίπεδη κορυφή του ίδιου λόφου είναι ορατά υπολείμματα από ασβεστόχτιστους τοίχους και βρίσκονται σκόρπια κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής εποχής. Στο σύγχρονο πάλι ξωκλήσι έχουν χρησιμοποιηθεί ως γωνιόλιθοι τεράστιες μαρμάρινες πλίνθοι από αρχαίο κτήριο. Ακόμη, από την κορυφή του λόφου φαίνεται πως είχε κυλήσει ένα τεράστιο πωρολίθινο κιονόκρανο που είδαμε στη νότια

πλαγιά του. Στην ίδια πλαγιά ο Κεραμόπουλλος είχε παρατηρήσει την ύπαρξη πολυάριθμων οστράκων, ανάμεσα στα οποία και μερικά μεγαρικά⁴⁰. Από τον "Αγιο Νικόλαο" προέρχονται επίσης δυο ενεπίγραφες πλάκες ρωμαϊκών χρόνων⁴¹, καθώς και μια άλλη που διέσωσε ίχνη επιγραφής⁴².

Τέλος, αρχαιολογικά λείψανα (τάφοι, θεμέλια κλπ.), που ανήκουν πιθανώς σε αγροικίες, παρατηρούνται και σε διάφορες άλλες γειτονικές τοποθεσίες ("Αγία Αικατερίνη", "Αγ. Δημήτριος" κ.ά.) της κτηματικής περιοχής του χωριού.

5. Εράτυρα (;)

Το τοπωνύμιο μνημονεύεται από το Στράβωνα⁴³, χωρίς όμως να διευκρινίζεται αν πρόκειται για οικισμό ή περιοχή. Το γεγονός ωστόσο ότι συνάπτεται με τα ονόματα άλλων περιοχών φαίνεται πιο πιθανό ότι πρόκειται για όνομα περιοχής. Ο Desdevises-du-Dezert την τοποθετεί βόρεια από τον Αλιάκμονα, στο Σισάνι ή στη Σιάτιστα⁴⁴, δηλ. περίπου στην περιοχή του σημ. χωριού Εράτυρα, νότια από το οποίο εκτείνεται ένας κάμπος. Ο Μ. Δήμιτσας πάλι πιστεύει ότι η Εράτυρα βρισκόταν στην Ήπειρο.

6. Καισάρεια

Η πόλη αναφέρεται από τον Ιεροκλή ως έδρα επισκοπής⁴⁵ και λίγο αργότερα από τον Προκόπιο ανάμεσα στις πόλεις, των οποίων τα τείχη είχε επισκευάσει ο Ιουστινιανός⁴⁶. Χάρη σε δυο επιγραφές που μνημονεύουν το όνομά της (και δυο επισκόπους της)⁴⁷, η πόλη ταυτίζεται με ασφάλεια με τα αρχαία ερείπια στο "Παλαιόκαστρο" - κοντά στη σημ. Καισάρεια -, όπου βρέθηκαν και οι δυο παραπάνω επιγραφές.

Επομένως στην περίπτωση της Καισάρειας δεν υπάρχει, όπως βλέπουμε, πρόβλημα για τον ακριβή προσδιορισμό της θέσης της· υπάρχει όμως χρονολογικό πρόβλημα γύρω από την ίδρυσή της. Από τις διάφορες απόψεις που διατυπώθηκαν σχετικά με το πρόβλημα αυτό πιο ικανοποιητική φαίνεται εκείνη του Α. Κεραμόπουλλου, η οποία και έγινε γενικά αποδεκτή. Συγκεκριμένα ο Κεραμόπουλλος με τις αρχαι-

ολογικές του έρευνες απέδειξε ότι η Καισάρεια υπήρχε τόσο κατά τη ρωμαϊκή όσο και τη βυζαντινή εποχή⁵⁰. Έτσι, διατύπωσε τη θεωρία του για την ταύτιση της Αιανής με την Καισάρεια, υποστηρίζοντας ότι στα χρόνια του Διοκλητιανού η Αιανή ξαναχτίστηκε και μετονομάστηκε σε Καισάρεια⁵⁰, όπως συνέβη και με άλλες μακεδονικές πόλεις (πρβ. τη Διοκλητιανούπολη - Καστοριά, τη Διοκλητιανούπολη - Πέλλα).

Η θεωρία όμως του Α.Κεραμόπουλλου για τη μετονομασία της Αιανής σε Καισάρεια παρουσιάζει αρκετές αδυναμίες και αφήνει unanswered βασικά ερωτήματα, όπως είναι: 1) Αν η Αιανή μετονομάστηκε σε Καισάρεια και επομένως θα έπρεπε να είχε χαθεί το όνομά της, πώς γίνεται να έχει διασωθεί αυτό ως τα νεότερα χρόνια με τον παραφθαρμένο τύπο "Κάλλιανη"; 2) Πώς δικαιολογείται η επιβίωση της Αιανής ως τα βυζαντινά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα από τη "Μεγάλη Ράχη"; 3) Πώς εξηγείται η ανεύρεση στο "Παλαιόκαστρο" αρχαιολογικών ευρημάτων που ανάγονται σε εποχή πρωιμότερη του Διοκλητιανού⁵¹;

Σε όλα τα ερωτήματα αυτά νομίζουμε ότι δίνεται απάντηση, αν δεχτούμε: 1) ότι παράλληλα με την πόλη Αιανή υπήρχε, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, στο "Παλαιόκαστρο" κάποια κώμη της· 2) ότι με τις βαρβαρικές επιδρομές η Αιανή παράκμασε και υποβαθμίστηκε σε απλή κώμη. Έτσι, φαίνεται πως στα χρόνια του Διοκλητιανού ξαναχτίστηκε το αστικό κέντρο της περιοχής με νέο όνομα (Καισάρεια)· αυτή τη φορά όμως όχι στη θέση της Αιανής αλλά στην κοντινή θέση του "Παλαιόκαστρο" (πρβ. την περίπτωση της Διοκλητιανούπολης στην Ορεστίδα). Επομένως, δεν έχουμε μετονομασία της Αιανής σε Καισάρεια αλλά μεταφορά του αστικού κέντρου σε γειτονική θέση και νέα ονοματοδοσία του. Αυτό σημαίνει ότι η Αιανή συνέχισε τη ζωή της· αλλά ως απλή κώμη· ως τα βυζαντινά και ως τα νεότερα ακόμη χρόνια, όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα και η επιβίωση του ονόματός της στο πέρασμα τώων αιώνων. Αν είναι σωστή η θεωρία μας αυτή, δεν είναι απίθανο αρχαιολογικά ευρήματα από την Αιανή να είχαν μεταφερθεί στην Καισάρεια ή και αντίστροφα, λόγω της πολύ κοντινής απόστασής τους (μόλις 4 χλμ.).

Η Καισάρεια, που θα πρέπει να κληρονόμησε όλη την επικράτεια της Αιανής, βρισκόταν σε γεωγραφική θέση με περισσότερα στρατηγικά πλεονεκτήματα για τη νέα κατάσταση πραγμάτων που δημιούργησαν οι βαρβαρικές επιδρομές· κι αυτό, γιατί έλεγχε μια σπουδαία διάβαση του Αλιάκμονα ποταμού προς τη Θεσσαλία. Η πόλη ήταν χτισμένη σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου νότια από τη σημ. Καισάρεια, στο λόφο "Παλαιόκαστρο", που η επίπεδη κορυφή του έχει έκταση γύρω στα 100 στρέμματα. Από τα βόρεια και νότια ριζά του περνούν δυο ρέματα, τα οποία καθιστούν τις πλαγιές του απότομες και απρόσιτες· το ίδιο απρόσιτη θα ήταν και η ανατολική του πλαγιά, πλάι από την οποία θα κυλούσε, κατά την αρχαιότητα, τα νερά του ο Αλιάκμονας. Μόνο η δυτική πλευρά του λόφου είναι ομαλή και ευκολοπρόσιτη.

Τη φυσική προστασία, που εξασφάλιζε ο οχυρός λόφος στην πόλη, τη συμπλήρωνε το ισχυρό τείχος που περιέβαλλε την κορυφή του και το οποίο ήταν χτισμένο από πλίνθους πάνω σε πωρολίθινα θεμέλια. Όπως δείχνουν τα ερείπια, στον περίβολο του τείχους υπήρχαν κατά διαστήματα πύργοι, οι οποίοι ενίσχυαν την αμυντικότητά τους, καθώς και πύλες, που οι θέσεις τους διακρίνονται σε ορισμένα σημεία⁵². Η οχύρωση της πόλης ήταν ιδιαίτερα ενισχυμένη στη δυτική πλευρά του λόφου, που ήταν και η πιο ευκολοπρόσιτη.

7. Ο β λ ο σ τ έ ν ω ν π ο λ ι τ ε ί α (= Volustana)

Το όνομα της πολιτείας αυτής μας γίνεται γνωστό από επιγραφή του 200/1 μ.Χ.⁵³ Αν κρίνει κανείς από τον τόπο ανεύρεσης της επιγραφής, η θέση της πολιτείας θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή των Σερβίων και συγκεκριμένα ανάμεσα στα σημ. χωριά Αυλές και Γούλες, δηλ. κοντά στην είσοδο των στενών του Σαραντάπορου. Δυστυχώς, λόγω φθοράς του λίθου, το όνομα της πολιτείας δεν είναι ευανάγνωστο στην επιγραφή. Έτσι, οι εκδότες της διαβάζουν "Ὀβλοστίων πολιτεία"⁵⁴. ενώ πιο σωστή, κατά τη γνώμη μας, είναι η ανάλυση "Ὀβλοστένων πολιτεία".

Η θέση της "Ὀβλοστένων πολιτείας" κοντά στην είσοδο των

στενών του Σαραντάπορου, τα οποία ταυτίζονται με τη Volustana⁵⁵, μας οδηγεί σε ετυμολογική συσχέτιση των δυο αυτών αρχαίων τοπωνυμίων, από την οποία προκύπτει η πιθανή ταύτισή τους. Συγκεκριμένα πιστεύουμε ότι δυο πράγματα μπορεί να συμβαίνουν: 1) είτε από λάθος του χαρακτήρα αναγράφτηκε στην επιγραφή "Ὀβλοστένων" αντί του ορθού "Βολο(υ)στένων" (= Volustana). 2) είτε το τοπωνύμιο "Βολο(ύ)στενα" είχε παραφθαρεί, με το πέρασμα των αιώνων, σε "Ὀβλόστενα".

Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε θα πρέπει να απορριφτεί η ταύτιση της Volustana με τη "Βουβάλα" - στην έξοδο των στενών του Σαραντάπορου -, που είχε προτείνει παλιότερα ο Α. Κεραμόπουλος⁵⁶. Δε φαίνεται ωστόσο απίθανη η ετυμολογία του τοπωνυμίου "Volustana" από το "Βάλλας Στενά", που πρότεινε ο ίδιος επιστήμονας⁵⁷. Στην περίπτωση αυτή δεν αποκλείεται να είχαμε την εξής διαχρονική εξέλιξη του τοπωνυμίου: Βάλλας Στενά > Volustana > Βολό(υ)στενα (ή Ὀβλόστενα;). Οι ετυμολογικές αυτές συσχέτισεις φαίνονται πολύ πιο πιθανές, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η είσοδος των στενών του Σαραντάπορου βρίσκεται πολύ κοντά στα σύνορα της Πιερίας, στην οποία τοποθετείται από τον Πτολεμαίο η πόλη Βάλλα⁵⁸. κι ακόμη κοντά στην περραιβική πόλη Πύθιο, στην οποία είχε μεταφερθεί, κατά την προρωμαϊκή εποχή, ο πληθυσμός της Βάλλας⁵⁹.

Εξάλλου οι παραπάνω ταυτίσεις και τοπωνυμικές συσχετίσεις φαίνεται πως επιβεβαιώνονται κι από τη διάσωση του τοπωνυμίου (βυζαντινού;) "Στενά Πόρτας" στην περιοχή ανάμεσα στα σημ. χωριά Αυλές και Προσήλιο, πάνω στο σημ. εθνικό δρόμο Κοζάνης - Λάρισας και πλάι στο σημ. ξωκλήσι των Αγίων Ευλαμπίου και Ευλαμπίας. Πρόκειται για μια στενή διάβαση του Σαραντάπορου, την οποία οι βυζαντινοί την είχαν φράξει με τείχος - όπως δείχνουν τα σωζόμενα ερείπιά του -, από τις πύλες του οποίου περνούσε ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία. Το τοπωνύμιο λοιπόν αυτό ("Στενά Πόρτας") πιστεύουμε ότι αντιστοιχεί σημασιολογικά στο αρχαίο τοπωνύμιο "Βάλλας Στενά", το οποίο, κατά τη γνώμη μας, ετυμολογείται από τη δωρική λέξη "βαλός" (=είσοδος, πόρτα)⁶⁰. επο-

μένως: "Βάλλας Στενά" > "Στενά Πόρτας".

Σύμφωνα με τα παραπάνω, η επικράτεια της "Ὀβλοστένων πολιτείας" θα περιλάμβανε την περιοχή των σημ. Σερβίων και θα έφτανε βόρεια ως τον Αλιάκμονα ποταμό και νότια ως την κορυφογραμμή των Καμβουνίων. Αυτό σημαίνει ότι στη γνωστή οροθετική επιγραφή, που ορίζει τα σύνορα ανάμεσα στην Ελίμεια και την περραιβική πόλη Δολίχη⁶¹, δεν υπονοείται η πόλη Ελίμεια, όπως υποστήριξαν αρκετοί ως τώρα ερευνητές⁶², αλλά η ομώνυμη φυλετική περιοχή.

II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ⁶³

α) Περιοχή σημερινού νομού Γρεβενών

1. Αγαλαίοι

Λείψανα ενός μικρού ρωμαϊκού οικισμού έχουμε επισημάνει σ' ένα τραπεζοειδές ύψωμα που βρίσκεται μόλις 200 μ. βόρεια από τα τελευταία σπίτια του χωριού. Στη νότια πλαγιά του υψώματος, που είναι και η πιο ομαλή και έχει έκταση 25 περίπου στρεμμάτων, υπάρχουν διάσπαρτα πολυάριθμα θραύσματα από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων.

Στο προαύλιο πάλι της εκκλησίας του χωριού είδαμε επιτύμβιο μαρμάρινο ανάγλυφο με αετωματική επίστεψη και την εξής επιγραφή (ρωμαϊκής εποχής): "Κλεοπάτρα Ἀντιγόνου μνήμης/χάριν". Σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών το ανάγλυφο είχε μεταφερθεί εδώ από το ξωκλήσι του "Αἰ-Σωτήρα" - ανάμεσα στα χωριά Αγαλαίοι και Κέντρο - και είναι άγνωστος ο ακριβής τόπος ανεύρεσής του. Πιθανόν όμως να προέρχεται από το νεκροταφείο του ρωμαϊκού οικισμού των Αγαλαίων ή του αρχαίου οικισμού κοντά στο Κέντρο (βλ. πω κάτω, σσ. 94-95).

⁶³ Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στον κατάλογο του υποκεφαλαίου αυτού, όπως και στους ανάλογους καταλόγους των τριών επόμενων κεφαλαίων, αριθμούνται μόνο οι ρωμαϊκοί οικισμοί (και τα κάστρα) κι όχι τα οικιστικά τους εξαρτήματα (αγροικίες, αγροτικές επαύλεις, ιερά). Ο κατάλογος καταρτίστηκε με βάση τις ονομασίες των κοντινότερων - προς τους ερειπιώνες - σημερινών χωριών και οι αποστάσεις υπολογίζονται πάντα σε ευθεία γραμμή (à vol. à l'équerre).

2-3. 'Α γ ι ο ι θ ε ό δ ω ρ ο ι (Μελίσσι)

Η προσωπική επιφανειακή έρευνα στην κτηματική περιοχή του χωριού είχε ως αποτέλεσμα την επισήμανση αρχαιολογικών λειψάνων που στο σύνολό τους βεβαιώνουν την ύπαρξη δυο αρχαίων οικισμών, οι οποίοι ήταν χτισμένοι στις θέσεις "Αγ. Γεώργιος" και "Παλιοχώρι". Οι οικισμοί βρίσκονταν πάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από την Ελιμιώτιδα (περιοχή σημ. Γρεβενών) στη Θεσσαλία.

"Αγ. Γεώργιος". Είναι τραπεζοειδής λόφος, που υψώνεται πάλι ακριβώς στα βόρεια ακρινά σπίτια του χωριού. Στα ριζά της νότιας πλαγιάς του υπάρχει σήμερα εικονοστάσι του "Αγ. Γεωργίου", απ' όπου και η ονομασία του. Δίπλα (ανατολικά) από το λόφο διέρχεται ο σημερινός δρόμος Γρεβενών - Δεσκάτης.

Στη νότια πλαγιά του λόφου, σε μια έκταση 20 περίπου στρεμμάτων, βρήκαμε θραύσματα από κεραμίδες στέγης και χονδροειδή αβαφή κεραμική ρωμαϊκών χρόνων. Στα ριζά της πλαγιάς - κοντά στο εικονοστάσι του "Αγ. Γεωργίου" - είχε αποκαλυφτεί, κατά τη διάνομιξη του δρόμου, συστάδα από κιβωτιόσχημους τάφους κατασκευασμένους με σχιστολιθικές πλάκες.

"Παλιοχώρι". Την ονομασία αυτή φέρει μια ράχη, που βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα ΝΔ από το χωριό 'Αγιοι Θεόδωροι, πάλι σ' ένα ρέμα το οποίο συμβάλλει στο Σταυροπόταμο. Η ράχη έχει προσανατολισμό από Α προς Δ και στην κορυφή της σχηματίζονται τρία διαδοχικά τραπεζοειδή μικρά υψώματα. Στις νότιες πλαγιές (προς το ρέμα) του κεντρικού και του ανατολικού υψώματος υπάρχουν (σε μια συνολική έκταση 25 περίπου στρεμμάτων) άφθονα κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και προϊστορικά όστρακα και λίθινα εργαλεία. Η επικράτεια (territorium) του οικισμού θα εκτεινόταν νότια ως το Σταυροπόταμο και δυτικά θα συνόρευε με την επικράτεια του αρχαίου οικισμού της Πηγαδίτσας (βλ. πιο κάτω, σσ. 107-108).

4. Α μ υ γ δ α λ ι έ ς (Πικρεβενίτσα)

Λείψανα αρχαίου οικισμού έχουν επισημανθεί στη θέση "Αγία Μαρίνα", που βρίσκεται δίπλα (νότια) στο σημ. χωριό Αμυγδαλιές και

ορίζεται από δυο ρέματα ("Ιτιά" και "Πίσω Λάκκος"), τα οποία εκβάλλουν στον Αλιάκμονα ποταμό. Πρόκειται για μια στενόμακρη ράχη (μήκους δυο περίπου χιλιομέτρων) με μηνοειδές σχήμα και προσανατολισμό από Δ προς Α. Στα άκρα της απολήγει σε δυο κωνικά υψώματα· από αυτά το ανατολικό ονομάζεται "Τσούκα Λαζάρου" και είναι κατάφυτο σήμερα από βελανιδιές. Η γύρω περιοχή αποτελείται από παρόμοιες ράχες, καλλιεργήσιμες σήμερα (με αμπέλια και σιτάρι), καθώς κι από βοσκοτόπια (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα VI).

Στα ριζά του δυτικού υψώματος της "Αγίας Μαρίας" σώζονται πέτρινα θεμέλια από ορθογώνιο κτήριο (διαστάσεων: 6 x 10 μ.) - πιθανότατα ναό -, ανάμεσα στα οποία παρατηρούνται και πωρόπλινθοι. Στον εσωτερικό χώρο του κτηρίου υπάρχουν θραύσματα κεραμίδων στέγης (ρωμαϊκών χρόνων), κομμάτια από μαρμάρινες πλίνθους (διαστάσεων 0,70 x 0,80 μ.) κι ένα κιονόκρανο· το μάρμαρο και ο πωρόπλινθος είναι φερμένα από αλλού, ενώ οι άλλες πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν στη θεμελίωση είναι από ντόπια πέτρα. Ο μικρός κορμός Αφροδίτης (ρωμαϊκών χρόνων), που είχε βρει in situ ο Παπαδάκης⁶³, μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι τα ερείπια του κτηρίου ανήκουν σε ναό - ίσως της Αφροδίτης. Στο χώρο γύρω από το ναό (;) βρίσκονται κανείς διάσπαρτα πολυάριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

Κοντά στους πρόποδες του ανατολικού υψώματος ("Τσούκα Λαζάρου") έχει αποκαλυφτεί συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων κατασκευασμένων με πέτρινες πλάκες. Στη δυτική πάλι πλαγιά του, σε μια έκταση 50 περίπου στρεμμάτων, παρατηρείται πλήθος από θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής· ενώ στην επίπεδη κορυφή του - έκτασης τριών περίπου στρεμμάτων -, όπου σήμερα το ξωκλήσι του "Αγ. Αθανασίου", σώζονται πέτρινα θεμέλια οικοδομημάτων και σωροί από πελεκημένες πέτρες. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση από θάμνους δεν επέτρεψε επισταμένη επιφανειακή έρευνα σε όλη την έκταση της κορυφής· φαίνεται ωστόσο ότι στο ύψωμα αυτό θα ήταν χτισμένη η ακρόπολη του οικισμού· επομένως δεν αποκλείεται να σώζονται ερείπια από τον περίβολο του τείχους της.

Ο κατοικημένος χώρος θα πρέπει να καταλάμβανε τη δυτική πλα-

για της "Τσούκας Λαζάρου". Δεν μπορεί όμως να κρίνει κανείς αν τα σπίτια του οικισμού έφταναν ως την "Αγία Μαρίνα", όπου ήταν ο ναός της Αφροδίτης(;) , γιατί δε βρήκαμε κανένα ίχνος ανθρώπινης κατοίκησης στον ενδιάμεσο αυτό χώρο.

Με τον αρχαίο αυτόν οικισμό θα πρέπει πιθανώς να σχετίζονται και τα αρχαία λείψανα που εντοπίσαμε ανάμεσα στα χωριά Αμυγδαλιές και Ελεύθερο. Συγκεκριμένα ένα χιλιόμετρο ΒΔ από το Ελεύθερο, στο ύψωμα "Αγ. Δημήτριος", είδαμε πέτρινα θεμέλια αρχαίου ορθογώνιου κτηρίου. Σε όλο το χώρο γύρω από το κτήριο υπάρχουν σωροί από πελεκημένες πέτρες, πωρόπλινθοι, δυο αρράβδωτοι μαρμαρίνοι κίονες και θραύσματα από κεραμίδες στέγης. Φαίνεται πως τα θεμέλια ανήκουν σε αρχαίο ναό, που στη θέση του χτίστηκε αργότερα βυζαντινή εκκλησία με το αρχαίο οικοδομικό υλικό. Σε απόσταση μόλις 200 μ. από τον "Αγ. Δημήτριο", όπου το ξωκλήσι της "Αγ. Τριάδας", αποκαλύφθηκαν κεραμοσκεπείς τάφοι.

5. Α ν α β ρ υ τ ά (Βραστό ή Βράστινο)

Η ύπαρξη ενός μικρού αρχαίου οικισμού, που παρουσιάζει ακμή κατά τη ρωμαϊκή εποχή, διαπιστώθηκε στη θέση "Μεζάρια" (παλιά τουρκικά νεκροταφεία), ένα περίπου χλμ. ΒΑ του χωριού. Πρόκειται για έναν τραπεζοειδή λόφο με ομαλές σχεδόν όλες τις πλαγιές του και ιδιαίτερα τη βόρεια· η επίπεδη κορυφή του απολήγει στο ανατολικό της άκρο σ' ένα φυσικό κωνικό έξαρμα, στο οποίο σώζονται υπολείμματα ασβεστόχτιστου τείχους. Πιθανότατα αυτά ανήκουν στη μικρή ακρόπολη του οικισμού.

Ο οικισμός ήταν χτισμένος στην κορυφή του λόφου "Μεζάρια" και στη βόρεια πλαγιά του, όπου υπάρχουν διάσπαρτα, σε μια έκταση δέκα περίπου στρεμμάτων, κομμάτια από μεγάλα αποθηκευτικά πιθάκια, πήλινες αγνύθες, σκουριές σιδήρου, θραύσματα από κεραμίδες στέγης, θεμέλια από χτίσματα και όστρακα ρωμαϊκής (και ελληνιστικής;) εποχής. Κοντά στο λόφο "Μεζάρια" είχε βρεθεί παλιότερα και απόπημα λαβής από μεγάλο χάλκινο λέβητα.

6. Α ν θ ρ α κ ι ά (Μάνες)

Στη θέση "Παλιόκαστρο", περίπου τρία χιλιόμετρα ΒΑ του χωριού Ανθρακιά, έχουμε εντοπίσει ερείπια ενός αρχαίου οικισμού. Το "Παλιόκαστρο" είναι ένας μεγάλος και ψηλός κωνικός λόφος, στην παρειά του παλιού δρόμου Ανθρακιάς - Άνοιξης. Στη νοτιοανατολική πλευρά του απολήγει σ' ένα πολύ χαμηλότερο και μικρότερο τραπεζοειδή λοφίσκο, όπου σήμερα το ξωκλήσι του "Προφήτη Ηλία".

Φαίνεται πως ο οικισμός ήταν χτισμένος στην επίπεδη κορυφή του τραπεζοειδούς υψώματος, όπου βρίσκεται κανείς θραύσματα από κεραμίδες στέγης όψιμων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης, πάλι στο ξωκλήσι του "Προφήτη Ηλία" διακρίνονται πωρολίθινα θεμέλια κτίσματος, ενώ τριγύρω υπάρχουν σκόρπιοι πωρόπλινθοι. Η ακρόπολη του οικισμού βρισκόταν στο λόφο του "Παλιόκαστρο", όπου σώζονται ερείπια τείχους από ντόπιες πέτρες (ξερολιθιά). Από τα σώζόμενα τμήματά του φαίνεται καθαρά ότι το τείχος περιέβαλλε σαν στεφάνι την κορυφή του λόφου. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε την επιφανειακή έρευνα στο εσωτερικό του οχυρωματικού περιβόλου.

7. Β α τ ό λ α κ κ ο ς (Ντοβράτοβο)

Τη θέση αρχαίου οικισμού έχουμε επισημάνει στο πλάτωμα της κορυφής του τραπεζοειδούς υψώματος, που στην ανατολική του πλαγιά είναι χτισμένο το σημ. χωριό Βατόλακκος. Πάλι ακριβώς από τα κρσπεδα του υψώματος περνάει ο σημερινός δρόμος Γρεβενών - Κοζάνης, ενώ λίγο πιο πέρα υπάρχει ένα ρέμα. Περίπου 200 μ. δυτικά από τα ακρινά σπίτια του χωριού, στην τοποθεσία "Βακούφικο", παρατηρούνται άφθονα θραύσματα κεραμίδων ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής.

Με τον αρχαίο αυτόν οικισμό πιθανόν να σχετίζονται και τα αρχαία λείψανα στη θέση "Καζανιές", σε απόσταση περίπου 2,5 χλμ. ΝΑ από το χωριό Μηλιά. Πρόκειται για πέτρινα θεμέλια χτίσματος (ιερού;) και κεραμίδες στέγης (ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων), που επισημάνθηκαν, κατά την προσωπική έρευνα, στο πλάτωμα της κορυφής μικρού υψώματος (έκτασης ενός περίπου στρέμματος).

8-10. Γ ρ ε β ε ν ά

Κοντά στην πόλη των Γρεβενών διαπιστώσαμε ίχνη τριών αρχαίων οικισμών στις θέσεις "Μπούσου μύλος", "Αγ. Αθανάσιος" και "Τούμπα".

"Μπούσου μύλος". Πρόκειται για ένα περίπου τραπεζοειδές ύψωμα, με ομαλή τη νότια πλαγιά του, που βρίσκεται δυτικά από τα τελευταία σπίτια της πόλης, δεξιά από το δρόμο Γρεβενών - Συνδένδρου. Πλάι (δυτικά) στον "Μπούσου μύλο" υπάρχει ένα άλλο ύψωμα. Τα δυο υψώματα ενώνονται στα δυο άκρα τους και σχηματίζουν έτσι ένα φυσικό πέταλο μέσα στο οποίο υπάρχουν διάσπαρτα πολυάριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Την ύπαρξη παρόμοιων κεραμίδων διαπιστώσαμε και στη νότια πλαγιά του υψώματος "Μπούσου μύλος".

"Αγ. Αθανάσιος". Σε απόσταση 500 μ. περίπου (ανατολικά) από τα τελευταία σπίτια των Γρεβενών και ακριβώς πλάι στην όχθη του Γρεβενιώτικου ποταμού υψώνεται μια απόκρημνη μεγάλη ράχη που ένα μέρος της φέρει την ονομασία "Αγ. Αθανάσιος" από το εκεί ομώνυμο ξωκλήσι. Από την κορυφή της ράχης αυτής ελέγχει κανείς οπτικά όλη τη γύρω περιοχή των Γρεβενών σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα VII).

Στη ράχη αυτή - σε μια έκταση 150-200 στρεμμάτων - αφθονούν θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων που αντιπροσωπεύουν όλες τις εποχές (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή). Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία αρκετών οστράκων από επείσακτα μελανόμορφα αττικά αγγεία. Εδώ θα πρέπει να είχε βρεθεί και το μαρμάρινο ακέφαλο γυναικείο άγαλμα (ρωμαϊκής εποχής)⁶⁴, που είχε δει στην εκκλησία του χωριού Καλαμίτσι ο Παπαδάκης⁶⁵. Στην υπόθεση αυτή μας οδηγεί η κοντινή απόσταση (ένα μόλις χιλιόμετρο) του χωριού από τον αρχαίο οικισμό.

"Τούμπα". Ράχη που βρίσκεται περίπου τρία χιλιόμετρα βόρεια από την πόλη των Γρεβενών, στην παρειά ακριβώς του εθνικού δρόμου Γρεβενών - Κοζάνης. Η επίπεδη κορυφή της έχει έκταση 35 περίπου στρεμμάτων και στο βόρειο άκρο της απολήγει σε κωνικό ύψωμα, όπου υπάρχει υψομετρικό της Γ.Υ.Σ.

Στη ράχη αυτή βρίσκονται όστρακα προϊστορικών αγγείων και ντόπιας κεραμικής, κιβωτιόσχημοι τάφοι και τμήματα ασβεστόχτιστων τοίχων (ρωμαϊκής εποχής), που ήρθαν στο φως με το όργωμα των χωραφιών. Είναι φανερό ότι ο οικισμός ήταν χτισμένος στην κορυφή της ράχης, ενώ στο ύψωμα του βόρειου άκρου της θα βρισκόταν η ακρόπολη του.

11. Δ α σ ά κ ι (Παλαιοκόπρια)

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού έχει διαπιστωθεί στη θέση "Παλαιογλάς", σε απόσταση 2-3 χλμ. ΒΑ από το σημ. χωριό Δασάκι. Ο "Παλαιογλάς" είναι ένας απόκρημνος και οχυρός από τη φύση λόφος με ωοειδές σχήμα, κατάφυτος σήμερα από βελανιδιές· υψώνεται σ' ένα ε-πίκαιρο σημείο, όπου δυο βαθιά ρέματα (ο "Λάκκος Πράσα" και ο "Κριθαριώτικος λάκκος") συμβάλλουν στο μεγάλο παραπόταμο του Αλιάκμονα Πραμόριστα και περιβάλλουν έτσι το λόφο από τρεις μεριές καθιστώντας αυτόν ακόμη πιο οχυρό. Στο κέντρο της κορυφής του ο λόφος σχηματίζει ένα τετράγωνο πλάτωμα διαστάσεων 40 x 40 μ. περίπου· ενώ στα δυο άκρα του απολήγει σε δυο κωνικά υψώματα, από τα οποία το βόρειο, που είναι και το μεγαλύτερο, έχει εμβαδό περίπου 50 στρέμματα και το νότιο περίπου μισό στρέμμα. Στα βόρεια κράσπεδα του λόφου υπάρχει μια πλούσια πηγή νερού, απ' όπου θα γινόταν η ύδρευση του οικισμού (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα VIII).

Στην κορυφή του βόρειου υψώματος σώζονται υπολείμματα από κυκλικό περίβολο τείχους (ξερολιθιά)· ενώ στην ανατολική του πλαγιά, έξω από τον περίβολο, αποκαλύφτηκε, κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου, συστάδα από κεραμοσκεπείς τάφους. Κοντά στους τάφους είδαμε όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής. Στο νότιο μικρό ύψωμα ο Κεραμόπουλλος είχε δει τμήματα οχύρωσης από ασβεστόχτιστο τείχος, ενώ στο πλάτωμα βρήκε προρωμαϊκά όστρακα⁶⁶. Σύμφωνα με τον Κεραμόπουλλο, και τα δυο υψώματα ήταν κατοικημένα και φέρουν φανερά ίχνη πυρπόλησης· το πλάτωμα πάλι, με μια περιφραγή που θα είχε π.χ. από πασσάλους, θα χρησίμευε ως καταφύγιο για τα ζώα⁶⁷.

12-14. Δ ή μ η τ ρ α (Αράπης)

Στην αγροτική περιοχή του χωριού Δήμητρα, που είναι χτισμένο στον εύφορο κάμπο της Δημηνίτσας, έχουμε εντοπίσει ίχνη τριών αρχαίων οικισμών στις τοποθεσίες "Μέγα", "Άγιος Κωνσταντίνος" και "Παλιοκλήσι".

"Μέγα" (η θέση οφείλει το όνομά της, σύμφωνα με την παράδοση στην ύπαρξη εκεί άλλοτε μεγάλου μοναστηριού). Πρόκειται για ένα έξαρμα του εδάφους με ωσειδές σχήμα και εντελώς επίπεδη κορυφή, που βρίσκεται περίπου ένα χιλιόμετρο ΒΑ της Δήμητρας, κοντά στη συμβολή της Σιούτσας και του Αλιάκμονα. Το ποτάμι Σιούτσα περνάει πλάι ακριβώς από τα ριζά της ανατολικής πλευράς του εξάρματος, ενώ από τη δυτική πλευρά του περνάει ένα άλλο ρέμα, που κι αυτό λίγο παρακάτω συμβάλλει στον Αλιάκμονα. Έτσι, σχηματίζεται ένα τεράστιο υδάτινο Π, που περικλείει την τοποθεσία "Μέγα". Στο άκρο της ανατολικής πλευράς του υπάρχει πηγή νερού, απ' όπου θα υδρευόταν ο οικισμός (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα ΙΧ).

Σε μια συνολική έκταση 150 περίπου στρεμμάτων της κορυφής του βρίσκει κανείς αποτμήματα κεραμίδων και όστρακα αγγείων διάφορων εποχών, που μαρτυρούν τη μακρά διάρκεια ζωής του οικισμού από την αρχαϊκή ως τη βυζαντινή εποχή. Επίσης, υπάρχουν διάσπαρτες πολυάριθμες πελεκημένες πωρόπλινθοι, που πιθανώς η λατόμευσή τους έγινε από τη δεξιά όχθη του Αλιάκμονα, όπου υπάρχει εξάρματος. Τέλος, στο άκρο της ανατολικής πλευράς του εδαφικού οχυρώσεως, πλάι στην πηγή νερού, σώζονται ασβεστόχτιστα θεμέλια αρχαίου χτίσματος αδιάνγνωστης μορφής και λειτουργίας. Ίχνη οχύρωσης δε βρήκαμε πουθενά. Φαίνεται πως ο οικισμός ήταν ατείχιστος και η προστασία του στηριζόταν αποκλειστικά στη φυσική οχύρωση που παρείχαν τα παραπάνω ποτάμια.

"Άγιος Κωνσταντίνος". Έξαρμα του εδάφους με εντελώς επίπεδη κορυφή, που έχει συνολική έκταση 50 περίπου στρεμμάτων. Βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα βόρεια από το χωριό Δήμητρα, μέσα σ' ένα τεράστιο υδάτινο τόξο που σχηματίζει στο σημείο εκείνο ο Αλιάκμονας' η βόρεια, η δυτική κι ένα μέρος της ανατολι-

κής πλευράς του ορίζονται από την απόκρημνη όχθη του ποταμού.

Επιφανειακά επισημαίνεται η ύπαρξη κομματιών από κεραμίδες στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων' ενώ στο εικονοστάσι του "Αγίου Κωνσταντίνου" υπάρχουν εντοιχισμένες μαρμάρινες (από άσπρο μάρμαρο) πλίνθοι από αρχαίο κτήριο. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών, παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ και κιβωτιόσχημοι τάφοι. Επειδή δε βρήκαμε κανένα ίχνος οχύρωσης, πιστεύουμε ότι και ο οικισμός αυτός ήταν ατείχιστος.

"Παλιοκλήσι". Είναι ένα χαμηλό επίμηκες ύψωμα (έκτασης 60-70 στρεμμάτων) που βρίσκεται περίπου 800 μ. ΝΔ από τη Δήμητρα. Στην κορυφή και την ανατολική πλαγιά του υψώματος βρήκαμε πολλά κομμάτια από κεραμίδια στέγης ρωμαϊκής εποχής (σε ορισμένα διατηρείται κολλημένο ασβεστοκονίαμα), διάσπαρτες πωρόπλινθους, πέτρινες πλάκες (από κιβωτιόσχημους τάφους), όστρακα προϊστορικών αγγείων και ντόπιας κεραμικής και θραύσματα από πέτρινα νεολιθικά εργαλεία.

15. Δ ί π ο ρ ο (Χολένιστα)

Η ύπαρξη αξιόλογου αρχαίου οικισμού, γνωστού από παλιά ακόμη στον Παπαδάκι⁶⁸, μαρτυρείται στο ύψωμα "Άγιος Αθανάσιος", περίπου 600-700 μ. ΒΔ του χωριού Δίπορο. Στην επίπεδη κορυφή του υψώματος και στην ανατολική του πλαγιά, που είναι ομαλή, υπάρχουν (σε μια συνολική έκταση 150 περίπου στρεμμάτων) πολλές κεραμίδες στέγης (αρκετές από αυτές σχεδόν ακέραιες) και όστρακα των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Σ' ένα σημείο της ανατολικής πλαγιάς (προς την κορυφή) αποκαλύφθηκε πρόσφατα δάπεδο με επίστρωση κεραμιδιών. Δυστυχώς δεν προλάβουμε να το δούμε, διαπιστώσαμε όμως την ύπαρξη μερικών κομματιών από κεραμίδια, στα οποία μάλιστα διατηρούνταν ίχνη από ασβεστοκονίαμα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των χωρικών, πλάι στο δάπεδο είχε βρεθεί και μαρμάρινο α-κέφαλο άγαλμα. Επίσης, πριν από μερικά χρόνια, στα ριζά της ανατολικής πλαγιάς είχαν αποκαλυφτεί κιβωτιόσχημοι τάφοι, που δείχνουν ότι εκεί ίσως βρισκόταν το νεκροταφείο του οικισμού.

Τέλος, στον "Άγιο Αθανάσιο" είχαν βρεθεί το 1913 από τον Παπαδάκι άφθονα αρχαία νομίσματα (κλασικά και ελληνιστικά), ένα μαρμάρινο αντρικό άγαλμα (Ρωμαίου αυτοκράτορα;) υπερφυσικού μεγέθους και δυο επιτύμβιες ενεπίγραφες πλάκες, από τις οποίες η μία τουλάχιστον χρονολογούνταν στη ρωμαϊκή εποχή³.

Η μεγάλη έκταση, την οποία καλύπτουν τα θραύσματα κεραμίδων στέγης και τα όστρακα, όπως και το κολοσσιαίο μαρμάρινο άγαλμα, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι ο εδώ αρχαίος οικισμός θα πρέπει να ανήκε στην οικιστική βαθμίδα μικρής πόλης (ως πόλη τη μνημονεύει και ο Παπαδάκις). Η επικράτεια (territorium) της πόλης αυτής θα περιλάμβανε όλη την αγροτική περιοχή που εκτείνεται νότια ως τον Αλιάκμονα και βόρεια ως τα σημερινά χωριά Σαρακίνα και Παλαιοχώρι. Έτσι, σε κατοίκους της θα ανήκαν οι αγροκίβες που η ύπαρξή τους μαρτυρείται σε διάφορες τοποθεσίες προς την ακροποταμιά: "Κωνσταντώνη πέτρα", "Παναγία", "Τσιμάν πηγάδι" κλπ. Η απουσία ευρημάτων βυζαντινής εποχής από τον "Άγιο Αθανάσιο" μας οδηγεί στην υπόθεση ότι, κατά την εποχή αυτή, η πόλη είχε εγκαταλειφτεί και οι κάτοικοί της εγκαταστάθηκαν πιθανώς στο λόφο του "Αγίου Κωνσταντίνου", όπου μαρτυρούνται λείψανα βυζαντινής οχύρωσης. Ο "Άγιος Κωνσταντίνος" βρίσκεται 3,5 περίπου χλμ. ΝΑ της παραπάνω αρχαίας πόλης και ακριβώς δίπλα στην αριστερή όχθη του Αλιάκμονα ποταμού, όπου ως τα τελευταία ακόμη χρόνια υπήρχε κάποιο πέρασμα (πόρος).

16. Ελευθεροχώρι

Η ύπαρξη ενός μικρού ρωμαϊκού οικισμού μαρτυρείται στη θέση "Παλιοκλήσι", περίπου δυο χιλιόμετρα δυτικά από το Ελευθεροχώρι και σε απόσταση μόλις 500-600 μ. από τη δεξιά όχθη του Βενετικού ποταμού. Πρόκειται για μια ράχη, έκτασης 30 περίπου στρεμμάτων, στην οποία βρήκαμε θραύσματα από κεραμίδες στέγης και όστρακα ρωμαϊκής εποχής.

17. Ιτέα (Βούρμποβο)

Ίχνη μικρού αρχαίου οικισμού έχουμε επισημάνει στη θέση

"Καλογρίτσα", περίπου δυο χιλιόμετρα ΒΔ του χωριού Ιτέα. "Καλογρίτσα" ονομάζεται ένας αρκετά ψηλός κωνικός λόφος, που υψώνεται ακριβώς στη συμβολή δυο ρεμάτων ("Ποταμιά" και "Γκούβες"). Ο λόφος είναι από τη φύση οχυρός· όλες σχεδόν οι πλαγιές του είναι απότομες και δυσπρόσιτες· ιδιαίτερα μάλιστα η βορειοδυτική και νοτιοανατολική που από τα ριζά τους περνούν τα δυο παραπάνω ρέματα.

Στην επίπεδη κορυφή του (έκτασης 10-15 στρεμμάτων), όπου σήμερα τα ερείπια μιας παλιάς εκκλησίας (της λεγόμενης "Καλογρίτσας") κι ένα ξωκλήσι του "Αγίου Κωνσταντίνου", υπάρχουν επιφανειακά κομμάτια από κεραμίδες στέγης και όστρακα ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, που μαρτυρούν τη μεγάλη διάρκεια ζωής του οικισμού. Επίσης, βλέπει κανείς σκόρπιες πολυάριθμες καλοπελεκημένες πέτρες από αρχαία χτίσματα· ενώ στα ερείπια της "Καλογρίτσας" υπάρχουν σε δεύτερη χρήση πωρόπλινθοι και μαρμάρινες πλάκες που προέρχονται από αρχαία κτήρια. Ίχνη οχύρωσης δε βρήκαμε· οι χωρικοί ωστόσο μας διαβεβαίωσαν ότι, πριν από πολλά χρόνια, υπήρχε τείχος χωρίς συνδετική ύλη (ξερολιθιά), που περιέβαλλε την κορυφή του λόφου· με την πάροδο όμως του χρόνου, οι πέτρες του κύλισαν στις ρεματιές.

18. Καλαμίτσι (Μάνη)

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου οικισμού στη θέση "Ασπροκκλησιά", δυο χιλιόμετρα βόρεια από το χωριό Καλαμίτσι. Πρόκειται για ένα ύψωμα σε εξαιρετικά στρατηγική θέση, καθώς βρίσκεται κοντά στη συμβολή του Γρεβενιώτικου ποταμού και του Αλιάκμονα· δηλ. πρόκειται για μια θέση που συγκεντρώνει πολλά φυσικά πλεονεκτήματα για την ίδρυση αρχαίου οικισμού. Στη νότια πλαγιά του βρήκαμε ελάχιστα μόνο χονδροειδή αβαφή όστρακα ρωμαϊκών χρόνων. Δυστυχώς το ύψωμα είναι δασωμένο και η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε τη συστηματική επιφανειακή έρευνά του.

19-20. Καλόχι

Στην κτηματική περιοχή του χωριού αυτού και συγκεκριμένα στις θέσεις "Αϊ - Γιάννης" και "Μετόχι" έχουμε εντοπίσει ίχνη δυο

αρχαίων οικισμών.

"Αϊ - Γιάννης". Είναι ένα τραπεζοειδές ύψωμα πάνω στο δρόμο Καλοχίου-Αγάπης, σε απόσταση 500 μ. περίπου νότια (προς ΝΑ) του χωριού Καλόχι. Στην κορυφή του υψώματος, που έχει έκταση 50 περίπου στρεμμάτων, υπάρχουν επιφανειακά όστρακα και κεραμίδες στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και ασβεστόχτιστα πέτρινα θεμέλια. Στις πλαγιές του έχουν βρεθεί αρχαία αποθηκευτικά πιθάρια και αιχμές από δόρατα.

Στο χώρο που εκτείνεται ΝΑ του "Αϊ - Γιάννη" ως τη συμβολή ("σμίξη" όπως τη λένε οι χωρικοί) των ποταμών Βενέτικου και Αλιάκμονα και ο οποίος ανήκε στην επικράτεια του παραπάνω αρχαίου οικισμού, έχουν επισημανθεί διάφορες αρχαιότητες. Έτσι, στη θέση "Βασινιά" βρέθηκαν αποτμήματα από πιθάρια και κεραμίδες ρωμαϊκών χρόνων· στις θέσεις πάλι "Μεγάλη ράχη" και "Τσακνάκι" αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Στο βόρειο τμήμα της επικράτειας του αρχαίου οικισμού και συγκεκριμένα στο ύψωμα "Άγιος Αθανάσιος", περίπου 300 μ. βόρεια από το Καλόχι, σώζονται θεμέλια από ασβεστόχτιστο τείχος με κυκλική περίμετρο. Στο ξωκλήσι πάλι υπάρχουν εντοιχισμένες πελεκημένες πέτρες από αρχαίο οικοδόμημα. Αν κρίνει κανείς από τη μικρή έκταση που έχει η κορυφή του υψώματος, από τον κυκλικό περίβολο του τείχους κι από τον εξαιρετικό οπτικό έλεγχο που εξασφαλίζει ολόγυρα σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων, οδηγείται στην υπόθεση ότι τα ερείπια ανήκουν ίσως σε αρχαίο πύργο - φυλακείο(;).

"Μετόχι". Πρόκειται για ύψωμα που βρίσκεται περίπου 1,5 χιλιόμετρο δυτικά (προς ΝΔ) του χωριού Καλόχι. Στην επίπεδη κορυφή του, έκτασης 20-30 περίπου στρεμμάτων, υπάρχουν διάσπαρτα πολυάριθμα θραύσματα από κεραμίδες ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, που μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαίου οικισμού.

Με τον οικισμό αυτό θα πρέπει πιθανόν να σχετιστεί το αρχαίο φρούριο που εντοπίσαμε στο λόφο "Παλιόκαστρο", που βρίσκεται σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου από το "Μετόχι", στην αριστερή όχθη του Βενέτικου ποταμού. Ο λόφος του "Παλιόκαστρο" είναι βραχώδης, απότομος και πολύ οχυρός από τη φύση, ώστε δεν υπήρχε ανά-

γκη να κατασκευαστεί τείχος· μόνο στη νότια μεριά της κορυφής του οι βράχοι φαίνεται ότι λαξεύτηκαν από ανθρώπινο χέρι και διαμορφώθηκαν σε σχήμα τεράστιων πλίνθων. Δυστυχώς δε διαπιστώσαμε κανένα απολύτως ενδεικτικό εύρημα για τη χρονολόγηση του φρουρίου.

21-23. Καρπερό (Δημηνίτσα)

Στην κτηματική περιοχή του χωριού αυτού, που είναι χτισμένο στον εύφορο κάμπο της Δημηνίτσας, η επιφανειακή έρευνά μας είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό των θέσεων τριών αρχαίων οικισμών στις τοποθεσίες "Άγιος Αθανάσιος", "Χάνι" και "Βακούφικος μύλος".

"Άγιος Αθανάσιος". Είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό τραπεζοειδές ύψωμα ευδιάκριτο σε όλο τον κάμπο της Δημηνίτσας. Βρίσκεται σε απόσταση μόλις 500 μ. βόρεια (προς ΒΑ) από το χωριό Καρπερό, μέσα σε μια από τις πολλές μικρές καμπύλες που σχηματίζει στην περιοχή αυτή ο Αλιάκμονας. Η βόρεια και ανατολική του πλαγιά απολήγουν στη δεξιά όχθη του Αλιάκμονα, που στο σημείο αυτό έχει ύψος γύρω στα 400 μέτρα. Σχετικά ομαλές είναι μόνο η νότια πλαγιά του κι ένα μέρος της ανατολικής, όπου βρήκαμε (σε μια έκταση 100 περίπου στρεμμάτων): κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής, ελληνιστικής και ακόμη πρωιμότερης εποχής, θραύσματα από μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια, όστρακα προϊστορικών αγγείων και ντόπιας κεραμικής και λίθινα νεολιθικά εργαλεία. Στο διπλανό ύψωμα, όπου είναι χτισμένο το σημ. Καρπερό, είχαν αποκαλυφτεί παλιότερα κιβωτιόσχημοι τάφοι που περιείχαν διάφορα χάλκινα αντικείμενα (σπειροειδείς πόρπες, βραχιόλια κ.ά.). Είναι πολύ πιθανό ότι στην πλευρά αυτή βρισκόταν το αρχαίο νεκροταφείο (βλ. τοπ. σκαρίφημα Χ).

Στην επικράτεια του οικισμού αυτού θα ανήκε όλο το παραλιακό πεδινό τμήμα που εκτείνεται βόρεια και βορειοανατολικά από τον "Άγιο Αθανάσιο". Σε διάφορες τοποθεσίες του κάμπου (όπως π.χ. "Σεμέλη", "Κίσσα" κ.ά.), που βρίσκονται πάλι στην όχθη του Αλιάκμονα, έχουν αποκαλυφτεί κατά καιρούς αρχαιολογικά λείψανα, που θα πρέπει πιθανώς να αποδοθούν σε αγροτικές εγκαταστάσεις της οικιστικής βαθμίδας των αγροικιών.

"Χάνι". Πρόκειται για ένα έξαρμα του εδάφους, που βρίσκεται δυο χιλιόμετρα ανατολικά του Καρπερού, πάνω στο δρόμο προς το χωριό Δήμητρα. Έχει έκταση 50 περίπου στρεμμάτων και στην επιφάνειά του υπάρχουν πολλά θραύσματα από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής, ελληνιστικής και πρωιμότερης εποχής.

"Βακούφικος μύλος". Είναι ένα πολύ χαμηλό, σχεδόν επίπεδο, ύψωμα με ωσειδές σχήμα και έκταση 150 περίπου στρεμμάτων, που βρίσκεται περίπου τρία χιλιόμετρα νότια από το Καρπερό. Από τη βόρεια και τη νότια πλευρά του περνούν δυο ρέματα, τα οποία ενώνονται στο ανατολικό άκρο του υψώματος, σχηματίζοντας ένα μεγαλύτερο ρέμα, το οποίο λίγο πιο κάτω συμβάλλει στη Σιούτσα, παραπόταμο του Αλιάκμονα. Η πρόσβαση στο ύψωμα είναι δυνατή από τη δυτική μόνο πλαγιά, όπου δεν υπάρχει ρεματιά.

Στο "Βακούφικο μύλο" υπάρχουν διάσπαρτα πολλά κομμάτια από κεραμίδες στέγης που ανήκουν σε χτίσματα των ρωμαϊκών, ελληνιστικών και πρωιμότερων χρόνων. Σε απόσταση 500 μ. ΝΑ από το ύψωμα βρίσκεται μια χαμηλή ράχη, όπου διαπιστώσαμε την ύπαρξη παρόμοιων κεραμίδων· φαίνεται πως εδώ βρισκόταν κάποια αρχαία αγροικία.

24. Κάστρο

Ερείπια σημαντικού αρχαίου οικισμού εντοπίσαμε σε απόσταση δυο περίπου χλμ. βόρεια από το χωριό Κάστρο. Όπως δείχνουν τα επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα, ο οικισμός ήταν χτισμένος σε δυο ράχες ("Μπαμπανάρ" και "Γαζέπ"), που έχουν μνησειδές σχήμα και ενώνονται μεταξύ τους στα βόρεια άκρα τους σχηματίζοντας ένα τεράστιο φυσικό πέταλο. Σε μικρή απόσταση από τα δυο άκρα του φυσικού αυτού πετάλου περνάει ένας παραπόταμος του Γρεβενιώτικου ποταμού και υπάρχουν πηγές με άφθονα νερά. Στην απέναντι όχθη του ποταμού σχηματίζεται μια βαθιά ρεματιά, στα κράσπεδα της οποίας λειτουργούσαν παλιότερα πολλοί νερόμυλοι.

Στην κορυφή των ράχων σώζονται - σε πολλά σημεία - θεμέλια τείχους από ξερολιθιά, που φαίνεται πως περιέβαλλε σχεδόν ολόκλη-

ρο το φυσικό πέταλο. Επίσης, υπάρχουν πολλοί λιθωσωροί από μεγάλες και μικρές πελεκημένες ντόπιες πέτρες, που είχαν λατομηθεί από το νότιο άκρο της ράχης "Μπαμπανάρ", όπου διακρίνονται ίχνη λατόμησης. Ανάμεσα στις πέτρες, που ορισμένες διατηρούν ίχνη από αβεστοκονίαμα, βλέπει κανείς πολυάριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης (αρκετές βαμμένες με κόκκινο χρώμα) των ρωμαϊκών, ελληνιστικών και πρωιμότερων ακόμη χρόνων, καθώς και όστρακα των ίδων εποχών, ανάμεσα στα οποία αρκετά επείσακτα μελανόμορφα αττικά και ντόπιας κεραμικής. Παρόμοιες κεραμίδες και όστρακα υπάρχουν άφθονα σε όλο τον εσωτερικό χώρο του φυσικού πετάλου, σε μια έκταση 100 περίπου στρεμμάτων. Ανάμεσα στα δυο άκρα του "πετάλου" αποκαλύφθηκαν πολλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με σχιστολιθικές πλάκες· ενώ στο νότιο άκρο της δυτικής ράχης ("Γαζέπ"), όπου υπάρχει ένα πλάτωμα διαστάσεων 5 X 10 μ., σώζονται θεμέλια αρχαίου κτηρίου και σωρός από μεγάλες καλοπελεκημένες πέτρες· στο πλάτωμα βρίσκεται ακόμη κανείς όστρακα μελαμβωτών (επείσακτων) αγγείων με βερνίκι καλής ποιότητας. Παρόμοια θεμέλια και πελεκημένες πέτρες, που ανήκουν πιθανώς σε κάποιο ιερό, έχουμε επισημάνει επίσης πάλι στο εικονοστάσι της "Αγίας Παρασκευής", που βρίσκεται περίπου 500 μ. ΝΑ από το "Μπαμπανάρ".

25-26. Κατάκαλη

Στο νότιο τμήμα του κάμπου της Δημηνίτσας και συγκεκριμένα κοντά στο χωριό Κατάκαλη διαπιστώσαμε τα ίχνη δυο αρχαίων οικισμών⁷⁰. Οι οικισμοί ήταν χτισμένοι στις τοποθεσίες "Παλιόχωρα" και "Μαυρομαντήλι".

"Παλιόχωρα". Είναι μια πολύ χαμηλή και εντελώς επίπεδη ράχη (με προσανατολισμό από ΒΑ προς ΝΔ και έκταση γύρω στα 150 στρέμματα), που στο ΝΔ άκρο της απολήγει σ' ένα κωνικό ύψωμα, το οποίο δεσπόζει σαν φυσική ακρόπολη. Η ράχη αυτή εκτείνεται ανάμεσα στα τελευταία (προς τα ΝΑ) σπίτια της Κατάκαλης και σ' ένα ρέμα, που μερικά χιλιόμετρα πιο κάτω συμβάλλει στη Σιούτσα· στην απέναντι όχθη του ρέματος, αντίκρυ ακριβώς από την "Παλιόχωρα", βρίσκεται η τοποθεσία "Πάγκαλη" και ο λόφος του "Προφήτη Ηλία".

Στην " Παλιόχωρα " βλέπει κανείς πλήθος από κομμάτια ρωμαϊκών κεραμίδων. Παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ όστρακα μελανόμορφων αγγείων· ένα τέτοιο όστρακο είδαμε στη μικρή αρχαιολογική συλλογή που φυλάγεται στο Δημοτικό Σχολείο της Κατάκαλης. Στην ίδια συλλογή υπάρχει κι ένα τμήμα μαρμάρινου αγάλματος (αναθηματικού;), που βρέθηκε στη θέση " Παλιοκλήσι ", όπου υπήρχε ίσως αρχαίο ιερό.

" Μαυρομαντήλι ". Είναι μια χαμηλή ράχη με επίπεδη κορυφή που βρίσκεται 2-3 χλμ. ΒΔ της Κατάκαλης, πάνω στον κοινοτικό δρόμο προς το χωριό Καρπερό. Έχει προσανατολισμό ΒΑ - ΝΔ και στο νοτιοδυτικό της άκρο απολήγει σε μικρό κωνικό ύψωμα. Απότομη είναι μόνο η νοτιοανατολική πλαγιά της, από τα ριζά της οποίας περνάει το ρέμα " Τζίνερης ". Ένα άλλο μικρότερο ρέμα - ίσως στην αρχαιότητα με περισσότερα νερά - περνάει από την άλλη (τη βορειοδυτική) πλαγιά της.

Έτσι, ο εδώ αρχαίος οικισμός προστατευόταν στις δυο πλευρές του από τα ρέματα και στην τρίτη πλευρά του από το κωνικό ύψωμα. Όπως δείχνουν τα θραύσματα από κεραμίδες στέγης που βρήκαμε εδώ (σε μια έκταση 50 περίπου στρεμμάτων), ο αρχαίος οικισμός είχε ιδρυθεί από την κλασική τουλάχιστον εποχή και επέζησε ως το τέλος της ρωμαϊκής (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα ΧΙ).

27. Κέντρο (Βέντζια)

Αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα, που είχαν βρεθεί από παλιά ακόμη στο χωριό αυτό, μαρτυρούν την ακμή σημαντικού αρχαίου οικισμού, που τη θέση του εντοπίσαμε σε μια χαμηλή ράχη με επίπεδη κορυφή, η οποία απολήγει (δυτικά) σ' ένα κωνικό ύψωμα. Η ράχη αυτή, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 200 μ. από τα τελευταία σπίτια του χωριού, έχει κατεύθυνση περίπου από Α προς Δ και έκταση γύρω στα 200 στρέμματα.

Σε όλη τη ράχη, καθώς και στην κορυφή του κωνικού υψώματος, υπάρχουν πολυάριθμες πελεκημένες πέτρες από χτίσματα και απειράριθμα θραύσματα από κεραμίδες στέγης χρονολογούμενες στην κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Κοντά στο ανατολικό άκρο της ράχης, δηλ. στη θέση ακριβώς του σημερινού χωριού Κέντρο, θα πρέπει

να βρισκόταν το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού· γιατί εκεί είχε βρεθεί παλιότερα μια μαρμάρινη σαρκοφάγος (3ου μ.Χ. αι.) με επιγραφές και παραστάσεις από τη ζωή του Ασκληπιάδη⁷¹. Τέλος, στο Κέντρο είχε δει ο Παπαδάκης το κάτω τμήμα από μαρμάρινο άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους⁷².

28-29. Κηπουριό

Στην περιοχή του χωριού αυτού και συγκεκριμένα στις τοποθεσίες " Ρασκίφτ " και " Ταμπούρια " διαπιστώσαμε ίχνη δυο αρχαίων οικισμών.

" Ρασκίφτ ". Την ονομασία αυτή φέρει τραπεζοειδής λόφος, που βρίσκεται περίπου τρία χιλιόμετρα ΒΔ από το Κηπουριό και κοντά στη συμβολή (σμίξη) των ποταμών Βενέτικου και Σταυροπόταμου. Στο βόρειο άκρο του ο λόφος απολήγει σ' ένα ύψωμα που δεσπόζει σαν φυσική ακρόπολη. Η δυτική και βόρεια πλαγιά του είναι απόκρημνες, γιατί υπάρχουν ρεματιές και σε μικρή απόσταση από αυτές περνάει ο Βενέτικος ποταμός.

Στην επίπεδη κορυφή του λόφου - σε μια έκταση 20 περίπου στρεμμάτων - υπάρχουν επιφανειακά πολλά κομμάτια από κεραμίδες και όστρακα κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Στην ανατολική πάλι πλαγιά του, κατά τη διάνοιξη δρόμου, αποκαλύφθηκαν κι βωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με πέτρινες πλάκες. Στο ύψωμα δε βρέθηκε κανένα ίχνος οχύρωσης, πράγμα που σημαίνει ότι ο οικισμός ήταν ατελείωτος.

" Ταμπούρια ". Είναι μια ράχη που βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα ΝΑ του Κηπουριού, πάνω στο δρόμο Γρεβενών - Μετσόβου. Στη ράχη αυτή και σε έκταση 20 περίπου στρεμμάτων υπάρχουν θεμέλια κτηρίων από πελεκημένες πέτρες, διάσπαρτες πωρόπλινθοι και θραύσματα από κεραμίδες στέγης των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που μαρτυρούν τη μακρά διάρκεια ζωής του οικισμού.

30-32. Κιβωτός (Κρίφτσι)

Κοντά στο χωριό αυτό, που απέχει λίγα μόνο χιλιόμετρα από τη συμβολή των ποταμών Πραμόριστας και Αλιάκμονα, επισημάναμε εμφανή

ίχνη τριών αρχαίων οικισμών· ο ένας μάλιστα από αυτούς, όπως δείχνει η μεγάλη έκταση των ερειπίων του, έχει το οικιστικό μέγεθος πόλης.

"Μηλιά". Τα λείψανα του μεγαλύτερου αρχαίου οικισμού, της πόλης, έχουν εντοπιστεί στη ράχη "Μηλιά", που βρίσκεται κοντά (νότια) στα τελευταία σπίτια του χωριού. Στη ράχη αυτή, που έχει προσανατολισμό Β-Ν και μήκος ενός περίπου χιλιομέτρου, υπάρχουν - σε μια έκταση 300-400 περίπου στρεμμάτων - άφθονα θραύσματα από κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων διαφόρων εποχών (από την αρχαϊκή ως τη βυζαντινή εποχή), που δείχνουν τη μακρά διάρκεια ζωής του οικισμού.

Στο βόρειο άκρο της η ράχη απολήγει στο μικρό αλλά ψηλό κωνικό ύψωμα του "Αγ. Δημητρίου", όπου υπάρχει ομώνυμο ξωκλήσι στη θέση βυζαντινής εκκλησίας. Στην επίπεδη κορυφή (έκτασης τεσσάρων στρεμμάτων) του υψώματος, όπου παρατηρούνται αρκετά όστρακα, παρόμοια με τα προηγούμενα, θα πρέπει να βρισκόταν η ακρόπολη της εδω αρχαίας πόλης. Στα ΝΔ ριζά του υψώματος υπάρχει πηγή νερού, απ' όπου θα υδρευόταν η πόλη.

Πλάι (δυτικά) από τη ράχη "Μηλιά" υπάρχουν δυο άλλες ράχες με παράλληλη κατεύθυνση· η πιο κοντινή από αυτές έχει μήκος δυο περίπου χλμ. και το νότιο άκρο της φτάνει ως το ρέμα "Σαρή λάκος". Στις δυο αυτές ανώνυμες ράχες, οι οποίες ενώνονται στο βόρειο άκρο τους, σχηματίζοντας ένα ύψωμα που μοιάζει με φυσική ακρόπολη, διαπιστώθηκαν αρχαιολογικά λείψανα: πέτρινα θεμέλια, πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων, παρόμοια μ' εκείνα της "Μηλιάς". ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία οστράκων από επείσακτα μελαμβαφή αγγεία με άριστο βερνίκι. Είναι φανερό ότι και οι δυο αυτές ράχες κατοικούνταν κατά την αρχαιότητα. Ωστόσο, λόγω της έλλειψης ανασκαφικών δεδομένων, οι γνώσεις μας για την οικιστική οργάνωση του χώρου είναι πενιχρότατες. Έτσι, δε γνωρίζουμε αν στις δυο τελευταίες ράχες βρίσκονταν τα προάστια της πόλης ή αν η πόλη εκτεινόταν τελικά και στις τρεις ράχες. Εξάλλου τα στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής στη διάθεσή μας είναι τόσο φτωχά και ανεπαρκή, ώστε δε μας επιτρέπουν να επιχειρήσουμε την

ταύτιση της πόλης αυτής με κάποια από τις γνωστές ελιμιωτικές πόλεις. Μόνο μια επιγραφική μαρτυρία θα μπορούσε μελλοντικά να μας κάνει γνωστό το όνομα της πόλης.

"Καρά καβάκ". Η θέση του δεύτερου αρχαίου οικισμού εντοπίστηκε στη ράχη "Καρά καβάκ", που βρίσκεται σε απόσταση περίπου τριών χιλιομέτρων βόρεια από το χωριό Κιβωτός, στην παρειά ακριβώς του σημερινού δρόμου Γρεβενών - Νεάπολης (συγκεκριμένα στο 52^ο χλμ.). Η ράχη, που έχει εμβαδό 50 περίπου στρεμμάτων, εκτείνεται πλάι στο ρέμα "Σεφέκ" και πολύ κοντά στο σημείο, όπου αυτό σμίγει με την Πραμόριστα. Στη ράχη αυτή βρήκαμε άφθονα αποτμήματα κεραμίδων και όστρακα που αντιπροσωπεύουν όλες τις εποχές (από την αρχαϊκή ως τη βυζαντινή).

"Ισιώματα". Τα ίχνη του τρίτου αρχαίου οικισμού επισημάνθηκαν σε απόσταση 2-3 χλμ. ΒΑ της Κιβωτού, στο ύψωμα "Ισιώματα", πάνω στον κοινοτικό δρόμο Κιβωτού - Παναρέτης και πλάι στα σύνορα των κτηματικών περιοχών Κιβωτού και Πολυδέντρου. Το ύψωμα, που έχει σχεδόν κυκλικό σχήμα και εντελώς επίπεδη κορυφή (απ' όπου και η ονομασία του) έκτασης 40 περίπου στρεμμάτων, είναι από τη φύση οχυρό· γιατί από τις τρεις πλευρές του (βόρεια, ανατολική και δυτική) περνούν αντίστοιχα τρία ρέματα: ο παραπόταμος της Πραμόριστας "Κέδρα" και δυο άλλα ανώνυμα ρέματα. Η γύρω περιοχή αποτελείται από χαμηλά υψώματα με επίπεδες κορυφές που καλλιεργούνται σήμερα (κυρίως με σιτάρι).

Στην ανατολική πλευρά του υψώματος παρατηρείται πλήθος από κομμάτια κεραμίδων στέγης (ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων), που βγήκαν στην επιφάνεια από τον εκσκαφέα κατά τη διάνοιξη του κοινοτικού δρόμου Κιβωτού - Παναρέτης. Παρόμοια όμως θραύσματα κεραμίδων υπάρχουν κατάσπαρτα σε όλη την κορυφή του υψώματος.

33-35. Κληματακι (Δοβρούνιστα)

Στην κτηματική περιοχή του χωριού αυτού έχουμε διαπιστώσει ερείπια τριών αρχαίων οικισμών, που ήταν χτισμένοι στις θέσεις

"Κούκι ράχη", "Παρβανάς" και "Λαθήρια".

"Κ ο ύ κ ι ρ ά χ η" (=ράχη των σπιτιών). Πρόκειται για μια ράχη που βρίσκεται περίπου 600-700 μ. δυτικά από το χωριό Κληματάκι και σε απόσταση 2-3 χλμ. από τον ποταμό Πραμόριστα κι από τον "Παλαιογλά" (Δασακίου). Η ράχη, που έχει έκταση 100 περίπου στρεμμάτων, απολήγει στο ένα άκρο της σε ύψωμα, όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Σε απόσταση 200 μόλις μέτρων από αυτή υπάρχει πηγή νερού, απ' όπου θα γινόταν η ύδρευση του οικισμού.

Σε όλη την έκταση της κορυφής της ράχης παρατηρούνται πέτρινα θεμέλια από χτίσματα απροσδιόριστης μορφής και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

"Παρβανάς". Έτσι ονομάζεται μια ράχη, που βρίσκεται περίπου ένα χιλιόμετρο ΒΑ του χωριού Κληματάκι. Η ράχη, που στο βόρειο άκρο της απολήγει κι αυτή σε ύψωμα, κατάλληλο για ακρόπολη, εκτείνεται ανάμεσα σε δυο ρέματα, τα οποία λίγο παρακάτω συμβάλλουν στην Πραμόριστα. Έτσι, οι τρεις πλαγιές της είναι δυσπρόσιτες· η πρόσβαση είναι δυνατή μόνο από το νότιο άκρο της.

Στην κορυφή της ράχης, που έχει έκταση 100 περίπου στρεμμάτων, έχουν βρεθεί ασβεστόχτιστοι τοίχοι, πολυάριθμες πέτρες από χτίσματα αδιάνγνωστου χαρακτήρα και πολλά θραύσματα από κεραμίδες στέγης των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

"Λαθήρια". Πρόκειται για ένα τραπεζοειδές ύψωμα που βρίσκεται στη δεξιά όχθη της Πραμόριστας, σε απόσταση 2,5 περίπου χιλιομέτρων ΒΔ από το Κληματάκι και 1,5 χλμ. ΒΑ από τον "Παλαιογλά" (Δασακίου). Το ύψωμα, που η κορυφή του έχει εμβαδό γύρω στα 150 στρέμματα, απολήγει βόρεια σ' ένα μαστοειδές έξαρμα, όπου θα ήταν χτισμένη η ακρόπολη του αρχαίου οικισμού. Εκτός από τη νότια, οι άλλες τρεις πλαγιές του υψώματος είναι πολύ απόκρημνες, γιατί από τα ριζά τους περνούν η Πραμόριστα κι ένα ρέμα που χύνεται σε αυτή.

Λείψανα της αρχαιότητας σώζονται στην επίπεδη κορυφή του υψώματος· πρόκειται για πολυάριθμες πέτρες από διάφορα χτίσματα και άφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης (ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων). Παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ επίσης νομίσματα

(ελληνιστικά, ρωμαϊκά) και μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια.

36. Κ ο κ κ ι ν ι ά (Σούμπινο)

Τη θέση αρχαίου οικισμού εντοπίσαμε, με βάση την επιφανειακή κεραμική, στη ράχη "Πλαστήρου", σε απόσταση δυο χιλιομέτρων περίπου ανατολικά της Κοκκινιάς και ενός μόνο χιλιομέτρου από τον Αλιάκμονα ποταμό. Η ράχη αυτή έχει κατεύθυνση από Α προς Δ και στο ανατολικό της άκρο απολήγει στο ύψωμα "Άγιος Χριστόφορος", που ήταν ιδανικό για ακρόπολη. Η φυσική οχύρωση της θέσης ενισχύεται από ένα ρέμα, το οποίο περνάει κοντά από τη νοτιοανατολική πλευρά της ράχης και λίγο πιο κάτω συμβάλλει στον Αλιάκμονα.

Στην επίπεδη κορυφή της ράχης "Πλαστήρου", που έχει έκταση γύρω στα 150 στρέμματα, καθώς και στο ύψωμα "Άγιος Χριστόφορος", βρίσκεται κανείς πολυάριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Επίσης, παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ νομίσματα του Φιλίππου Β' και του Μ. Αλέξανδρου, καθώς κι ένα αρχαίο κράνος.

37. Κ υ π α ρ ί σ σ ι (Μπίσοβο - Δύσβατο)

Ίχνη αρχαίου οικισμού έχουμε επισημάνει στο λόφο "Παλιόκαστρο", που υψώνεται πλάι σ' ένα ρέμα, παραπόταμο της Πραμόριστας, και σε απόσταση 1,5 χλμ. βόρεια από το χωριό Κυπαρίσσι. Ο λόφος έχει περίπου ατρακτοειδές σχήμα και στο δυτικό του άκρο απολήγει σ' ένα ύψωμα που μοιάζει σαν φυσική ακρόπολη. Η δυτική και βόρεια πλαγιά του λόφου είναι απόκρημνες· ενώ η ανατολική και ιδιαίτερα η νότια πλαγιά του είναι πιο ομαλές και ευπρόσιτες.

Στους σφύρες του "Παλιόκαστρου", υπάρχουν πολλά βράχια, ανάμεσα στα οποία ορισμένα φαίνονται λαξευμένα από ανθρώπινο χέρι με τέτοιο τρόπο, ώστε έχουν τη μορφή φυσικού τείχους. Στην κορυφή του, όπως και στη νότια πλαγιά του, που στα ριζά της υπάρχει πηγή νερού, παρατηρούνται πολυάριθμα θραύσματα από κεραμίδες στέγης διαφόρων εποχών (από την προϊστορική ως τη ρωμαϊκή) και μερικά όστρακα από επείσακτα μελαμβαφή αγγεία με άριστο βερνίκι. Στην α-

νατολική πάλι πλαγιά του, όπου το σημερινό ξωκλήσι του "Αγ. Δημητρίου", παρατηρείται συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων, που έφεραν στο φως λαθρανασκαφές.

38. Λεϊψι

Αρχαία λείψανα που διαπιστώσαμε στη θέση "Σιλιό" (Σελιό = χωριό), περίπου δυο χλμ. νότια (προς ΝΑ) από το χωριό Λεϊψι, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός μικρού αρχαίου οικισμού. Το "Σιλιό" είναι μια ράχη - στα σύνορα των κτηματικών περιοχών Λειψίου και Μεγάρου - με επίπεδη κορυφή, η οποία στο ΒΑ άκρο της απολήγει σε κωνικό ύψωμα, πρόσφορο για τη θέση ακρόπολης.

Στη ράχη αυτή υπάρχουν επιφανειακά ασβεστόχτιστα θεμέλια, θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Σύμφωνα με πληροφορίες, παλιότερα είχαν βρεθεί επίσης κιβωτιόσχημοι τάφοι, πιθάρια και νομίσματα του Μ. Αλεξάνδρου.

39. Μαυρανάιοι

Την πιθανή θέση ενός αρχαίου οικισμού εντοπίσαμε στο λόφο "Παναγία", που υψώνεται σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου ΒΑ από το χωριό. Στη νοτιοανατολική πλαγιά του σώζονται πέτρινα θεμέλια και τεμάχια από μάρμαρα· ενώ παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ κίονες και νομίσματα. Δυστυχώς, πέρα από πληροφορίες των χωρικών για ανεύρεση ρωμαϊκών και μακεδονικών νομισμάτων, δεν έχουμε καμιά σ' πολύτως άλλη ένδειξη για τη χρονολόγηση του αρχαίου οικισμού.

40. Μαυρονόροι

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίας εγκατάστασης στη ράχη "Γκαντούσια", που βρίσκεται ένα χιλιόμετρο περίπου ΒΔ του χωριού. Σύμφωνα με πληροφορίες των χωρικών, υπάρχουν εκεί απειράριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης (ρωμαϊκών ή προρωμαϊκών χρόνων) και βρέθηκαν παλιότερα χάλκινο κράνος και αιχμές από δόρατα. Από τον αρχαίο αυτόν οικισμό πιθανώς μεταφέρθηκε το ρωμαϊκό επιτύμβιο ανάγλυφο που είχε βρει ο Παπαδάκης στο γειτονικό χωριό 'Ελατος (Δόβρανη)⁷³.

41-42. Μεσόλακκος (Ζυγόστι)

Κοντά στο χωριό αυτό, συγκεκριμένα στις τοποθεσίες "Βίγλα" και "Πυκνοχώρι", έχουμε επισημάνει κατάλοιπα δυο αρχαίων οικισμών.

"Βίγλα". Πρόκειται για μια μακρόστενη ράχη, που βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. βόρεια από το χωριό Μεσόλακκος. Η επίπεδη κορυφή της, έκτασης 100 περίπου στρεμμάτων, απολήγει στο βόρειο άκρο της σ' ένα ύψωμα που δεσπόζει σε φυσική ακρόπολη· η οχύρωσή του ενισχύεται ακόμη περισσότερο από ένα ρέμα που περνάει από τα ριζά του και λίγο πιο κάτω εκβάλλει στον Αλιάκμονα ποταμό. Κοντά στα κράσπεδα της δυτικής πλαγιάς της ράχης υπάρχει πηγή νερού. Αν και δε βρέθηκαν αγωγοί από το δίκτυο ύδρευσης του οικισμού, είναι όμως πολύ πιθανό ότι υδρευόταν από την πηγή αυτή.

Στη ράχη αυτή διαπιστώνεται η ύπαρξη οστράκων ρωμαϊκής εποχής· ενώ παλιότερα είχαν βρεθεί αγγεία (άγνωστης εποχής), αιχμές από δόρατα και ρωμαϊκά νομίσματα.

"Πυκνοχώρι". Είναι ένα ατρακτοειδές ύψωμα με επίπεδη κορυφή (έκτασης 50 περίπου στρεμμάτων), που υψώνεται σε απόσταση δυο περίπου χιλιομέτρων δυτικά από το Μεσόλακκο και νοτιοδυτικά από την προηγούμενη ράχη "Βίγλα". Από τα ριζά της δυτικής πλαγιάς του περνάει ένα ρέμα και λίγα μέτρα πιο πέρα υπάρχει πηγή νερού. Στην κορυφή του υψώματος παρατηρείται πλήθος από κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής.

43. Μοναχίτι

Στη θέση "Ζιάνη", περίπου δυο χιλιόμετρα ΒΑ του χωριού Μοναχίτι, έχουν εντοπιστεί από τον Βαβρίτσα λείψανα αρχαίου οικισμού⁷⁴, ο οποίος παρουσιάζει συνεχή ζωή από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή. Η θέση "Ζιάνη", όπου ήταν χτισμένος ο οικισμός, αποτελείται από δυο τραπεζοειδείς ράχες με κατεύθυνση Β-Ν και Α-Δ, οι οποίες στο βόρειο και δυτικό άκρο τους αντίστοιχα ενώνονται μεταξύ τους σχηματίζοντας ορθή γωνία. Στο σημείο ένωσής τους υψώνεται ένας ψηλός, επιβλητικός και πολύ απόκρημνος (ιδιαίτερα προς

τα Β και ΒΔ) βραχώδης λόφος που μοιάζει σαν φυσική ακρόπολη. Σε μικρή απόσταση από το "Ζιάνη" περνάει ο Βενέτικος ποταμός, ο οποίος μάλιστα στο σημείο αυτό σχηματίζει ένα τεράστιο υδάτινο τόξο. Όλη η γύρω περιοχή αποτελείται από δασωμένες βουνοκορυφές. Από το "Ζιάνη" έχει κανείς εξαιρετικό οπτικό έλεγχο ολόγυρα σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων.

Στις κορυφές των δυο τραπεζοειδών ράχων, που έχουν συνολική έκταση περίπου 40 στρεμμάτων, υπάρχουν σκουριές σιδήρου, πολλές διάσπαρτες κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων μυκηναϊκής, κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής· ανάμεσά τους ξεχωρίζουν αρκετά μελαμβαφή και ερυθροβαφή όστρακα⁷⁵. Επίσης, σώζονται πέτρινα θεμέλια (από μεγάλες πέτρες) σπιτιών⁷⁵ και θεμέλια που ανήκουν σε κάποιο ορθογώνιο δημόσιο κτήριο (ναό;), όπως τουλάχιστον δείχνουν οι μεγάλες διαστάσεις του. Ο Α. Βαβρίτσας είχε βρει εξάλλου στο "Ζιάνη" κι ένα τμήμα από αγαματάκι Αθηνάς πεπλοφόρου⁷⁷.

44. Μυρσίνη (Γκομπλάρι)

Τα αρχαία ερείπια που σώζονται κοντά στο χωριό αυτό μαρτυρούν την ύπαρξη ενός πολύ σημαντικού αρχαίου οικισμού με εντυπωσιακή διάρκεια ακμής (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή). Ο οικιστικός χώρος βρισκόταν στο ατρακτοειδές ύψωμα "Αμπέλια", που αποτελεί τη βόρεια απόληξη της ίδιας ράχης, στις οποίες το νότιο άκρο είναι σήμερα χτισμένο το χωριό Μυρσίνη.

Το ύψωμα, που απέχει μόλις 300 μ. από το χωριό, είναι από τη φύση οχυρό· εκτός από τη νότια, οι άλλες τρεις πλαγιές του είναι πολύ απόκρημνες και δυσπρόσιτες, γιατί υπάρχουν πλάι τους βαθιές ρεματιές. Εξάλλου κατέχει σπουδαία στρατηγική θέση, γιατί βρίσκεται στη γωνία ενός τεράστιου υδάτινου δέλτα που σχηματίζει ένα ρέμα, το οποίο περνάει από τα ριζά της ανατολικής πλαγιάς του και λίγο παρακάτω συμβάλλει στον Αλιάκμονα ποταμό.

Στην κορυφή του υψώματος και στις δυο πλαγιές του (ανατολική και δυτική), δηλ. σε μια έκταση 300 περίπου στρεμμάτων, υπάρχουν σκόρπιες πολλές πελεκημένες πέτρες από οικοδομήματα, ανάμεσα στις οποίες και τρεις τεράστιες λιθόπλινθοι από γρανίτη (διαστάσεων

0,40 x 0,50 x 1,50 μ.), που ανήκουν πιθανώς σε κάποιο δημόσιο κτήριο (ή ναό). Επίσης αφθονούν τα θραύσματα από κεραμίδες στέγης, όστρακα αγγείων όλων των εποχών (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή), καθώς και οι αγνύθες, οι νεολιθικοί πελέκεις και οι σκουριές σιδήρου. Ανάμεσα στα όστρακα ξεχωρίζουν ορισμένα από μελαμβαφή αγγεία εισαγωγής με άριστο βερνίκι.

Ο αρχαίος αυτός οικισμός βρισκόταν πάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από τα σημ. Γρεβενά στην Κοζάνη· εξάλλου και ο σημερινός δρόμος Γρεβενών - Κοζάνης διέρχεται από απόσταση μόλις ενός χιλιομέτρου από τη θέση του οικισμού. Η επικράτεια του οικισμού, που θα εκτεινόταν προς νότο, περιλάμβανε κυρίως χαμηλά ραχοβούνια, που όλα - σήμερα τουλάχιστον - είναι καλλιεργήσιμα.

Έτσι, με τον αρχαίο αυτόν οικισμό θα πρέπει να σχετιστούν και τα αρχαιολογικά λείψανα που διαπιστώσαμε στη ράχη "Κερασιά", η οποία βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. ΒΑ της Μυρσίνης, πάνω στον κοινοτικό δρόμο προς το χωριό Ασπρόκαμπος. Στη ράχη αυτή αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια ενός μεγάλου ορθογώνιου κτηρίου (μήκους 20 μ. περίπου). Γύρω από το κτήριο - σε έκταση μισού περίπου στρέμματος - παρατηρούνται θραύσματα από κεραμίδες στέγης των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Ίσως στη ράχη αυτή υπήρχε κάποια ρωμαϊκή αγροτική έπαυλη (villa rustica), στην οποία ανήκαν τα παραπάνω ευρήματα.

45. Νησί (Νασινίκος)

Ίχνη αρχαίου οικισμού εντοπίσαμε στη θέση "Τρανοβέντζι"⁷⁸, που βρίσκεται σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου ΒΔ από το χωριό Νησί και τριών χιλιομέτρων από τον ποταμό Αλιάκμονα. Την ονομασία "Τρανοβέντζι" φέρουν δυο τραπεζοειδείς ράχες, που έχουν σχεδόν παράλληλη κατεύθυνση (από Ν προς Β) και στο βόρειο άκρο τους απολήγουν σε δυο ωσειδή υψώματα, ενωμένα μεταξύ τους, με κατεύθυνση από Α προς Δ, σχηματίζοντας έτσι ένα τεράστιο κεφαλαίο γράμμα Π. Οι εξωτερικές πλαγιές των ράχων είναι απότομες και από τα ριζά τους περνούν αντίστοιχα δυο ρέματα (το ρέμα "Φουντουκλή" και το ρέμα "Στάσιο"), που τις καθιστούν ακόμη πιο δυσπρόσιτες. Αντί-

θετα οι εσωτερικές τους πλαγιές, δηλ. αυτές που βλέπουν προς το εσωτερικό του Π, είναι ομαλές. Στα ριζά των νότιων άκρων των ράχων υπάρχουν δυο πλούσιες πηγές νερού, απ' όπου θα γινόταν η ύδρευση του οικισμού (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα ΧΙΙ).

Οι επίπεδες κορυφές των ράχων και οι εσωτερικές τους πλαγιές, δηλ. μια συνολική έκταση 200 περίπου στρεμμάτων, είναι κατάσπαρτες από άφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης (σε ορισμένα διατηρούνται ίχνη ασβεστοκονιάματος) και όστρακα όλων σχεδόν των εποχών (κλασικής, ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής). Από τα ευρήματα αυτά γίνεται φανερό ότι ο οικισμός ήταν χτισμένος σε αυτές τις πλαγιές και στις κορυφές των ράχων· ενώ τα βόρεια (οριζόντια) υψώματα επείχαν θέση φυσικής ακρόπολης, που προστάτευαν εξάλλου τον οικισμό κι από τους βοριάδες. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε την επιφανειακή έρευνά μας στα οριζόντια υψώματα για να εξακριβώσουμε αν υπάρχουν λείψανα οχύρωσης.

46. Ο ρ ο π έ δ ι ο (Βηλιά)

Ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα με προέλευση την κτηματική περιοχή του Οροπεδίου προσφέρουν ικανές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου οικισμού· δυστυχώς όμως τη θέση του δεν καταφέραμε να την εντοπίσουμε. Τα ευρήματα είναι: α) ρωμαϊκό ενεπίγραφο ανάγλυφο που βρέθηκε κοντά στο χωριό αυτό (συγκεκριμένα στην αριστερή όχθη ενός ρέματος που περνάει πλάι από το χωριό) και το οποίο φυλάγεται σήμερα στο Γυμνάσιο Γρεβενών⁷⁹. β) κιβωτιόσχημοι τάφοι που αποκαλύφθηκαν κατά καιρούς σε διάφορες τοποθεσίες ("Παλιοβέλια", "Παλιομανάστηρο" κλπ.), οι οποίοι φανερώνουν ανθρώπινη παρουσία κατά την αρχαιότητα.

47. Π α λ α ι ό κ α σ τ ρ ο⁸⁰

Η ύπαρξη αρχαίου οχυρωμένου οικισμού σε απόσταση περίπου 500 μ. ΝΑ από το χωριό Παλαιόκαστρο, είναι γνωστή από παλιά ακόμη, χωρίς όμως ο οικισμός να έχει μελετηθεί⁸¹. Ο οικισμός ήταν χτισμένος στον ψηλό και απόκρημνο λόφο "Γλα", που αποτελεί ένα από τα τε-

λευταία προβούνια του Βούρινου· έχει σχήμα ατρακτοειδές και υψώνεται ανάμεσα σε δυο ρέματα ("λάκκος Προφήτη Ηλία" και "λάκκος Ντραγκός"), τα οποία λίγο πιο κάτω από το δυτικό άκρο του συμβάλουν και σχηματίζουν ένα μεγαλύτερο ρέμα ("λάκκος Δαφνερού"), παραπόταμο του Αλιάκμονα. Η νότια πλαγιά του λόφου είναι πολύ απόκρημνη και εντελώς απρόσιτη· σχετικά πιο προσιτή είναι η βόρεια πλαγιά του, απ' όπου και σήμερα είναι δυνατή η πρόσβαση στην κορυφή του· στα ριζά της πλαγιάς αυτής υπάρχουν πηγές νερού. Στο ανατολικό του άκρο ο "Γλας" απολήγει σ' έναν αυχένα, ο οποίος σαν φυσική γέφυρα τον συνδέει μ' έναν άλλο, πολύ μικρότερο, κωνικό λόφο, που επέχει θέση φυσικής ακρόπολης. Πέρα από τον τελευταίο λόφο ορθώνεται επιβλητικά ο ορεινός όγκος του Βούρινου.

Την κορυφή του "Γλα", όπου ήταν χτισμένος ο αρχαίος οικισμός, την έζωνε ένα τείχος από ντόπιες ακατέργαστες πέτρες (ξερολιθιά), που σώζεται ερειπωμένο σε όλη σχεδόν την περίμετρό του· σε μερικά μάλιστα σημεία διακρίνονται και θεμέλια τετράγωνων πύργων. Το τείχος διακόπτεται μόνο στα σημεία εκείνα, όπου τα βράχια σχηματίζουν ένα πραγματικό φυσικό τείχος. Στη νότια απόκρημνη πλαγιά του "Γλα" το τείχος δε βρίσκεται προς την κορυφή αλλά πολύ πιο κάτω, σχεδόν προς τα ριζά, όπου περικλείει κι ένα πλάτωμα, που θα πρέπει να χρησίμευε ως καταφύγιο για τα ζώα.

Στο ανατολικό άκρο του "Γλα" ο εκεί βράχος έχει διαμορφωθεί με επιμελημένο λάξευμα σε φυσικό πύργο, που ελέγχει το πέρασμα προς τον αυχένα κι από κει στο μικρότερο κωνικό λόφο, ο οποίος φαίνεται πως αποτελούσε τελευταίο καταφύγιο για τους κατοίκους του οικισμού σε περίπτωση κατάληψής του από τον εχθρό. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε την επιφανειακή έρευνα στο λόφο της "ακρόπολης" για να διαπιστώσουμε την ύπαρξη τείχους. Ενδέχεται όμως να μην υπήρχε τείχος, εφόσον ο αυχένος προστατευόταν από το φυσικό πύργο· εξάλλου από το λόφο της "ακρόπολης" μπορούσαν, σε περίπτωση ανάγκης, να βρουν οι κάτοικοι του οικισμού έσχατο καταφύγιο στο κοντινό βουνό Βούρινο.

Εκτός από το τείχος, η έρευνά μας δεν αποκόμισε κανένα άλλο ενδεικτικό εύρημα για τη χρονολόγηση του οικισμού. Ωστόσο, με βάση

θετα οι εσωτερικές τους πλαγιές, δηλ. αυτές που βλέπουν προς το εσωτερικό του Π, είναι ομαλές. Στα ριζά των νότιων άκρων των ράχων υπάρχουν δυο πλούσιες πηγές νερού, απ' όπου θα γινόταν η ύδρευση του οικισμού (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα ΧΙΙ).

Οι επίπεδες κορυφές των ράχων και οι εσωτερικές τους πλαγιές, δηλ. μια συνολική έκταση 200 περίπου στρεμμάτων, είναι κατάσπαρτες από άφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης (σε ορισμένα διατηρούνται ίχνη ασβεστοκονιάματος) και όστρακα όλων σχεδόν των εποχών (κλασικής, ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής). Από τα ευρήματα αυτά γίνεται φανερό ότι ο οικισμός ήταν χτισμένος σε αυτές τις πλαγιές και στις κορυφές των ράχων· ενώ τα βόρεια (οριζόντια) υψώματα επείχαν θέση φυσικής ακρόπολης, που προστάτευαν εξάλλου τον οικισμό κι από τους βοριάδες. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε την επιφανειακή έρευνά μας στα οριζόντια υψώματα για να εξακριβώσουμε αν υπάρχουν λείψανα οχύρωσης.

46. Ο ρ ο π έ δ ι ο (Βηλιά)

Ορισμένα αρχαιολογικά ευρήματα με προέλευση την κτηματική περιοχή του Οροπεδίου προσφέρουν ικανές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου οικισμού· δυστυχώς όμως τη θέση του δεν καταφέραμε να την εντοπίσουμε. Τα ευρήματα είναι: α) ρωμαϊκό ενεπίγραφο ανάγλυφο που βρέθηκε κοντά στο χωριό αυτό (συγκεκριμένα στην αριστερή όχθη ενός ρέματος που περνάει πλάι από το χωριό) και το οποίο φυλάγεται σήμερα στο Γυμνάσιο Γρεβενών⁷⁹. β) κιβωτιόσχημοι τάφοι που αποκαλύφθηκαν κατά καιρούς σε διάφορες τοποθεσίες ("Παλιοβέλια", "Παλιομανάστηρο" κλπ.), οι οποίοι φανερώνουν ανθρώπινη παρουσία κατά την αρχαιότητα.

47. Πα λ α ι ό κ α σ τ ρ ο⁸⁰

Η ύπαρξη αρχαίου οχυρωμένου οικισμού σε απόσταση περίπου 500 μ. ΝΑ από το χωριό Παλαιόκαστρο, είναι γνωστή από παλιά ακόμη, χωρίς όμως ο οικισμός να έχει μελετηθεί⁸¹. Ο οικισμός ήταν χτισμένος στον ψηλό και απόκρημνο λόφο "Γλα", που αποτελεί ένα από τα τε-

λευταία προβούνια του Βούρινου· έχει σχήμα ατρακτοειδές και υψώνεται ανάμεσα σε δυο ρέματα ("λάκκος Προφήτη Ηλία" και "λάκκος Ντραγκός"), τα οποία λίγο πιο κάτω από το δυτικό άκρο του συμβάλλουν και σχηματίζουν ένα μεγαλύτερο ρέμα ("λάκκος Δαφνερού"), παραπόταμο του Αλιάκμονα. Η νότια πλαγιά του λόφου είναι πολύ απόκρημνη και εντελώς απρόσιτη· σχετικά πιο προσιτή είναι η βόρεια πλαγιά του, απ' όπου και σήμερα είναι δυνατή η πρόσβαση στην κορυφή του· στα ριζά της πλαγιάς αυτής υπάρχουν πηγές νερού. Στο ανατολικό του άκρο ο "Γλας" απολήγει σ' έναν αυχένα, ο οποίος σαν φυσική γέφυρα τον συνδέει μ' έναν άλλο, πολύ μικρότερο, κωνικό λόφο, που επέχει θέση φυσικής ακρόπολης. Πέρα από τον τελευταίο λόφο ορθώνεται επιβλητικά ο ορεινός όγκος του Βούρινου.

Την κορυφή του "Γλα", όπου ήταν χτισμένος ο αρχαίος οικισμός, την έζωνε ένα τείχος από ντόπιες ακατέργαστες πέτρες (ξερολιθιά), που σώζεται ερειπωμένο σε όλη σχεδόν την περίμετρό του· σε μερικά μάλιστα σημεία διακρίνονται και θεμέλια τετράγωνων πύργων. Το τείχος διακόπτεται μόνο στα σημεία εκείνα, όπου τα βράχια σχηματίζουν ένα πραγματικό φυσικό τείχος. Στη νότια απόκρημνη πλαγιά του "Γλα" το τείχος δε βρίσκεται προς την κορυφή αλλά πολύ πιο κάτω, σχεδόν προς τα ριζά, όπου περικλείει κι ένα πλάτωμα, που θα πρέπει να χρησίμευε ως καταφύγιο για τα ζώα.

Στο ανατολικό άκρο του "Γλα" ο εκεί βράχος έχει διαμορφωθεί με επιμελημένο λάξευμα σε φυσικό πύργο, που ελέγχει το πέρασμα προς τον αυχένα κι από κει στο μικρότερο κωνικό λόφο, ο οποίος φαίνεται πως αποτελούσε τελευταίο καταφύγιο για τους κατοίκους του οικισμού σε περίπτωση κατάληψής του από τον εχθρό. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε την επιφανειακή έρευνα στο λόφο της "ακρόπολης" για να διαπιστώσουμε την ύπαρξη τείχους. Ενδέχεται όμως να μην υπήρχε τείχος, εφόσον ο αυχένος προστατευόταν από το φυσικό πύργο· εξάλλου από το λόφο της "ακρόπολης" μπορούσαν, σε περίπτωση ανάγκης, να βρουν οι κάτοικοι του οικισμού έσχατο καταφύγιο στο κοντινό βουνό Βούρινο.

Εκτός από το τείχος, η έρευνά μας δεν αποκόμισε κανένα άλλο ενδεικτικό εύρημα για τη χρονολόγηση του οικισμού. Ωστόσο, με βάση

τρία ενεπίγραφα ανάγλυφα ρωμαϊκής εποχής, που είχαν βρεθεί εδώ παλιότερα⁸², οδηγείται κανείς στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ο οικισμός κατοικούνταν κατά τη ρωμαϊκή εποχή· ενώ η τειχοδομία (ξερολιθιά) και η ανεύρεση δυο χάλκινων αιχμών από βέλη⁸³ ανάγουν την ίδρυση του οχυρωμένου αυτού οικισμού - φρουρίου σε πολύ πρωιμότερη εποχή· είναι φανερό ότι την ίδρυσή του την είχαν επιβάλει στρατηγικοί λόγοι, γιατί από το "Γλα" ελέγχει κανείς οπτικά όλη την κοιλάδα του Αλιάκμονα ως κάτω στο χωριό Κέντρο (Βέντζια). Τέλος, αξιολογημένο είναι ότι και τα τρία ανάγλυφα, που βρέθηκαν στο "Γλα", είναι αναθηματικά (το ένα στον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη, το δεύτερο στην 'Αρτεμη Μα και το τρίτο στον Απόλλωνα)· επομένως μπορούν να χρησιμεύσουν ως ένδειξη για την ύπαρξη εδώ ιερού των θεοτήτων αυτών. Η ακριβής όμως θέση του ιερού μόνο με ανασκαφική έρευνα θα μπορούσε να προσδιοριστεί.

48. Παλιουριά (Ζημνιάτσι) (;)

Υπάρχουν ενδείξεις για αρχαία κατοίκηση άγνωστης οικιστικής βαθμίδας στο λόφο "Άγιος Γεώργιος", που αποτελεί ένα από τα τελευταία δυτικά προβούνια της Βουνάσας και βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα νότια από το σημ. χωριό Παλιουριά. Συγκεκριμένα στα ριζά του λόφου, στη θέση "Μπιτέρνα", είχε αποκαλυφθεί, πριν από μερικά χρόνια, θολωτός τάφος κατασκευασμένος με πωρόπλινθους και σχιστολιθικές πλάκες. Επίσης, στην περιοχή της "Μπιτέρνας", δηλ. σε μια πολύ μικρή έκταση, βρήκαμε ελάχιστα θραύσματα από ρωμαϊκές και βυζαντινές κεραμίδες στέγης. Αντίθετα υπάρχουν σε όλη την πλαγιά του λόφου του "Αγίου Γεωργίου" πολυάριθμα τουρκικά κεραμίδια και θεμέλια σπιτιών από κάποιο χωριό που υπήρχε εδώ στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

49. Περιβόλι

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού μαρτυρείται στο ύψωμα "Παλαιονοστάσιο", πάλι ακριβώς στη δεξιά όχθη του Αώου ποταμού, που ορίζεται εδώ τα σύνορα Μακεδονίας - Ηπείρου (βλ. χάρτη ΧΙΙΙ). Στο ύψωμα

είχαν βρεθεί, κατά τις εργασίες διάνοιξης δρόμου, σιδερένιο ξίφος, σιδερένιες αιχμές από δόρατα κι ένας χάλκινος λέβητας με ζωομορφές λαβές, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή και κλασική εποχή⁸⁴. Προς την κορυφή πάλι του υψώματος σώζονται θεμέλια χτισμάτων, ενώ στη νότια πλαγιά του υπάρχουν διάσπαρτα κομμάτια από κεραμίδες στέγης και όστρακα των ελληνιστικών, των πρώιμων και όψιμων ρωμαϊκών χρόνων⁸⁵.

Η ίδρυση αρχαίου οικισμού στην απομονωμένη και ορεινή αυτή θέση θα πρέπει να απέβλεπε στην εκμετάλλευση αρχαίων μεταλλείων, που για την ύπαρξή τους έχουμε αρκετές ενδείξεις. Συγκεκριμένα ΝΑ από το χωριό Περιβόλι υπήρχαν μεταλλεία μολύβδου, τα οποία, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, λειτουργούσαν από την εποχή του Μ. Αλεξάνδρου. Πράγματι, κατά τις μεταλλευτικές έρευνες και εργασίες που είχαν γίνει εκεί πριν από λίγα χρόνια, διαπιστώθηκαν ίχνη αρχαίων μεταλλευτικών εργασιών. Εξάλλου, ακόμη παλιότερα ο Κεραμόπουλος είχε συγκεντρώσει πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαίων μεταλλείων και έργων εξόρυξης μετάλλου κοντά στο Περιβόλι⁸⁶.

50-51. Πηγαδίτσα

Στην κτηματική περιοχή του χωριού αυτού έχουν επισημανθεί ίχνη δυο αρχαίων οικισμών στις τοποθεσίες "Κάστρο" και "Παναγία". "Κάστρο". Στο λόφο αυτό, που υψώνεται δυτικά της Πηγαδίτσας και ακριβώς πάνω από το Βενέτικο ποταμό, ο Παππαδάκης είχε εντοπίσει ίχνη αρχαίου οικισμού των ρωμαϊκών (ή και αρχαιότερων) χρόνων· αναφέρει την ανεύρεση εκεί μελαμβωτών οστράκων και χάλκινων αγαλματιών. Δυστυχώς δεν καταφέραμε να επισκεφτούμε τη θέση "Κάστρο". ωστόσο δεν υπάρχει λόγος να αμφισβητήσει κανείς τα λιγιστά στοιχεία που απέφερε η έρευνα του Παππαδάκη.

"Παναγία". Στο τραπεζοειδές ύψωμα "Παναγία", περίπου 500 μ. βόρεια (προς ΒΔ) της Πηγαδίτσας και σε απόσταση δυο μόνο χιλιομέτρων από το Βενέτικο ποταμό, εντοπίσαμε τη θέση μικρού αρχαίου οικισμού. Συγκεκριμένα στην επίπεδη κορυφή του υψώματος (έκτασης 10 περίπου στρεμμάτων), όπου και το σημερινό νεκροταφείο

της Πηγαδίτσας, βρήκαμε ασβεστόχτιστα θεμέλια ρωμαϊκού χτίσματος, μαρμάρινα κιονόκρανα (το ένα από αυτά δωρικό) και πωρόπλινθους, που ανήκαν σε κάποιο αρχαίο δημόσιο κτήριο (ίσως ναό;). Στη θέση του φαίνεται πως είχε οικοδομηθεί βυζαντινή εκκλησία, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί η ανεύρεση τριών μαρμάρινων αρράβδωτων κιόνων. Μέσα στο νεκροταφείο πάλι είδαμε ακέραίες κεραμίδες στέγης (πάχους 3-4 εκ. και διαστάσεων 30 x 40 εκατ.), που ήρθαν στην επιφάνεια κατά τη διάνοιξη σύγχρονων τάφων. Θραύσματα από παρόμοιες κεραμίδες υπάρχουν εξάλλου διάσπαρτα σε όλη την κορυφή σε ορισμένα μάλιστα από αυτά διατηρούνται και ίχνη ασβεστοκονιάματος.

52-53. Πολύδεντρο (Σπάτα)

Στην αγροτική περιοχή του χωριού αυτού έχουμε επισημάνει λείψανα αρχαίου οικισμού και κάστρου, που σώζονται αντίστοιχα στις τοποθεσίες "Παναγιά" και "Παλιομανάστηρο".

"Παναγιά". Την ονομασία αυτή φέρουν τρεις χαμηλές ράχες που βρίσκονται περίπου 1-2 χλμ. ΒΔ του χωριού Πολύδεντρο και σε απόσταση 5 περίπου χλμ. από τον ποταμό Αλιάκμονα. Οι ράχες έχουν κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ στο νοτιοανατολικό άκρο της μεσαίας ράχης υπάρχει σήμερα ξωκλήσι του "Αγίου Δημητρίου" κι από τα ριζά της βορειότερης περνάει ένα ρέμα. Όπως δείχνουν τα επιφανειακά ευρήματα, ο αρχαίος οικισμός ήταν ατείχιστος και τα σπίτια του εκτείνονταν και στις τρεις ράχες.

Στις ράχες αυτές - σε μια έκταση 150 περίπου στρεμμάτων - βρίσκει κανείς πολυάριθμα θραύσματα από κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων (ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής). Στη νοτιότερη πάλι ράχη είναι ορατά τα θεμέλια δημόσιου κτηρίου - πιθανώς ναού, που ήρθαν στο φως με λαθρανασκαφή. Σε όλο το χώρο γύρω από το κτήριο υπάρχουν πολλές δουλεμένες πέτρες, πωρόπλινθοι και αρχιτεκτονικά μέλη (μαρμάρινο επιστύλιο και γείσωμα ναού). Τέλος, κοντά στο ξωκλήσι του "Αγίου Δημητρίου" είχαν βρεθεί παλιότερα νομίσματα του Μ. Αλέξανδρου.

"Παλιομανάστηρο". Είναι ένας ψηλός, πολύ απόκρημνος και βραχώδης λόφος κωνικού σχήματος, που υψώνεται πάλι ακριβώς στη

δεξιά (παλιά) όχθη του Αλιάκμονα ποταμού και σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων ανατολικά από το σημ. χωριό Πολύδεντρο. Ο λόφος είναι από τη φύση του πολύ οχυρός και κατέχει εξαιρετικά στρατηγική θέση. Από την κορυφή του ελέγχει κανείς οπτικά όλη τη γύρω περιοχή σε μια ακτίνα πολλών χιλιομέτρων. Φαίνονται καθαρά η Σιάτιστα, η Εράτυνα, το Μικρόκαστρο, το Παλιόκαστρο, καθώς και ο δρόμος Γρεβενών - Κοζάνης.

Στην κορυφή του λόφου, που έχει εμβαδό γύρω στα 25 στρέμματα, υπάρχουν πολλά θραύσματα από κεραμίδες όλων των εποχών (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή), που μαρτυρούν την ύπαρξη μικρού αρχαίου οικισμού με εντυπωσιακή διάρκεια ζωής. Η μικρή έκταση της κορυφής του λόφου, η στρατηγική του θέση, καθώς και το γεγονός ότι η γύρω περιοχή είναι ορεινή κι εντελώς άγονη, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για στρατιωτική εγκατάσταση (κάστρο, φρούριο;). Το κάστρο αυτό έλεγχε ένα σημαντικό σταυροδρόμι αρχαίων δρόμων: τον αρχαίο δρόμο Γρεβενών - Κοζάνης και το δρόμο Καστοριάς - Κοζάνης.

54. Πολυνέρι (Βοδεντσικό)

Η θέση αξιόλογου αρχαίου οικισμού έχει εντοπιστεί από παλιά⁸⁷ σε μια λοφοσειρά, που εκτείνεται περίπου 1,5 χλμ. ΒΔ του χωριού Πολυνέρι. Η λοφοσειρά έχει προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και οι δυο κυριότεροι λόφοι της είναι γνωστοί στους χωρικούς με τις ονομασίες "Πάλνα" και "'Όμορφη ράχη". Στο βορειοανατολικό της άκρο η λοφοσειρά απολήγει σ' ένα πολύ ψηλό, βραχώδες και κωνικό ύψωμα, γνωστό με το όνομα "Καστρί", που προβάλλει σα φυσική ακρόπολη. Από το "Καστρί" (υψόμετρο περίπου 1300 μ.) ασκεί κανείς εξαιρετικό οπτικό έλεγχο τριγύρω σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων. Οι πλαγιές του είναι απόκρημνες και δυσπρόσιτες, ιδιαίτερα μάλιστα η βόρεια, που είναι από τα ριζά της περνάει ένας παραπόταμος του Βενέτικου ποταμού. Εξαίρεση αποτελεί η νοτιοδυτική μόνο πλαγιά του, που είναι σχετικά πιο ευπρόσιτη. Φαίνεται πως από αυτή γινόταν η πρόσβαση και κατά την αρχαιότητα. Στην τελευταία πλαγιά αξιοσημείωτη είναι η ύπαρξη δυο τεχνητών πλατωμάτων.

Στην ανατολική πλαγιά της "Πάλνας" και της "Όμορφης ράχης", όπου θα ήταν χτισμένος ο οικισμός, είναι σήμερα ορατά σε αρκετή έκταση, πέτρινα θεμέλια χτισμάτων και θραύσματα κεραμίδων στέγης ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Στο βορειοανατολικό πάλι άκρο της "Όμορφης ράχης" υπάρχει ξωκλήσι των "Αγίων Θεοδώρων", χτισμένο πάνω στα ερείπια αρχαίου ναού (διαστάσεων 4,5x4,5 μ.), του οποίου τα θεμέλια (από δουλεμένους τιτανόλιθους) σώζονται μέχρι σήμερα: όλο το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για το χτίσιμο των "Αγίων Θεοδώρων" προερχόταν από τον ερειπωμένο αρχαίο ναό.

Όπως φανερώνουν τα σωζόμενα τμήματα κυκλώπειου τείχους, στο "Καστρί" βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Επειδή ο λόφος είναι βραχώδης, οι αρχαίοι εκμεταλλεύτηκαν τα βράχια του και με κατάλληλο λάξευμα τα διαμόρφωσαν, όπου ήταν δυνατό, σε φυσικό τείχος: στα σημεία πάλι που δεν ήταν δυνατό να γίνει αυτό, είχαν κατασκευάσει τείχος από ογκώδεις τιτανόλιθους για να καλύψουν τα διάκενα. Στα βράχια της βόρειας πλευράς διακρίνεται λαξευμένος ένας πύργος, καθώς και μια πύλη. Μέσα στον περίβολο του τείχους υπάρχει ένα τεχνητό πλάτωμα (έκτασης 4-5 στρεμμάτων), όπου μια δοκιμαστική ανασκαφή είχε αποκαλύψει παλιότερα συγκρότημα κτηρίων⁸⁸, τα οποία, αν κρίνουμε από τις μεγάλες διαστάσεις τους, θα πρέπει να ήταν δημόσια. Με την ίδια ανασκαφή είχαν έρθει επίσης στο φως κεραμίδες στέγης, όστρακα διαφόρων αγγείων - ανάμεσά τους και μελαμβαφή -, σιδερένιες αιχμές από δόρατα κ.ά.⁸⁹

55. Πόρος (Γκουστάμ)

Σε μια ράχη, που βρίσκεται περίπου 500 μ. δυτικά από τα τελευταία σπίτια του Πόρου, έχουμε επισημάνει αρχαία λείψανα, που προθέτουν την ύπαρξη οικισμού. Ο οικισμός, που άκμασε στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια, ήταν χτισμένος στην κορυφή της ράχης αυτής, και στη βόρεια απόληξή της υπάρχει ένα κωνικό ύψωμα. Την ύπαρξη του οικισμού μαρτυρούν όστρακα ρωμαϊκών και βυζαντινών αγγείων, καθώς και πολυάριθμες πελεκημένες πέτρες από οικοδομήματα, που παρατηρούνται σε μια έκταση 20 περίπου στρεμμάτων. Ο οικισμός βρισκόταν πολύ κοντά στον Αλιάκμονα (σε απόσταση μόλις 700-800 μ.) και

συγκεκριμένα στο σημείο της συμβολής του με το Γρεβενιώτικο ποτάμι. Επίσης, απείχε ενάμιση μόνο χλμ. από τη γέφυρα του Αλιάκμονα, που στη θέση της ή κοντά της φαίνεται πως υπήρχε κάποια αρχαία γέφυρα, από την οποία περνούσε ο αρχαίος δρόμος που οδηγούσε από τα Γρεβενά στην Αιανή (Κοζάνης).

56. Πυλωροί

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου κάστρου στο λόφο "Παλαιόκαστρο", περίπου δυο χιλιόμετρα ΒΔ του χωριού Πυλωροί. Ο λόφος είναι βραχώδης και απρόσιτος από όλες σχεδόν τις πλαγιές του (εκτός από τη δυτική) και αποτελεί το τελευταίο προς νότο προβούλι του Κισσάβου. Στα άκρα της κορυφής του διακρίνονται μερικά ίχνη τείχους (ξερολιθιά), καθώς και βράχοι που μοιάζουν με φυσικό τείχος. Δυστυχώς δεν καταφέραμε να βρούμε παρά ελάχιστα όστρακα από χονδροειδή αβαφή αγγεία υστερορωμαϊκών χρόνων, καθώς και μερικά βυζαντινά. Είναι φανερό ότι την ίδρυση του κάστρου επέβαλαν στρατηγικοί λόγοι, γιατί από αυτό μπορούσε κανείς να ελέγχει τον αρχαίο δρόμο Γρεβενών - Αιανής, ο οποίος υποχρεωτικά περνούσε από δω. Εξάλλου ενδεικτικό για την ύπαρξη κάστρου είναι και το τοπωνύμιο "Παλαιόκαστρο", καθώς και το όνομα του κοντινού χωριού "Πυλωροί", που διασώθηκε από τα χρόνια της τουρκοκρατίας, διατηρώντας ίσως την ανάμνηση παρόμοιου αρχαίου τοπωνυμίου.

57-59. Σειρήνι (Μεγάλο)

Στην κτηματική περιοχή του χωριού μαρτυρείται η ύπαρξη δυο αρχαίων οικισμών, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία και τρίτης θέσεως "Παπαδιές", "Λειψοκούκι" και "Αγ. Δημήτριος". "Παπαδιές", "Λειψοκούκι" και "Αγ. Δημήτριος". Είναι μια μακρόστενη ράχη με κατεύθυνση από ΒΔ προς τα ΝΑ, που βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. ΒΔ του χωριού Μεγάλο Σειρήνι. Στο βορειοδυτικό της άκρο η ράχη απολήγει σ' ένα μεγάλο κωνικό ύψωμα, όπου σήμερα το ξωκλήσι της "Αγίας Τριάδας". Από το νοτιοανατολικό της άκρο, όπου σήμερα το νεκροταφείο του χωριού, διέρχεται ο κοινοτικός δρόμος Σειρηνίου - Αμυγδαλιών.

Στην κορυφή της ράχης υπάρχει ένας χτιστός (από πέτρες και οπτόπλινθους) καμαροσκεπής τάφος (ρωμαϊκός), που στην είσοδό του είναι εντοιχισμένες μεγάλες μαρμαρίνες πλάκες από κάποιο αρχαιότερο (ελληνιστικό;) κτήριο (ναός;). Πλάι στον τάφο κείτονται σκόρπιοι πωρόπλινθοι και κομμάτια από οπτόπλινθους. Σε όλη την κορυφή της ράχης, καθώς και στο ύψωμα "Αγία Τριάδα", δηλ. σε μια συνολική έκταση 30-40 στρεμμάτων, παρατηρούνται πολυάριθμα θραύσματα από κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ επίσης αλκμές από δόρατα, χάλκινο κράνος και νομίσματα (οι χωρικοί μου έδειξαν ένα νόμισμα του Σεπτίμιου Σεβήρου). Ασφαλείς ενδείξεις για το νεκροταφείο του οικισμού δεν υπάρχουν· ωστόσο από την αποκάλυψη συστάδας κιβωτιόσχημων τάφων, κατασκευασμένων με πέτρινες πλάκες, στο σημερινό νεκροταφείο του χωριού προκύπτει ότι στην ίδια θέση θα πρέπει να αναζητηθεί και το αρχαίο νεκροταφείο.

Περίπου δυο χιλιόμετρα βόρεια από το Μεγάλο Σειρήνι και τρία χιλιόμετρα ΒΑ από τις "Παπαδιές" βρίσκεται ένα μικρό τραπεζοειδές ύψωμα, που στην κορυφή του σώζονται θεμέλια από κτήριο και γύρω από αυτά σωροί από λιθόπλινθους, καθώς και όστρακα ρωμαϊκών αγγείων. Αν και λείπουν τα ανασκαφικά δεδομένα και πορίσματα, που θα διαφώτιζαν τη μορφή και το χαρακτήρα του κτηρίου, φαίνεται ωστόσο πολύ πιθανό ότι είχαμε εδώ ένα αρχαίο αγροτικό ιερό άγνωστης θεότητας, που ανήκε στον παραπάνω αρχαίο οικισμό.

"Λειψοκούκι". Πρόκειται για μια ράχη, που βρίσκεται περίπου 3-4 χλμ. δυτικά από το Μεγάλο Σειρήνι και κοντά στα σύνορα της κτηματικής περιοχής του μ'εκείνη του Συνδένδρου. Προς το βόρειο άκρο της η ράχη πλαταίνει και απολήγει σ'ένα κωνικό ύψωμα, που δεσπόζει σαν φυσική ακρόπολη. Από το νότιο άκρο της, όπου το σημερινό ξωκλήσι της "Παναγίας", περνάει το ρέμα "Λειψοκούκι", σμύνη με την αρχαιολογική θέση.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ράχης - σε μια έκταση 40 περίπου στρεμμάτων - υπάρχουν κομμάτια από κεραμίδες και όστρακα ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής. Στο ξωκλήσι πάλι της "Παναγίας" βλέπει κανείς είτε εντοιχισμένα είτε σκόρπια ολόγυρα πολλά αρχιτε-

κτονικά μέλη (κίονες, επιστύλια, πωρόπλινθους, μαρμαρόπλινθους), που ανήκουν σε ρωμαϊκά και βυζαντινά κτήρια· ενώ στη στέγη του ξωκλησιού έχουν χρησιμοποιηθεί ρωμαϊκές και βυζαντινές κεραμίδες (στρωτήρες).

"Α γ. Δημήτριος". Από επιτύμβιο επίγραμμα, χρονολογούμενο γύρω στα 200 μ.Χ., που βρέθηκε στο λόφο του "Αγ. Δημητρίου", ο Παπαδάκης είχε διατυπώσει την υπόθεση ότι ο λόφος κατοικήθηκε κατά την αρχαιότητα⁹⁰. Ο λόφος αυτός, που έχει τραπεζοειδές σχήμα, βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα ΝΔ του χωριού Μεγάλο Σειρήνι και κοντά στα σύνορα της κτηματικής περιοχής του μ'εκείνη του χωριού Κυρακαλή. Σήμερα είναι πευκόφυτος και έχει πυκνή βλάστηση από θάμνους, η οποία δεν επιτρέπει επισταμένη επιφανειακή έρευνα για τη συγκέντρωση νέων στοιχείων που θα συμπλήρωναν τις γνώσεις μας γύρω από τον οικισμό αυτόν.

60. Σ ι τ α ρ ά ς (Σίτοβο)

Ίχνη αρχαίου οικισμού έχουμε επισημάνει στο ύψωμα "Αγία Κυριακή", που βρίσκεται περίπου ένα χιλιόμετρο ΝΔ του χωριού Σιταράς και σε απόσταση 800 μ. περίπου από το Βελονοπόταμο (ποτάμι που κατεβαίνει από το Βελόνι Κρανιάς). Στην κορυφή του υψώματος, κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση του εκεί ξωκλησιού του "Αγίου Νικολάου", αποκαλύφθηκαν πολλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με πέτρινες πλάκες. Στη δυτική πάλι πλαγιά του υψώματος υπάρχει εικονοστάσι της "Αγίας Κυριακής", χτισμένο με πωρόπλινθους από αρχαίο κτήριο (ιερό;). Τέλος, στην κορυφή του υψώματος και στη δυτική πλαγιά του παρατηρούνται σκόρπια κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

61. Σ π ή λ α ι ο

Στη θέση του σημερινού χωριού υπήρχε σημαντικός τειχισμένος αρχαίος οικισμός, γνωστός στη βιβλιογραφία. Ο οικισμός, που παρουσιάζει εξαιρετικά μεγάλη διάρκεια ζωής (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή), ήταν χτισμένος πάνω σε μια ψηλή και βραχώδη κο-

ρυφογραμμή (υψόμετρο 1000-1200 μ.), που υψώνεται απότομα μέσα στο φυσικό υδάτινο δέλτα που σχηματίζεται με τη συμβολή των ποταμών Βελονιά και Βενέτικου (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα ΧΙΥ).

Ο οικιστικός χώρος μοιάζει με απέραντο φυσικό φρούριο, καθώς στις τρεις πλευρές του προστατεύεται από πανύψηλους και απόκρημνους βράχους, οι οποίοι σχηματίζουν ένα φυσικό απρόσβλητο τείχος, ενώ η βορειοδυτική του πλευρά, που ήταν σχετικά προσιτή, προστατεύεται από ασβεστόχτιστο πέτρινο τείχος, που μερικά τμήματά του με υπολείμματα πύργων σώθηκαν μέχρι σήμερα. Ακόμη και τώρα στο φυσικό αυτό φρούριο εισέρχεται κανείς υποχρεωτικά μόνο από μια φυσική πύλη ("Πόρτες" όπως λέγεται από τους χωρικούς), διαμορφωμένη με το κατάλληλο λάξευμα των βράχων στη βορειοανατολική πλευρά του. Από την κεντρική αυτή πύλη, που κοντά της βρίσκεται σήμερα το μοναστήρι της "Παναγιάς", κι ως την πλατεία του σημερινού χωριού φαίνεται πως εκτεινόταν το νεκροταφείο του αρχαίου οικισμού, γιατί στο χώρο αυτό έχουν βρεθεί κατά καιρούς τάφοι (κιβωτιόσχημοι και καμαροσκεπείς) και ταφικά πιθάρια, που χρονολογούνται στη μυκηναϊκή, ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή⁹¹.

Στο βόρειο άκρο του φυσικού αυτού φρουρίου υψώνεται η βουνοκορυφή "Κούλια", όπου βρισκόταν η οχυρή ακρόπολη του οικισμού. Σώθηκαν πολλά τμήματα από το τείχος της ακρόπολης, το οποίο είναι ασβεστόχτιστο. Μέσα στον περίβολό του, που έχει ορθογώνιο σχήμα, βρέθηκαν θεμέλια από χτίσματα αδιάνγνωστου χαρακτήρα, καθώς και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων⁹².

Τέλος, ερείπια από ασβεστόχτιστους τοίχους και θεμέλια χτισμάτων άγνωστης μορφής παρατηρούνται επίσης και σε διάφορες άλλες τοποθεσίες, έξω από τον οικιστικό χώρο, όπως π.χ. στη "Μεγάλη Πέτρα", στον "Ρωμιού Σαράι", στον "Καρέτσο", στο "Μακροστίβι"⁹³ κ.λ.π. Πρόκειται για αρχαίες εγκαταστάσεις άγνωστου μεγέθους και χαρακτήρα.

62. Σύνδενο (Τριβένι)

Κοντά στο χωριό αυτό είχε ακμάσει σημαντικός αρχαίος οικισμός, που τη θέση του επισήμανε από παλιά ο Κεραμόπουλλος⁹⁴. Ο οικισμός ήταν χτισμένος στο λόφο "Σβατός", περίπου 1,5 χλμ. ανατολικά από το Σύνδενο και σε απόσταση 2,5 χλμ. από το "Λειψοκούκι" (Μεγάλου Σειρηνίου). Ο λόφος έχει τραπεζοειδές σχήμα και στο ανατολικό του άκρο απολήγει σ' ένα κωνικό ύψωμα (το "Παλιόκαστρο") με επίπεδη κορυφή (έκτασης 5-6 περίπου στρεμμάτων), όπου θα ήταν χτισμένη η ακρόπολη του οικισμού. Από τη βόρεια πλαγιά του κυλάει τα νερά του το ρέμα "Λειψοκούκι" κι από τη δυτική ένα άλλο μικρότερο ρέμα που συμβάλλει (στο ΒΔ άκρο του λόφου) στο "Λειψοκούκι". Στα ριζά της ανατολικής πλαγιάς του υπάρχει πηγή νερού, που θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες ύδρευσης του οικισμού.

Στο "Σβατό" είδαμε πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Με την πρόχειρη ανασκαφή που διενήργησε παλιά ο Κεραμόπουλλος είχαν αποκαλυφτεί πέτρινα θεμέλια, λείψανα ξύλινων πηλόχριστων σπιτιών, "μεγαρικά" και αρτηνά όστρακα, χάλκινο ελληνιστικό νόμισμα (του 3ου π.χ. αι.) κ.ά.⁹⁵ Εξάλλου και πριν ακόμη από την ανασκαφή του Κεραμόπουλλου είχαν βρεθεί εδώ ενεπίγραφο ανάγλυφο ιππέα (σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή Τσοτιλίου) και αναθηματικό ενεπίγραφο ανάγλυφο αετού, αφιερωμένο στο Δία 'Υψιστο⁹⁶.

Ο Κεραμόπουλλος είχε διενεργήσει τότε και μια πρόχειρη ανασκαφή στην κορυφή του "Παλιόκαστρου", που έφερε στο φως ελληνιστικές κεραμίδες στέγης, κομμάτια από γυάλινα αγγεία, καθώς και όστρακα της κλασικής ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Υπολείμματα οχύρωσης δεν κατάφερε να εντοπίσει, γιατί λόγω της βλάστησης η έρευνα δεν ήταν εύκολη, όπως εξάλλου και σήμερα, σε όλη την επιφάνεια του "Παλιόκαστρου".

Στους λόφους γύρω από το Σύνδενο ο Κεραμόπουλλος είχε επισημάνει προϊστορικά και γεωμετρικά όστρακα, καθώς και αποσκληρωμένα χώματα με αποτυπώματα κλαδιών, που προέρχονταν από αρχαίες πυρπολημένες ξυλόπλεχτες και πηλόχριστες καλύβες ή από οχυρωτικά χαρακώματα⁹⁷. Επίσης, στη θέση "Άγιος Αθανάσιος" είχε διαπιστώσει ερείπια από αρχαίο κτήριο άγνωστου χαρακτήρα, που ήταν χτισμένο με λογάδες πέτρες και πηλό και είχε δάπεδο στρωμένο - σε ορισμένα σημεία - με μαρμαρίνες πλάκες⁹⁸.

63. Τρίκωμο (Ζάλοβο)

Στη θέση "Καλογριές", ένα περίπου χιλιόμετρο βόρεια από το σημ. χωριό Τρίκωμο, διαπιστώσαμε ίχνη αρχαίας κτηνοτροφικής εγκατάστασης. Οι "Καλογριές" είναι μια ράχη που απολήγει σ' ένα ύψωμα, όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Επιφανειακά υπάρχουν διάσπαρτα κομμάτια από κεραμίδες και όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιοχής. Ο εδώ εγκαταστημένος πληθυσμός θα πρέπει να ασχολείτο με την κτηνοτροφία και το κυνήγι, αν κρίνει κανείς από το γεγονός ότι όλη η γύρω περιοχή αποτελείται από δασωμένα, μη καλλιεργήσιμα, ραχοβούνια.

64. Φελλί (Φιλί)

Τη θέση αρχαίου οικισμού εντοπίσαμε στη ράχη "Τσάκινα", που βρίσκεται ανάμεσα στο χωριό Φελλί και στο Βενέτικο ποταμό και ακριβώς στα σύνορα των κτηματικών περιοχών Φελλίου - Ελευθεροχωρίου. Σε μια έκταση 20-25 στρεμμάτων της ράχης αυτής παρατηρούνται αποτμήματα κεραμίδων στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Στη νότια πάλι πλαγιά της ράχης, είχε βρεθεί μαρμαρίνη ναόσχημη τειροδόχος (διαστάσεων 0,30 x 0,28 μ.), χρονολογούμενη στο 2ο μ.Χ. αιώνα, που βρίσκεται σήμερα στην αρχαιολογική συλλογή του Γυμνασίου Γρεβενών".

65. Φιλιππαίοι

Λείψανα αρχαίου οικισμού έχουν διαπιστωθεί στη θέση "Καστρί", 2-3 χλμ. δυτικά από το σημ. χωριό Φιλιππαίοι. Το "Καστρί" είναι ένας ψηλός και οχυρός λόφος που υψώνεται στην αριστερή όχθη ενός παραπόταμου του Βενέτικου. Το ποτάμι αυτό καθιστά εντελώς απόσιτη τη νότια πλευρά του λόφου.

Από τα ριζά της ανατολικής πλαγιάς του, που είναι η πιο ομαλή, κι ως την κορυφή περίπου του λόφου σχηματίζονται κλιμακωτά ε-πάλληλα άνδρα, που στα άκρα τους σώζονται αναλημματικοί τοίχοι κατασκευασμένοι με λογάδες πέτρες, χωρίς συνδετική ύλη. Στα άνδρα αυτά, όπου βρίσκει κανείς όστρακα ρωμαϊκών (και υστερορωμαϊκών)

χρόνων, ήταν χτισμένα τα σπίτια του οικισμού¹⁰⁰. Προς την κορυφή του λόφου σώζονται τμήματα από τον κυκλικό περίβολο ενός τείχους, που ανήκε στην ακρόπολη του οικισμού. Το τείχος είναι κι αυτό κατασκευασμένο με παρόμοιο τρόπο αλλά έχει πολύ μεγαλύτερο πάχος από εκείνο των αναλημματικών τοίχων¹⁰¹.

β) Περιοχή σημερινού νομού Κοζάνης

1. Επαρχία Βοΐου

65-67. Αηδονοχώρι

Η επιφανειακή έρευνά μας στην κτηματική περιοχή του χωριού αυτού είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό των θέσεων δυο αρχαίων οικισμών στις τοποθεσίες "Καρακάση" και "Ντέντις".

"Καρακάση". Πρόκειται για μια χαμηλή ράχη που βρίσκεται στις παρειές του δρόμου Νεάπολης - Τσοτιλίου και σε απόσταση μόλις 300 μ. ΝΔ από το Αηδονοχώρι. Στη ράχη αυτή παρατηρούνται - σε μια συνολική έκταση 150 στρεμμάτων - πολυάριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης και όστρακα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

"Ντέντις". Είναι δυο χαμηλές ράχες, ενωμένες μεταξύ τους, που βρίσκονται περίπου δυο χιλιόμετρα βόρεια από το Αηδονοχώρι, μέσα σ' ένα υδάτινο τόξο που σχηματίζει στο σημείο εκείνο το ποτάμι Λεμπίνι. Στις ράχες, που έχουν ομαλές πλαγιές και συνολική έκταση 60-70 στρεμμάτων, υπάρχει πλήθος από θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα βυζαντινών, ρωμαϊκών, ελληνιστικών και πρωιμότερων χρόνων. Επίσης, βλέπει κανείς πολλά τεμάχια από μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια.

68. Αλιάκμων (Βρατίνι)

Ο αρχαίος οικισμός που υπήρχε πάλι στο σημερινό παραλιακό-νιο αυτό χωριό είναι από παλιά γνωστός. Ο οικισμός βρισκόταν στη θέση "Νόχτος", όπως λέγεται από τους ντόπιους η βορειοδυτική πλα-

γιά του υψώματος, όπου είναι χτισμένο το σημερινό χωριό.

Στο "Νόχτο" παρατηρούνται επιφανειακά άφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, καθώς και πελεκημένες πέτρες από διάφορα χτίσματα αδιάνγνωστου χαρακτήρα. Στην ίδια θέση είχε αποκαλυφτεί επίσης ψηφιδωτό δάπεδο που ανήκε πιθανώς σε παλαιοχριστιανική βασιλική¹⁰². Τέλος, σ' ένα σπίτι του χωριού βρέθηκε, πριν από πολλά χρόνια, μαρμάρινο κεφάλι Αφροδίτης (4ου π.Χ.αι.), το οποίο μεταφέρθηκε στην Κοζάνη¹⁰³. Το μάρμαρο και το έργο είναι αττικά και θυμίζει δουλειά του Σκόπα· ίσως να πρόκειται για αντίγραφο σκοπαδικού έργου¹⁰⁴.

69. Α ξ ι ό κ α σ τ ρ ο (Σουρδάνι)

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού κοντά στο Αξιόκαστρο μαρτυρείται από διάφορα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν κατά καιρούς στο φως. Ο οικισμός ήταν χτισμένος σ' ένα τραπεζοειδή λόφο, γνωστό με το όνομα "Κοφτερή", που βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα ΒΑ του Αξιόκαστρου, στην όχθη ενός παραπόταμου του Αλιάκμονα. Ο λόφος είναι εξαιρετικά οχυρός από τη φύση, γιατί οι τρεις πλαγιές του είναι απόκρημνες και εντελώς απρόσιτες· η πρόσβαση στην κορυφή του είναι δυνατή ακόμη και σήμερα μόνο από τη νότια πλαγιά του. Την οχυρότητά του οφείλει ο λόφος στο γεγονός ότι υψώνεται ακριβώς στο σημείο συμβολής του παραπόταμου του Αλιάκμονα μ' ένα άλλο βαθύ ρέμα, που περιβάλλουν έτσι τη βόρεια και δυτική πλαγιά του· ενώ η ανατολική πλαγιά του ορίζεται από μια ρεματιά (βλ. τοπ. σκαρίφημα ΧV).

Η επίπεδη κορυφή του λόφου είναι κατάσπαρτη από θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων βυζαντινής, ρωμαϊκής, ελληνιστικής, κλασικής και πρωιμότερης εποχής. Παλιότερα είχαν βρεθεί επίσης μακεδονικά και ρωμαϊκά νομίσματα, πολυάριθμες αγγύθες, καθώς και σιδερένιες αιχμές από δόρατα¹⁰⁵.

70. Α π ι δ έ α (Λόπες)

Στη θέση "Μπουφάρι", περίπου ένα χιλιόμετρο ανατολικά (προς ΝΑ) της Απιδέας, έχει επισημανθεί από παλιά ένας από τους σπου-

δαιότερους αρχαιολογικούς χώρους της επαρχίας Βοΐου, στον οποίο είχε διενεργήσει ανασκαφές ο Κεραμόπουλλος. Το "Μπουφάρι" είναι ένας μεγάλος τραπεζοειδής και πολύ οχυρός λόφος, που οι τρεις πλαγιές του (βόρεια, δυτική και ανατολική) είναι πολύ απόκρημνες. Από τα ριζά της βόρειας και δυτικής πλαγιάς του κυλάει τα νερά του το ποτάμι Λεμπίνι, παραπόταμος του Αλιάκμονα, κι από τα ριζά της ανατολικής πλαγιάς του ένα ρέμα που στο βορειοδυτικό άκρο του λόφου συμβάλλει στο Λεμπίνι. Τη φυσική αυτή οχύρωση του λόφου συμπλήρωνε μια τεχνητή τάφος στη νότια σχετικά ομαλή πλευρά του, από την οποία γίνεται ακόμη και σήμερα η πρόσβαση στην κορυφή του· σ' ένα σημείο διακρίνεται τμήμα (μήκους 20 μ. περίπου) της τάφρου αυτής. Η κορυφή του λόφου αποτελείται από τρία διαδοχικά κωνικά υψώματα που συνδέονται μεταξύ τους με δυο επίπεδους αυχένες. Το φρύδι των υψωμάτων αυτών το περιτρέχει ένας τοίχος, που ανήκε στα ακρινά σπίτια του οικισμού. Οι αυχένες, που χρησίμευαν πιθανώς για τη φύλαξη των ζώων, προστατεύονταν είτε από τοίχους είτε από ξύλινους φράχτες.

Στις επίπεδες κορυφές των τριών παραπάνω υψωμάτων, στις οποίες ήταν χτισμένος ο "τριπλός" αυτός οικισμός, που η μεγάλη έκταση των ερειπίων του τον κατατάσσει στην οικιστική βαθμίδα πόλης, υπάρχουν σήμερα διάσπαρτες πολλές πελεκημένες πέτρες από χτίσματα¹⁰⁶ και κεραμίδες στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων· ενώ σε αρκετά σημεία είναι εμφανή διάφορα θεμέλια (ασβεστόχτιστα ή με ξερολιθιά). Ο Κεραμόπουλλος, κατά τις προανασκαφικές και ανασκαφικές του έρευνες, είχε επισημανεί θεμέλια τοίχων, λείψανα πλινθόχτιστων σπιτιών, αγγύθες, κεραμίδες στέγης και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ψηφιδωτό δάπεδο, καθώς και νομίσματα μακεδονικά (Φιλίππου Β', Μ. Αλεξάνδρου, Πέλλας και Θεσσαλονίκης) και ρωμαϊκά (Πρόβου, αργυρό δηνάριο)¹⁰⁷. Στο δρόμο εξάλλου από το "Μπουφάρι" προς το Τσοτίλι ανέσκαψε πολλούς τάφους, οι οποίοι παρέχουν ισχυρές ενδείξεις ότι στο σημείο εκείνο θα πρέπει να αναζητηθεί η αρχαία νεκρόπολη¹⁰⁸. Τέλος, στη γειτονική περιοχή του "Μπουφαριού" ο ίδιος είχε επισημανεί αρχαία λείψανα, που μαρτυρούν την παρουσία αγροικιών¹⁰⁹. Σε παρόμοιες αγροικίες είναι

πιθανό ότι ανήκουν και τα λείψανα της αρχαιότητας (τάφοι, θεμέλια τοίχων), που διαπιστώσαμε σε μια ακτίνα 1-2 χλμ. γύρω από το "Μπουφάρι" και συγκεκριμένα στις θέσεις "Σταυρός", "Κρυοπήγαδο", "Λεβί-νια", "Αγ. Θεόδωρος" και "Αρσάλια" (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα XVI).

71. Α σ π ρ ο ύ λ α (Βελίστι) - Μ ε σ ό λ ο γ γ ο ς

Ανάμεσα στα χωριά αυτά μαρτυρείται η ύπαρξη αρχαίου οικισμού - φρουρίου στις τοποθεσίες "Κτήριο" και "Παλιόκαστρο" (η πρώτη από αυτές ανήκει στην κτηματική περιοχή της Ασπρούλας και η δεύτερη στην περιοχή του Μεσόλογγου). Ο οικισμός - φρούριο βρισκόταν στη δεξιά όχθη του Βέλου, παραπόταμου του Αλιάκμονα, και ακριβώς στην παρειά του δρόμου Ασπρούλας - Μεσόλογγου.

Το "Κτήριο" είναι ένας λόφος με ορθογώνιο σχήμα - απ' όπου και το όνομά του - και επίπεδη κορυφή, που το εμβαδό της θα φτάνει τα 100 στρέμματα. Εκτός από την ανατολική, οι άλλες τρεις πλαγιές του είναι εντελώς απόκρημνες και απρόσιτες. Ο λόφος υψώνεται στη συμβολή του ρέματος "Βαθύλακκος" με τον ποταμό Βέλο* συγκεκριμένα ο Βέλος κυλάει τα νερά του πάλι στα ριζά της βόρειας και ενός τμήματος της ανατολικής πλαγιάς του* ενώ ο "Βαθύλακκος" περνάει από τα ριζά της δυτικής και νότιας πλαγιάς του σχηματίζοντας γύρω από το "Κτήριο" ένα υδάτινο τόξο (βλ. τοπ. σκαρίφημα XVII).

Στο ανατολικό φρύδι του λόφου διατηρούνται - σε ορισμένα σημεία - θεμέλια ασβεστόχτιστου τείχους, που φαίνεται πως είχε προορισμό την προστασία της ανατολικής πλευράς, που ήταν η πιο ευπρόσιτη. Στο μέσο περίπου της διαδρομής του το τείχος διακόπτεται για μερικά μέτρα* στο σημείο αυτό βρισκόταν ενδεχομένως η κεντρική πύλη* οι χωρικοί το άνοιγμα αυτό το λένε "Πόρτα"¹¹⁰. Στη νότια απόκρημνη και βραχώδη πλαγιά του διακρίνονται λαξευμένα σκαλοπάτια, τα οποία θα επέτρεπαν την ανάβαση από τη ρεματιά στην κορυφή του λόφου. Έξω από τον περίβολο του τείχους, σε απόσταση 100 μ. περίπου, διακρίνεται ένα επίμηκες όρυγμα που μοιάζει με τεχνητό τάφο. Στην κορυφή του "Κτηρίου", όπου θα ήταν χτισμένος ο αρχαίος οικισμός, δε διακρίνεται δυστυχώς επιφανειακά κανένα ίχνος κατοίκησης.

Πάλι στο "Κτήριο", στην αντίπερα όμως όχθη του "Βαθύλακκου", υψώνεται ένας άλλος πολύ μικρότερος ορθογώνιος βραχώδης λόφος, που φέρει την ονομασία "Παλιόκαστρο". Ο λόφος, που αποτελεί ένα πραγματικό φυσικό οχυρό, υψώνεται μέσα σ' ένα υδάτινο τόξο που σχηματίζουν ο ποταμός Βέλος και ο "Βαθύλακκος", που συμβάλλουν στο ΒΑ άκρο του λόφου. Στην κορυφή του λόφου υπάρχει ένα πλάτωμα έκτασης 3-4 στρεμμάτων, ενώ στη νοτιοανατολική πλευρά του σχηματίζεται ένα ύψωμα, στο οποίο παρατηρούνται συλημένοι κεραμοσκεπείς τάφοι και όστρακα ρωμαϊκών αγγείων* παρόμοιοι τάφοι είχαν βρεθεί και στα δυτικά ριζά του "Παλιόκαστρου"* ενώ σε γειτονική ράχη βρέθηκε μεγάλος χτιστός ρωμαϊκός τάφος¹¹¹. Στην κορυφή του λόφου διακρίνονται τμήματα ασβεστόχτιστου τείχους. Αν κρίνει κανείς από τη μικρή έκταση του εκεί πλατώματος, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το "Παλιόκαστρο" δε χρησίμευε για μόνιμη κατοίκηση αλλά αποτελούσε, σε περίπτωση κινδύνου, καταφύγιο των κατοίκων του διπλανού οικισμού (στο "Κτήριο").

72. Α χ λ α δ ι ά (Μαζγκάν)

Λείψανα αρχαίου οικισμού εντοπίσαμε σε απόσταση ενός περίπου χιλιομέτρου ΒΔ της Αχλαδιάς, στη ράχη "Λουγκατσάρια". Η ράχη αυτή στα δυο άκρα της απολήγει σε υψώματα* το ένα από αυτά, που είναι και το μικρότερο, μοιάζει με φυσική ακρόπολη. Και στα δυο υψώματα, όπως εξάλλου και στο υπόλοιπο επίπεδο τμήμα της ράχης, είναι ορατά θεμέλια από πελεκημένες πέτρες χωρίς συνδετική ύλη και θραύσματα κεραμίδων στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

73. Β ε λ α ν ι δ ι ά (Σιαρμπάδες)

Σε απόσταση μόλις 600-700 μ. δυτικά από το σημ. χωριό Βελανιδιά έχει εντοπιστεί ο ερειπιώνας ενός από τους πιο σημαντικούς οικισμούς της Ελιμιώτιδας, που η μεγάλη έκταση των ερειπίων του δείχνει ότι πρόκειται για πόλη. Η πόλη αυτή ήταν χτισμένη σε μια χαμηλή αλλά πολύ εκτεταμένη ράχη (με εμβαδό γύρω στα 300 στρέμματα), η οποία στο ανατολικό της άκρο απολήγει σ' ένα μι-

κρό ύψωμα, όπου σήμερα το ζωκλήσι του "Αγίου Αθανασίου", και στο δυτικό της άκρο σ' ένα μεγαλύτερο κωνικό ύψωμα, όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη.

Σε όλη την έκταση της ράχης παρατηρείται πληθώρα από θραύσματα κεραμίδων και όστρακα βυζαντινής, ρωμαϊκής, ελληνιστικής και πρωιμότερης εποχής. Ανασκαφές που διενήργησε το '32 ο Κεραμόπουλος στο ύψωμα του "Αγίου Αθανασίου" έφεραν στο φως λείψανα πηλόχτιστων χτισμάτων, δεξαμενή χτισμένη με κουρασάνι και εμφανή ίχνη πυρόλησης της πόλης: καμένα ξύλα λεύκης ανάμεσα σε τοίχους και σωρό από καμένο σιτάρι¹¹². Επίσης, στη θέση "Μηλιές", βόρεια από το προηγούμενο ύψωμα, ο ίδιος είχε αποκαλύψει ασβεστόχτιστα ερείπια (ίσως από ρωμαϊκό βαλανείο) και όστρακα αγγείων (όψιμων ελληνιστικών χρόνων και terra sigillata)¹¹³.

74. Β ρ ο ν τ ή (Βρόντζια)

Κατάλοιπα αρχαίου οικισμού διαπιστώσαμε σε μια ράχη, γνωστή με το όνομα "Βροντιανά" ή "Σταυρατοφωλιά", ενάμιση περίπου χλμ. ΒΑ του χωριού Βροντή, στα σύνορα της κτηματικής περιοχής του μ' εκείνη της Λευκοθέας. Η ράχη έχει κατεύθυνση από Β προς Ν και στο βόρειο άκρο της απολήγει σ' ένα ύψωμα ("Μαχότερα"), όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη. Η ανατολική και δυτική πλαγιά της ράχης είναι αρκετά απόκρημνες και ορίζονται από δυο ρέματα. Στη ράχη αυτή υπάρχουν κατάσπαρτα πολλά κομμάτια από κεραμίδες και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

75. Δ ά φ ν η (Δράμιστα)

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου οχυρωμένου οικισμού στον ψηλό (1287 μ.) και επιβλητικό τραπεζοειδή λόφο "Κλέψιος", που υψώνεται σε μικρή απόσταση ΒΑ της Δάφνης, πλάι στην όχθη ενός ρέματος. Σύμφωνα με πληροφορίες των χωρικών, στο λόφο υπήρχε παλιότερα ασβεστόχτιστο τείχος που προστάτευε τη βόρεια και ανατολική πλαγιά του, οι οποίες είναι σχετικά πιο προσιτές· σήμερα δε σώζεται κανένα ίχνος του τείχους αυτού. Επίσης, εδώ βρέ-

θηκαν παλιότερα από τους χωρικούς ρωμαϊκά νομίσματα. Κατά την αυτοψία μας παρατηρήσαμε τεχνητές τομές στις πλαγιές του "Κλέψιου", που ενισχύουν τις ενδείξεις για αρχαία κατοίκησή του. Εξάλλου η φυσική οχύρωση του λόφου και η σπουδαία στρατηγική του θέση αποτελούσαν εξαιρετικά πλεονεκτήματα, από άποψη ασφάλειας, για τη "φιλοξενία" αρχαίου οικισμού.

76. Δ ρ α γ α σ ι ά (Δίσλαπο) (;)

Κοντά στο χωριό αυτό βεβαιώνεται η ύπαρξη ελληνιστικού οικισμού, που ακμάζει και στα βυζαντινά χρόνια. Δυστυχώς, κατά την επιτόπια έρευνά μας, δε διαπιστώθηκε κανένα ίχνος της ρωμαϊκής αρχαιότητας. Έτσι, δε γνωρίζουμε αν ο οικισμός παρουσιάζει συνεχή ζωή από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή ή αν αυτός εγκαταλείφθηκε στη ρωμαϊκή εποχή. Ωστόσο, αν κρίνει κανείς από τη διάρκεια ζωής του συνόλου των αρχαίων οικισμών της περιοχής που μελετούμε, θα μπορούσε να διατυπώσει την υπόθεση ότι ο οικισμός επέζησε και στα ρωμαϊκά χρόνια.

Ο οικισμός βρισκόταν στην ανατολική πλαγιά ("Ταγάρα") του τραπεζοειδούς λόφου "Δραγασιά", που ορθώνεται περίπου 500 μ. ανατολικά του σημερινού ομώνυμου χωριού. Στην κορυφή του λόφου (έκτασης 15 περίπου στρεμμάτων), όπου ήταν η ακρόπολη του οικισμού, σώζονται υπολείμματα βυζαντινού τείχους, χτισμένα με κουρασάνι ενώ στη γύρω από το λόφο περιοχή βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, νομίσματα του Μ. Αλεξάνδρου και πολλά θεμέλια βυζαντινών εκκλησιών¹¹⁴.

77. Ε ρ ά τ υ ρ α (Σέλιτσα)

Η ύπαρξη αρχαίας ατείχιστης κώμης μαρτυρείται τρία χιλιόμετρα περίπου ΝΔ από την Εράτυρα, στο λόφο "Μαγούλα", που υψώνεται στο μέσο της πεδιάδας, πλάι στον ποταμό Μύριχο και σε απόσταση μόλις 3-4 χλμ. από τη συμβολή του στον Αλιάκμονα. Η κώμη ήταν συγκεκριμένα χτισμένη στα ριζά του λόφου αυτού, που στην κορυφή του διατηρούνται υπολείμματα προϊστορικού φρουρίου με πελασγικά ("κυκλώπεια") τείχη. Παρόμοια προϊστορικά φρούρια υπήρχαν, όπως δει-

χνουν τα λείψανά τους, και στην απέναντι (δυτική) πλαγιά του βουνού 'Ασκιου (Σινιάτσικου): κοντά στη Γαλατινή ("Σκαβδάκι"), στην Εράτυρα ("Κτίσματα"), στο Δρυόβουνο, στον Πελεκάνο ("Πέλκα"), καθώς και στο λόφο Ριζό.

Ο Κεραμόπουλλος, που είχε κάνει ανασκαφή στη θέση της κώμης, αποκάλυψε ερείπια από πλινθόχτιστα σπίτια με πέτρινα θεμέλια κι ανάμεσά τους πολυάριθμα θραύσματα αγγείων οικιακής χρήσης (μεταξύ αυτών και "μεγαρικούς" σκύφους), σωρούς από καμένους καρπούς σιταριού, φακής, ρεβιθιών και σταφυλιών, καθώς και ρωμαϊκό δηνάριο του L. Valerius Flaccus (1ου π.Χ.αι.)¹¹⁵. Με βάση τα ευρήματα αυτά και κυρίως το ρωμαϊκό δηνάριο, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κώμη καταστράφηκε από πυρπόληση το 48 π.Χ., κατά τον εμφύλιο πόλεμο του Καίσαρα και Πομπήιου, χωρίς πια να ανοικοδομηθεί¹¹⁶. Κοντά στην κώμη αυτή τοποθετεί ο Κεραμόπουλλος το στρατόπεδο του Δομίτιου και στην παρακείμενη περιοχή το πεδίο μάχης των δυο Ρωμαίων αντιπάλων στρατηγών (Δομίτιου και Σκιπίωνα)¹¹⁷. Τέλος, σε αρκετά σημεία της πεδιάδας ο ίδιος είχε επισημάνει ερείπια από καμένες αγροικίες, που θα είχαν πυρποληθεί ταυτόχρονα με την κώμη¹¹⁸.

78. Λευκοθέα (Χουτούρι)

Κατάλοιπα αρχαίου οικισμού έχουμε επισημάνει σε μια ράχη που εκτείνεται μερικές μόνο δεκάδες μέτρα νότια από τον 'Ανω Μαχαλά Λευκοθέας. Η ράχη, που έχει κατεύθυνση Β-Ν, περιβάλλεται κι από τις τρεις πλευρές της (ανατολική, νότια και δυτική) από ρέματα· ενώ στο βόρειο άκρο της, δηλ. κοντά στα τελευταία σπίτια της Λευκοθέας, απολήγει στο ύψωμα "Δραγασιά", από την κορυφή του οποίου έχει κανείς εξαιρετικό οπτικό έλεγχο ολόγυρα σε ακτίνα πολλών χιλιομέτρων· με αίθριο καιρό είναι ευδιάκριτη ακόμη και η λίμνη της Καστοριάς (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα XVIII).

Στην κορυφή της "Δραγασιάς" σώζονται θεμέλια από μεγάλες δουλεμένες πέτρες που ανήκουν πιθανώς σε τείχος. Φαίνεται πως εδώ βρισκόταν η ακρόπολη. Ο οικισμός πάλι ήταν χτισμένος στην επίπεδη κορυφή της ράχης (μήκους 600-700 μ.), γνωστή με το όνομα

"Μπαχτσέδια", όπου υπάρχουν πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

79. Λικνάδες

Κοντά στο χωριό αυτό βρίσκεται ένας από τους σπουδαιότερους αρχαιολογικούς χώρους της Ελιμιώτιδας, ο οποίος ήταν γνωστός από παλιά ακόμη στη βιβλιογραφία χάρη σε ορισμένα τυχαία ευρήματα, χωρίς όμως να έχει ανασκαφεί και μελετηθεί ως τώρα. Ο οικισμός ήταν χτισμένος σ' ένα τραπεζοειδή λόφο, ο οποίος υψώνεται μερικά μέτρα (περίπου 200) δυτικά από τα τελευταία σπίτια των Λικνάδων, μέσα σ' ένα υδάτινο τόξο που σχηματίζει στο σημείο αυτό ο ποταμός Βέλος. Τη φυσική αυτή οχύρωση συμπληρώνει ένας παραπόταμος του Βέλου, το ρέμα Ροϊού, που περνάει από τη ΝΑ πλευρά του λόφου και στη συνέχεια συμβάλλει στο Βέλο. Εκτός από τη βόρεια, οι άλλες πλαγιές του λόφου είναι απότομες και σε μικρή απόσταση από τα ριζά της νότιας πλαγιάς του υπάρχουν πλούσιες πηγές νερού, απ' όπου θα υδρευόταν ο οικισμός (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα XIX).

Η θέση του οικισμού εντοπίστηκε για την ακρίβεια στην επίπεδη κορυφή του λόφου (έκτασης 40 περίπου στρεμμάτων), γνωστή στους χωρικούς με το όνομα "Κοπάτσια", που στο νότιο άκρο της απολήγει στο κωνικό ύψωμα "Σοποτούρα" (έκτασης 10 περίπου στρεμμάτων), όπου ήταν χτισμένη η ακρόπολη. Τόσο τα "Κοπάτσια" όσο και η "Σοποτούρα" φαίνεται πως περικλείονταν από τείχος κατασκευασμένο με δουλεμένους ογκόλιθους, τους οποίους λιθολόγησαν οι χωρικοί στα νεότερα χρόνια και τους χρησιμοποίησαν στο χτίσιμο σπιτιών. Στη "Σοποτούρα" διακρίνονται ακόμη μερικά απομεινάρια από το τείχος της ακρόπολης, καθώς και κατάλοιπα δεξαμενής· ενώ τμήματα από το τείχος του οικισμού (πάχους 0,90 μ.) σώζονταν στα "Κοπάτσια" ως τις τελευταίες δεκαετίες και έδειχναν ότι αυτό σχηματιζόταν από τους εξωτερικούς τοίχους των ακρινών σπιτιών¹¹⁹.

Στην ακρόπολη και κυρίως στο χώρο που καταλάμβανε ο οικισμός σφθονούν σήμερα τα κομμάτια από κεραμίδες στέγης, τα όστρακα αγγείων και οι αγνύθες διαφόρων εποχών (από την κλασική ως τη ρωμαϊκή).· επίσης παρατηρούνται πολυάριθμες πελεκημένες πέτρες και

θεμέλια από χτίσματα, καθώς και θραύσματα από λίθινα νεολιθικά εργαλεία. Στον ίδιο αρχαιολογικό χώρο είχαν βρεθεί παλιότερα: χάλκινο άγαλμα Ηρακλή (σήμερα στο Μουσείο της Κων/λης)¹²⁰, "μεγαρικοί" σκύφοι, μελανόμορφα, ερυθρόμορφα και γυάλινα αγγεία, σφραγίσματα αμφορέων, μακεδονικά, ρωμαϊκά και άλλα νομίσματα (Φιλίππου Β', Μ. Αλεξάνδρου, Κασσάνδρου, Θεσσαλονίκης, Λάρισας(;), κοινοῦ Μακεδόνων κλπ.), αποθηκευτικά πιθάρια κ.ά.¹²¹ Όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, ο οικισμός είχε εξαιρετικά μεγάλη διάρκεια ζωής· ιδρύθηκε στα προϊστορικά χρόνια και συνέχισε αδιάλειπτα να ακμάζει ως τα ρωμαϊκά χρόνια.

Σε πολλές τοποθεσίες της αγροτικής περιοχής του αρχαίου αυτού οικισμού έχουν αποκαλυφτεί κατά καιρούς διάφορες αρχαιότητες¹²², που μαρτυρούν την ύπαρξη ιερών και πολλών ελληνιστικών αγροικιών και ρωμαϊκών συνοικισμών και αγροτικών επαύλεων (villae)¹²³. Οι κυριότερες από τις τοποθεσίες αυτές - με τα αντίστοιχα ευρήματά τους - είναι: 1) "Καραγάτσια" (περίπου 300 μ. βόρεια από τις Λικνάδες): μακεδονικός τάφος με μαρμάρινα θυρόφυλλα· 2) "Καλόγερος" ή "Πηγάδια" (περίπου 200 μ. νότια από τις Λικνάδες): μαρμάρινη προτομή Ποσειδώνα· 3) "Μπαχτσέδια" (περίπου 500 μ. ανατολικά από τις Λικνάδες): μαρμάρινη τρίμορφη Εκάτη· 4) "Μπιστιργιές" (περίπου 100 μ. νότια από τις Λικνάδες): ασβεστόχτιστα θεμέλια· 5) "Μαζγκανιώτικο" (νότια από τις Λικνάδες): πλήθος από όπλα (κράνη, ξίφη, αιχμές από δόρατα κ.ά.) (πεδίο μάχης);· 6) "Πικρίδια" (περίπου ένα χιλιόμετρο ΝΑ από τις Λικνάδες): επιτύμβια στήλη με αετωματική επίστεψη και αγνύθες· 7) "Γκορτσιά" (περίπου 500 μ. ανατολικά από την προηγούμενη θέση "Πικρίδια"): κορμός μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος· 8) "Μπαρνιάκι" (ανάμεσα στα χωριά Λικνάδες και Λεύκη): ρωμαϊκός τάφος· 9) "Περδίκια" (κωνικός λοφίσκος ανάμεσα στα προηγούμενα χωριά, ακριβώς στα όρια των κτηματικών τους περιοχών): θεμέλια χτισμάτων, όστρακα αγγείων και μακεδονικά νομίσματα.

80. Λ ο υ κ ό μ ι

Την ύπαρξη αρχαίου οικισμού κοντά στο χωριό Λουκόμι σημειώ-

νει επιγραμματικά ο Α. Κεραμόπουλος με αφορμή την ανεύρεση μερικών τάφων¹²⁴. Ο οικισμός βρισκόταν στο ύψωμα "Αγ. Αθανάσιος", 500 μ. περίπου δυτικά από το χωριό, στη θέση του σημερινού νεκροταφείου. Το ύψωμα, που έχει κωνικό σχήμα, ομαλές πλαγιές και επίπεδη κορυφή, υψώνεται πλάι στην όχθη του "Παλιόμυλου", παραπόταμου του Αλιάκμονα. Στην κορυφή του με το όργωμα έρχονται συνεχώς στην επιφάνεια κομμάτια από κεραμίδες στέγης και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Σ' ένα άλλο χαμηλό ύψωμα, που φέρει την ονομασία "Αγ. Νικόλαος" και βρίσκεται περίπου 200 μ. ΒΑ από το Λουκόμι, έχουν αποκαλυφτεί αρχαία λείψανα, τα οποία ανήκουν πιθανώς σε ιερό. Συγκεκριμένα πρόκειται για θεμέλια ορθογώνιου κτηρίου με ασβεστόχτιστους τοίχους, γύρω από το οποίο κείτονται σκόρπια αρχιτεκτονικά μέλη (επιστύλιο, λιθόπλινθοι κ.ά.) και θραύσματα ρωμαϊκών κεραμίδων στέγης. Το ύψωμα, κατάφυτο σήμερα από βελανιδιές, αποτελεί σε ιδανική θέση για την ίδρυση ιερού.

81. Μ ε λ ι δ ό ν ι

Η έρευνά μας βεβαίωσε ίχνη αρχαίου οικισμού σ' ένα τραπεζοειδές ύψωμα, 700-800 μ. ΝΑ από το Μελιδόνι και σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου από τον Αλιάκμονα ποταμό. Η κορυφή του υψώματος, γνωστή με το όνομα "Κουκούλι", είναι εντελώς επίπεδη, ενώ στη νότια πλαγιά του κι ως τα ριζά της σχηματίζονται επάλληλα άνδρα. Στην κορυφή του υψώματος δεν καταφέραμε να βρούμε κεραμίδια ή όστρακα, γιατί είναι χέρσα· παρατηρήσαμε όμως σκόρπιες πελεκημένες πέτρες και θεμέλια (ξερολιθιά) από διάφορα χτίσματα άγνωστου χαρακτήρα. Επίσης, στα ριζά της δυτικής πλαγιάς του διαπιστώσαμε κομμάτια ελληνιστικών και ρωμαϊκών κεραμίδων, που τα κατέβασαν πιθανώς τα νερά της βροχής από την κορυφή του υψώματος. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο αρχαίος αυτός οικισμός βρισκόταν πάνω σ' ένα σημαντικό αρχαίο δρόμο, που έφερνε από την Ελιμιώτιδα στην Ορεστίδα.

82-83. Μ ο λ ό χ α (Γκινόσι)

Κοντά στο χωριό αυτό έχουμε βρει λείψανα δυο αρχαίων παρα-

λιακμόνιων οικισμών στις θέσεις "Αϊ-Σωτήρας" και "Καλόγερος".

"Αϊ - Σωτήρας". Είναι μια ράχη, ένα περίπου χιλιόμετρο ΝΑ της Μολόχας και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από τον Αλιάκμονα. Έχει κατεύθυνση περίπου από Δ προς Α και στην κορυφή της σχηματίζονται επάλληλα κλιμακωτά άνδρα, τα οποία τελικά απολήγουν σε ένα επίπεδο ύψωμα, όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού.

Στα άνδρα αυτά (συνολικής έκτασης 40 περίπου στρεμμάτων) υπάρχουν ελάχιστα μόνο θραύσματα κεραμίδων, γιατί η ράχη είναι χέρσα και χρησιμεύει μόνο ως βοσκότοπος. Ωστόσο, όταν επισκεφτήκαμε τη ράχη για αυτοψία, σταθήκαμε τυχεροί: γιατί πρόσφατα είχε διανοιχτεί από μηχανικό εκσκαφέα ένας αγροτικός δρόμος και ήρθαν στο φως πολλά κομμάτια κεραμίδων στέγης διαφόρων εποχών (από την κλασική ως τη βυζαντινή εποχή).

"Καλόγερος". Είναι μικρό κωνικό ύψωμα, που βρίσκεται περίπου 2,5 χλμ. ανατολικά (προς ΒΑ) της Μολόχας, μέσα σε ένα υδάτινο τόξο που σχηματίζει εκεί ο Αλιάκμονας. Το ύψωμα αυτό, όπου σήμερα το ξωκλήσι της Μεταμόρφωσης, ορθώνεται καταμεσής ενός μικρού παρόχθιου κάμπου. Στην επίπεδη κορυφή και στη νότια πλαγιά του (δηλ. σε συνολική έκταση 15 περίπου στρεμμάτων) παρατηρούνται κομμάτια κεραμίδων ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής και μερικά ασβεστόχτιστα θεμέλια. Λέγεται ότι παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ και νομίσματα του Μ. Αλεξάνδρου.

84. Νεάπολη (Λιαψίστι)

Κοντά στη Νεάπολη διαπιστώσαμε κατάλοιπα σπουδαίου αρχαίου οικισμού, που ο κατοικημένος χώρος του φτάνει τα 300 περίπου στρέμματα και δικαιολογεί έτσι την κατάταξή του στην οικιστική βαθμίδα μικρής πόλης. Η πόλη βρισκόταν σε μια ράχη, που εκτείνεται σε μικρή απόσταση από τη συμβολή του Ντραμπουτιώτικου ποταμιού με τον Αλιάκμονα. Η ράχη έχει σχήμα ισόπλευρου τριγώνου, που η κορυφή του απολήγει στα τελευταία (προς βορρά) σπίτια της Νεάπολης: η βάση του πάλι σχηματίζεται από ένα ψηλό τραπεζοειδές ύψωμα ("Κόπατσος") με οριζόντια κατεύθυνση, που δεσπόζει σε όλη τη γύρω περιοχή σαν φυσική ακρόπολη. Η κορυφή της ράχης αποτελείται από δυο

εκτεταμένα επάλληλα επίπεδα. Το πρώτο από αυτά, γνωστό με την ονομασία "Αμπέλια", έχει σχήμα τραπεζοειδές και αρχίζει από τα ριζά του "Κόπατσου": το δεύτερο πάλι, γνωστό με την ονομασία "Αλώνια", έχει τριγωνικό σχήμα και η κορυφή του φτάνει ως τα τελευταία σπίτια της Νεάπολης.

Η πόλη ήταν χτισμένη στα "Αμπέλια" (έκτασης 300 περίπου στρεμμάτων), όπου υπάρχουν κατάσπαρτα θραύσματα κεραμίδων στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων: ενώ στα "Αλώνια", όπου παρατηρούνται παρόμοιες κεραμίδες αλλά σε ορισμένα μόνο σημεία, θα βρισκόταν ίσως κάποιο προάστιο και η αρχαία νεκρόπολη. Από την πόλη αυτή προέρχεται ένα αγαλμάτιο Πάνα, που φυλάγεται σήμερα στο μουσείο της Σπάρτης¹²⁴. Τέλος, στη θέση "Αλώνια" ο Κεραμόπουλλος είχε ανασκάψει συστάδα τάφων, που περιείχαν αγγεία ("μεγαρικούς" σκύφους) και νομίσματα (φθαρμένα)¹²⁵.

85. Ομαλή (Πλάζομη)

Από τα στοιχεία, που απέφερε η επιτόπια έρευνά μας, προκύπτει ότι ένας αρχαίος μικρός οικισμός υπήρχε στο χαμηλό ύψωμα "Σουλιό" (=χωριό), που βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα βόρεια από την Ομαλή και σε μικρή απόσταση (600 μ. περίπου) από τα όρια των κτηματικών περιοχών Ομαλής - Αγιάσματος - Βροντής. Στην κορυφή του υψώματος αυτού, το οποίο βρίσκεται ανάμεσα σε δυο ρέματα, υπάρχουν (σε μια έκταση 50 περίπου στρεμμάτων) θραύσματα κεραμίδων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Λέγεται ότι παλιότερα είχαν βρεθεί στο "Σουλιό" κιβωτιόσχημοι τάφοι και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη.

Σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από τον αρχαίο αυτόν οικισμό και μόλις 300 μ. ΒΔ της Ομαλής βρίσκεται η θέση "Αμπέλια", όπου είχε επισημανθεί παλιότερα μικρός προϊστορικός οικισμός¹²⁷.

86. Πεντάλοφος (Ζουπάνι)

Στον απόκρημνο και βραχώδη λόφο "Γκραντίσκα", που στο κάτω μέρος της δυτικής πλαγιάς του είναι χτισμένα τα τελευταία (προς Α) σπίτια του Πεντάλοφου, μαρτυρείται η ύπαρξη αρχαίου φρουρίου.

Σύμφωνα με τα χρονολογικά στοιχεία, που παρέχουν τα αρχαιολογικά ευρήματα, φαίνεται πως αυτό είχε χρησιμοποιηθεί τόσο κατά την ελληνιστική όσο και κατά τη ρωμαϊκή (υστερορωμαϊκή;) και βυζαντινή εποχή. Ο λόφος είναι ψηλός και πολύ οχυρός, γιατί όλες σχεδόν οι πλαγιές του είναι απόκρημνες και εντελώς δυσπρόσιτες· σχετικά βατή είναι μόνο η βόρεια πλαγιά του. Τη φυσική οχύρωσή του συμπληρώνει η Πραμόριστα που κυλάει τα νερά της πάλι στα ριζά της ανατολικής πλαγιάς του. Από την κορυφή του λόφου ασκούσε κανείς οπτικό έλεγχο ολόγυρα σε μια ακτίνα πολλών χιλιομέτρων.

Στην επίπεδη κορυφή της "Γκραντίσκας", που η έκτασή της δεν ξεπερνά τα δυο στρέμματα, δε διακρίνεται κανένα ίχνος οχύρωσης· οι βράχοι όμως σχηματίζουν ένα φυσικό κυκλικό περίβολο τείχους, που θα επαρκούσε για την προστασία της φρουράς. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, τείχος (ξερολιθιά) υπήρχε μόνο στη βόρεια πλευρά - τη μόνη ευπρόσβλητη -, που καταστράφηκε όμως πριν από πολλά χρόνια, γιατί οι πέτρες του χρησιμοποιήθηκαν από τους χωρικούς ως οικοδομικό υλικό.

Στην κορυφή του λόφου, όπως και στη βόρεια πλαγιά του, όπου θα ζούσαν οι οικογένειες των στρατιωτών της φρουράς, βρέθηκαν κατά καιρούς διάφορες αρχαιότητες, που μου έδειξαν οι χωρικοί. Πρόκειται για όστρακα αγγείων (ντόπιας κεραμικής και terra sigillata), μακεδονικά (Φιλίππου Β', Μ. Αλεξάνδρου), ρωμαϊκά (φθαρμένα που δεν μπορούν να ταυτιστούν) και βυζαντινά νομίσματα· ακόμη ένα νόμισμα της Σκοτούσσας (Θεσσαλικής) κι ένα μικρό χάλκινο ειδώλιο (του Πάνα;), που ίσως να χρησίμευε σαν φυλακτό κάποιου στρατιώτη¹²⁸. Επίσης, κοντά στα ριζά του λόφου παλιότερα είχαν αποκαλυφτεί κιβωτιόσχημοι τάφοι.

Το απομακρυσμένο αυτό φρούριο, που βρισκόταν σε μια πολύ ορεινή και απομονωμένη περιοχή κοντά στα σύνορα Ελιμιώτιδας-Ηπείρου, είναι πιθανό ότι είχε ιδρυθεί με προορισμό να ελέγχει το σπουδαίο αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από τη Μακεδονία στην Ήπειρο. Τα φθαρμένα ρωμαϊκά νομίσματα δυστυχώς δεν επιτρέπουν ακριβείς χρονολογήσεις· ωστόσο θεωρείται πιθανό ότι το φρούριο εγκαταλείφτηκε κατά τους πρώτους αιώνες της ρωμαιοκρατίας και χρησιμοποιή-

ήθηκε πάλι στον 3ο μ.Χ. αιώνα εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών.

87. Πεπονιά (Λάη)

Με βάση την επιφανειακή κεραμική αναγνωρίσαμε ίχνη μικρού αρχαίου οικισμού στο χαμηλό ύψωμα "Τσουρτσούρα", που βρίσκεται 2-3 χλμ. ανατολικά της Πεπονιάς κι ακριβώς στο σημείο, όπου από τον εθνικό δρόμο Κοζάνης-Νεάπολης αποσπάται μια διακλάδωση που οδηγεί στα Γρεβενά μέσω Κιβωτού. Το ύψωμα έχει σχήμα τραπεζοειδές και κατεύθυνση από Α προς Δ· στο δυτικό του άκρο απολήγει σ' ένα εδαφικό έξαρμα, που προβάλλει σαν φυσική ακρόπολη. Στην επίπεδη κορυφή του υψώματος (έκτασης 15 περίπου στρεμμάτων) παρατηρήσαμε κομμάτια κεραμίδων στέγης διαφόρων εποχών (από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή).

88. Περιστέρα (Μαρτσίστι)

Πριν από μισό περίπου αιώνα ο Κεραμόπουλλος είχε ανασκάψει στη θέση "Σταυρός", που βρίσκεται στην αγροτική περιοχή της Περιστεράς (προς τα ΒΔ του χωριού), συστάδα από πέντε αρχαίους τάφους (ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων)¹²⁹, χωρίς όμως να αναζητήσει τη θέση αρχαίας εγκατάστασης. Η προσωπική επιτόπια επιφανειακή έρευνα είχε ως αποτέλεσμα την επισήμανση ερειπίων αρχαίου οικισμού σ' ένα ύψωμα, γνωστό με τις ονομασίες "Κιούπι" και "Μπουνάρια", ένα περίπου χιλιόμετρο ΒΔ της Περιστεράς, πάλι ακριβώς στην όχθη του ρέματος "Μπουνάρια".

Στο ύψωμα αυτό διασώθηκαν ασβεστόχτιστα θεμέλια· επίσης παρατηρούνται διάσπαρτα κομμάτια κεραμίδων στέγης, όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων¹³⁰, πυραμιδοσχημες αγνύθες, καθώς και μερικά αρχιτεκτονικά μέλη (δωρικό κιονόκρανο, επιστύλιο). Λέγεται ότι παλιότερα είχε βρεθεί εδώ ακέφαλο μαρμαρίνο άγαλμα. Οι χωρικοί, κατά την καλλιέργεια των χωραφιών τους, βρίσκουν συχνά μακεδονικά (Φιλίππου Β' και Μ. Αλεξάνδρου) και ρωμαϊκά νομίσματα. Παρόμοια νομίσματα, καθώς και μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια, βρίσκουν επίσης και στα γειτονικά υψώματα ("Ασημόχωμα", "Γκομπλίτσα"), που προϋποθέτουν την ύπαρξη αγροικιών.

89. Π λ α τ α ν ι ά (Μπομπούστι)

Από παλιά ακόμη είχαν βρεθεί στην Πλατανιά αρκετές αρχαιο-
τητες¹³¹, που παρείχαν αποδεικτικά στοιχεία για την ύπαρξη αρχαι-
ου οικισμού, του οποίου όμως η ακριβής θέση δεν είχε καθοριστεί
μέχρι τώρα. Έτσι ήταν δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι ο εδώ αρ-
χαιός οικισμός θα είχε τέτοιο μέγεθος ώστε να διεκδικεί την οι-
κιστική βαθμίδα "πόλης".

Όπως διαπιστώθηκε από την επιτόπια έρευνά μας, η παραλιακή-
μόνια αυτή αρχαία πόλη, που άκμασε από τη μυκηναϊκή ως τη βυζαντι-
νή εποχή, ήταν χτισμένη στην ίδια ράχη, όπου και το σημ. χωριό
Πλατανιά. Πρόκειται για μια τεράστια μακρόστενη ράχη (μήκους 2-3
χλμ.), που έχει κατεύθυνση από Α προς Δ· ανατολικά ορίζεται από
την απόκρημη δεξιά όχθη του Αλιάκμονα και στο δυτικό της άκρο α-
πολήγει ο ένα μεγάλο κωνικό ύψωμα. Στο ανατολικό τμήμα της ράχης
βρίσκεται η σημερινή Πλατανιά και η θέση "Ανάνα", όπου είχε ανα-
σκαφεί σημαντικός προϊστορικός οικισμός¹³². Στο δυτικό πάλι τμή-
μα της (θέση "Κεφαλόβρυση") - σε απόσταση 300-400 μ. από την Πλα-
τανιά - ήταν χτισμένη η αρχαία πόλη, που εκτεινόταν, όπως δείχνουν
τα επιφανειακά ευρήματα, σε έκταση 300 περίπου στρεμμάτων· ενώ στο
κωνικό ύψωμα θα βρισκόταν η ακρόπολή της. Από τα ριζά της νότιας
πλαγιάς της ράχης περνάει το ρέμα "Κεφαλόβρυση", το οποίο κοντά
στο δυτικό της άκρο συμβάλλει με τον Αλιάκμονα· βόρεια πάλι της
ράχης αυτής υψώνεται μια άλλη μεγαλύτερη ("Μεγάλη ράχη"), που θα προστά-
τευε την αρχαία πόλη από τους βοριάδες (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα ΧΧ).
Σε όλη την έκταση που καταλάμβανε η αρχαία πόλη παρατηρού-
νται σήμερα επιφανειακά πολυάριθμα αποτμήματα από κεραμίδες στέ-
γης και όστρακα βυζαντινής, ρωμαϊκής, ελληνιστικής και πρωιμότερης
εποχής, καθώς και διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις κιόνων, ε-
πιστύλια κ.ά.). Επίσης, σε αρκετά σημεία σώζονται θεμέλια χτι-
σμάτων και πολυάριθμες πελεκημένες μικρές και μεγάλες πέτρες
(από ιδιωτικά και δημόσια κτήρια αντίστοιχα). Στο σημερινό πάλι
χωριό, ως το οποίο θα έφτανε η εκτεταμένη αρχαία νεκρόπολη, βρέθη-
καν παλιότερα δυο επιτύμβιες ελληνικές επιγραφές (ρωμαϊκής επο-
χής) κι ένας ρωμαϊκός χτιστός καμαροσκεπής τάφος¹³³.

Στο ύψωμα "Άγιος Θεόδωρος", περίπου ένα χιλιόμετρο ΒΑ από
την Πλατανιά, διαπιστώσαμε θεμέλια κτηρίου από μεγάλες λιθόπλιν-
θους και γύρω από αυτό σκόρπια μερικά αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς
και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.
Επίσης, είδαμε τμήμα αμφίγλυφου (αναθηματικού;), που από τη μια με-
ριά παριστάνει έναν άντρα κι από την άλλη μια γυναίκα με ποδήρη
χιτώνα. Αν και είναι αισθητή η έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων, θα
μπορούσε όμως κανείς, με βάση τα λιγοστά αυτά στοιχεία, να υποθέ-
σει ότι υπήρχε εδώ κάποιο αρχαίο ιερό, που στα ερείπιά του θα χτί-
στηκε αργότερα βυζαντινή εκκλησία (των "Αγ. Θεοδώρων";).

90. Π ο λ υ κ ά σ τ α ν ο (Κλεπίστι) (;)

Υπάρχουν πληροφορίες για την ύπαρξη αρχαιοτήτων (θεμέλια
κτηρίων, αρχιτεκτονικά μέλη, τάφοι κ.ά.) σε κάποια θέση που βρίσκε-
ται περίπου 2,5 χλμ. ανατολικά από το Πολυκάστανο¹³⁴. Επίσης, ανα-
φέρεται η ανεύρεση νομισμάτων του Φιλίππου Β' και ξιφών στη θέση
"Τσέρος", περίπου 8 χλμ. ΒΔ του χωριού¹³⁵. Ωστόσο, η επιτόπια έ-
ρευνά μας δεν υπήρξε καρποφόρα, γιατί ούτε την αξιοπιστία των πλη-
ροφοριών αυτών στάθηκε δυνατό να ελέγξουμε ούτε τη θέση αρχαίας
εγκατάστασης να διαπιστώσουμε.

91. Π ο λ ύ λ α κ κ ο (Κίναμη)

Ο Αρβανιτόπουλος διέσωσε την πληροφορία για την ύπαρξη αρ-
χαιού φρουρίου κοντά στο Πολύλακκο¹³⁶. Δυστυχώς, κατά την επιτό-
πια έρευνά μας, δεν καταφέραμε να βρούμε τα ερείπια αυτού του
φρουρίου· αναγνωρίσαμε ωστόσο ίχνη αρχαίου οικισμού στην τοποθε-
σία "Δραγκουράδες", περίπου 1,5 χλμ. δυτικά του Πολύλακκου, πάνω
στον κοινοτικό δρόμο Πολύλακκου - Νεάπολης.

Στην τοποθεσία αυτή, που είναι μια εντελώς πεδινή έκταση - σε
απόσταση μόλις τριών χιλιομέτρων από τον Αλιάκμονα ποταμό -, φαί-
νεται πως υπήρχε ατείχιστος αρχαίος οικισμός, ο οποίος καταλάμ-
βανε μια έκταση 50 περίπου στρεμμάτων. Την ύπαρξή του μαρτυρούν
τα θεμέλια κτηρίων, οι διάσπαρτες πελεκημένες πέτρες και τα πολυ-

άριθμο κομμάτια ελληνιστικών και ρωμαϊκών κεραμιδιών στέγης. Λέγεται ότι παλιότερα είχαν βρεθεί επίσης μακεδονικά και ρωμαϊκά νομίσματα.

92. Ροδοχώρι (Ραδοβίσι)

Όπως μαρτυρούν τα επιφανειακά ευρήματα, στη θέση "Παλιομανάστηρο", κοντά στο Ροδοχώρι, υπήρχε αρχαίος οικισμός των ελληνιστικών και όψιμων ρωμαϊκών χρόνων. Το "Παλιομανάστηρο" είναι μια θέση οχυρή από τη φύση, έτσι καθώς την περιβάλλει από τις τρεις μεριές της (ανατολική, δυτική και νότια) το ποτάμι Πραμόριστα ενώ η βόρεια μεριά, απ' όπου και η είσοδος στο φυσικό αυτό φρούριο, προστατεύεται από ένα κωνικό ύψωμα. Η ύπαρξη του οικισμού αποδεικνύεται από θραύσματα κεραμιδιών στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων· επίσης από το γεγονός ότι παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ μακεδονικά και υστερορωμαϊκά νομίσματα, καθώς και μια ελληνιστική επιγραφή¹³⁷.

93. Σιάτιστα

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού στη θέση της σημ. Σιάτιστας (συγκεκριμένα στο λόφο του "Προφήτη Ηλία") τεκμηριώνεται αρχαιολογικά από διάφορα ευρήματα, όπως είναι: κιβωτιόσχημοι τάφοι, προϊστορικά λίθινα εργαλεία, όπλα, κοσμήματα (χάλκινα και σιδερένια) και άλλα αντικείμενα, που χρονολογούνται από την προϊστορική ως τη ρωμαϊκή εποχή¹³⁸. Εξάλλου, ως σημειωθεί ότι ανάμεσα στη Σιάτιστα και το Μικρόκαστρο βρίσκεται το "Καστράκι", όπου εντοπίστηκαν ερείπια προϊστορικού φρουρίου¹³⁹, για το οποίο όμως δεν υπάρχουν, προς το παρόν, ενδείξεις για χρησιμοποίησή του κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

94. Σισάνι

Υπάρχουν αρκετά πειστικές ενδείξεις για την ύπαρξη πόλης των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων στην περιοχή ανάμεσα στο Σισάνι και τη Βλάστη, δηλ. στους πρόποδες του Μουρικίου και κοντά στις

πηγές του ποταμού Μυρίχου. Την ακμή βυζαντινής (ομώνυμης ίσως) πόλης κοντά στο Σισάνι μαρτυρεί το γεγονός ότι από τον 10ο αιώνα το Σισάνι ήταν, όπως πληροφορούμαστε από χειρόγραφο της Μονής Ιβήρων (Αγίου Όρους), έδρα επισκοπής κι από τον 11ο αι. μητρόπολης). Τις απαραίτητες πάλι ενδείξεις για την ύπαρξη προγενέστερης (ρωμαϊκής) πόλης - στη θέση της βυζαντινής - παρέχει ενεπίγραφη μαρμαρινή πλάκα (του 146/7 μ.Χ.), που περιέχει εφηβικό κατάλογο πόλης (το όνομά της δε μνημονεύεται στην επιγραφή), εντοιχισμένη σήμερα στο μοναστήρι της Κοίμησης της θεοτόκου Σισανίου¹⁴⁰.

Η ορεινή αυτή και απομονωμένη πόλη κατείχε εξαιρετικά προνομιακή και στρατηγική θέση, καθώς βρισκόταν κοντά στα σύνορα Ελιμιώτιδας - Εορδαίας και έλεγχε τη σπουδαία διάβαση, από την οποία διερχόταν υποχρεωτικά ο αρχαίος δρόμος που εξασφάλιζε την επικοινωνία ανάμεσα στις δυο αυτές φυλετικές περιοχές. Έτσι, η ίδρυση και η ακμή της θα πρέπει να αποδοθούν σε στρατηγικούς κυρίως λόγους. Η άποψη εξάλλου αυτή ενισχύεται κι από το υψηλό ποσοστό των ρωμαϊκών ονομάτων στον εφηβικό κατάλογο, που δικαιολογείται μάλλον από την παρουσία πληθυσμού από απόμαχους λεγεωνάριους (κυρίως Μακεδόνες) παρά από τον ανθρωπωνυμικό εκρωμαϊσμό *in situ* των ντόπιων κατοίκων της πόλης αυτής που ήταν απομονωμένη γεωγραφικά.

Στην πόλη αυτή είναι πιθανό ότι ανήκε το αρχαίο μεταλλείο σιδήρου, που ίχνη του είχε επισημάνει ο Κεραμόπουλλος κοντά στη Βαιτονική Βλάστη¹⁴¹. Είναι φανερό ότι η οικονομία της πόλης βασιζόταν κυρίως στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου και στην κτηνοτροφία.

95. Σκαλοχώρι (Τσουκαλοχώρι)

Πιθανολογείται η ύπαρξη αρχαίου οικισμού στο τραπεζοειδές ύψωμα "Νικοφρίτης", περίπου 500 μ. ΒΔ από το Σκαλοχώρι. Τις απαραίτητες ενδείξεις παρέχουν μερικά τυχαία ευρήματα. Έτσι, κατά τις εργασίες κατασκευής του υδραγωγείου του χωριού (το 1963) στην κορυφή του υψώματος ήρθαν στο φως αγγεία, αιχμές από δόρατα και ξίφη¹⁴². Εξάλλου, στη θέση "Ητουρβανόστρατα", περίπου 1,5 χλμ. ΝΑ από

Με τις ανασκαφές του Α.Κεραμόπουλλου είχαν αποκαλυφθεί στο "Σιανίστι" ερείπια σπιτιού (4ου π.Χ.αι.), όστρακα αγγείων διαφόρων εποχών, αγνύθες, όπτόπλινθοι και νομίσματα (του Φιλίππου Ε', Κώνσταντος, Αρκαδίου) και πολλοί τάφοι. Οι τάφοι περιείχαν αξιόλογα κτερίσματα: αμφορείς και άλλα αγγεία, πλαγγόνες που παρίσταναν την Αφροδίτη, χρυσά διαδήματα, χάλκινα οικιακά σκεύη, λόγχες, αιχμές από δόρατα κ.ά.¹⁴⁴.

Επίσης, λείψανα αρχαίου συνοικισμού επισημάνθηκαν στο παλιόχωρι Νέα Σπάρτη (Βουδουρίνα), που βρίσκεται απέναντι από το "Σιανίστι", στην αντίπερα όχθη του ρέματος "Κρουονερίου". Ο Κεραμόπουλλος είχε ανασκάψει συστάδα αρχαίων τάφων, που περιείχαν πήλινα και γυάλινα αγγεία, σιδερένια μαχαίρια, ρωμαϊκό νόμισμα (αυτοκρατορικής εποχής), ελληνικό νόμισμα της Ηπείρου (3ου π.Χ.αι.), βυζαντινά νομίσματα (Μ.Κωνσταντίνου, Λικινίου) κ.ά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από τους είκοσι περίπου τάφους που ανέσκαψε ο Α. Κεραμόπουλλος οι τέσσερις (δηλ. ένα σημαντικό ποσοστό που ανέρχεται στο 20%) ανήκουν σε τεχνίτες (χτίστες και ξυλουργούς), όπως δείχνουν τα κτερίσματά τους (σμίλες, πριόνια, σκεπάσματα, σκαπάνες, πήλινες στάθμες)¹⁴⁵.

Τέλος, αρχαίοι τάφοι βρέθηκαν και μέσα στο Τσοτίλι - ο ένας από αυτούς στο λόφο, όπου σήμερα το γυμνάσιο -, που περιείχαν αγγεία και σιδερένιες λόγχες.

109. Χειμερινό (Βαΐπες)

Στον ίδιο λόφο, όπου είναι χτισμένο το σημ. χωριό, άκμασε αρχαίος οικισμός, που τα ίχνη του είχε επισημάνει από το 1913 ο Ν. Παπαδάκης¹⁴⁶. Ο λόφος αυτός, που βρίσκεται ανάμεσα σε δυο ρέματα ("Σιόποτου λάκκος" και "Της εκκλησιάς ο λάκκος"), έχει περίπου τραπεζοειδές σχήμα, με τη διαφορά όμως ότι η κορυφή του δεν είναι επίπεδη αλλά αρκετά επικλινή και στο βόρειο άκρο της απολήγει σε ύψωμα. Στο ύψωμα αυτό, όπου το σημ. Χειμερινό, βρισκόταν η ακρόπολη του αρχαίου οικισμού· ενώ τα σπίτια του θα πρέπει να ήταν χτισμένα στην επικλινή κορυφή του λόφου, που φέρει την ονομασία "Παλιά μνήματα".

Από το τείχος της ακρόπολης - αν υπήρχε - δεν είχαμε ελπίδες να βρούμε κανένα ίχνος, εφόσον στη θέση της ακριβώς χτίστηκε το σημ. χωριό. Ωστόσο, στα "Παλιά μνήματα", που έχουν έκταση 15 - 20 στρεμμάτων, βρήκαμε διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, το επάνω τμήμα μαρμαρίνης (βωμόσχημης) επιτύμβιας στήλης με ολότελα φθαρμένη επιγραφή, πελεκημένες πέτρες από χτίσματα και θραύσματα κεραμίδων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

Εξάλλου στη θέση "Εκκλησιά", πολύ κοντά στο Χειμερινό, είχαν βρεθεί παλιότερα αναθηματικό ανάγλυφο του Διόνυσου (με ίχνη επιγραφής) και επιτύμβιο ανάγλυφο ρωμαϊκής εποχής¹⁴⁷. Ακόμη, στη θέση "Πινακάκια", πλάι στο ρέμα "Σιόποτου λάκκος", είχαν αποκαλυφθεί κιβωτιόσχημοι τάφοι.

101. Χορηγό (Χορεβός)

Την ύπαρξη αρχαίου οικισμού κοντά στο σημ. Χορηγό σημειώνει επιγραμματικά, βασισμένος σε ορισμένα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα, ο Ν. Παπαδάκης ήδη από το 1913¹⁴⁸, χωρίς όμως να καθοριστεί μέχρι τώρα η ακριβής θέση του. Ύστερα από αυτοψία στην περιοχή του Χορηγού, εντοπίσαμε τελικά την ακριβή θέση του αρχαίου οικισμού σε μια στενόμακρη ράχη (μήκους ενός περίπου χλμ.), που βρίσκεται σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου ΒΔ του Χορηγού κι ακριβώς πάνω στο σημερινό κοινοτικό δρόμο Χορηγού - Ασπρούλας. Η ράχη αυτή εκτείνεται στη γωνία ενός φυσικού δέλτα που σχηματίζεται στη συμβολή ενός ανώνυμου ρέματος με το ποτάμι Λεμπίνι· πρόκειται για το ρέμα που ορίζει τα σύνορα των κτηματικών περιοχών Χορηγού - Ασπρούλας - Λευκοθέας. Η ράχη έχει σχήμα Γ, που η οριζόντια κεραία του (θέση "Καλογριές") έχει κατεύθυνση από Α προς Δ και η κάθετη (θέση "Σφενδάνια") από Β προς Ν. Στα δυο άκρα της (δυτικό και βόρειο) η ράχη απολήγει σε υψώματα, από τα οποία το δυτικό είναι ψηλότερο και μοιάζει σαν φυσική ακρόπολη· στο βόρειο ύψωμα, που είναι χαμηλότερο, υπάρχει σήμερα εικονοστάσι των "Αγ. Αποστόλων" (βλ. τοπογραφικό σκαρίφημα ΧΧΙΙ).

Ο αρχαίος οικισμός, που θα μπορούσε να καταταχθεί στην οικι-

οδηγούσε από την Ελιμιώτιδα στην Εορδαία. Στην επικράτειά του θα ανήκε όλη η στενόμακρη κοιλάδα που εκτείνεται προς Ν ως το σημερινό εθνικό δρόμο Κοζάνης - Καστοριάς.

104. Βελβεντό

Λείψανα αρχαίου οικισμού έχουν εντοπιστεί στην πλαγιά (γνωστή με το όνομα "Παλιόχωρα") ενός υψώματος, που βρίσκεται πλάι στον κοινοτικό δρόμο Βελβεντού - Σερβίων και σε απόσταση έξι χιλιομέτρων ΝΔ του Βελβεντού. Στην "Παλιόχωρα" είχε βρεθεί παλιότερα μαρμάρινο άγαλμα (ρωμαϊκών χρόνων), που μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης¹⁵⁶. Από την ίδια θέση προέρχεται πιθανώς και μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα (ρωμαϊκών χρόνων), που χρησιμοποιήθηκε ως βάση της αγίας Τράπεζας στο ναό του Αγίου Νικολάου Βελβεντού¹⁵⁷. Τέλος, αρχιτεκτονικά μέλη και αγγεία έχουν βρεθεί επίσης σε μικρή απόσταση από την "Παλιόχωρα", στη θέση "Γράτσανη"¹⁵⁸.

Στην επικράτεια του οικισμού θα ανήκε η στενή εύφορη κοιλάδα του Αλιάκμονα που εκτείνεται από το Βελβεντό ως τα Σέρβια. Ας σημειωθεί ότι σε μικρή απόσταση από τον αρχαίο οικισμό (προς τη σημερινή λίμνη Πολυφύτου) υπήρχε προϊστορικός οικισμός (στη θέση "Βασιλάρα ράχη")¹⁵⁹. ενώ στο σημ. Βελβεντό σώζεται βυζαντινή εκκλησία¹⁶⁰ (βλ. χάρτη ΧΧΙΙΙ).

105. "Βέρβερη" (;)

Αρχαία λείψανα έχουν βρεθεί στην τοποθεσία "Βέρβερη" (παλιόχωρι που καταστράφηκε κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας). Η τοποθεσία βρίσκεται πλάι στον ποταμό Αλιάκμονα - σε απόσταση περίπου 5 χλμ. νότια από την Αιανή - και έχουν αποκαλυφτεί σε αυτή αρχαίοι τάφοι και ψηφιδωτό δάπεδο¹⁶¹. Δυστυχώς δε στάθηκε δυνατό να επισκεφτούμε την τοποθεσία κι έτσι δεν ξέρουμε αν τα λείψανα ανήκουν σε ρωμαϊκό οικισμό ή αγροτική έπαυλη (*villa rustica*).

106. Ελάτη (Λοζανή)

Αρχαία λείψανα, που ανήκουν σε αρχαίο οικισμό, επισημάνθηκαν στη θέση "Τουρνίκι", η οποία βρίσκεται στην όχθη ενός παραπόταμου του Αλιάκμονα¹⁶². Στη θέση αυτή παρατηρούνται επιφανειακά θραύσματα κεραμίδων στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Επίσης, πριν από μερικά χρόνια, είχε βρεθεί εδώ ανάγλυφο ιππέα (ρωμαϊκής εποχής), που φυλάγεται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κοζάνης¹⁶³. Τέλος, σε γειτονικές θέσεις ("Τυφοσέλι", "Βίγλα") αποκαλύφθηκαν τάφοι που περιείχαν αγγεία, αιχμές από δόρατα κ.ά.¹⁶⁴. Περίπου 3,5 χλμ. πάλι ανατολικά από το "Τουρνίκι" βρίσκεται ο λόφος "Παλαιόκαστρο", όπου σώζονται υπολείμματα τείχους από βυζαντινό φρούριο.

Ο εδώ αρχαίος οικισμός έλεγχε τη φυσική διάβαση που οδηγούσε από την ορεινή αυτή περιοχή της Ελιμιώτιδας στον κάμπο της Δημηνίτσας. Είναι φανερό πως από το σημείο αυτό διερχόταν κάποιος αρχαίος δρόμος.

107. Κερασιά

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού μαρτυρείται στη θέση "Ταξιάρχες", περίπου ένα χιλιόμετρο νότια (προς ΝΑ) της Κερασιάς. Πρόκειται για μια χαμηλή ράχη, με κατεύθυνση από ΝΑ προς ΒΔ, που βρίσκεται ανάμεσα σε δυο ρέματα (στ' ανατολικά της το ρέμα "Λάκκες" και στα δυτικά της το ρέμα "Ροδιανής"). Σε όλη την έκταση της ράχης και σχεδόν ως το σημ. χωριό Κερασιά παρατηρούνται πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα διαφόρων εποχών (ελληνιστικής, ρωμαϊκής, βυζαντινής), καθώς και διάσπαρτες πελεκημένες πέτρες και πωρόπλινθοι από χτίσματα. Με την καλλιέργεια πάλι των χωραφιών συχνά αποκαλύπτονται αρχαίοι τάφοι¹⁶⁵. Από εδώ προέρχεται και επιτύμβια επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων¹⁶⁶.

Προς το άκρο της δυτικής πλευράς της ράχης, όπου σήμερα το εικονοστάσι του "Αγ. Νικολάου", σώζονται ερείπια σπουδαίου αρχαίου οικοδομήματος (πιθανώς ναού), που είχαν επισημανθεί ήδη το 1912 από τον Αρβανιτόπουλο¹⁶⁷. Με βάση τις κεραμίδες στέγης και τη χρήση

ση υδραυλικού κονιάματος, το οικοδόμημα χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Κοντά στον ερειπιώνα αυτόν είχαν βρεθεί επίσης δυο χτιστοί θολωτοί ρωμαϊκοί τάφοι¹⁶⁸.

108. Κοζάνη

Αρχαιολογικά ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη πόλης αγνώστου ονόματος¹⁶⁹ στη θέση της σημ. Κοζάνης. Συγκεκριμένα μέσα στην Κοζάνη αποκαλύφθηκε νεκρόπολη των κλασικών χρόνων¹⁷⁰, ενώ στην τοποθεσία "Τρία Δένδρα" (Τρίδενδρο) ρωμαϊκή νεκρόπολη και στο λόφο του "Αγ. Ελευθερίου" λείψανα αρχαίας ακρόπολης¹⁷¹. Στον ίδιο λόφο έχουν βρεθεί αναθηματικές επιγραφές (ρωμαϊκής εποχής) του Δία, του Ηρακλή και άγνωστης θεότητας¹⁷², που βεβαιώνουν την ύπαρξη ιερού.

Από τα αρχαιολογικά ευρήματα, που τα πρωιμότερα από αυτά ανήκουν στα μυκηναϊκά χρόνια, προκύπτει το συμπέρασμα ότι η εδώ αρχαία πόλη, της οποίας η ακρόπολη βρισκόταν στο λόφο του "Αγ. Ελευθερίου", ήταν από τις αρχαιότερες πόλεις της Ελιμιώτιδας με μακρά διάρκεια ζωής (από τη μυκηναϊκή ως τη ρωμαϊκή εποχή).

Με βάση την εσφαλμένη συμπλήρωση ονόματος σε ψήφισμα (ρωμαϊκών χρόνων) της Κοζάνης, η Ε. Παπαζογλου είχε υποστηρίξει ότι το όνομα της πόλης, που βρισκόταν στη θέση της σημ. Κοζάνης, ήταν Μάλει (α) (από το εθνικό "Μαλει(ατῶν)", που διάβασε στην επιγραφή)¹⁷³. Η ίδια όμως αργότερα αναθεώρησε την ανάγνωσή της και στη θέση του εθνικού "Μαλει(ατῶν)" αναγνώρισε το ανθρωπωνύμιο "Μάλει(ος)"¹⁷⁴, γνωστό κι από άλλες επιγραφές της Μακεδονίας¹⁷⁵. Τέλος, ο Καλλιπολίτης δεν αποκλείει την ταύτιση της πόλης Ελίμειας με τα αρχαία ερείπια της Κοζάνης¹⁷⁶.

109. Κρόκος (Γκόβλιτσα) (;)

Μερικές ενεπίγραφες μαρμαρίνες πλάκες, που υπήρχαν ως το 1923 εντοιχισμένες στο χωριό, παρέχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίας εγκατάστασης. Δεν καταφέραμε όμως να εντοπίσουμε ίχνη της.

110. Κτένι

Στον ψηλό και απόκρημνο τραπεζοειδή λόφο, που ορθώνεται βόρεια από τα τελευταία σπίτια του σημερινού χωριού, σώζονται ερείπια αρχαίου οικισμού - φρουρίου με συνεχή ζωή από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή. Όπως δείχνουν τα υπολείμματα από τον περίβολο τείχους, στο δυτικό άκρο της κορυφής και συγκεκριμένα στο εκεί κωνικό ύψωμα, βρισκόταν η ακρόπολη, που ήταν οχυρωμένη με κυκλικό τείχος. Επίσης, ένα τείχος, που μπορεί κανείς και σήμερα να παρακολουθήσει τη διαδρομή του στο φρύδι του λόφου, περιέβαλλε τον οικισμό¹⁷⁷.

Μέσα στον περίβολο του τείχους σώζονται πολλά πέτρινα θεμέλια και ερείπια οικοδομημάτων και σπιτιών, κεραμίδες στέγης και όστρακα όλων των εποχών (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή). Παλιότερα είχαν περισυλλεγεί διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης), όπως είναι: αιχμή βέλους, πόρπες, περόνες και νομίσματα (ελληνιστικά, ρωμαϊκά και βυζαντινά)¹⁷⁸.

111. Κώμη 'Ανω ('Ανω Μπάνιτσα)

Αρχαίος οικισμός με λαμπρό ιερό υπήρχε πιθανότατα στον κωνικό λόφο του "Προφήτη Ηλία", περίπου 1,5 χλμ. ΒΑ της 'Ανω Κώμης. Ο οικισμός αυτός, που παρουσιάζει ακμή από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή, ήταν χτισμένος στην κορυφή του λόφου· ενώ το νεκροταφείο του εκτεινόταν στη διπλανή θέση "Κάμπος", όπου βρέθηκε συστάδα αρχαίων τάφων.

Ανασκαφή που είχε κάνει το 1932 ο Κεραμόπουλλος στο λόφο του "Προφήτη Ηλία" αποκάλυψε όστρακα αγγείων (του 1ου π.Χ.αι.), λείψανα πλινθόχτιστου χτίσματος με εμφανή ίχνη πυρπόλησης, λιθόπλινθους μεγάλων διαστάσεων και στο νοτιοδυτικό άκρο του λόφου ερείπια (τμήμα από τον υπόκαυστο) ασβεστόχτιστου βαλανείου¹⁷⁹.

Επίσης, από τον ίδιο λόφο είχαμε ως τώρα μια πλούσια συγκομιδή αρχαιολογικών ευρημάτων· πρόκειται για μικρά μαρμαρίνα αγάλματα, ορειχάλκινο αγγείο, πήλινα αγγεία με διάφορες παραστάσεις, αρ-

χιτεκτονικά μέλη (ανάμεσά τους ένα μαρμάρινο αέτωμα από ναό), νομίσματα (ρωμαϊκά και βυζαντινά)¹⁸⁰ και ενδιαφέρουσες αναθηματικές επιγραφές (αυτοκρατορικών χρόνων) στο Διόνυσο (οι περισσότερες από τις επιγραφές), στο Δία Ύψιστο και στην Ήρα¹⁸¹. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν καθαρά ότι στην κορυφή του "Προφήτη Ηλία" υπήρχε, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, λαμπρός ναός.

Προηγούμενοι ερευνητές, βασιζόμενοι στο παλιό όνομα "Μπάνιτσα" της Άνω Κώμης, που το ετυμολογούν από το λατινικό *balneum*, καθώς και στην ανεύρεση βαλανείου, οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα¹⁸² ότι ο εδώ αρχαίος οικισμός θα πρέπει να έφερε το όνομα "Λουτρόν".

112. Κώμη Κάτω (Κάτω Μπάνιτσα)

Η θέση αρχαίου οικισμού έχει επισημανθεί δυο περίπου χιλιόμετρα δυτικά της Κάτω Κώμης, στο λόφο "Πηγαδίτσια". Από τα ριζά του λόφου περνάει ένα ρέμα και προς τη ρεματιά υπάρχουν πλούσιες πηγές νερού, απ' όπου υδρεύεται σήμερα η Κάτω Κώμη από τις ίδιες πηγές θα υδρευόταν και ο αρχαίος οικισμός. Στην πλαγιά του (προς τη ρεματιά) υπάρχουν κομμάτια από κεραμίδες στέγης ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και πολλές πελεκημένες πέτρες από χτίσματα. Πριν από μερικά χρόνια είχαν βρεθεί εδώ ελληνιστικά νομίσματα, μικρή μαρμάρινη σαρκοφάγος (διαστάσεων: 0,75 x 0,57 x 0,39 μ.)¹⁸³ και μαρμάρινο ανάγλυφο που εικονίζει αετό, το σύμβολο του Δία¹⁸⁴. Στην ίδια πλαγιά υπάρχει σήμερα μικρό ξωκλήσι χτισμένο με αρχαίο οικοδομικό υλικό (πωρόπλινθοι και λιθόπλινθοι). Επίσης, κεραμίδια στέγης, πελεκημένες πέτρες χτισμάτων και πιθάρια βρίσκει κανείς και στο λόφο "Παλαικτήρια", που βρίσκεται στην απέναντι όχθη του ρέματος.

113. Λευκοπηγή (Βελίστι - Ασπρονέρι) (;)

Τη μοναδική ένδειξη που έχουμε για αρχαία κατοίκηση κοντά στη σημ. Λευκοπηγή είναι ένα μαρμάρινο ανάγλυφο (ρωμαϊκών χρόνων), το οποίο βρέθηκε στην εκκλησία του χωριού¹⁸⁵. Δυστυχώς δεν κατάφερα να εντοπίσουμε τη θέση αρχαίας εγκατάστασης. Ίσως το ανά-

γλυφο να είχε μεταφερθεί (επί τουρκοκρατίας) από άλλη κοντινή θέση και συγκεκριμένα από τον "Καϊλιά", περίπου 4 χλμ. ΝΔ της Λευκοπηγής, όπου υπάρχουν υπολείμματα αρχαίου φρουριακού περιβόλου (προρωμαϊκής όμως εποχής)¹⁸⁶. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι το φρούριο χρησιμοποιήθηκε και στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

114. Νεράιδα

Ένας μικρός ρωμαϊκός οικισμός τοποθετείται με μεγάλες πιθανότητες στο λόφο "Πατσούρα", που βρίσκεται περίπου 2 χλμ. βόρεια από τη Νεράιδα, κοντά στα όρια της κτηματικής περιοχής της μ' επαρχίας των Ιμέρων. Ο λόφος υψώνεται πλάι στην αριστερή όχθη του Αλιάκμονα και στους πρόποδες του (προς τον Αλιάκμονα) είναι εμφανή τα ερείπια παλιού εγκαταλειμμένου χωριού. Στην πλαγιά του λόφου αυτού, καθώς και στον παρακείμενο λοφίσκο, αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, θεμελιώσεις ρωμαϊκού κτηρίου και όστρακα ρωμαϊκών αγγείων¹⁸⁷.

115. Οινόη (Ινεσλί)

Με βάση τα επιφανειακά ευρήματα διαπιστώσαμε ίχνη ρωμαϊκού οικισμού κοντά στα όρια των κτηματικών περιοχών Οινόης - Πτελέας και συγκεκριμένα στην τοποθεσία "Φτελιώτικο σύνορο". Στην τοποθεσία αυτή παρατηρούνται θραύσματα κεραμίδων στέγης ρωμαϊκών χρόνων και τεμάχια πιθαριών. Παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ, σύμφωνα με πληροφορίες των χωρικών, κιβωτιόσχημοι τάφοι και ενεπίγραφες μαρμαρινές πλάκες. Ας σημειωθεί ότι σε απόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων ΝΔ από τον αρχαίο οικισμό έχουν επισημανθεί (στο λόφο "Γαλάς") ερείπια αρχαίου (ελληνιστικού;) φρουρίου¹⁸⁸.

116. Παλαιογράτσιανο

Λείψανα οχυρωμένου οικισμού (φρουρίου;) των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων σώζονται στο λόφο "Παλιόκαστρο", που υψώνεται (σε υψόμετρο 800 μ.) ανάμεσα στα χωριά Παλαιογράτσιανο (σήμερα

οικισμός του Βελβεντού) και Πλατανόρρευμα. Στην κορυφή του λόφου είναι ορατά υπολείμματα τείχους και μέσα στον περίβολό του ερείπια κτηρίων και λιθοσωροί. Επίσης, οι χωρικοί συχνά βρίσκουν εδώ όστρακα αγγείων και νομίσματα (ρωμαϊκά, βυζαντινά)¹⁸⁹. Τέλος, από εδώ προέρχεται πιθανώς αναθηματική επιγραφή στον Ηρακλή Κυναγίδα¹⁹⁰ που είχε βρεθεί, πριν από πολλά χρόνια, στο χωριό Παλαιογράτσιανο.

117. Ροδιανή (Ραδουβίτσα)

Η ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού μαρτυρείται στη θέση "Παλιάμπελα", 200-300 μ. βόρεια (προς ΒΑ) της Ροδιανής. Πρόκειται για ένα χαμηλό λόφο με επίπεδη κορυφή, που από τη δυτική και νότια πλευρά του περνάει ένα ρέμα· κοντά στα νότια ριζά του υπάρχει πλούσια πηγή νερού, απ' όπου θα γινόταν η ύδρευση του οικισμού. Στο λόφο αυτό βρέθηκαν κομμάτια από αρχαίους κίονες και λίγο βορειότερα υπόγειος χτιστός καμαροσκεπής τάφος ρωμαϊκής εποχής, που περιείχε οστά τριών τουλάχιστον νεκρών¹⁹¹. Στην κορυφή του λόφου βρίσκονται κανείς κομμάτια κεραμίδων στένης ρωμαϊκών χρόνων. Ας σημειωθεί ότι σε απόσταση δυο χιλιομέτρων περίπου δυτικότερα (στη θέση "Στράτινα") υπήρχε αρχαίο (προρωμαϊκό) φρούριο.

117α. Τρανόβαλο

Μέσα στο χωριό βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου αετώματος από αρχαίο ναό το οποίο μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης. Ίσως η αρχαία εγκατάσταση δεν καταφέραμε να βρούμε· ίσως να υπήρχε εδώ μόνο αγροτικό ιερό άγνωστης θεότητας.

118. Φρούριο (Νιζίσκο) (;)

Στο λόφο που υψώνεται πλάι στο σημ. χωριό Φρούριο διατηρούνται ερείπια βυζαντινού φρουρίου, το οποίο ταυτίζεται με το γνωστό από τις φιλολογικές πηγές φρούριο της "Σωσκού". Ίσως το φρούριο αυτό είχε ανεγερθεί στη θέση αρχαιότερου φρουρίου (προϊστορικού ή υστερορωμαϊκού;). Ενδείξεις για μια τέτοια υπόθεση προσφέρουν μερικά αρχαιολογικά ευρήματα, που βρέθηκαν, πριν από 20 περίπου χρόνια, μέσα σε αρχαίο τάφο¹⁹².

Β. ΟΡΕΣΤΙΔΑ

Ι. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΟΝΟΜΑΤΑ

1. Άργος Ορεστικό - Διοκλητιανούπολη
Το όνομα της πόλης (Άργος Ορεστικό) αναφέρεται από το Στράβωνα¹ και από μεταγενέστερες πηγές². Σύμφωνα όμως με τον ιδρυτικό του μύθο, το Άργος ήταν μια από τις αρχαιότερες μακεδονικές πόλεις³ και έδρα του κοινού των Ορεστών κατά τη ρωμαϊκή εποχή⁴. Η πόλη ξαναχτίστηκε από το Διοκλητιανό και μετονομάστηκε σε Διοκλητιανούπολη⁵.

Η μόνη έμμεση τοπογραφική ένδειξη που δίνουν οι αρχαίες πηγές για τον καθορισμό της θέσης της είναι ότι βρισκόταν στον κάμπο που όφειλε την ονομασία του στην πόλη (: Argestaeus campus)⁶. Με βάση όμως τα αρχαιολογικά δεδομένα, όλοι σήμερα οι ερευνητές ταυτίζουν ανεπιφύλακτα την πόλη με τα ερείπια που σώζονται στην τοποθεσία "Αρμενοχώρι"⁷ (= Ερημοχώρι;)· δηλ. σε απόσταση μόλις 500 μ. ΒΔ από το σημ. Άργος Ορεστικό (Χρούπιστα), στην περιφέρεια του οποίου εκτείνεται ο μοναδικός κάμπος της περιοχής (ο Argestaeus campus των αρχαίων).

Στο "Αρμενοχώρι" έχουν βρεθεί κατά καιρούς πολλές αρχαιότητες⁸: αρκετές επιγραφές, ίχνη υστερορωμαϊκού τείχους, λαξευτοί και κιβωτιόσχημοι τάφοι, χτιστός ρωμαϊκός τάφος, ρωμαϊκά μωσαϊκά δάπεδα, μαρμάρινο άγαλμα, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα κ.ά.), ερείπια ασβεστόχτιστων σπιτιών⁹ κλπ. Επίσης, από το "Αρμενοχώρι" προέρχονται τα νομίσματα της συλλογής του Μορφωτικού ομίλου Άργους Ορεστικού· πρόκειται για νομίσματα του 2ου π.Χ. αιώνα (Πέλλας, Μαρώνειας κλπ.), ρωμαϊκά δηνάρια των χρόνων της Δημοκρατίας, αυτοκρατορικά νομίσματα του Αδριανού και του Κόμοδου, καθώς και

ασάρια του 4ου μ.Χ.αιώνα. Η λιθαγωγία του ερειπιώνα από τους κατοίκους του 'Αργους Ορεστικού και των κοντινών χωριών, για την εξασφάλιση οικοδομικού υλικού, είχε ως αποτέλεσμα να μη φαίνονται σήμερα επιφανειακά παρά ελάχιστα μόνο λείψανα της πόλης.

Όπως συνάγεται πάντως από την επιφανειακή κεραμική (θραύσματα από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων), η πόλη ήταν χτισμένη σ' ένα τραπεζοειδές ύψωμα, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση μόλις 1,5 χλμ. από τον Αλιάκμονα ποταμό. Η βόρεια και η δυτική πλαγιά του υψώματος είναι αρκετά απότομες, γιατί πλάι από τα ριζά τους κυλάει τα νερά του ένας μικρός παραπόταμος του Αλιάκμονα. Αντίθετα η νότια και η ανατολική πλαγιά είναι ομαλές - σχεδόν ισοπεδωμένες σήμερα. Από την επίπεδη κορυφή του υψώματος εποπτεύει κανείς ολόκληρο τον κάμπο (*Argestaeus campus*). Φαίνεται πως από την εποχή του Διοκλητιανού, που ξαναχτίστηκε η πόλη, οχυρώθηκε με ασβεστόχτιστο τείχος. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Προκόπιου¹⁰, στην εποχή του Ιουστινιανού η πόλη ήταν καταστραμμένη και έρημη. Γι' αυτό ξαναχτίστηκε από τον αυτοκράτορα αυτόν, αλλά αυτή τη φορά στο νησάκι της λίμνης της Καστοριάς, στη θέση του αρχαίου Κελέτρου (σημ. Καστοριάς)¹¹.

Η επικράτεια (*territorium*) της πόλης θα πρέπει να περιλάμβανε ολόκληρο τον κάμπο, που εκτείνεται νότια από τη λίμνη της Καστοριάς ως τον Αλιάκμονα. Συγκεκριμένα τα βόρεια και βορειοδυτικά όριά της θα ορίζονταν από τη λοφοσειρά που εκτείνεται από το σημ. χωριό Μανιάκοι ως το Δισπηλιό· ενώ τα νότια και δυτικά όριά της από τον Αλιάκμονα. Όσο για τα ανατολικά της όρια είναι δύσκολο να προσδιοριστούν.

2. Βάττυνα

Το όνομά της διασώθηκε στην περίφημη επιγραφή (δόγμα Βαττιναίων) του 2ου μ.Χ.αιώνα, που βρέθηκε στην τοποθεσία "Σκάλι", κοντά στο σημ. Κρανοχώρι (Δρανίτσι)¹². Η μνεία μάλιστα των θεσμών της εκκλησίας και του πολιτάρχη στο κείμενο της επιγραφής δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι η Βάττυνα είχε την οργάνωση πόλης.

Από την ίδια εξάλλου επιγραφή πληροφορούμαστε ότι ο πληθυσμός της περιλάμβανε, εκτός από Βαττιναίους, Ορέστες παροίκους από άλλες πόλεις του κοινού των Ορεστών, "επαρχικούς", δηλαδή παροίκους από τη ρωμαϊκή επαρχία της Μακεδονίας¹³, κι ακόμη Ιλλυριούς και θράκες παροίκους¹⁴.

Επειδή η επιγραφή είχε βρεθεί *in situ* (στο "Σκάλι"), η θέση της πόλης θεωρήθηκε από τους ερευνητές αυτονόητη, χωρίς όμως να δώσει κανείς ως τώρα ακριβή περιγραφή της. Γι' αυτό θεωρούμε σκόπιμο να παραθέσουμε εδώ τα τοπογραφικά στοιχεία που συγκεντρώσαμε κατά την επιτόπια έρευνά μας.

Με βάση την επιφανειακή κεραμική (θραύσματα από κεραμίδες στέγης των ρωμαϊκών χρόνων), καθώς και τα πέτρινα θεμέλια χτισμάτων, που έρχονται συνεχώς στο φως με το όργωμα, η ακριβής θέση της Βάττυνας εντοπίζεται στο τραπεζοειδές ύψωμα "πόλε" (=κάμπος, πόλη), που βρίσκεται ακριβώς στη διασταύρωση του δρόμου Καστοριάς - Νεπου βρίσκεται ακριβώς στη διασταύρωση του δρόμου Καστοριάς - Νεπου στοριού προς Κρανοχώρι. Η πόλη ήταν χτισμένη στην επίπεδη κορυφή του υψώματος και στη νότια ομαλή πλευρά του (το "Σκάλι"), η οποία έχει αποκοπεί στα νεότερα χρόνια με τη διάνοιξη του δρόμου Καστοριάς - Νεστορίου· φαίνεται δηλαδή πως, από πολεοδομική άποψη, η Βάττυνα διακρινόταν σε άνω και κάτω πόλη. Εξάλλου από τη μεγάλη έκταση (μερικών εκατοντάδων στρεμμάτων), την οποία καλύπτει η επιφανειακή κεραμική, επιβεβαιώνεται και αρχαιολογικά το γεγονός ότι ο εδώ αρχαίος οικισμός είχε την οικιστική βαθμίδα της πόλης.

Η πόλη ήταν χτισμένη μέσα σ' ένα φυσικό τόξο που σχηματίζει κάποιο ρέμα και σε μικρή απόσταση (1-2 χλμ.) από τον ποταμό Αλιάκμονα. Στην επικράτειά της θα ανήκε ολόκληρη η στενή κοιλάδα του Αλιάκμονα - από το Νεστόριο ως την περιοχή της σημ. Καστοριάς - που αποτελείται από μικρά εύφορα πεδινά τμήματα και χαμηλά καλλιεργήσιμα υψώματα (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα XXIV).

Δυστυχώς με τα σημερινά τουλάχιστον επιγραφικά και αρχαιολογικά δεδομένα που έχουμε στη διάθεσή μας δεν μπορούμε να προτείνουμε λύση για το χρονολογικό πρόβλημα της ίδρυσης της πόλης. Έτσι, το ερώτημα αν η πόλη ιδρύθηκε πριν ή κατά τη ρωμαϊκή εποχή παραμένει προς το παρόν αναπάντητο.

3. Κέλετρο (Celetrum)

Η πόλη αυτή (oppidum Celetrum)¹⁵ μνημονεύεται από το Λίβιο με αφορμή την πολιορκία και κατάληψή της από τους Ρωμαίους το 200 π.Χ.¹⁶. Η περιγραφή της θέσης της από το Λίβιο, ότι δηλ. η πόλη ήταν χτισμένη σ' ένα νησί που επικοινωνούσε μέσω μιας στενής λουρίδας γης (ισθμού) με την ξηρά¹⁷, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία για την ταύτισή της με τη σημ. Καστοριά¹⁸, η οποία διαδέχτηκε τη Βυζαντινή Διοκλητιανούπολη, κτίσμα του Ιουστινιανού¹⁹.

Δυστυχώς δε μας είναι τίποτε γνωστό για την τύχη του Κελέτρου μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Δεν ξέρουμε δηλαδή αν αυτή εγκαταλείφτηκε μετά το 200 π.Χ. ή αν επιβίωσε και προήχθη σε *civitas*²⁰. Πάντως, αν λάβουμε υπόψη τις αρχές του διεθνούς ρωμαϊκού δικαίου, θα πρέπει να αποκλείσουμε την καταστροφή της από τους Ρωμαίους, εφόσον οι ίδιοι οι κάτοικοί της παρέδωσαν την πόλη τους στους Ρωμαίους· ίσως οι Ρωμαίοι γκρέμισαν μόνο τα τείχη της. Εξάλλου ούτε για την εγκατάλειψη της πόλης υπήρχαν λόγοι· αντίθετα μάλιστα οι Ρωμαίοι έδειξαν ευνοϊκή μεταχείριση απέναντι στους Ορέστες. Γι' αυτό συμφωνούμε με τους ερευνητές εκείνους, οι οποίοι υποστηρίζουν, πάντα βέβαια με επιφυλάξεις, την επιβίωσή της κατά τη ρωμαϊκή εποχή²¹, βασιζόμενοι στην ανεύρεση επιγραφής (2ου μ.Χ. αι.)²² και προχριστιανικών αρχιτεκτονικών μελών στο Κουρσουμλί τζαμί της Καστοριάς²³. Οι επιφυλάξεις εκφράζονται γιατί δεν μπορούμε να ξέρουμε αν οι Τούρκοι, που χρησιμοποίησαν το αρχαίο αυτό υλικό, το είχαν βρει *in situ* ή το είχαν μεταφέρει από τη γειτονική περιοχή (π.χ. από το 'Αργος Ορεστικό)²⁴. Εφόσον δεχτούμε την επιβίωσή της, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, τότε θεωρείται πολύ πιθανό ότι η πόλη καταστράφηκε κατά τις βαρβαρικές επιδρομές (40-50 μ.Χ. αι.) και στα ερείπιά της αργότερα ο Ιουστινιανός έχτισε τη Διοκλητιανούπολη.

Στην επικράτεια της πόλης θα ανήκε όλη η στενή πεδινή παραλιακή ζώνη γύρω από τη λίμνη, καθώς και ο μικρός εύφορος κάμπος, που εκτείνεται ανάμεσα στην ανατολική παραλία της λίμνης της Καστοριάς και στις παρυφές των βουνών, δηλ. στην περιοχή όπου είναι σήμερα χτισμένα τα χωριά Μαυροχώρι, Κορησός κ.ά.

4. Λύκα²⁵

Στο νησάκι του Αγίου Αχιλλείου της Μικρής Πρέσπας έχουν εντοπιστεί τα ερείπια αρχαίας πόλης (των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων), η οποία, σύμφωνα με δυο επιγραφές (2ου μ.Χ. αι.), έφερε το όνομα Λύκα²⁶ ή Λυκαίων πολιτεία²⁷. Η μια από τις επιγραφές αυτές βρέθηκε στα ερείπια της βυζαντινής εκκλησίας των Αγίων Αποστόλων, όπου παρατηρούνται επίσης πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη (δωρικοί κίονες, βάσεις κίωνων κ.ά.), τα οποία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η εκκλησία αυτή είχε χτιστεί στη θέση αρχαίου ναού (πιθανώς του Δία). Στα ίδια ερείπια είχε βρεθεί και το ενεπίγραφο επιτύμβιο (αρχών 3ου μ.Χ. αι.) ενός γιατρού, το οποίο μεταφέρθηκε στο χωριό Πύλη και χρησιμοποιήθηκε ως βάση της αγίας Τράπεζας στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου²⁸.

Στην παραλία του νησιού τα δίκτυα των ψαράδων συχνά ανασύρουν αμοφορείς και αγνύθες. Στο τμήμα πάλι της λίμνης από τις βόρειες ακτές του νησιού ως την απέναντι όχθη οι ψαράδες διακρίνουν αρχαία ερείπια (λιθόστρωτο δρόμο κ.ά.), τα οποία μαρτυρούν την καταβύθιση μιας στενής λουρίδας γης, που θα ένωνε το νησάκι με την απέναντι ξηρά. Αυτό σημαίνει δηλαδή ότι η αρχαία πόλη δεν ήταν χτισμένη σε νησί, όπως φαίνεται σήμερα, αλλά σε μια χερσόνησο που εισέδουε στη λίμνη, όπως ακριβώς στη λίμνη της Καστοριάς (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα XXV).

Η επικράτεια της αρχαίας αυτής πόλης θα περιλάμβανε όλη την παραλίμνια στενόμακρη πεδινή περιοχή, που εκτείνεται κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής όχθης της λίμνης. Επομένως στην επικράτεια της ανήκαν οι δυο αρχαίοι οικισμοί, που η θέση τους έχει εντοπιστεί κοντά στο σημ. χωριό Πύλη και ανάμεσα στα χωριά Λευκώνας και Καρυές (βλ. πιο κάτω, σσ. 166-167).

II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

α) Περιοχή σημερινού νομού Καστοριάς

1-2. Αγία Άννα (Ρεδιγκόσδι)

Λείψανα σημαντικού αρχαίου οικισμού έχουν εντοπιστεί από παλιά στο εγκαταλειμμένο σήμερα χωριό Τσούκα, παλιό κεφαλοχώρι της περιοχής, γνωστό για τις εμπορικές του σχέσεις με το Ελβασάν της Αλβανίας, με το οποίο συνδεόταν με δρόμο, που το λιθόστρωτό του διακρίνεται μέχρι σήμερα σε αρκετά σημεία.

Πλάι ακριβώς (προς τα βορειοανατολικά) στην Τσούκα υψώνεται ένας ψηλός κωνικός λόφος, που φέρει την ονομασία "Κάστρο" ("Γκράντο" από τους γεροντότερους χωρικούς). Στο λόφο αυτό, που στην κορυφή του θα ήταν χτισμένη η ακρόπολη του οικισμού, είχαν βρεθεί παλιότερα διάφορες αρχαιότητες ανάμεσα στις οποίες ένα μικρό αναθηματικό ανάγλυφο της Άρτεμης^{28α}, ένα άλλο που εικόνιζε πιθανώς την Αφροδίτη^{28β} και επιτύμβιες επιγραφές ρωμαϊκής εποχής^{28γ}. Τα σπίτια του οικισμού θα εκτεινόταν από τα νότια ριζά του "Κάστρου" ως την όχθη του ρέματος "Τσούκα" και ακόμη δυτικότερα ως τη θέση του χωριού Τσούκα. Στο νεκροταφείο της Τσούκας βλέπει κανείς τεράστιες ασβεστολιθόπλινθους από αρχαία οικοδομήματα. Πιθανώς από εδώ είχαν μεταφέρει οι κάτοικοι της Τσούκας, οι οποίοι σήμερα είναι εγκαταστημένοι στο χωριό Αγία Άννα, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (φάντωμα πιθανώς ρωμαϊκού ναού και κορινθιάζον κιονόκρανο) για το χτίσιμο της ερειπωμένης σήμερα εκκλησίας του Αγίου Νικολάου στο χωριό Αγία Άννα· στην ίδια εκκλησία υπήρχε παλιότερα και ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα ρωμαϊκής εποχής²⁹.

Η επικράτεια του ρωμαϊκού οικισμού θα περιλάμβανε μέσα στα όριά της ολόκληρη τη μικρή στενόμακρη αλλά εύφορη κοιλάδα του ρέματος "Τσούκα", από το χωριό Αγία Άννα ως το ύψωμα τουλάχιστον "Τράπεζα". Σε διάφορες τοποθεσίες της περιοχής αυτής έχουν αποκαλυφτεί κατά καιρούς διάφορες αρχαιότητες, που αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη αγροικιών.

Η ανεύρεση επιγραφής που μνημονεύει το ιλλυρικό όνομα Πλευ-

ράδος³⁰, καθώς και η γειτνίαση του ρωμαϊκού οικισμού με την Ιλλυρία, δεν αφήνουν αμφιβολίες για τις στενές σχέσεις του (εμπορικές και δημογραφικές) με την Ιλλυρία. Η επικοινωνία γινόταν πιθανώς από κάποιο αρχαίο δρόμο, που θα ακολουθούσε την κατεύθυνση του κατωπινού τουρκικού λιθόστρωτου δρόμου, ο οποίος περνούσε από τα χωριά Χιονάτο και Διποταμιά και έφερνε στο Ελβασάν.

Ίχνη ενός άλλου, μικρότερου, ρωμαϊκού οικισμού έχουμε επισημάνει σ' ένα μικρό απόκρημνο λόφο, που βρίσκεται στη διασταύρωση των δρόμων Καστοριάς - Νεστορίου και Αγίας Άννας, σε απόσταση μόλις 300 μ. από τον Αλιάκμονα ποταμό. Η ανατολική πλαγιά του λόφου έχει αποκοπεί με τη διάνοιξη δρόμου και ήρθαν στο φως σχιστολιθικές πλάκες από κιβωτιόσχημους τάφους· ανάμεσά τους βρέθησαν όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής. Ας σημειωθεί ότι κοντά στον οικισμό αυτόν υπάρχει άφθονη ασβεστόπετρα· ίχνη όμως αρχαίας λατόμευσης δε διαπιστώθηκαν.

3. Αμμουδάρα (Πισιάκοι)

Με βάση την επιφανειακή κεραμική (κομμάτια από άβαφες κεραμίδες στέγης και όστρακα από αβαφή αγγεία ρωμαϊκής εποχής) έχουμε επισημάνει τη θέση ρωμαϊκού οικισμού στο ύψωμα "Μολοίνα", που βρίσκεται πλάι στα τελευταία προς Δ σπίτια του χωριού Αμμουδάρα. Στην ίδια τοποθεσία είχαν βρεθεί παλιότερα, κατά τη διάνοιξη του δρόμου Αμμουδάρας - Ασπροκκλησιάς, χριστιανικοί κεραμοσκεπείς τάφοι. Ίχνη οχύρωσης δε βρέθηκαν· φαίνεται πως η ασφάλεια του οικισμού στηριζόταν στη φυσική προστασία που πρόσφερε ένα ρέμα, το οποίο περιβάλλει το ύψωμα από την ανατολική και νότια πλευρά του.

4-7. Άργους Ορεστικού περιοχή

Τις θέσεις τεσσάρων ρωμαϊκών οικισμών έχουμε εντοπίσει στην αγροτική περιοχή του σημ. Άργους Ορεστικού, στον "Argestaeus campus" των αρχαίων (βλ. τοπογραφ. σκαριφήματα ΧΧVI και ΧΧVII).

Τα λείψανα του ενός οικισμού επισημάνθηκαν νότια από τα τελευταία σπίτια του Άργους, στο δρόμο προς Αμμουδάρα, σε μια πεδι-

νή έκταση αρκετών στρεμμάτων, που η δυτική και νότια πλευρά της ορίζονται από ρεματιές. Στην τοποθεσία αυτή είχε βρεθεί παλιότερα ψηφιδωτό δάπεδο· ενώ σε όλο το χώρο υπάρχουν διάσπαρτα πολυπληθή θραύσματα ρωμαϊκών άβαφων κεραμίδων, όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής και δουλεμένες πέτρες από χτίσματα. Από την έκταση, στην οποία βρίσκεται κανείς τα παραπάνω επιφανειακά ευρήματα, συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για τη θέση ρωμαϊκού μάλλον οικισμού παρά αγροτικής έπαυλης.

" Γ κ ά ρ γ α ". Πρόκειται για χαμηλό τραπεζοειδές ύψωμα στο 20-30 χλμ. του σημ. δρόμου 'Αργους - Καστοριάς, πλάι ακριβώς στο εκεί εργοστάσιο κεραμοποιίας. Στην κορυφή του υψώματος παρατηρούνται όστρακα από αβαφή αγγεία ρωμαϊκών χρόνων. Η γύρω από την "Γκάργα" περιοχή, που θα ανήκε στην επικράτεια του οικισμού, είναι πεδινή σε μια ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων.

" Π α ρ α β έ λ λ α " (και "Σίμπετς"). Είναι χαμηλό τραπεζοειδές ύψωμα, που βρίσκεται στο 20-30 χλμ. του δρόμου 'Αργους - Μανιάκων (= Ν. Ζουζούλης), μέσα σε μια καμπή που σχηματίζει εκεί ο ποταμός Αλιάκμονας, του οποίου η αριστερή όχθη απέχει μόλις 500 μ. Στην επίπεδη κορυφή του υψώματος αφθονούν τα αποτμήματα από ρωμαϊκές κεραμίδες στέγης, ενώ στα κράσπεδα του υψώματος είχαν αποκαλυφτεί ρωμαϊκοί χτιστοί καμαροσκεπείς τάφοι³¹. Από την ανατολική πλευρά του υψώματος περνάει ένα ρέμα, το οποίο λίγο νοτιότερα χύνεται στον Αλιάκμονα. Όλη η γύρω περιοχή, που ανήκε στην επικράτεια του οικισμού, είναι πεδινή και πολύ εύφορη.

" Π ί κ ρ η ". Είναι τραπεζοειδές ύψωμα, που βρίσκεται περίπου τρία χιλιόμετρα ΒΔ από το 'Αργος, στο δρόμο προς Χιλιόδεντρο και ακριβώς πλάι στο ομώνυμο ρέμα "Πίκρη". Από τα ριζά της νότιας πλαγιάς του ως την όχθη του ρέματος σχηματίζεται ένα φυσικό άνδρω, που σε όλη την έκτασή του βρίσκει κανείς άφθονα κομμάτια κεραμίδων και όστρακα αγγείων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων· ενώ σε κάποιο σημείο βρήκαμε τεράστια λιθόπλινθο από γρανίτη, που ανήκε σε αρχαίο - πιθανώς δημόσιο - κτήριο αδιάγνωστου χαρακτήρα. Πριν από μερικές δεκαετίες είχε βρεθεί επίσης εδώ, πλάι στη ρεματιά, ρωμαϊκός χτιστός θολωτός τάφος. Στην κορυφή πάλι του υψώ-

ματος κατά τη διάνοιξη χωραφόδρομου, ο μηχανικός εκκαφέας έφερε στο φως πολλές κεραμίδες στέγης, καθώς και θεμέλια χτισμάτων. 'Ισως από την τοποθεσία αυτή είχε μεταφερθεί παλιότερα αρχαίο οικοδομικό υλικό (δόμοι από γρανιτόλιθο και πωρόλιθο), που βλέπει κανείς εντοιχισμένο στην εκκλησία της "Αγίας Παρασκευής" του σημ. Χιλιόδεντρο. Το σύνολο των ευρημάτων και άλλων ενδείξεων (π.χ. η θέση του κ.ά.) δεν αφήνει αμφιβολίες για την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού στην "Πίκρη".

8. Α σ π ρ ο ν έ ρ ι (Σκράπαρι)

Λείψανα ρωμαϊκού οικισμού έχουμε εντοπίσει στο ύψωμα "Σαλονίκη", που βρίσκεται περίπου ένα χιλιόμετρο ΝΔ από το σημ. χωριό Ασπρονέρι, κοντά στην πρώτη καμπή που σχηματίζει το ρέμα, το οποίο κατεβαίνει από το Ασπρονέρι. Στο επίπεδο πλάτωμα της κορυφής του, που είναι σήμερα καλλιεργήσιμο, το άροτρο φέρνει συνεχώς στο φως πάμπολλα θραύσματα κεραμίδων στέγης, πέτρες από θεμέλια οικοδομημάτων και πέτρινες πλάκες (πιθανώς από κιβωτιόσχημους τάφους). Εμάτων και πείσης, από τη "Σαλονίκη" θα πρέπει να είχαν μεταφερθεί παλιότερα και οι μικρές καλοδουλεμένες πέτρες που είναι εντοιχισμένες στην παλιά εκκλησία του Ασπρονερίου.

9. Γ ά β ρ ο ς (Γαβρέσιο) - Β α τ ο χ ώ ρ ι (Μπρέσνιτσα)

Ανάμεσα στα χωριά Γάβρος και Βατοχώρι και ακριβώς στα όρια των σημ. νομών Καστοριάς - Φλώρινας έχουν διασωθεί ερείπια κάστρου των υστερορωμαϊκών πιθανότατα χρόνων. Το κάστρο ήταν χτισμένο στην κορυφή ενός ψηλού και απόκρημνου λόφου, γνωστού στους ντόπιους με το όνομα "Κάλε". Ο λόφος βρίσκεται σε πολύ στρατηγική θέση, γιατί ελέγχει τη διάβαση που σχηματίζει η ποταμολεκάνη του Λιβαδοπόταμου, ο οποίος κυλάει τα νερά του κοντά στα ριζά του λόφου. Συγκεκριμένα το "Κάλε" επόπτευε ένα σπουδαίο σημείο της παραπάνω διάβασης, όπου ο δρόμος που έρχεται από την Καστοριά διακλαδίζεται σε δυο οδικές αρτηρίες, από τις οποίες η μια οδηγεί στη Φλώρινα και η άλλη, μέσω Κρυσταλλοπηγής, στην Κορυτσά. Με άλλα λό-

για έλεγχε τους αρχαίους δρόμους που από την Ορεστίδα οδηγούσαν στη Λυγκηστίδα και την Ιλλυρική Μακεδονία.

Ο λόφος ήταν από τη φύση οχυρός στη βόρεια και ανατολική τουλάχιστον πλευρά του· γιατί, εκτός από το ότι είναι απόκρημνες, περιβάλλονται από βράχους που σχηματίζουν ένα φυσικό τείχος, το οποίο μάλιστα σε πολλά σημεία είχε λαξευτεί κατάλληλα από ανθρώπινο χέρι. Στη δυτική όμως και νότια πλευρά του λόφου, που ήταν πιο ευπρόσβλητες, σώζονται λείψανα τείχους (μέχρι ύψους 1-1,5 μ.). Το τείχος είναι ασβεστόχτιστο και περικλείει, μαζί με το παραπάνω φυσικό τείχος, σαν στεφάνι την επίπεδη κορυφή του λόφου.

Στο βορειοδυτικό άκρο της κορυφής του σώζονται - σε ύψος 1 μ. περίπου - τα ερείπια ενός χτίσματος με ξερολιθιά, που ήρθε στο φως από λαθρανασκαφή. Ανάμεσα στα ερείπια του χτίσματος αυτού βρήκαμε αβαφή όστρακα ρωμαϊκών χονδροειδών αγγείων. Το χτίσμα, καθώς βρίσκεται πάνω σ'ένα μικρό ύψωμα, φαίνεται πως ήταν κάποιος τετράγωνος πύργος (παρατηρητήριο). Πραγματικά από το ύψωμα αυτό ελέγχει κανείς οπτικά όλη τη γύρω ορεινή περιοχή. Στα δυτικά ριζά του "Κάλε", όπου σήμερα το ξωκλήσι της Ζωοδόχου πηγής, υπάρχει πηγή νερού που θα χρυσίμεινε για την ύδρευση της φρουράς του κάστρου.

10. Γέρμα (ς) (Λόσνιτσα)

Ερείπια αρχαίου οικισμού, που παρουσιάζει μακρά διάρκεια ζωής (από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή) εντοπίσαμε περίπου τρία χλμ. ΝΑ από το σημ. χωριό Γέρμας, στον "κάμπο της Παναγίας του Κεράσοβου", πλάι στην αριστερή όχθη του ρέματος "Πόρος".

Στη θέση του οικισμού είχαν βρεθεί παλιότερα νομίσματα (ελληνιστικά, ρωμαϊκά και βυζαντινά), ένας ρωμαϊκός χτιστός θολωτός τάφος, καθώς και κιβωτιόσχημοι τάφοι (στην τοποθεσία "Της Μπίλιας τα μνημόρια"). Κοντά στην εκκλησία πάλι της Παναγίας διατηρούνται θεμέλια ενός μεγάλου ορθογώνιου (δημόσιου;) αρχαίου κτηρίου (ιερού;)· ενώ όλος ο γύρω χώρος είναι κατάσπαρτος από οικοδομικό υλικό (πωρόπλινθους κ.ά.), από θραύσματα κεραμίδων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων κι από τεμάχια μεγάλων αποθηκευτικών πιθαριών.

Ο οικισμός βρισκόταν πάνω σ'ένα αρχαίο δρόμο, που ακολουθώντας τη στενή κοιλάδα του "Πόρου" έφερνε στα στενά της Κλεισούρας κι από κει στην Εορδαία. Τα προϊστορικά φρούρια, που τα ερείπιά τους έχουν εντοπιστεί στο "Μελίσσι" Γέρμα και στο "Καστρί" Δρυόβουνου, δηλ. στην είσοδο της διάβασης, δείχνουν ότι ο δρόμος αυτός είχε σπουδαία στρατηγική σημασία κατά την προρωμαϊκή τουλάχιστον εποχή.

11. Δεντροχώρι (Δέμπενη)

Ερείπια αρχαίου οικισμού έχουμε επισημάνει σε απόσταση 5 περίπου χλμ. ΝΑ από το Δεντροχώρι, σ'ένα από τα τελευταία προβούνια του Ορλόβου, που ονομάζεται "Γκραντίστα" και υψώνεται πλάι στο Λιβαδοπόταμο. Σε ολόκληρη την ανατολική πλαγιά του υψώματος αυτού, από την κορυφή του ως κάτω στην ακροποταμιά, βλέπει κανείς βαθμιδωτά άνδηρα, που στα άκρα τους σώζονται ερείπια αναλημματικών τοίχων (πάχους 1,20 μ.) από ξερολιθιά. Ανάμεσα στους λιθωσσορούς παρατηρούνται και πολλές πελεκημένες πέτρες μεγάλων διαστάσεων.

Ο εδώ οχυρωμένος οικισμός κατείχε σπουδαία στρατηγική θέση, γιατί βρισκόταν πάνω στον αρχαίο δρόμο, που ακολουθώντας την ακροποταμιά του Λιβαδοπόταμου έφερνε στο κάστρο του Γάβρου. Με άλλα λόγια έλεγχε την είσοδο μιας σπουδαίας διάβασης, ενώ το κάστρο του Γάβρου την έξοδό της. Η συνδυασμένη αυτή φύλαξη της διάβασης μας πείθει ότι ο οικισμός της "Γραντίστας" ανήκε στην ίδια εποχή με το κάστρο του Γάβρου, δηλ. στην υστερορωμαϊκή.

12. Καλοχώρι (Δοβρόλιτσα)

Ίχνη ρωμαϊκού οικισμού αναγνωρίσαμε σε μια ράχη, που βρίσκεται περίπου 500 μ. δυτικά από το σημ. Καλοχώρι. Στη βόρεια πλαγιά της ράχης, γνωστή στους χωρικούς με τα ονόματα "Βακούφικα" ή "Κερεμίντκα" (= κεραμότοπος), υπάρχουν άφθονα κομμάτια κεραμίδων και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής. Επίσης, συχνά με το όργανο έρχονται στο φως πέτρινες πλάκες από τάφους και πέτρες από θεμέλια χτισμάτων. Η γύρω περιοχή αποτελείται από χαμηλές ράχες, που οι

πλαγιές τους έχουν ομαλή κατωφέρεια και προσφέρονται για καλλιέργεια. Ας σημειωθεί ότι σε απόσταση 2-3 χλμ. από τη θέση του ρωμαϊκού οικισμού κυλάει τα νερά του ο Αλιάκμονας ποταμός.

13. Κεφαλάρι (Σέτωμα)

Τη θέση ρωμαϊκού οικισμού εντοπίσαμε στο λόφο της "Αγίας Παρασκευής", περίπου ένα χιλιόμετρο Α από το Κεφαλάρι και ακριβώς πλάι στο χείμαρρο της Βουσινιάς. Στην επίπεδη κορυφή του λόφου, όπου σήμερα η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής και το νεκροταφείο του χωριού, παρατηρήσαμε κεραμική που περιλαμβάνει αβαφή όστρακα ρωμαϊκής εποχής. Ακριβώς βόρεια από την "Αγία Παρασκευή" υψώνεται ένας μικρός αλλά ψηλότερος κωνικός λόφος, όπου φαίνεται πως βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Δυστυχώς η πυκνή βλάστηση δεν επέτρεψε τη συστηματική έρευνά του.

14. Κορησός (Γκόρεντση)

Η ύπαρξη σημαντικού αρχαίου οικισμού διαπιστώθηκε στο λόφο "Τσάκωνη", που βρίσκεται περίπου 500 μ. δυτικά από το χωριό Κορησός. Πρόκειται για έναν ψηλό τραπεζοειδή λόφο, που στην κορυφή του είναι σήμερα χτισμένη η εκκλησία του Αγ. Διονυσίου. Ο λόφος αυτός αποτελεί ένα από τα τελευταία προβούνια του Κορησού και υψώνεται ανάμεσα σε δυο ρέματα. Από την κορυφή του ελέγχει κανείς οπτικά όλο τον κάμπο που εκτείνεται ανάμεσα στη λίμνη της Καστοριάς και στις πλαγιές του βουνού Βέρνου, όπου είναι χτισμένα τα σημ. χωριά Μελισσότοπος και Βασιλειάδα. Από τον κάμπο αυτόν περνούσε ο αρχαίος δρόμος που, μέσω των στενών της Κλεισούρας, οδηγούσε στην Ερδαία.

Ο οικισμός θα πρέπει να ήταν χτισμένος στην επίπεδη κορυφή του παραπάνω λόφου, ενώ το νεκροταφείο του θα βρισκόταν στα ριζά του λόφου, όπου βρέθηκαν διάφορες αρχαιότητες κατά τη διάνοιξη του εθνικού δρόμου Καστοριάς - Κορησού - Αμυνταίου. Ανατολικά από το λόφο υπάρχει ένα ύψωμα, ιδανικό για την ακρόπολη του οικισμού. Στην πλαγιά του υψώματος και συγκεκριμένα σ' ένα σημείο, όπου έγιναν λα-

θρανασκαφές, βρήκαμε κεραμίδες στέγης και όστρακα από μελαμβαφή ρωμαϊκά αγγεία.

Στη θέση του αρχαίου οικισμού είχαν βρεθεί παλιότερα νομίσματα μακεδονικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και διάφορα ανάγλυφα ενεπίγραφα ή μη³². Στον ανατολικό πάλι τοίχο της εκκλησίας της Παναγίας του χωριού υπάρχουν εντοιχισμένες ενεπίγραφες μαρμάρινες πλάκες³³. και στην αγία Τράπεζα της ίδιας εκκλησίας βλέπει κανείς μαρμάρινη πλάκα από αρχαίο κτήριο.

Ο οικισμός, που παρουσιάζει συνεχή ζωή από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή, πρέπει να ήταν αρκετά πλούσιος· γιατί από τη μια μεριά η επικράτειά του θα περιλάμβανε ένα τουλάχιστον μέρος από τον εύφορο κάμπο που μνημονεύσαμε πιο πάνω· από την άλλη μεριά το βουνό Κορησός, που υψωνόταν πλάι ακριβώς στον οικισμό και που θα ήταν δασωμένο, όπως και σήμερα, πρόσφερε πλούσια θηράματα. Εξάλλου, αξιολογημένο είναι το γεγονός ότι η κορυφή του λόφου "Τσάκωνη" είναι γεμάτη από πέτρες που περιέχουν μεταλλεύματα (σιδηροπυρίτη κ.ά.), πράγμα που προδίνει την ενασχόληση των κατοίκων με τη μεταλλουργία.

15. Κορομηλιά (Σλήβαινη)

Τη θέση ρωμαϊκού οικισμού έχουμε εντοπίσει στην τοποθεσία "Πεντατούρ", 2-3 χλμ. περίπου νότια από το σημ. χωριό Κορομηλιά και πολύ κοντά στη συμβολή του ρέματος "Κορέ" και του Λιβαδοπόταμου. Είναι μια πεδινή έκταση 300-400 στρεμμάτων με άφθονα νερά, πληγμένη κυριολεκτικά σήμερα στο πράσινο. Στο "Πεντατούρ" παρατηρούνται κομμάτια από κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής.

16. Κρεμαστό (Σέμαση)

Στο ύψωμα "Παλάμπενη", ένα περίπου χιλιόμετρο νότια από το χωριό Κρεμαστό, παρατηρήσαμε θραύσματα ρωμαϊκών κεραμίδων και πέτρινες πλάκες από κιβωτιόσχημους τάφους, που βεβαιώνουν την ύπαρ-

ξη ρωμαϊκού οικισμού. Η γύρω περιοχή, που θα ανήκε στην επικράτεια του, αποτελείται από υψώματα με ομαλές πλαγιές, από τις οποίες οι περισσότερες είναι σήμερα καλλιεργήσιμες (με σιτάρι).

17. Κωσταράζι Νέο

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού διαπιστώθηκε από επιφανειακή έρευνα στην τοποθεσία "Μπιτερνίκος", όπου σήμερα το ξεκλήσι της Αγίας Παρασκευής, σε απόσταση μόλις 500 μ. ανατολικά από το χωριό Νέο Κωσταράζι. Στην τοποθεσία αυτή υπάρχουν διάσπαρτα άφθονα θραύσματα από κεραμίδες στέγης, όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής και πολυάριθμες πελεκημένες πέτρες από διάφορα χτίσματα. Στον περίβολο πάλι της Αγίας Παρασκευής κείτονται πεταμένες μερικές μεγάλες λιθόπλινθοι. Ακριβώς πάνω (ΒΑ) από τον "Μπιτερνικό" βρίσκεται το ύψωμα "Παλαιόκαστρο" (ή "Τζουρτζούλα"), όπου σώζονται ερείπια προϊστορικού φρουρίου. Ίχνη οχύρωσης του οικισμού δε σώζονται· πιθανώς το πρόβλημα της ασφάλειάς του είχε λυθεί με το ρέμα, που περιβάλλει τη θέση του οικισμού σαν τόξο από τη νότια, την ανατολική και δυτική πλευρά. Κοντά στο ξεκλήσι της Αγίας Παρασκευής υπάρχει πηγή νερού, που θα χρησίμευε για την ύδρευση του αρχαίου οικισμού. Γύρω από τη θέση του οικισμού σχηματίζεται ένας μικρός εύφορος κάμπος, που προσφερόταν για εκμετάλλευση από τους αρχαίους.

18. Λεύκη Κάτω (Ορμάνι)

Στο ύψωμα "Προφήτης Ηλίας", ένα χιλιόμετρο περίπου ΒΔ από την Κάτω Λεύκη, σώζονται ερείπια κάστρου. Το τείχος του, πάχους δυο περίπου μέτρων, είναι χτισμένο με πέτρες και ασβεστοκονίαμα και περιβάλλει κυκλικά την κορυφή του υψώματος, εκτός από ένα σημείο της βόρειας πλευράς του, όπου έχει λαξευτεί κατάλληλα ο εκεί βράχος. Μέσα στον οχυρωματικό περίβολο η βλάστηση δεν επιτρέπει την επιφανειακή έρευνα. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι μέσα στο χωριό Κάτω Λεύκη, που χτίστηκε πιθανώς στη θέση του αρχαίου οικισμού, βρέθηκε (στο σπίτι του Καψιμάλη) ρωμαϊκός χτιστός θολωτός τάφος. Το κάστρο αυτό θα έλεγχε τον αρχαίο δρόμο που ακολουθώντας

την ακροποταμιά του Λιβαδοπόταμου έφερνε στο κάστρο του Γάβρου.

19. Μηλίτσα (Σλήμιστα)

Με βάση την επιφανειακή κεραμική (θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής) έχουμε εντοπίσει τη θέση ρωμαϊκού οικισμού στη θέση "Ίζβορ", 100 μ. περίπου ΒΔ από τα τελευταία σπίτια του σημ. χωριού Μηλίτσα³⁴. Ακριβώς πάλι (νοτιοανατολικά) στη θέση αυτή υψώνεται ένας βραχώδης λόφος, που στην κορυφή του θα βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Στην επικράτεια του θα ανήκε ο μικρός κάμπος που εκτείνεται ανάμεσα στα ριζά του βουνού και στο ρέμα που πηγάζει από τη λίμνη της Καστοριάς και χύνεται στον Αλιάκμονα ποταμό.

20. Νεστόριο (Νεστράμι)

Λείψανα σημαντικού αρχαίου οικισμού σώζονται πάλι στο Κάτω Νεστόριο, στην αριστερή όχθη του ποταμού Αλιάκμονα. Ο οικισμός φαίνεται πως ήταν χτισμένος στο τραπεζοειδές ύψωμα, που βρίσκεται προς τα ριζά της νοτιοανατολικής πλαγιάς του ψηλού λόφου "Κάστρε", καθώς και στο μικρό κάμπο "Λόσκο", ο οποίος εκτείνεται ως την όχθη του Αλιάκμονα (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα ΧΧVΙΙΙ). Το νεκροταφείο του θα βρισκόταν στο "Λόσκο", όπου ήρθαν στο φως αρκετοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Εξάλλου στην ίδια τοποθεσία ("Λόσκο") έχουν βρεθεί διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη από ρωμαϊκά και βυζαντινά κτήρια (κίονες, βάσεις κίωνων), θεμέλια και μεγάλες πελεκημένες πέτρες από χτίσματα, καθώς και ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες³⁵.

21. Οινόη (Ίοσιανι)

Πολυάριθμα θραύσματα από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής εποχής και δουλεμένες ασβεστόπετρες από αρχαίο κτήριο βεβαιώνουν την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού στην επίπεδη κορυφή του λόφου του "Αγίου Νικολάου", που υψώνεται ακριβώς πάλι (ανατολικά) στο σημ. χωριό Οινόη³⁶. Ο λόφος είναι πολύ οχυρός· κι αυτό, γιατί βρίσκεται μέσα σ' ένα φυσικό τόξο που σχηματίζει το ρέμα "Κορέ", παραπόταμος του Α-

λιάκμονα· ενώ από την ανατολική πλευρά του λόφου συμπληρώνει τη φυσική οχύρωσή του ένα άλλο μικρότερο (ανώνυμο) ρέμα. Έτσι, εκτός από τη νότια πλευρά του, ο λόφος ήταν απρόσιτος απ' όλες τις άλλες πλευρές του.

22. Πεντάβρυσος (Ζελεγκόσδι)

Η ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού μαρτυρείται στο χαμηλό - ισοπεδωμένο σήμερα - ύψωμα "Αγ. Σπυρίδωνας", πλάι στο ομώνυμο ξωκλήσι και σε απόσταση μόλις 500 μ. από τη δεξιά όχθη του Αλιάκμονα και ενός μόνο χιλιομέτρου από το σημ. χωριό Πεντάβρυσος. Στη θέση αυτή, που ορίζεται στα βόρεια και ανατολικά της από ένα ανώνυμο ρέμα, αποκαλύφτηκε υπόγειος χτιστός θολωτός τάφος ρωμαϊκών χρόνων, ενώ σε όλη την έκταση υπάρχουν άφθονα θραύσματα ρωμαϊκών κεραμίδων. Από την ίδια θέση προέρχονται επίσης ανάγλυφο (imago clipeata) της ύστερης ρωμαϊκής εποχής³⁷, ενεπίγραφες μαρμάρινες πλάκες ρωμαϊκών χρόνων, γυναικεία ολόγλυφη κεφαλή και αγαλμάτιο του Ηρακλή³⁸. Η περιοχή γύρω από τον "Αγ. Σπυρίδωνα" είναι πεδινή με άφθονες πηγές νερού.

23. Ποριά ('Ιζκλιμπι)

Με βάση την επιφανειακή κεραμική (κομμάτια ρωμαϊκών άβαφων κεραμίδων) επισημαίνεται η θέση ρωμαϊκού οικισμού στην επίπεδη κορυφή ενός τραπεζοειδούς υψώματος, που βρίσκεται στη συμβολή των ποταμών Αλιάκμονα και Λιβαδοπόταμου, σε μικρή απόσταση (ανατολικά) από το σημ. χωριό Ποριά.

Το ύψωμα από τη βόρεια και ανατολική του πλευρά προστατεύεται από τον Αλιάκμονα, που σχηματίζει στο σημείο αυτό ένα φυσικό υδάτινο τόξο. Στο μικρό κάμπο "Σοπότι", που εκτείνεται ανάμεσα στα βόρεια κράσπεδα του υψώματος και στην όχθη του Αλιάκμονα, σώζονται λείψανα ρωμαϊκού χτιστού θολωτού τάφου. Στην ίδια τοποθεσία είχαν βρεθεί παλιότερα: ψηφιδωτό, κιονόκρανα και ανάγλυφη μαρμάρινη κεφαλή³⁹.

24. Πτεριά 'Ανω (Πάπρασκο)

Ίχνη ρωμαϊκού οικισμού έχουμε εντοπίσει στον ατρακτοειδή λόφο "Ψωρόβρυση", περίπου δυο χιλιόμετρα ΝΑ από το σημ. χωριό 'Ανω Πτεριά. Στο λόφο αυτό βρίσκει κανείς θραύσματα από ρωμαϊκές κεραμίδες στέγης και αρκετά πέτρινα θεμέλια από χτίσματα. Σε κάποιο σημείο (χωράφι Στ. Αμανατίδη) είδαμε ένα μαρμάρινο επιστύλιο (διαστάσεων 0,50 x 2 μ.) από ξενόφερτο μάρμαρο, που το αποκάλυψε το άροτρο. Στο ίδιο χωράφι είχε βρεθεί παλιότερα κι άλλο επιστύλιο, το οποίο κείται πεταμένο στην αυλή ενός σπιτιού της 'Ανω Πτεριάς. Φαίνεται πως στη θέση του χωραφιού αυτού υπήρχε μεγάλο - πιθανώς δημόσιο - κτήριο (ναός;). Σε γειτονικό ύψωμα βρέθηκε μαρμάρινος ακέφαλος αετός, που τον είδαμε σε αυλή σπιτιού στο ίδιο χωριό⁴⁰. Ο αετός προσφέρει ισχυρή ένδειξη για την ύπαρξη εκεί ιεροού του Δία 'Υψιστου. Τέλος, στον περίβολο άλλου σπιτιού παρατηρήθηκαν εντοιχισμένα δυο γλυπτά (τεμάχια αγαλμάτων;)⁴¹.

Η βόρεια πλαγιά του λόφου της "Ψωρόβρυσης" είναι πολύ ψηλή και απόκρημη· από αυτή ελέγχει κανείς οπτικά όλη την κοιλάδα του ρέματος "Κορέ"· διακρίνονται καθαρά ο λόφος του "Αγ. Νικολάου" Οινόης και τα σημ. χωριά 'Ανω Πτεριά, Αγία Κυριακή και Μεσοποταμιά. Αντίθετα οι άλλες πλαγιές του λόφου είναι σήμερα σχεδόν ισοπεδωμένες, ύστερα από τη συνεχή μηχανική καλλιέργειά τους.

25. Τσάκωνη (Τσάκωνι)

Ρωμαϊκός οικισμός φαίνεται πως υπήρχε σε μικρή απόσταση (μόλις 300 μ.) ΝΑ από το σημ. χωριό Τσάκωνη, στο χαμηλό ύψωμα "Λιβάδια", όπου σήμερα η εκκλησία του Αγ. Αθανασίου. Στην επίπεδη κορυφή του υψώματος αυτού υπάρχουν διάσπαρτα κομμάτια κεραμίδων και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής. Στον περίβολο πάλι της εκκλησίας του Αγ. Αθανασίου και πλάι στο εικονοστάσι του ίδιου αγίου - σε απόσταση 100 μ. από την εκκλησία - κείτονται αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία και βυζαντινά οικοδομήματα (κίονες με ή χωρίς ραβδώσεις, βάσεις κίωνων). Από τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη, σε συνδυασμό και με την ανεύρεση παλιότερα αναθηματικού ανάγλυφου της 'Αρτε-

μη⁴², οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι υπήρχε εδώ ιερό της θεάς αυτής.

Η περιοχή γύρω από τα "Λιβάδια", που θα ανήκε στην επικράτεια του ρωμαϊκού οικισμού, είναι - σε ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων - πεδινή και πολύ εύφορη, γιατί σε απόσταση μόλις 2-3 χλμ. κυλάει τα νερά του ο Αλιάκμονας.

26. Υ ψ η λ ό (Ψόχωρι)

Στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονα υπήρχε από παλιά μαρμάρινο επιτύμβιο μνημείο (3ου μ.Χ.αι.), το οποίο μεταφέρθηκε στην Καστοριά⁴³. Είναι πολύ πιθανό ότι το μνημείο αυτό προερχόταν από τη θέση "Μπαξέδια", περίπου 500 μ. νότια από το Ψηλό, όπου με το όργωμα έρχονται στο φως θραύσματα ρωμαϊκών κεραμίδων και θεμέλια χτισμάτων. Τα ευρήματα αυτά μαρτυρούν την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού.

27. Χ ά λ α ρ α (Ποζδίβιστα)

Ίχνη αρχαίας κατοίκησης μαρτυρούνται στην τοποθεσία "Μπουάτες" (=φωτιά;), που βρίσκεται περίπου 800 μ. ΒΑ του χωριού Χάλαρα, πάνω στο δρόμο προς το χωριό 'Αγ. Αντώνιος. Στην τοποθεσία αυτή βρέθηκαν κεραμοσκεπείς τάφοι (στο χωράφι του Καλαϊτζίδη), που τα ίχνη τους ήταν ορατά, όταν είχαμε επισκεφτεί την τοποθεσία, καθώς κι ένα χάλκινο αγαματίδιο, που παρίστανε πιθανώς κάποια θεότητα^{43α}. Όλη η γύρω περιοχή ξεχωρίζει για το κοκκινόχωμά της, ώστε να φαίνεται πιστευτή η πληροφορία των χωρικών για την ανεύρεση - παλιότερα - λειψάνων από αρχαία κεραμοποιεία.

β) Η περιοχή του δυτικού τμήματος του νομού Φλώρινας

28. Λ ε υ κ ώ ν α ς (Πώπλη) - Κ α ρ υ έ ς ('Οροβνικ)

Λείψανα αρχαίας οχύρωσης σώζονται στον κωνικό λόφο "Καλέ", που βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Λευκώνας και Καρυές, σε απόσταση μόλις 200 μ. από την όχθη της Μικρής Πρέσπας. Ο λόφος είναι από

τη φύση οχυρός, καθώς οι τρεις πλευρές του (βόρεια, δυτική και νότια) είναι πολύ απότομες και απρόσιτες, και βρίσκεται σε πολύ στρατηγική θέση, γιατί ελέγχει και σήμερα ακόμη το δρόμο Φλώρινας - Πρεσπών.

Στην κορυφή του, καθώς και στη δυτική πλαγιά του (προς τη λίμνη), σώζονται επάλληλα τμήματα (σε δυο-τρεις σειρές) τείχους (πάχους δυο μέτρων περίπου), χτισμένου με ακατέργαστες ντόπιες πέτρες χωρίς συνδετική ύλη (ξερολιθιά) και τεράστιους τιτανόλιθους (πελασγικά τείχη). Η τειχοδομία του δεν αφήνει αμφιβολίες ότι πρόκειται για λείψανα προϊστορικού φρουρίου. Σε κάποιο σημείο όμως της δυτικής πλαγιάς του λόφου σώζεται κι ένα τμήμα ασβεστόχτιστου τείχους και κοντά σε αυτό παρατηρούνται ρωμαϊκές κεραμίδες από χτίσματα. Αυτό δείχνει ότι το φρούριο είχε επισκευαστεί και χρησιμοποιηθεί κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο. Τα θεμέλια πάλι χτισμάτων δείχνουν ότι δεν πρόκειται μάλλον για ένα κάστρο με στρατιωτικό αποκλειστικό χαρακτήρα αλλά για έναν οχυρωμένο οικισμό - φρούριο.

Η επικράτεια του οικισμού θα περιλάμβανε μέσα στα όριά της όλο το στενόμακρο κάμπο που εκτείνεται παραλιακά. Οι κάτοικοί του, εκτός από τις αγροτικές εκμεταλλεύσεις, θα πρέπει να ασχολούνταν επίσης με την αλιεία στην παρακείμενη λίμνη.

29. Π ύ λ η (Βίνιανη)

Στα ερείπια της βυζαντινής εκκλησίας του Αγ. Νικολάου, περίπου ένα χιλιόμετρο νοτιότερα από το χωριό Πύλη, υπάρχει εντοιχισμένη επιτύμβια στήλη (ρωμαϊκής εποχής)⁴⁴. Στην αγία Τράπεζα πάλι της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου, μέσα στο χωριό, υπάρχει σε δεύτερη χρήση το ενεπίγραφο επιτύμβιο (ρωμαϊκής εποχής) ενός γιατρού⁴⁵. Οι ελάχιστες αυτές ενδείξεις, σε συνδυασμό και με το μικρό εύφορο κάμπο στην αγροτική περιοχή της Πύλης, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι υπήρχε εδώ οικισμός των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

Γ. ΕΟΡΔΑΙΑ

Ι. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΟΝΟΜΑΤΑ

1. A d D u o d e c i m u m

Ρωμαϊκός σταθμός (mutatio) της Εγνατίας οδού, που μνημονεύεται από το Itinerarium Hierosolymitanum (Burdigalense)¹. Σύμφωνα με το Itinerarium αυτό, ήταν ο προηγούμενος σταθμός πριν από την πόλη (civitas) 'Εδεσσα, από την οποία απείχε 12 ρωμαϊκά μίλια (=18 χλμ. περίπου). Η θέση του εντοπίζεται στα σύνορα της Εορδαίας και της επικράτειας ("χώρας") της 'Εδεσσας και ταυτίζεται με τα ερείπια (ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων), που έχουν επισημανθεί στο λόφο "Γκράντιστα", σε απόσταση ενός χιλιομέτρου ανατολικά από το σημ. χωριό Δροσιά (Δρούσκα) 'Εδεσσας².

2. 'Α ρ ν ι σ σ α

Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα μακεδονικά πολιίσματα³, που ούτε η θέση του έχει ταυτιστεί με βεβαιότητα ούτε το πρόβλημα της επιβίωσής του, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, έχει λυθεί. Ωστόσο, αν θεωρηθεί σωστή η διόρθωση που πρότεινε στο Συνέκδημο του Ιεροκλή (638, 11) ο W. Tomaschek⁴, τότε έχουμε μια φιλολογική μαρτυρία για την επιβίωση του πολιίσματος ως τη βυζαντινή εποχή.

Όσο για τη θέση του, ο N. Hammond - εσφαλμένα νομίζουμε - τοποθετεί το πόλισμα στο Σωτήρα ή στις Πέτρες⁵. Πιο σωστή φαίνεται η ταύτιση, που προτείνουν οι υπόλοιποι ερευνητές, με τα ερείπια αρχαίου οικισμού κοντά στη σημ. 'Αρνισσα ('Οστροβο). Όπως δείχνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα, ο οικισμός ήταν χτισμένος στη μικρή χερσόνησο της Βεγορρίτιδας λίμνης⁶, όπου το τουρκικό τζαμί,

κοντά στο οποίο είχαν βρεθεί αρχιτεκτονικά μέλη και επιτύμβιες στήλες⁷, ανάμεσα στις οποίες και μια ενεπίγραφη (3ου μ.Χ.αι.)⁸. Με τον οικισμό αυτό θα πρέπει επίσης να σχετιστούν και τα ερείπια μεγάλου κτηρίου των ρωμαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν στην τοποθεσία "Δρίνοβο"⁹, καθώς και η λατινική επιγραφή ενός απόμαχου του ρωμαϊκού στρατού, η οποία βρέθηκε στο νησάκι της Βεγορρίτιδας λίμνης¹⁰.

Εφόσον θεωρηθεί σωστή η παραπάνω ταύτιση, μπορούμε, με βάση τα αρχαιολογικά πια δεδομένα, να συμπεράνουμε ότι η 'Αρνισσα επέζησε σε όλη τη διάρκεια της ρωμαιοκρατίας, αφού υποβιβάστηκε πιθανώς σε κώμη.

3. Β ο κ ε ρ ί α

Το όνομά της μας είναι γνωστό από ένα μακεδονικό σταδιοδείκτη (4ου-3ου π.Χ.αι.) ("έγ Βοκερίας στάδιοι εκατόν")¹¹, που βρέθηκε στα στενά του Κλειδιού (Κιρλί-Ντερβέν)¹². Από το πόλισμα αυτό ονομάστηκε και η κοντινή λίμνη "Βοκερϊτις" ("Βεγορρϊτις" του Λιβίου)¹³.

Σύμφωνα με την απόσταση των εκατό σταδίων (=περίπου 20 χλμ.) από το Κλειδί, που δίνει ο σταδιοδείκτης, η Βοκερία σωστά τοποθετείται κοντά στο σημ. παραλίμνιο χωριό Φαράγγι (Κελεμές)¹⁴, όπου με την απομάκρυνση των νερών της λίμνης ήρθαν στο φως δυο αρχαίοι οικισμοί και αποκομίστηκαν αρχαιολογικά ευρήματα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων¹⁵. Νομίζουμε μάλιστα ότι θα μπορούσαμε ακριβέστερα να ταυτίσουμε τη Βοκερία με τα ερείπια του αρχαίου οικισμού που διασώθηκαν στην τοποθεσία "Παλιοχώρι", σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου βόρεια από το Φαράγγι.

Στο "Παλιοχώρι" παρατηρούνται σήμερα πολλές πελεκημένες πέτρες από θεμέλια χτισμάτων, θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων (ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής). Στο κοντινό πάλι κα αγγείων (ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής). Στο κοντινό πάλι ύψωμα "Σαρλίκ", όπου σώζονται λείψανα ασεστόχτιστου τείχους, φαίνεται πως βρισκόταν η ακρόπολη της Βοκερίας. Γενικά η έκταση των ερειπίων δείχνει ότι η Βοκερία, κατά τη ρωμαϊκή τουλάχιστον επο-

χή,είχε την οικιστική βαθμίδα κώμης.

4. Ε ο ρ δ α ί α

Η ύπαρξη πόλης Εορδαίας,πρωτεύουσας της ομώνυμης φυλετικής περιοχής,θεωρείται σήμερα βέβαιη¹⁶,παρά τις επιφυλάξεις ορισμένων ερευνητών¹⁷. Το όνομα της πόλης αναφέρεται από τον Πλίνιο¹⁸ και το Στέφανο Βυζάντιο¹⁹,καθώς και σε λατινική επιγραφή (:"Hē-ordeā")²⁰,χωρίς όμως να δίνεται καμιά απολύτως τοπογραφική ένδειξη για τον προσδιορισμό της θέσης της. Έτσι,οι διάφορες ταυτίσεις που έχουν προταθεί²¹ είναι εντελώς υποθετικές και το πρόβλημα της ταύτισής της παραμένει άλυτο.

5. Κ έ λ λ η (Cellae)

Ρωμαϊκός σταθμός (mansio) της Εγνατίας οδού που βρισκόταν, σύμφωνα με τα Itineraria, ανάμεσα στους σταθμούς Grande και Ad Duodecimum, από τους οποίους απείχε αντίστοιχα 16 και 14 ρωμαϊκά μίλια και 34 μίλια από την Ηράκλεια Λυγκηστική²². Με βάση τις τοπογραφικές αυτές ενδείξεις και τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας, η Κέλλη τοποθετείται απ' όλους σήμερα τους ερευνητές στο λόφο "Γκραντίστα", κοντά στο σημ. χωριό Πέτρες (Πέτεροσκο)²³. Στο λόφο αυτόν αποκαλύφθηκαν τα ερείπια σημαντικού αρχαίου οικισμού (ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής)²⁴ και αποκομίστηκαν ως τώρα πολλά αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τμήματα οχύρωσης και πέτρινα θεμέλια σπιτιών· ενώ βρέθηκαν αγγεία,αγνύθες,κοσμήματα,άναγμα της 'Αρτεμης,ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος και αρκετά ενεπίγραφα ανάγλυφα (ρωμαϊκών χρόνων)²⁵. Επίσης,κοντά στον οικισμό είχαν βρεθεί δυο μιλιάρια, που στο ένα από αυτά (305/6 μ.Χ.) αναγράφεται το εθνικό "Κελλαῖοι"²⁶.

Στο Συνέκδημο του Ιεροκλή η Κέλλη αναφέρεται ως πόλη²⁷, χωρίς όμως να γνωρίζουμε πότε απόκτησε το status της πόλης,γιατί στα Itineraria δε μνημονεύεται ως civitas. Ωστόσο και ο χαρακτηρισμός "mansio" δείχνει ότι επρόκειτο για πολύ αξιόλογο οικισμό.

Στην επικράτεια της Κέλλης θα ανήκε όλη η εύφορη πεδιάδα,που εκτείνεται νότια από τη λίμνη των Πετρών, δηλ. στην περιοχή του σημ. Αμυνταίου.

6. Κ ρ ά ν ν α (ή Κραννέστα;)

Την ύπαρξη της εορδαϊκής αυτής κώμης(;)μαρτυρεί η μνεία του εθνικού "Κραννέστης" σε επιγραφή της σημ.Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας²⁸. Για τη θέση της δεν έχουμε στη διάθεσή μας καμιά άμεση τοπογραφική ένδειξη. Αν όμως λάβουμε υπόψη την ετυμολογία του ονόματός της (από την αιολική λέξη "κράννα"=κρήνη)²⁹,θα πρέπει η θέση του οικισμού να αναζητηθεί σε περιοχή της Εορδαίας με άφθονα νερά(πηγές)³⁰.

7. Λ ι μ ν α ί α

Την ύπαρξη εορδαϊκής κώμης με το όνομα αυτό³¹ συμπεραίνουμε: 1) από την επιγραφική μαρτυρία του ανθρωπωνυμίου "Λιμναῖος" (σε δυο παραδείγματα)³², το οποίο πιστεύουμε ότι προήλθε από ομώνυμο εθνικό· 2) από την ύπαρξη πολλών λιμνών στην περιοχή της αρχαίας Εορδαίας.

8. Μ έ γ α ρ α

Το όνομα μας είναι γνωστό από τον Πλούταρχο³³ κι από επιγραφή (2ου μ.Χ.αι.),που βρέθηκε στο σημ. χωριό Τετράλοφο (Ντορταλί) Κοζάνης³⁴. Ο οικισμός (κώμη;) θα πρέπει να ταυτιστεί με μια από τις αρχαιολογικές θέσεις που έχουν εντοπιστεί στη γύρω περιοχή³⁵. Πάντως δεν αποκλείεται ο οικισμός να βρισκόταν και στην ίδια θέση που κατέχει το χωριό Τετράλοφο, όπου βρέθηκαν τμήματα επιτύμβιων στηλών και ανάγλυφο που παριστάνει αντρική μορφή με κιθάρα (Απόλλωνας Κιθαρωδός;)³⁶. επίσης στο ίδιο χωριό ο Αρβανιτόπουλος είχε δει διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη και βάσεις ανδριάντων³⁷.

II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

α) Το νοτιοανατολικό τμήμα του σημερινού νομού Φλώρινας

1. Αετός - Λιμνοχώρι (Τσερκέζ-κιόϊ ή 'Αγ.Θεόδωροι)

Τη θέση αρχαίου οικισμού έχουμε εντοπίσει στην τοποθεσία "Μπάνια", που βρίσκεται ανάμεσα στα σημ. χωριά Αετός και Λιμνοχώρι. Ο οικισμός ήταν χτισμένος στην κορυφή ενός υψώματος, που στο βόρειο άκρο του παρατηρούνται τάφοι κατασκευασμένοι από σχιστολιθικές πλάκες, οι οποίες ήρθαν στο φως από λαθρανασκαφή. Κοντά στα ριζά πάλι της ανατολικής πλαγιάς του σώζονται ασβεστόχτιστα λείψανα - ρωμαϊκού πιθανώς - λουτρών (από εδώ και το όνομα της τοποθεσίας "Μπάνια")· πρόκειται για ένα τετράπλευρο χτίσμα (διαστάσεων 4 x 4 μ.), με σκαλοπάτια στις πλευρές του, απ' όπου κατέβαινε κανείς στο θερμό νερό για λουτρό. Είναι πολύ πιθανό ότι από τη θέση αυτή προέρχεται μαρμαρίνη βάση ιωνικού κίονα, που βρέθηκε στο Λιμνοχώρι κατά την κατεδάφιση του εκεί τουρκικού τζαμιού³⁸, καθώς και ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη του Αρχαιολογικού Μουσείου Φλώρινας, για την οποία αναφέρεται ως τόπος προέλευσης ο Αετός.

2. Αντίγονος (Κιοσελέρ) (;)

Η ανεύρεση επιτύμβιας στήλης³⁹, ρωμαϊκών πιθανώς χρόνων, αποτελεί μια ένδειξη για την αναζήτηση ρωμαϊκού οικισμού στην περιοχή του σημ. χωριού Αντίγονος.

3. Βεγόρα (Νόβιγκραντ) - Λακκιά (Ελλάβη)

Ερείπια σημαντικού αρχαίου οικισμού είναι ορατά στην πεδινή τοποθεσία "Τσαϊρια εκκλησίας", που βρίσκεται ανάμεσα στα σημ. χωριά Βεγόρα και Λακκιά (σε απόσταση 2-3 χλμ. από αυτά) και κοντά στη νότια όχθη της Βεγορρίτιδας λίμνης. Στην τοποθεσία αυτή αποκαλύφθηκαν, ύστερα από αρχαιολογική ανασκαφή, θεμέλια ορθογώνιου (δημόσιου;) κτηρίου· επίσης, σε διάφορα άλλα σημεία είναι εμφανή

ασβεστόχτιστα θεμέλια χτισμάτων από πελεκημένες πέτρες, των οποίων η λατόμηση θα πρέπει να είχε γίνει από το γειτονικό ύψωμα "Τούμπα", όπου υπάρχει παρόμοια πέτρα.

Στην ίδια τοποθεσία είχαν βρεθεί παλιότερα αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα, που τα περισσότερα μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν δυο επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες ρωμαϊκής εποχής (η μια φέρει χρονολογία 202/3 μ.Χ.), μαρμαρίνα αγάλματα ή τμήματά τους (έναν κορμό γυναικείου αγάλματος - ίσως της 'Αρτεμης - κ.ά.), χάλκινα ειδώλια, αρχιτεκτονικά μέλη, αγγεία και ελληνιστικά - ρωμαϊκά νομίσματα (του Μ. Αλεξάνδρου, του κοινού των Μακεδόνων και διαφόρων αυτοκρατόρων)⁴⁰.

Το σύνολο των αρχαιολογικών ευρημάτων μαρτυρεί τη συνεχή παρουσία του οικισμού από την ελληνιστική τουλάχιστον εποχή ως την υστερορωμαϊκή. Είναι μάλιστα πιθανό ότι διαδέχτηκε, με κάποια χρονική διακοπή άγνωστης διάρκειας, τον κοντινό προϊστορικό οικισμό, που τα ίχνη του έχουν εντοπιστεί σε απόσταση 600 μέτρων (στην τοποθεσία "Νησί"). Στην επικράτεια του ρωμαϊκού οικισμού θα ανήκε ολόκληρος ο εύφορος κάμπος, που εκτείνεται από τα ριζά του βουνού ως την όχθη της λίμνης (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα ΧΧΙΧ).

β) Η σημερινή επαρχία Εορδαίας

4. 'Αγιος Χριστόφορος (Τρέπιστα)

Αρχαιολογικά ευρήματα, που ήρθαν τυχαία στο φως, μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαίου οικισμού κοντά στα τελευταία (προς Δ) σπίτια του σημ. χωριού 'Αγιος Χριστόφορος. Κατά την εκτέλεση κοινοτικών έργων, αποκαλύφθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (μαρμαρίνος κίονας κ.ά.)· ενώ παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ: ανάγλυφο με παράσταση γυναικας και παιδιού (των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων) και ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (αυτοκρατορικών χρόνων) με παράσταση ιππείας (θράκα;) και γυναίκας⁴¹. Επίσης, από εδώ προέρχονται πιθανώς μαρμαρίνο επιστύλιο, εντοιχισμένο στην παλιά βρύση του χωριού, καθώς και ενεπίγραφη πλάκα ρωμαϊκών χρόνων, που μεταφέρθηκε - άγνωστο πότε - στη γειτονική Πτολεμαΐδα⁴².

5. Α ν α τ ο λ ι κ ό (Ινελί)

Ίχνη αρχαίου οικισμού έχουν επισημανθεί στη θέση "Βρύση Αγ. Χριστοφόρου", περίπου 500 μ. νότια από το σημ. χωριό Ανατολικό· πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους (και μια επιγραφή;). Στην ίδια θέση οι χωρικοί συχνά βρίσκουν νομίσματα (ελληνιστικά και ρωμαϊκά)⁴³.

6. Α σ β ε σ τ ό π ε τ ρ α (Χασάνκιοϊ)

Πιθάρια, αγγεία και νομίσματα διαφόρων εποχών (από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή), που βρέθηκαν στο ύψωμα "Σκάλα", περίπου ενάμιση χλμ. ΝΔ του σημ. χωριού Ασβεστόπετρα⁴⁴, παρέχουν ασφαλείς ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου οικισμού. Εξάλλου, κοντά στο ίδιο ύψωμα είχαν βρεθεί παλιότερα αρχιτεκτονικά μέλη που μεταφέρθηκαν στην Πτολεμαΐδα⁴⁵.

7. Δ ρ ο σ ε ρ ό ('Ελος) (;)

Αναφέρονται λείψανα αρχαίου οικισμού άγνωστης εποχής στη θέση "Κάμπος". Πρόκειται για αρχιτεκτονικά μέλη, θεμέλια κτηρίων, κατάλοιπα υδραγωγείου, αγγεία και κιβωτιόσχημοι τάφοι⁴⁶. Δυστυχώς δεν επισκεφτήκαμε τη θέση για αυτοψία και εξακρίβωση των πληροφοριών.

8. Ε ξ ο χ ή (Μπαρακλή)

Ίσχυρές αποδείξεις για την ύπαρξη σημαντικού ρωμαϊκού οικισμού προσφέρουν τα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν στο φως κατά καιρούς σε διάφορες τοποθεσίες της κτηματικής περιοχής του σημ. χωριού Εξοχή.

Έτσι, στην τοποθεσία "Ίψωμα", 600-700 μ. ΒΔ της Εξοχής, βρέθηκε ενεπίγραφο μαρμάρινο θυσιαστήριο, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα κ.ά.), ενεπίγραφο μαρμάρινη πλάκα, πιθάρια και νομίσματα. Στην τοποθεσία "Μύλοι της Καρυδιάς" αποκαλύφθηκαν θεμέλια σπιτιών· ενώ από τις τοποθεσίες "Ρέμα" και "Δάσος" προέρχονται τα εξής ευρήματα (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης): μεγάλο α-

ποθηκευτικό πιθάρι, ανάγλυφο μαρμάρινη στήλη, απότμημα μαρμάρινου αναλαματίδιου και ανάγλυφο της 'Αρτεμης - Ερονα⁴⁷.

Επίσης, από την Εξοχή προέρχονται μια αναθηματική επιγραφή στην Ενοδία θεά και τρεις απελευθερωτικές πράξεις (3ου μ.Χ.αι.), στις οποίες η απελευθέρωση των δούλων γίνεται με την αφιέρωσή τους στην Ενοδία⁴⁸. Οι επιγραφές αυτές, που βρέθηκαν στο "Ίψωμα", όπου παρατηρούνται και ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη, μαρτυρούν την ύπαρξη εκεί ιερού της Ενοδίας θεάς⁴⁹. Τέλος, από την Εξοχή φαίνεται πως προέρχεται και μια άλλη αναθηματική επιγραφή (στην Ενοδία), που είχε μεταφερθεί επί τουρκοκρατίας στην Πτολεμαΐδα⁵⁰.

9. Ε ρ μ α κ ι ά (Φραγκότσι)

Η θέση αρχαίου οικισμού έχει εντοπιστεί στην τοποθεσία "Κάστρο", που βρίσκεται περίπου ένα χιλιόμετρο ΝΑ από τη σημ. Ερμακιά, στις δυτικές υπώρειες του βέρμιου. Στο "Κάστρο" βρέθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης, εδώ θα πρέπει να είχε βρεθεί μαρμάρινη ενεπίγραφο πλάκα αυτοκρατορικών χρόνων, που είχε δει εντοιχισμένη στην εκκλησία της Ερμακιάς ο Ν. Παπαδάκης⁵¹.

10. Κ α ρ δ ι ά (Τρέμπανο)

Ίχνη αρχαίου οικισμού επισημάνθηκαν, κατά την επιτόπια έρευνά μας, στη θέση "Σελεμέ τσεσμέ", κοντά στο σημ. χωριό Καρδιά. Στη θέση αυτή αποκαλύφθηκαν ασβεστόχτιστα θεμέλια χτισμάτων, πήλινοι αγωγοί από δίκτυο ύδρευσης και πολυάριθμα θραύσματα ρωμαϊκών κεραμίδων στέγης.

11. Κ α ρ υ ο χ ώ ρ ι (Κοζλούκιοϊ)

Λείψανα αρχαίου οικισμού έχουν εντοπιστεί κοντά στο σημ. Καρυοχώρι. Συγκεκριμένα σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου ΒΔ του χωριού, στο λόφο του "Προφήτη Ηλία", σώζονται ερείπια αρχαίου φρουρίου (προϊστορικών και βυζαντινών χρόνων;), που δεν μπορούσαμε να επισκεφτούμε. Στην κοντινή πάλι τοποθεσία "Άσπρα χώματα", όπου θα

εκτείνονταν τα σπίτια του οικισμού, βρέθηκαν, κατά την άρση, θεμέλια σπιτιών, τάφοι, αγγεία και νομίσματα (ρωμαϊκά και βυζαντινά).

12. Κόμανος

Η ύπαρξη σημαντικού οικισμού των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων μαρτυρείται στην τοποθεσία "Σουληνάρι", κοντά στο σημ. χωριό Κόμανος, όπου βρέθηκαν διάφορες αρχαιότητες: μωσαϊκό δάπεδο, λείψανα ρωμαϊκού λουτρού και άλλων κτηρίων⁵², μαρμάρινο αγαλμάτιο Κιθαρωδού Απόλλωνα με επιγραφή - πιθανώς υπογραφή του καλλιτέχνη - στην κυκλωτή βάση του⁵³, καθώς και δυο ενεπίγραφα μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα (στον Απόλλωνα και στους Ποσειδώνα - Αμφιτρίτη αντίστοιχα)⁵⁴.

13.. Κομνηνά (Ούτσανα)

Αρχαίος οικισμός θα πρέπει πιθανώς να υπήρχε στην ίδια θέση που κατέχει το σημ. χωριό Κομνηνά, όπου κατά καιρούς ήρθαν στο φως διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα: μαρμάρινο ανάγλυφο, που εικονίζει γυναίκα μορφή με ποδήρη χιτώνα, δόρυ και ασπίδα (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης), βάσεις κιόνων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, αγγεία (ρωμαϊκά και βυζαντινά), πιθάρια, γυάλινα δοχεία κ.ά.⁵⁵ Αν κρίνει κανείς από τα τυχαία αυτά αρχαιολογικά ευρήματα, ο οικισμός παρουσιάζει συνεχή ζωή από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή. Είναι πολύ πιθανό ότι με την ελληνιστική φάση του οικισμού θα πρέπει να σχετιστούν τα ίχνη δυο αρχαίων φρουρίων, που σώζονται στη γύρω περιοχή, ανάμεσα από τα οποία περνούσε ο αρχαίος δρόμος Κάτω Μακεδονίας - Εορδαίας.

14. Μαυροπηγή (Καραμπουνάρ)

Η θέση σημαντικού αρχαίου οικισμού έχει επισημανθεί στο λόφο "Κοτζά Καλέ", που βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. νότια από το σημ. χωριό Μαυροπηγή. Στην κορυφή του λόφου σώζονται ερείπια ασβεστόχτιστης ακρόπολης (υστερορωμαϊκής ή βυζαντινής εποχής;). Ο οικισμός θα ήταν χτισμένος στην πλαγιά του λόφου που ονομάζεται από

τους ντόπιους "Ίσωμα". Από τη θέση του οικισμού προέρχονται δυο ενεπίγραφες επιτύμβιες πλάκες (του 2ου-1ου π.Χ. αιώνα), αγγεία και νομίσματα (ελληνιστικά, ρωμαϊκά και βυζαντινά)⁵⁶, που δείχνουν τη μακρά διάρκεια ζωής του οικισμού. Τέλος, σε αρχαιολογική ανασκαφή που έγινε το 1938 βρέθηκαν ενεπίγραφα αναθηματικά ανάγλυφα (στο Δία Μέγιστο), τα οποία μαρτυρούν την ύπαρξη ιερού του Δία⁵⁷.

15. Μεσόβουνο (Κρίμσια)

Αρχαιολογικά ευρήματα, ανάμεσα στα οποία ένα ακέφαλο αγαλμάτιο παιδιού (ρωμαϊκής εποχής) και αγγεία⁵⁸, βεβαιώνουν την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού κοντά στο σημ. χωριό Μεσόβουνο, δηλ. στις βορειοδυτικές υπώρειες του Βέρμιου. Επίσης, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων νοτιοανατολικά, στο ύψωμα "Γαλάς", σώζονται υπολείμματα κάστρου (πιθανώς βυζαντινού).

16. Ποντοκόμη (Ερντομουσλί)

Με βάση την επιφανειακή κεραμική (κεραμίδες στέγης και όστρακα αγγείων) επισημαίνεται οικισμός των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων σ' ένα τραπεζοειδές ύψωμα, περίπου 500 μ. νότια από το σημ. χωριό Ποντοκόμη. Σε απόσταση 1,5 περίπου χλμ. από τη θέση του οικισμού, στο ύψωμα "Αιχμηρή κορυφή", σώζονται λείψανα αρχαίου (ελληνιστικού;) φρουρίου⁵⁹.

17. Πύργοι (Κατράνιτσα)

Η ύπαρξη σημαντικού αρχαίου οικισμού, με συνεχή ζωή από τα ελληνιστικά ως τα βυζαντινά χρόνια, μαρτυρείται στην τοποθεσία "Γκραντ", που βρίσκεται πολύ κοντά στο σημ. χωριό Πύργοι. Όπως δείχνουν τα ερείπια αρχαίας ακρόπολης, ο εδώ οικισμός ήταν οχυρωμένος κατά την ελληνιστική και την υστερορωμαϊκή ίσως περίοδο.

Από τη θέση του οικισμού και τη γύρω περιοχή του έχουν περισυλλεγεί ως τώρα αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα⁶⁰, που ήρθαν στο φως με το όργωμα ή από λαθρανασκαφές. Ανάμεσα σε αυτά αξίζει να μνημονεύσουμε μερικές μαρμάρινες επιτύμβιες και αναθηματικές πλά-

κες με ανάγλυφες παραστάσεις (ρωμαϊκής εποχής), καθώς και διάφορα ρωμαϊκά νομίσματα (του κοινού των Μακεδόνων και διαφόρων Ρωμαίων αυτοκρατόρων)⁶¹. Εξάλλου στην εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου υπάρχει εντοιχισμένη ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα⁶² (2ου μ.Χ.αι.), ενώ στο προαύλιό της έχει αποκαλυφτεί χτιστός θολωτός ρωμαϊκός τάφος.

Ο οικισμός, καθώς ήταν χτισμένος στις βορειοδυτικές υπώρειες του Βέρμιου, έλεγχε ένα σπουδαίο δρόμο, ο οποίος οδηγούσε από την Κάτω Μακεδονία στην Εορδαία· πιθανώς σε αυτόν ανήκουν τα λιθόστρωτα τμήματα που σώζονται σε ορισμένα σημεία. Από οικονομική άποψη, οι κάτοικοι του οικισμού θα πρέπει να εκμεταλλεύονταν την κοντινή, μικρή αλλά εύφορη κοιλάδα, καθώς και τα γύρω υψώματα.

18. Σ π η λ ι ά (Βοεβοδίνα)

Ίχνη αρχαίου οικισμού μαρτυρούνται ΝΑ από το σημ. χωριό Σπηλιά, όπου το σημ. νεκροταφείο. Επίσης, σε απόσταση δυο χλμ. ΒΑ από τη Σπηλιά σώζονται ερείπια ασβεστόχτιστου κάστρου (βυζαντινού;) και τμήματα (πήλινοι αγωγοί) υδρευτικού δικτύου. Από την περιοχή αυτή προέρχεται απότμημα μαρμαρίνου αναθηματικού ανάγλυφου (στην 'Αρτεμη Αγροτέρα) των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων με υπογραφή του καλλιτέχνη (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης)⁶³. Στην ίδια περιοχή οι χωρικοί συχνά βρίσκουν νομίσματα ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

19. Χ α ρ α υ γ ή (Αμύγδαλα - Τζουμάς) (;)

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη οικισμού (ή ιερού;) (των ρωμαϊκών ή βυζαντινών χρόνων;) στην τοποθεσία "Τεκκές" (ή "Τριφύλλια"), περίπου 1,5 χλμ. Δ της Χαραυγής, όπου βρέθηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη. Στην τοποθεσία πάλι "Καραγατσού λιβάδι" υπάρχουν θεμέλια χτισμάτων· ενώ κοντά στο χωριό αποκαλύφτηκε δίκτυο ύδρευσης από πήλινους αγωγούς. Τέλος, σε σπίτι του ίδιου χωριού είδαμε κιονόκρανο (βυζαντινό).

α) Το βορειοανατολικό τμήμα της σημερινής επαρχίας Κοζάνης

19α. 'Α γ ι ο ς Δ η μ ή τ ρ ι ο ς (Τοπσιλάρ)

Στο λόφο της "Αγίας Παρασκευής" - όπου σήμερα ομώνυμο ξωκλήσι -, σε απόσταση δηλ. 1,5 χλμ. ανατολικά από το σημ. χωριό 'Αγ. Δημήτριος, έχουν βρεθεί νομίσματα (ελληνιστικά και ρωμαϊκά), καθώς και μια μαρμαρίνη αναθηματική επιγραφή (ρωμαϊκών χρόνων) στη Μητέρα των θεών⁶⁴. Ο λόφος βρίσκεται στις ΝΔ υπώρειες του Βέρμιου και σε πολύ εξαιρετική θέση· οι δυο πλευρές του ορίζονται από δυο ρέματα που πηγάζουν από το Βέρμιο. Το μικρό εμβαδό του λόφου (περίπου 5 - 10 στρέμματα) μας κάνει να αποκλείσουμε την περίπτωση ότι πρόκειται για θέση αρχαίου οικισμού. Έτσι, κρίνοντας κι από την αναθηματική επιγραφή, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στο λόφο βρισκόταν κάποιο ιερό της Μητέρας των θεών. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται κι από τη μαρτυρία του Αρβανιτόπουλου, ο οποίος είχε δει (το 1912) στο χωριό 'Αγ. Δημήτριος ογκώδη αρχιτεκτονικά μέλη από μεγάλο αρχαίο ναό⁶⁵, τα οποία, κατά τη γνώμη μας, είχαν μεταφερθεί επί τουρκοκρατίας από το λόφο της "Αγίας Παρασκευής" για το χτίσιμο του τζαμιού και της κρήνης του χωριού. Εξάλλου είναι πολύ πιθανό ότι η "Αγία Παρασκευή" αντικατέστησε, όπως συνέβαινε συχνά, θανό ότι η "Αγία Παρασκευή" αντικατέστησε, όπως συνέβαινε συχνά, στη λαϊκή πίστη τη λατρεία της Μητέρας των θεών (Κυβέλης) και ότι το ξωκλήσι χτίστηκε στη θέση αρχαίου ιερού.

20. 'Α γ ι ο ς Χ α ρ ά λ α μ π ο ς (Ισακλάρ) - Β ο σ κ ο χ ώ ρ ι (Τσομπανλή)

Αξιόλογος ρωμαϊκός οικισμός θα πρέπει να υπήρχε κοντά στα χωριά αυτά - ίσως στην τοποθεσία "Παναγία"· γιατί στην κτηματική τους περιοχή βρέθηκαν τυχαία κατά καιρούς αξιόλογα αρχαιολογικά ευρήματα: ρωμαϊκός ανδριάντας (σε κομμάτια), ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με παράσταση θράκα ιππέα, δυο μαρμαρίνα ανάγλυφα ρωμαϊκών (αυτοκρατορικών) χρόνων, λιθόπλινθοι από αρχαία κτήρια, καθώς και α-κέφαλο άγαλμα γυναίκας (ρωμαϊκών χρόνων)⁶⁶. Επίσης, σε κοντινή απόσταση από τη διασταύρωση του δρόμου Βέ-

ροιας - Κοζάνης προς Βοσκοχώρι βρέθηκε βυζαντινή βασιλική με δυο ψηφιδωτές επιγραφές (των αρχών του 6ου μ.Χ.αι.)⁶⁷. Η βασιλική δείχνει την επιβίωση του ρωμαϊκού οικισμού ως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

21. Α κ ρ ι ν ή (Ινόμπαση)

Η θέση αρχαίου οικισμού (ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων) έχει εντοπιστεί στην ανατολική πλαγιά (τοποθεσία "Μερτζάνη βρύση") του χαμηλού υψώματος, στο οποίο είναι χτισμένο το σημ. χωριό Ακρινή. Στην τοποθεσία αυτή έχουν βρεθεί: 1) βάση αγαλαμτίδιου ρωμαϊκών χρόνων με αναθηματική επιγραφή (στη Μητέρα των Θεών)· 2) ενεπίγραφο ανάγλυφο (2ου π.Χ.αι.) με παράσταση αετού, αφιερωμένο στο Δία 'Υψιστο· 3) ακέφαλο αγαλμάτιο που στην πλίνθο του φέρει χαραγμένη αναθηματική επιγραφή (στο Δία "Δεσπότη")· και 4) ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο (2ου π.Χ.αι.) με αφιέρωση στους αιγυπτιακούς θεούς 'Ανουβη, 'Ισιδα και Σάραπη⁶⁸.

21α. Κ α π ν ο χ ώ ρ ι (Σοφουλάρ)

Η ανεύρεση μιας επιγραφής (2ου μ.Χ.αι.) σε μαρμάρινο επιστύλιο(;), που μνημονεύει κάποιον αρχιερέα (της τοπικής αυτοκρατορολατρείας)⁶⁹, αποτελεί τη μοναδική ένδειξη για την ύπαρξη ίσως κάποιου ιερού στην τοποθεσία "Προσκυνητάρι", ένα χλμ. ΝΑ του Καπνοχωρίου. Ενδείξεις για την ύπαρξη οικισμού δε διαπιστώσαμε.

22. Π ο λ ύ μ υ λ ο ς (Χάντοβα) (;)

Μέσα στο χωριό, κατά την ανέγερση της εκκλησίας, είχαν βρεθεί χτιστοί θολωτοί ρωμαϊκοί τάφοι και ψηφιδωτά. Άλλες ενδείξεις για ίχνη ανθρώπινης κατοίκησης δεν μπορέσαμε να βρούμε· ίσως γιατί το χωριό χτίστηκε ακριβώς στη θέση του αρχαίου οικισμού.

23. Ρ υ ά κ ι (Μορανλί)

Σε αρχαίο οικισμό ανήκει, όπως φαίνεται από την έκτασή του, ο ερειπιώνας που βρίσκεται κοντά (προς Β) στα τελευταία σπίτια του

σημ. χωριού Ρυάκι και συγκεκριμένα στην τοποθεσία "Του Πίπλη". Πρόκειται για ένα ύψωμα με επίπεδη κορυφή, που αποσπάται από τα τελευταία προβούνια του Βέρμιου. Το ύψωμα είναι από τη φύση του εξαιρετικά οχυρό· προς τα ΒΑ υψώνεται ο ορεινός όγκος του Βέρμιου, όπου μπορούσε να βρει κανείς καταφύγιο στις απρόσιτες κορυφές του σε περίπτωση κινδύνου· ενώ από τα ριζά της ανατολικής και δυτικής πλαγιάς του περνούν αντίστοιχα δυο ρέματα. Η τοποθεσία είναι κατάσπαρτη, σε όλη την έκτασή της, από πολυάριθμες πελεκημένες πέτρες αρχαίων χτισμάτων. Ο Αρβανιτόπουλος είχε δει πολλά αρχαία αγγεία από τάφους και ερείπια αρχαίου ναού, πιθανώς του Ηρακλή⁷⁰, όπως μαρτυρούν οι τρεις αναθηματικές επιγραφές (στο θεό αυτό) της αυτοκρατορικής εποχής που βρέθηκαν εδώ⁷¹. Επίσης, στο Ρυάκι είχε βρεθεί ανάγλυφο του θράκα Ιππέα⁷².

Δ. ΝΟΤΙΑ ΛΥΓΚΗΣΤΙΔΑ

Ι. ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΚΩΜΕΣ ΜΕ ΓΝΩΣΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ ΟΝΟΜΑΤΑ

1. Grande (Γράνδη)

Ρωμαϊκός σταθμός (mutatio) της Εγνατίας οδού, ο οποίος, σύμφωνα με το Itinerarium Hierosolymitanum, βρισκόταν μετά το σταθμό Melitonus και σε απόσταση 14 ρωμαϊκών μιλίων (= περίπου 21 χλμ.) από αυτόν¹. Ο N. Hammond τοποθετεί το σταθμό αυτόν κοντά στο σημ. Κλειδί, στην είσοδο των στενών του "Κιρλί-Ντερβέν"², όπου είχε βρεθεί ο μακεδονικός σταδιοδείκτης που αναφέρει τη Βοκέρια³.

2-3. Δ ε β [..]α ί ω ν και [..]α ί ω ν κώμες (;)

Τα δυο αυτά εθνικά μνημονεύονται σε οροθετική επιγραφή, που βρέθηκε κοντά στο σημ. χωριό Αχλάδα (Κρουσοράτι)⁴. Για το δεύτερο εθνικό, που σώθηκε μόνο η κατάληξή του, δεν έχει προταθεί καμιά συμπλήρωση· ενώ για το πρώτο εθνικό ο Θ. Σαδικάκης πρότεινε τη συμπλήρωση "Δ ε β [ο μ] α ί ω ν"⁵, στηριζόμενος στη μαρτυρία του Πτολεμαίου για την ύπαρξη εορδαϊκής πόλης με το όνομα "Δ ή β ο μ α" (ή "Δ ί β ο μ α")⁶. Αν λοιπόν δεχτούμε τη συμπλήρωση του Σαδικάκη, θα πρέπει να υποθέσουμε είτε την ύπαρξη ομώνυμης πόλης στη Λυγκηστίδα είτε ότι ο Πτολεμαίος εσφαλμένα τοποθετεί την πόλη "Δ ή β ο μ α" στην Εορδαία αντί στη γειτονική Λυγκηστίδα. Πάντως αξιολογούμενο είναι ότι ο ένας από τους δυο οικισμούς είχε την οικιστική βαθμίδα (μικρή) πόλη, ενώ ο άλλος θα πρέπει να είχε, αν κρίνουμε από τη γειτνίασή τους (βλ. αμέσως πιο κάτω), τη βαθμίδα κώμης.

Οι δυο αυτοί οικισμοί, οι οποίοι ήταν γειτονικοί, όπως συνάγεται από την οροθετική επιγραφή, έχουμε τη γνώμη ότι θα πρέπει να ταυτιστούν με τους δυο ερειπιώνες, που έχουμε εντοπίσει κοντά στο σημ. χωριό Αχλάδα. Ο ένας από τους οικισμούς αυτούς ήταν χτισμένος στο μικρό τραπεζοειδή λόφο "Γκραμάδιτο" (= σωρός από πέτρες, ερειπιώνας), που βρίσκεται κοντά στη δεξιά όχθη του Παλιορέματος (Στάρα ρέκα) και στα σύνορα των κτηματικών περιοχών Αχλάδας και Μελίτης. Στην επίπεδη κορυφή και στη νότια πλαγιά του λόφου υπάρχουν κομμάτια κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής.

Ο δεύτερος οικισμός ήταν χτισμένος στο λόφο "Μπαγρεμτσίνα", που βρίσκεται πλάι στην αριστερή όχθη του Παλιορέματος και ακριβώς απέναντι από την κεντρική συνοικία της Αχλάδας (βλ. τοπ. σκαρίφημα XXX). Στη βόρεια πλαγιά του, που έχει ομαλή κατωφέρεια ως το ποτάμι, παρατηρούνται όστρακα αγγείων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, καθώς και σχιστολιθικές πλάκες από κιβωτιόσχημους τάφους.

Στους δυο αυτούς ερειπιώνες έχουν βρεθεί κατά καιρούς, εκτός από την οροθετική, διάφορες επιτύμβιες ενεπίγραφες πλάκες αυτοκρατορικών χρόνων, καθώς και μια γυναικεία μαρμάρινη προτομή⁷.

4. Λ ύ γ κ ο ς (;)

Την ύπαρξη πόλης με το όνομα Λ ύ γ κ ο ς υποθέτει ο Ν. Παπαδάκης, ο οποίος μάλιστα την ταυτίζει με τα ερείπια στο σημ. χωριό Σιταριά⁸. Η ταύτιση που προτείνει είναι εντελώς αυθαίρετη. Η υπόθεσή του όμως για την ύπαρξη πόλης Λύγκου δε φαίνεται εντελώς απίθανη, αν σκεφτεί κανείς ανάλογα παραδείγματα, όπου οι φυλετικές περιοχές έφεραν το όνομα της πρωτεύουσάς τους (όπως π.χ. Εορδαία, Ελίμεια). Προσωπικά πιστεύουμε ότι αν υπήρχε τέτοια πόλη, τότε θα πρέπει αυτή να ταυτιστεί με τα εκτεταμένα αρχαία ερείπια που αποκαλύφθηκαν στη Φλώρινα (βλ. πιο κάτω, σσ. 197-199).

5. Melitonus

Ρωμαϊκός σταθμός (mutatio) της Εγνατίας οδού. Σύμφωνα με το Itinerarium Hierosolymitanum, ήταν ο αμέσως επόμενος σταθ-

μός μετά την Ηράκλεια τη Λυγκηστική, από την οποία απείχε 13 ρωμαϊκά μίλια (=περίπου 19 χλμ.)⁹. Με βάση τη χιλιομετρική αυτή ένδειξη, ο Ν. Hammond τοποθετεί το σταθμό Melitonus στο σημ. χωρ. Κάτω Καλλινίκη¹⁰.

II. ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΑΓΝΩΣΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

1. Α γ ί α Π α ρ α σ κ ε υ ή

Με βάση τα θεμέλια χτισμάτων, που έρχονται συνεχώς στο φως με το όργωμα, καθώς και τις κεραμίδες στέγης και τα όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού στην πεδινή τοποθεσία "Κουμάνιτσα", που βρίσκεται σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου από το σημ. χωριό Νίκη και 1,5 μόλις χλμ. από τα ελληνογιογκοσλαβικά σύνορα. Περίπου 300-400 μ. βορειότερα από την τοποθεσία αυτή κυλάει τα νερά του ποτάμι που έρχεται από τα χωριά Κρατερό και Εθνικό και κατευθύνεται, περνώντας κοντά από τη Νίκη, στη Γιουγκοσλαβία. Στην ίδια τοποθεσία είχε βρεθεί παλιότερα πιθάρι ρωμαϊκών χρόνων¹¹. ενώ στην κοντινή τοποθεσία "Κορέτινη" βρίσκουν άφθονες σκουριές σιδήρου.

Η επικράτεια του εδώ αρχαίου οικισμού θα περιλάμβανε ολόκληρο το γύρω εύφορο κάμφο, καθώς και την πλαγιά του κοντινού βουνού, απ' όπου λατομήθηκαν οι πέτρες που βλέπουμε στα θεμέλια των αρχαίων χτισμάτων.

2. 'Α γ ι ο ς Β α ρ θ ο λ ο μ α ί ο ς (Βαρθολώμ)

Λείψανα αρχαίου οικισμού (των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων) έχουμε διαπιστώσει περίπου 300 μ. ανατολικά από το σημ. χωριό 'Αγ. Βαρθολομαίος, στη θέση "Σκίπαγλα", όπου παρατηρείται πληθώρα από θραύσματα κεραμίδων στέγης και όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής, καθώς και πέτρινα θεμέλια χτισμάτων, που έρχονται συνεχώς στο φως με τη μηχανική καλλιέργεια των χωραφιών.

Τα "Σκίπαγλα" είναι μια πεδινή έκταση 300 περίπου στρεμμάτων, που εκτείνεται μέσα στο δέλτα, που σχηματίζουν δυο ανώνυμα ρέ-

ματα, καθώς συμβάλλουν στο βόρειο άκρο της τοποθεσίας. Στο νότιο άκρο της υψώνεται ένας μικρός τραπεζοειδής λόφος, που στην επίπεδη κορυφή του θα πρέπει να ήταν χτισμένη η ακρόπολη του οικισμού. Η τοποθεσία θα σχημάτιζε πιθανώς κάποιο έξαγμα, που ξεχώριζε στον υπόλοιπο κάμφο, αλλά με τη συνεχή μηχανική καλλιέργεια ισοπεδώθηκε τελείως σήμερα.

3. Α μ μ ο χ ώ ρ ι (Πεσόδιτσα)

Τη θέση αρχαίου οικισμού (των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων) έχουμε εντοπίσει στο τραπεζοειδές ύψωμα "Κάσανο", δυο χιλιομέτρα περίπου ΝΔ από το σημ. Αμμοχώρι. Στην κορυφή του υψώματος σχηματίζεται ένα μικρότερο κωνικό ύψωμα ιδανικό για ακρόπολη.

Στο "Κάσανο" υπάρχουν σε αφθονία θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πολυάριθμες σκουριές από τήξη μετάλλων. Επίσης, παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ έσκουριές από τήξη μετάλλων. Επίσης, παλιότερα είχαν βρεθεί εδώ ένα χάλκινο ειδώλιο γυναίκας και νομίσματα (ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων: του Φιλίππου Β', της Αμφίπολης, της Πέλλας και της Ιλυρικής Απολλωνίας)¹².

4-5. Β ε ύ η 'Α ν ω (Μπάνιτσα)

Στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού 'Ανω Βεύη μαρτυρείται η ύπαρξη δυο αρχαίων οικισμών. Ο ένας από αυτούς βρισκόταν στο τραπεζοειδές ύψωμα πλάι στα τελευταία (προς Β) σπίτια του χωριού, εκεί όπου είναι σήμερα το γήπεδο κι ένα μικρό ξεκλήσι του Αγ. Αθανασίου. Στο ύψωμα αυτό και κυρίως στη νότια (προς το χωριό) πλαγιά του βρέθηκαν παλιότερα: μαρμάρινο αντρικό άγαλμα, ρωμαϊκά ανάγλυφα, επιτύμβιες στήλες (η μια από αυτές ενεπίγραφη με παράσταση θράκα ιππέα¹³) ρωμαϊκών χρόνων, νομίσματα, πολλοί τάφοι (μερικοί θολωτοί) και θεμέλια αρχαίου οικοδομήματος με μεγάλες πελεκημένες πέτρες¹⁴. Τα ευρήματα μαρτυρούν την ακμή του οικισμού κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή.

Ο δεύτερος οικισμός ήταν χτισμένος στο χαμηλό τραπεζοειδές ύψωμα "Γκαρνιτσιάριτσα" (=τόπος αγγείων), περίπου 500 μ. ΝΔ από τα

σημερινά λατομεία πέτρας της 'Ανω Βεύης, πλάι στο σημ. εθνικό δρόμο Φλώρινας - Αμύνταιου - Πτολεμαΐδας. Από τα ριζά της νότιας και δυτικής πλευράς του περνάει ένα ανώνυμο ρέμα. Στην επίπεδη κορυφή του υψώματος και στη βορειοανατολική πλαγιά, που εκτείνεται ως τον εθνικό δρόμο, υπάρχουν διάσπαρτα πολυάριθμα κομμάτια κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, πωρόπλινθοι και πέτρες από θεμέλια χτισμάτων. Η μεγάλη έκταση, την οποία καλύπτουν τα επιφανειακά ευρήματα, δείχνει ότι πρόκειται για τη θέση σημαντικού οικισμού (πολίχνης;), που άκμασε στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Ο αρχαίος οικισμός φαίνεται πως βρισκόταν πάνω στην Εγνατία οδό και στην επικράτειά του θα ανήκε η πεδινή ζώνη, που εκτείνεται κατά μήκος της σημ.εθνικής οδού Φλώρινας - Αμυνταίου - Πτολεμαΐδας και ορίζεται ανατολικά από τα στενά του Κλειδιού.

6. Βεύης Σ. Σταθμός

Με βάση την επιφανειακή κεραμική, που περιλαμβάνει θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ρωμαϊκής εποχής, έχουμε επισημάνει τη θέση ρωμαϊκού οικισμού στην τοποθεσία "Τρεναρέκα", που βρίσκεται πλάι στην όχθη του ομώνυμου ρέματος και σε απόσταση ενάμιση χιλιομέτρου περίπου ΝΑ από το Σ. Σταθμό Βεύης. Η επιφανειακή κεραμική, που καλύπτει μια έκταση αρκετών στρεμμάτων, παρατηρείται στο χερσότοπο, που εκτείνεται ανάμεσα στο ρέμα "Τρεναρέκα" και στην εθνική οδό Φλώρινας - Αμύνταιου - Πτολεμαΐδας. Ο οικισμός αυτός βρισκόταν πιθανώς πάνω στην Εγνατία οδό (βλ. τοπογρ. σκαρίφημα XXXI).

7. Εθνικό (Οψιρίνα)

Σε απόσταση 300 μ. περίπου ΒΔ από το σημ. χωριό Εθνικό έχει αποκαλυφτεί, κατά τη διάνοιξη δρόμου προς το φυλάκιο, ρωμαϊκό νεκροταφείο με τα εξής ευρήματα: βωμός από κροκαλοπαγή ντόπια πέτρα, μαρμάρινη βάση ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (2ου μ.Χ.αι.), πήλινες πλάκες, κιβωτιόσχημοι τάφοι, καθώς κι ένας κεραμοσκεπής¹⁵. Το νεκροταφείο βρίσκεται στην ανατολική πλαγιά ενός απόκρημνου λόφου, όπου θα ήταν χτισμένος ο αρχαίος οικισμός.

Από την κορυφή του λόφου, όπου το φυλάκιο, ασκεί κανείς οπτικό έλεγχο σε όλη τη γύρω περιοχή, σε ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων. Από τον οικισμό αυτόν προέρχεται και επιτύμβια στήλη μεγάλων διαστάσεων από φαιό ψαμμόλιθο, που βρίσκεται στημένη στην πλατεία του χωριού. Πιθανώς η στήλη ήταν σε δεύτερη χρήση και γι' αυτό έχει φθαρεί η επιγραφή της.

8. Ιτέα (Βύρμπενη)

Η ύπαρξη αρχαίου οικισμού κοντά στο σημ. χωριό Ιτέα είναι από παλιά γνωστή χάρη στην ανεύρεση ενός ρωμαϊκού ανάγλυφου¹⁶. Ο οικισμός ήταν πιθανώς χτισμένος στη θέση "Σίκλοβες", όπου ήρθαν στο φως πέτρινα θεμέλια, κεραμίδες στέγης και σκουριές από την τήξη μετάλλου (πιθανώς σιδήρου)¹⁷.

9. Κλαδορράχη (Κλαδορράπη)

Η επιτόπια έρευνά μας είχε ως αποτέλεσμα την επισήμανση λειψάνων ρωμαϊκού οικισμού σε απόσταση δυο χιλιομέτρων βόρεια από το σημ. χωριό Κλαδορράχη και μόλις 200 μ. από τα όρια των κτηματικών περιοχών Κλαδορράχης - 'Ανω Κλεινών. Ο οικισμός φαίνεται πως ήταν χτισμένος στον κωνικό λόφο "Λίπα" (=Φλαμουριά) ή "Πηγή", πλάι ακριβώς στο σημ. δρόμο Φλώρινας - Κλεινών. Ο λόφος υψώνεται ανάμεσα σε δυο ανώνυμα μικρά ρέματα και γι' αυτό οι δυο πλαγιές του (βόρεια και νότια) είναι σχετικά απότομες. Ομαλή είναι η ανατολική πλαγιά του, όπου υπάρχουν επάλληλα κλιμακωτά άνδηρα ως τα ριζά της στο άκρο κάθε ανδρήρου σώζονται τμήματα θεμελίων από αναλημματικούς τοίχους χτισμένους με πελεκημένες πέτρες. Στην κορυφή πάλι του λόφου υπάρχει ένα τεχνητό ύψωμα που δεσπάζει σαν ακρόπολη.

Στην ανατολική πλαγιά με τα βαθμιδωτά άνδηρα αφθονούν τα θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων. Ακόμη σώζονται αρκετά θεμέλια χτισμάτων και διάσπαρτες πέτρινες πλάκες - πιθανώς από κιβωτιόσχημους τάφους.

Παρόμοια θραύσματα κεραμίδων διαπιστώσαμε και στο διπλανό λόφο, καθώς και στη θέση "Κεραμιδιά" (Κεράμιτσα) - σε απόσταση 300 μ.

νοτιότερα -, όπου υπήρχαν, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, κεραμοποιεία.

9α. Κ λ ε ι δ ί (Τσέροβο)

Υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίου ιερού στο μικρό ύψωμα "Μοναστηράκι", που βρίσκεται περίπου 500 μ. ΒΔ από το σημ. χωριό Κλειδί. Κατά τη θεμελίωση του εκεί ξωκλησιού, του αφιερωμένου στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, βρέθηκε μια πολύ φθαρμένη επιγραφή ρωμαϊκής εποχής, που αναφέρεται ίσως σε κάποιο ιερό.

Επίσης, δυο μόλις μέτρα βορειότερα από το ξωκλήσι διακρίνονται θεμέλια από πωρόπλινθους· ενώ στην κορυφή του υψώματος υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα κεραμίδων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, καθώς και πωρόπλινθοι. Η εξαιρετική θέα που έχει κανείς από την κορυφή του υψώματος ενισχύει την υπόθεσή μας για την ταύτιση των ερειπίων με ιερό. Το ιερό αυτό βρισκόταν μέσα στην επικράτεια του αρχαίου οικισμού που εντοπίσαμε στη θέση "Γκαρντισιάριτσα" 'Ανω Βεύης.

10. Κ λ ε ι ν έ ς 'Α ν ω ('Ανω Κλέστινα)

Ερείπια οικισμού των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων σώζονται βόρεια (περίπου 500 μ.) από τα τελευταία σπίτια του σημ. χωριού 'Ανω Κλεινές, στο λόφο "Μοναστηράκι". Πρόκειται για ένα μικρό αλλά ψηλό λόφο, από την κορυφή του οποίου ελέγχει κανείς οπτικά όλη την ποταμολεκάνη του Παλαιορέματος (Στάρα ρέκα). Η ανατολική πλαγιά του λόφου, από τα ριζά της οποίας κυλάει τα νερά του το Παλαιόρεμα, είναι πολύ απότομη· η πρόσβαση είναι δυνατή ευκολότερα από τη νότια πλαγιά του. Στην πλαγιά αυτή υπάρχουν επάλληλα κλιμακωτά άνδηρα, στα άκρα των οποίων σώζονται υπολείμματα αναλημματικών τοίχων και σε αρκετά σημεία θεμέλια χτισμάτων (τετραγώνων και παραλληλόγραμμων) κατασκευασμένα από ξερολιθιά. Στην επίπεδη κορυφή του λόφου, που έχει έκταση δέκα περίπου στρεμμάτων, σώζονται θεμέλια κτηρίων και λείψανα βυζαντινής οχύρωσης¹⁸. Σε όλη την έκτασή της βρίσκει κανείς άφθονα όστρακα ρωμαϊ-

κής εποχής, καθώς και πολλά θραύσματα κεραμίδων, ανάμεσα στα οποία αρκετά καμένα από πυρκαγιά. Στον ίδιο χώρο βλέπει ακόμη κανείς πολλά κομμάτια από σιδηρούχες πέτρες (αιματίτη, σιδηροπυρίτη), που δείχνουν ότι οι κάτοικοι του εδώ αρχαίου οικισμού ασχολούνταν με την εξαγωγή μεταλλευμάτων, εκμεταλλευόμενοι την ύπαρξη πλούσιων αποθεμάτων αιματίτη και σιδηροπυρίτη στη γύρω περιοχή. Επίσης, θα πρέπει αυτοί να ασχολούνταν και με τη γεωργία, εφόσον η εύφορη ποταμολεκάνη του Παλαιορέματος προσφερόταν για γεωργικές καλλιέργειες. Τέλος, το βουνό που υψώνεται βόρεια από το "Μοναστηράκι" πρόσφερε πλούσια βοσκοτόπια για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας.

11. Κ λ ε ι ν έ ς Κ ά τ ω (Κάτω Κλέστινα)

Ίχνη αρχαίας κώμης (των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων) έχουν εντοπιστεί από παλιά στο γήλοφο "Κρούσια", τέσσερα περίπου χιλιόμετρα ανατολικά από το σημ. χωριό Κάτω Κλεινές. Στο γήλοφο αυτό υπάρχουν διάσπαρτα - σε μια έκταση 40-50 στρεμμάτων - πολλά όστρακα αγγείων και κομμάτια κεραμίδων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Στην ίδια τοποθεσία είχαν βρεθεί παλιότερα: ψηφιδωτό με γεωμετρικά σχήματα¹⁹, δυο ενεπίγραφα επιτύμβια ανάγλυφα (2ου - 3ου μ.Χ.αι.) και ελληνιστικά νομίσματα²⁰.

12. Λ ε π τ ο κ α ρ υ ά (Λεσκοβίτση)

Αρχαιολογικά λείψανα, που μαρτυρούν την ύπαρξη οικισμού των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, έχουμε διαπιστώσει στο τραπεζοειδές ύψωμα "Κουριάτα", σε απόσταση μόλις 600 μ. ΒΔ από το σημ. χωριό Λεπτοκαριά. Το ύψωμα βρίσκεται ανάμεσα σε δυο ρέματα, από τα οποία το δυτικό ορίζει τα σύνορα των κτηματικών περιοχών των σημ. χωριών Αμμοχωρίου και Κολχικής. Συγκριτικά με τα άλλα γειτονικά υψώματα η "Κουριάτα" είναι αρκετά ψηλότερη και γι' αυτό στην κορυφή της υπάρχει υψομετρικό της Γ.Υ.Σ.

Στην κορυφή και στη βόρεια πλαγιά του υψώματος, όπου θα ήταν χτισμένος ο οικισμός, διαπιστώσαμε πολυάριθμα θραύσματα κεραμίδων (μερικές από αυτές ακέραιες) και όστρακα ρωμαϊκής εποχής. Επίσης,

υπάρχουν πολυάριθμες σκουριές από την τήξη μετάλλων και σιδηρούχες πέτρες· ενώ λίγο ανατολικότερα από την "Κουρίατα" υπάρχει τοποθεσία με τη χαρακτηριστική σλαβική ονομασία "Ρουντίνα", που διέσωσε πιθανώς ανάμνηση παλιών μεταλλουργικών εργασιών.

13. Λ ό φ ο ι (Ζαμπύρδανη)

Τη θέση ρωμαϊκού οικισμού έχουμε εντοπίσει στο ύψωμα "Μί-ρις", που βρίσκεται σε απόσταση δυο χιλιομέτρων ΝΑ από το σημ. χωριό Λόφοι, πλάι στο σημ. δρόμο Φλώρινας - Βεύης και κοντά στα σύνορα των κτηματικών περιοχών Λόφων - Βεύης.

Το ύψωμα έχει ομαλές όλες τις πλαγιές του. Η νότια πλαγιά του, η οποία προς την κορυφή σχηματίζει δυο επάλληλα άνδηρα, είναι γεμάτη από κομμάτια κεραμίδων ρωμαϊκής εποχής και πέτρες από θεμέλια χτισμάτων, που ήρθαν στην επιφάνεια με το όργωμα. Επίσης, παρόμοιες πέτρες από θεμέλια, καθώς και τεράστιες λιθόπλινθοι, αποκαλύφθηκαν και στην κορυφή του υψώματος, κατά την καλλιέργεια των χωραφιών. Παρόλο που το ύψωμα είναι χωματώδες, στην κορυφή του υπάρχει ένας μεγάλος βράχος, λαξευμένος από ανθρώπινο χέρι· πλάι σε αυτόν κείτονται τεράστιες πελεκημένες πέτρες, που αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιου πύργου, από τον οποίο έλεγχε κανείς οπτικά όλη τη γύρω περιοχή σε ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων. Στην επικράτεια του οικισμού φαίνεται πως ανήκε όλη η κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Λόφοι, η οποία καλλιεργείται σήμερα με σιτάρι.

14. Μ α ρ ί ν α (Σακούλεβο)

Λείψανα ρωμαϊκού οικισμού έχουμε επισημάνει στο ατρακτοειδές ύψωμα "Πάνω Βρύση" (Γκόρνα τσέσμα), σε απόσταση τριών χιλιομέτρων από το σημ. χωριό Μαρίνα και μόλις 600-700 μ. από τα σύνορα των κτηματικών περιοχών Μαρίνας - Ιτέας. Η βόρεια πλαγιά του υψώματος, που από τα ριζά της περνάει ένα ρέμα, είναι αρκετά απόκρημνη. Αντίθετα η νότια πλαγιά του, όπου θα ήταν χτισμένος ο οικισμός, είναι πολύ ομαλή, σήμερα σχεδόν ισοπεδωμένη. Στην πλαγιά αυτή το άροτρο φέρνει συνεχώς στο φως θεμέλια χτισμάτων και κεραμίδες ρωμαϊκής

εποχής· ενώ σε όλη την έκτασή της υπάρχουν επιφανειακά διάσπαρτα όστρακα της ίδιας εποχής. Στην αγροτική περιοχή του οικισμού θα ανήκε ο κάμπος με τα χαμηλά καλλιεργήσιμα υψώματα, που εκτείνεται ανάμεσα στην "Πάνω Βρύση" και στο χωριό Μαρίνα.

15. Μ ε λ ί τ η (Βοσταράνη)

Τα αρχαιολογικά ευρήματα από το σημ. χωριό Μελίτη είναι λίγα αλλά ενδεικτικά για την ύπαρξη εκεί ρωμαϊκού οικισμού. Πρόκειται για μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (3ου μ.Χ.αι.)²¹, ασάρια του αυτοκράτορα Πρόβου από κεραμοσκεπή τάφο, σιδερένια αιχμή δόρατος, αγγεία κ.ά.²² Επίσης, στην τοποθεσία "Μπέλα τσέρκβα" (Ασπροκκλησιά) σώζονται αρχαία λείψανα που ανήκουν πιθανώς σε ρωμαϊκό λουτρόνα²³.

16. Μ ε σ ο ν ή σ ι (Λάζενι)

Με βάση την επιφανειακή κεραμική (κομμάτια κεραμίδων, όστρακα) και τις πολυάριθμες σκουριές σιδήρου, έχουμε επισημάνει τη θέση ρωμαϊκού οικισμού στα υψώματα "Νταούτο φρούδι", περίπου δυο χιλιόμετρα ΝΑ από το Σ.Σταθμό Μεσονησιού. Η επικράτεια του οικισμού θα περιλάμβανε ένα μέρος από τη γύρω ημιλοφώδη καλλιεργήσιμη περιοχή, καθώς και εκτάσεις από βοσκοτόπια.

17. Μ ε σ ο χ ώ ρ ι (Χασάνοβο)

Η επιφανειακή κεραμική (όστρακα και κεραμίδες), που εντοπίσαμε στο λόφο "Χασάν Ορίτ", που βρίσκεται ακριβώς νότια από τα τελευταία σπίτια του σημ. Μεσοχωρίου, προϋποθέτει την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού. Εξάλλου στον ίδιο λόφο, που δεσπόζει σε όλη τη γύρω περιοχή, παρατηρούνται άφθονες σκουριές σιδήρου, ενδεικτικές για την ενασχόληση των αρχαίων κατοίκων με τη μεταλλουργία.

18. Ν ε ο χ ω ρ ά κ ι (Νεοκάζη)

Την ύπαρξη αρχαίου οικισμού (των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων) μαρτυρούν τα επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα, που διαπι-

στώσαμε στον τραπεζοειδή λόφο "Μπρέστο". Ο λόφος υψώνεται μέσα σ' ένα υδάτινο τόξο, το οποίο σχηματίζει ένας παραπόταμος του Σακου-λέβα, σε απόσταση μόλις 500 μ. ΒΔ από το σημ. Νεοχωράκι. Στο λόφο αυτόν υπάρχει πληθώρα από θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πολυάριθμες σκουριές από την τήξη μετάλλων. Στην επικράτεια του οικισμού ανήκε ένα τμήμα της κοιλάδας του Παλαιορέματος (Στάρα ρέκα).

19. Παλαίστρα (Μπορέσνιτσα)

Η παρουσία αρχαίου οικισμού στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια μαρτυρείται στο χαμηλό τραπεζοειδές ύψωμα "Γκράντισα", 500 μ. περίπου ΝΑ του σημ. χωριού Παλαίστρα και σε μικρή απόσταση (μόλις 200 μ.) από το ρέμα, το οποίο έρχεται από τη Σιταριά, περνάει από την Παλαίστρα και συμβάλλει - κοντά στο χωριό Τριπόταμος - στο Φλωρινιώτικο ποταμό και στο Παλαιόρεμα.

Στην κορυφή του υψώματος υπάρχουν σκόρπιες πολλές πέτρες από θεμέλια χτισμάτων, ενώ στη νότια πλαγιά του, η οποία φτάνει σχεδόν ως το ρέμα, βρίσκει κανείς πολυάριθμα κομμάτια κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, καθώς και άφθονες σκουριές σιδήρου. Επίσης, στο ξωκλήσι του Προφήτη Ηλία, που είναι χτισμένο πάνω σ' ένα μικρό ύψωμα - 300 μ. δυτικά από τη "Γκράντισα" - υπάρχουν εντοιχισμένες τεράστιες λιθόπλινθοι από αρχαία οικοδομήματα και στον περίβολο του ξωκλήσιού πέτρινες πλάκες από κιβωτιστούς τάφους. Παλιότερα είχαν βρεθεί, στην περιοχή της "Γκράντισας" και της Παλαίστρας, επιτύμβιο ανάγλυφο με αετωματική επίστεψη, μολόπετρες, πήλινοι αγωγοί υδραγωγείου και ελληνιστικά νομίσματα²⁴.

20. Παπαγιάννη (Παπαζάνη)

Οικισμός των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων υπήρχε αναμφίβολα στο γήλοφο "Στρανάτα", περίπου ενάμιση χιλιόμετρο δυτικά από το σημ. χωριό Παπαγιάννη. Εκτός από τη βόρεια, οι άλλες τρεις πλαγιές του γήλοφου είναι ομαλές και επίπεδες. Στην ανατολική πλα-

γιά του σχηματίζονται επάλληλα κλιμακωτά άνθηρα από την κορυφή ως κάτω στη ρεματιά (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα ΧΧΧΙΙ).

Ο γήλοφος σήμερα καλλιεργείται και έτσι συχνά το άροτρο φέρνει στην επιφάνεια κομμάτια κεραμίδων στέγης ρωμαϊκών χρόνων και πέτρες από θεμέλια χτισμάτων. Σε όλες σχεδόν τις πλαγιές του υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα αγγείων ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Προς την κορυφή του σώζονται - σε μήκος πολλών μέτρων - θεμέλια από αβαστόχτιστο τείχος. Στο γήλοφο είχαν βρεθεί παλιότερα ελληνιστικά και ρωμαϊκά νομίσματα, πήλινες αγνύθες κι ένα νόμισμα της Αθήνας (157/6 π.Χ.)²⁵. Όλη η γύρω περιοχή, που θα ανήκε στην επικράτεια του οικισμού, είναι πεδινή μέχρι ημιλοφώδης και καλλιεργείται σήμερα με σιτάρι.

21. Πρώτη (Καμπάνιστα)

Ίχνη ρωμαϊκού οικισμού έχουμε διαπιστώσει σ' ένα λόφο, γνωστό στους ντόπιους με το όνομα "Μίλι-Κούκι", που βρίσκεται σε απόσταση 2-3 χλμ. ΝΑ από το σημ. χωριό Πρώτη (βλ. τοπ. σκαρίφημα ΧΧΧΙΙΙ). Η βόρεια και νότια πλαγιά του λόφου, απ' όπου περνούν αντίστοιχα τα ρέματα Ξηροπόταμος και Μπάνια, είναι απότομες²⁶ η ανατολική όμως και δυτική πλαγιά του είναι πολύ ομαλές. Στη δυτική πλαγιά του παρατηρούνται άφθονα όστρακα και θραύσματα κεραμίδων ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πολλές σκουριές σιδήρου και κομμάτια από σιδηροπυρίτη. Τέλος, στο επίπεδο πλάτωμα της κορυφής του λόφου διακρίνονται θεμέλια τετράπλευρου κτηρίου²⁷ στο σημείο αυτό είχαν βρεθεί παλιότερα και κίονες.

22. Σιταριά (Ρόσνα)

Η ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού στο χαμηλό γήλοφο, όπου το σημ. χωριό Σιταριά, είναι γνωστή από τον περασμένο ακόμη αιώνα, χάρη σε διάφορα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα²⁸ ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν ένα επιτύμβιο ενεπίγραφο ανάγλυφο (3ου μ.Χ. αι.) με παράσταση θράκα ιππέα²⁶, ένα μιλιάριο (305/6 μ.Χ.) της Εγνατίας οδού και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη στη θέση της σημ. εκκλησίας του Αγ. Αθανασίου²⁷. Επίσης, στη νότια πλαγιά του γήλοφου, καθώς και στο λι-

βάδι ("Μιράς") που εκτείνεται λίγο δυτικότερα από το χωριό, είχαν αποκαλυφτεί πέτρινα θεμέλια χτισμάτων.

23-24. Σ κ ο π ι ά ('Ανω Νεβόλιανη)

Ίχνη αρχαίας κατοίκησης (δυο οικισμών και μιας αγροτικής έπαυλης) έχουμε παρατηρήσει στις παρακάτω τρεις τοποθεσίες που ανήκουν στην κτηματική περιοχή της σημ. Σκοπιάς (βλ. και τοπ. σκαρίφημα XXXIV).

"Σούντουρ" (ή "Γκράντσκο"). Βρίσκεται σε απόσταση μόλις 500 μ. ΝΑ από τη Σκοπιά, στον κάμπο και μέσα σε μια μεγάλη καμπή που σχηματίζει το ρέμα "Ματίτσα", το οποίο κατεβαίνει από τα υψώματα της Σκοπιάς. Στην τοποθεσία αυτή παρατηρούνται - σε μια έκταση αρκετών στρεμμάτων - πέτρινα θεμέλια χτισμάτων, σκουριές σιδήρου, πολυάριθμα κομμάτια κεραμίδων και όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Τα επιφανειακά αυτά ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη αρχαίου οικισμού, του οποίου οι κάτοικοι θα εκμεταλλεύονταν οικονομικά το γύρω εύφορο κάμπο.

"Καμίνια" (ή "Μπουνάρ"). Βρίσκεται από την άλλη μεριά του ρέματος "Ματίτσα" και σε απόσταση μόλις 300 μ. από το "Σούντουρ". Στην τοποθεσία αυτή υπάρχουν πάμπολλα θραύσματα κεραμίδων στέγης ρωμαϊκών χρόνων - ανάμικτα με τουρκικά κεραμίδια -, ρωμαϊκά όστρακα και πολυάριθμες πελεκημένες πέτρες από αρχαία χτίσματα. Όσο μπορεί να κρίνει κανείς από τη μικρή έκταση (μερικών μόνο στρεμμάτων), την οποία καλύπτουν τα επιφανειακά ευρήματα, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τη θέση κάποιας αγροτικής έπαυλης (villa rustica), της οποίας οι villici ασχολούνταν πιθανώς με την κεραμοποιία ή τη μεταλλουργία (πρβ. το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο "Καμίνια").

"Λιβιάδια". Πρόκειται για έναν τραπεζοειδή λόφο, που παλιότερα έφερε και το όνομα "Τσέτερουκ" (=Τετραπόταμος;). Βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα νότια από το χωριό Σκοπιά και σε απόσταση μόλις 800 μ. από τα όρια των κτηματικών περιοχών Σκοπιάς-Τροπαιούχου. Στην κορυφή του λόφου υπάρχει ένα ύψωμα, γνωστό με το όνομα "Λέσκα", όπου θα βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Η βόρεια

πλαγιά του λόφου είναι αρκετά απόκρημνη, γιατί από τα ριζά της περνάει το ρέμα Τετραπόταμος (Τσετίρνικα), που λίγο παρακάτω συμβάλλει με το ρέμα "Ματίτσα".

Η τοποθεσία, όπως υποδηλώνει και η ονομασία της "Λιβιάδια", αποτελείται από βοσκοτόπια κι έτσι στερούμαστε τα τυχαία ευρήματα που φέρνει συχνά στο φως το άροτρο σε καλλιεργούμενα εδάφη. Ωστόσο, σε δυο σημεία της τοποθεσίας λαθρανασκαφές έφεραν στο φως πέτρινα θεμέλια χτισμάτων και θραύσματα κεραμίδων στέγης ρωμαϊκών χρόνων. Παρόμοια θεμέλια και κεραμίδες, καθώς και σκουριές σιδήρου(;), είναι ορατά και προς την κορυφή του λόφου (στη "Λέσκα"). Το σύνολο των ευρημάτων αυτών βεβαιώνει την ύπαρξη ρωμαϊκού ημιορεινού οικισμού, του οποίου οι κάτοικοι θα πρέπει να ασχολούνταν με τη μεταλλουργία, την υλοτομία και την κτηνοτροφία.

25. Σ κ ο π ό ς (Σέτινα)

Από επιγραφές του 2ου-3ου μ.Χ. αιώνα (οι δυο επιτύμβιες και η άλλη αναθηματική στον Αλέξανδρο), που βρέθηκαν στο σημ. χωριό Σκοπός²⁸, είχαν συμπεράνει από παλιά την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού. Ο οικισμός, κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να βρισκόταν στον οχυρό και απόκρημνο λόφο "Γκραντίστα", που υψώνεται πάλι στην όχθη του Παλιορέματος και σε πολύ μικρή απόσταση από το Σκοπό. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγεί η ανεύρεση αρχαίων νομισμάτων και πήλινων αγνύθων στη βόρεια πλαγιά της "Γκραντίστας", που κατεβαίνει ως τα τελευταία σπίτια του Σκοπού. Φαίνεται πως το αρχαίο νεκροταφείο βρισκόταν ακριβώς στη θέση του σημ. Σκοπού, όπου βρέθηκαν και οι επιγραφές.

Ας σημειωθεί ότι σε απόσταση τεσσάρων περίπου χιλιομέτρων ανατολικά από τη "Γκραντίστα", στο λόφο "Καϊλάς", βρίσκονται τα γνωστά ερείπια βυζαντινού κάστρου²⁹, απ' όπου αποκομίστηκαν ως τώρα πολλά βυζαντινά νομίσματα.

26. Τ ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ι ά (Λάγενη)

Σημαντικός ρωμαϊκός οικισμός υπήρχε αναμφίβολα στη θέση "Στά-

ρο Λάγενι" (= Παλιά Τριανταφυλλιά), που βρίσκεται σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων ΒΑ από το σημ. χωριό Τριανταφυλλιά και πάλι ακριβώς στα σύνορα των κτηματικών περιοχών Τριανταφυλλιάς - Κάτω Υδρούσας. Ο οικισμός ήταν χτισμένος σ'έναν τραπεζοειδή λόφο, πολύ οχυρό από τη φύση, καθώς οι τρεις πλευρές του ορίζονται από ρέματα: η ανατολική και η δυτική πλευρά από δυο ανώνυμα ρέματα και η νότια από το ρέμα της Τριανταφυλλιάς (βλ. τοπογρ. σκαρίφημα ΧΧΧV).

Σε όλη τη νότια πλαγιά του λόφου - έκτασης πολλών στρεμμάτων -, που κατέρχεται ομαλά ως την όχθη του ρέματος της Τριανταφυλλιάς, σχηματίζονται επάλληλα κλιμακωτά άνθηρα, όπου βλέπει κανείς νεότερους αναλημματικούς τοίχους χτισμένους με αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στα άνθηρα υπάρχουν διάσπαρτα κομμάτια κεραμίδων στέγης ρωμαϊκής εποχής. Στο νότιο άκρο της ίδιας πλαγιάς και πάλι ακριβώς στην όχθη του ρέματος της Τριανταφυλλιάς φαίνεται πως βρισκόταν το νεκροταφείο, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την ανεύρεση ενός επιτύμβιου ανάγλυφου (σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Φλώρινας). Εξάλλου από τη θέση αυτή πιστεύουμε ότι προερχόταν και η ανεπίγραφη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (3ου μ.Χ.αι.), που είχε δει το 1913 ο Παπαδάκης εντοιχισμένη σε ξωκλήσι του κοντινού χωριού Κάτω Υδρούσσα³⁰.

Η περιοχή δυτικά και νότια του "Στάρο Λάγενι" είναι ορεινή. Προς τ'ανατολικά όμως - όπου το χωριό Κάτω Υδρούσσα - υπάρχει, κατά μήκος του ρέματος της Τριανταφυλλιάς, καλλιεργήσιμη έκταση, η οποία θα ανήκε στην επικράτεια του οικισμού.

27. Τ ρ ι π ό τ α μ ο ς (Πετοράκι)

Ίχνη ρωμαϊκού οικισμού έχουμε διαπιστώσει στο ύψωμα "Στρανάτα", περίπου 600 μ. δυτικά από το σημ. χωριό Τριπόταμος και κοντά στην όχθη του ποταμού Σακουλέβα. Η κορυφή του υψώματος αυτού, καθώς και η βόρεια (βορειοανατολική) πλαγιά του, που φέρει το όνομα "Τάμπο", είναι κατάσπαρτες από θραύσματα κεραμίδων και όστρακα ρωμαϊκής εποχής. Επίσης, παρατηρούνται πολυάριθμες σκουριές σιδήρου, που δείχνουν την ενασχόληση των αρχαίων με τη μεταλλουργία.

Τέλος, στην παλιά εκκλησία του Τριπόταμου βλέπει κανείς πελεκημένες πέτρες από αρχαία χτίσματα και πέτρινες πλάκες από κιβωτιστικούς τάφους, που είχαν μεταφερθεί παλιότερα από τη "Στρανάτα".

Ο εδώ ρωμαϊκός οικισμός, που απέχει γύρω στα δυο χιλιόμετρα από τον οικισμό στη "Στρανάτα" του χωριού Παπαγιάννη, βρισκόταν σε πολύ επίκαιρη θέση· γιατί ήταν χτισμένος πολύ κοντά στη συμβολή των ποταμών Σακουλέβα και Παλαιορέματος (Στάρα ρέκα), που κατεβαίνει από το σημ. χωριό Αχλάδα. Η θέα από την κορυφή του υψώματος είναι εξαιρετική· ελέγχει κανείς οπτικά τη γύρω περιοχή σε ακτίνα αρκετών χιλιομέτρων (βλ. τοπογραφ. σκαρίφημα ΧΧΧVΙ).

28. Τ ρ ο π α ι ο ύ χ ο ς (Μαχαλάς)

Από τα επιφανειακά ευρήματα προκύπτει η ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού στο χαμηλό γήλοφο "Ρουντίνα", πάλι ακριβώς στα όρια των κτηματικών περιοχών των σημ. χωριών Τροπαιούχος και Κάτω Υδρούσσα. Στο γήλοφο είναι ορατά ασβεστόχτιστα θεμέλια χτίσματος (ρωμαϊκών χρόνων) άγνωστης μορφής και λειτουργίας. Επίσης, υπάρχουν διάσπαρτα ρωμαϊκά όστρακα, καθώς και καμινεύματα μετάλλων (πρβ. και το χαρακτηριστικό σλαβικό τοπωνύμιο "Ρουντίνα" = μεταλλείο).

29. Φ λ ώ ρ ι ν α

Όπως συνάγεται από τα πορίσματα των ανασκαφικών ερευνών, στον ψηλό και απόκρημνο λόφο του "Αγ. Παντελεήμονα", που δεσπόζει στην πόλη της Φλώρινας, υπήρχε πολύ σημαντικός οικισμός με εξαιρετικά μεγάλη διάρκεια ζωής (από την προϊστορική ως τη βυζαντινή εποχή). Ο Α. Κεραμόπουλλος, κρίνοντας από την έκταση του κατοικήσιμου χώρου, υποστήριξε ότι ο οικισμός είχε το μέγεθος πολίχνης και την ταύτισε - εσφαλμένα - με τη γνωστή Ηράκλεια τη Λυγκηστική³¹, η οποία όμως απ' όλους σήμερα τους ερευνητές τοποθετείται στο σημ. Μοναστήρι (Μπιτώλια)³².

Ο οικισμός φαίνεται πως ήταν χτισμένος στα επάλληλα κλιμακωτά άνθηρα που σχηματίζονται στο λόφο³³. Έτσι, στο χώρο όπου σήμερα το ξενοδοχείο "Ξενία" οι ανασκαφές αποκάλυψαν ερείπια σπι-

τιών, χτισμένων στο κατώτερο μέρος τους από πέτρες και στην ανωδομή τους από πλιθιά, τμήμα αρχαίου δρόμου (μήκους 40 μ. περίπου) κι ένα ψηφιδωτό από ποταμίσιες πέτρες³⁴. Στη νότια πάλι πλαγιά του λόφου, πάλι στο σημερινό νεκροταφείο, βρέθηκαν λαξευτοί στο βράχο τάφοι και επιτύμβια βωμόσχημη στήλη, που δείχνουν ότι στο χώρο αυτό θα πρέπει να βρισκόταν και το αρχαίο νεκροταφείο³⁵. Τέλος, στην κορυφή του λόφου επισημάνθηκαν ερείπια βυζαντινής οχύρωσης (πιθανώς των χρόνων του Ιουστινιανού)³⁶.

Από τα πολυάριθμα αρχαιολογικά ευρήματα που ήρθαν στο φως, κυρίως με τις ανασκαφές, επισημαίνονται εδώ αυτά που ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή: φθαρμένη λατινική επιγραφή, απότμημα άλλης λατινικής επιγραφής³⁷, κεραμίδες στέγης (στρωτήρες και καλυπτήρες), μακεδονικά νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, ρωμαϊκά νομίσματα, δακρυδόχα αγγεία (lacrimateria), πήλινα ειδώλια, χάλκινα σκεύη, σιδερένια εργαλεία, πιθάρια, αρητινά όστρακα, γυάλινα αγγεία, πήλινες αγνύθες κ.ά.³⁸

Το καμένο σιτάρι, που βρέθηκε μέσα σε πιθάρια, καθώς και άλλα σαφή ίχνη φωτιάς (καμένες κεραμίδες κλπ.), μαρτυρούν ότι ο οικισμός είχε καταστραφεί από μεγάλη πυρκαγιά. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, είχε πυρποληθεί το 48 π.Χ. από το στρατηγό του Καίσαρα Δομίτιο³⁹. Όπως δείχνουν όμως τα αρχαιολογικά ευρήματα, ανοικοδομήθηκε κατά την αυτοκρατορική περίοδο.

Ο οικισμός ήταν χτισμένος σε εξαιρετικά στρατηγική θέση, γιατί ο λόφος του "Αγ. Παντελεήμονα", από τα ριζά του οποίου κυλάει τα νερά του ο Φλωρινιώτικος ποταμός, εποπτεύει ολόκληρο σχεδόν τον κάμπο της Φλώρινας, ο οποίος εκτείνεται ανάμεσα στα βουνά Βαρνούβτα (Περιστερί) και Βόρα (Καϊμακτσαλάν). Εξάλλου από το λόφο αυτό έλεγχε κανείς δυο σπουδαίους δρόμους: την Εγνατία οδό, που ερχόταν από τη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, και το δρόμο, ο οποίος μέσω των στενών του Πισοδερίου έφερνε από την περιοχή των Πρεσπών στον κάμπο της Φλώρινας.

Στην επικράτεια του οικισμού ανήκε ολόκληρη η ποταμολεκάνη του Φλωρινιώτικου ποταμού και είναι πολύ πιθανό ότι ανατολικά ε-

κτεινόταν περίπου ως τα σημ. χωριά Αρμενοχώρι και Μεσονήσι. Επομένως στον οικισμό αυτόν ανήκουν και τα αρχαία κεραμοποιεία, που ίχνη τους διακρίναμε κοντά στο Αρμενοχώρι, καθώς και στην τοποθεσία "Κεραμιδιά", που βρίσκεται ανάμεσα στο Φλωρινιώτικο ποταμό και στο ρέμα "Γκράτσινα". Οι τοποθεσίες αυτές φημίζονταν σε όλες τις εποχές για τον πηλό τους, που ήταν πολύ κατάλληλος για την κατασκευή κεραμιδιών.

Ε. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Με βάση τις σχετικές αρχαίες πηγές (φιλολογικές και επιγραφικές), τα δεδομένα των "βοηθητικών" και "συμπληρωματικών" επισημάτων και τα πορίσματα της προσωπικής επιτόπιας (επιφανειακής) έρευνας επισημαίνονται σε ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία διακόσιοι είκοσι τρεις (223) συνολικά ρωμαϊκοί οικισμοί (πόλεις και κώμες)· από αυτούς οι οκτώ (8) είναι οχυρωμένοι (κάστρα, φρούρια)¹· ενώ για άλλους δέκα (10) οικισμούς είναι αμφίβολη η ύπαρξή τους ή το οικιστικό τους μέγεθος (αν δηλ. πρόκειται για οικισμούς ή αγροικίες)².

Σύμφωνα με την αρχαία φυλετική διαίρεση, παρατηρεί κανείς ότι από τους διακόσιους είκοσι τρεις (223) οικισμούς οι εκατόν είκοσι πέντε (125) (δηλ. το 56%) απαντούν στην Ελιμιώτιδα, οι τριάντα τρεις (33) οικισμοί (δηλ. το 14,8%) στην Ορεστίδα, οι τριάντα ένας (31) (δηλ. το 14%) στην Εορδαία και οι τριάντα τέσσερις (34) (δηλ. το 15,2%) στη Νότια Λυγκηστίδα. Με βάση πάλι τη σημερινή διοικητική διαίρεση της Δυτικής Μακεδονίας, διαπιστώνει κανείς ότι από το σύνολο των διακοσίων είκοσι τριών (223) ρωμαϊκών οικισμών οι εξήντα έξι (66) (δηλ. το 29,6%) απαντούν στο νομό Γρεβενών, οι ογδόντα τέσσερις (84) (δηλ. το 37,6%) στο νομό Κοζάνης, οι τριάντα (30) (δηλ. το 13,5%) στο νομό Καστοριάς, οι σαράντα ένας (41) (δηλ. το 18,4%) στο νομό Φλώρινας και οι δυο στο δυτικό τμήμα της σημ. επαρχίας Έδεσσας.

Εκτός από τους διακόσιους είκοσι τρεις (223) παραπάνω ρωμαϊκούς οικισμούς, έχουν εντοπιστεί στις επικράτειές τους (territoria) γύρω στις πενήντα (50) αγροικίες και αγροτικές επαύλεις, από τις οποίες οι σαράντα (40) περίπου στην αρχαία Ελιμιώτιδα και οι υπόλοιπες δέκα (10) στις άλλες τρεις φυλετικές "χώρες". Ακό-

μη, επισημάνθηκαν ίχνη από είκοσι (20) περίπου αγροτικά ιερά, από τα οποία τα δέκα (10) βρίσκονταν στο έδαφος της Ελιμιώτιδας. Έτσι το σύνολο των αρχαιολογικών θέσεων (από οικισμούς, αγροικίες, αγροτικές επαύλεις και ιερά) πλησιάζει τον αριθμό των τριακοσίων (300).

Από τους διακόσιους είκοσι τρεις (223) ρωμαϊκούς οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας γνωστοί στη βιβλιογραφία ήταν οι ενενήντα τρεις (93) (δηλ. το 41,7%)· ενώ οι υπόλοιποι εκατόν τριάντα (130) περίπου (δηλ. το 58,3%) έρχονται για πρώτη φορά στο φως με την επιτόπια επιφανειακή έρευνά μας. Αλλά κι ανάμεσα στους λεγόμενους γνωστούς οικισμούς υπάρχουν αρκετοί που οι θέσεις τους δεν είχαν επισημανθεί· απλώς είχαν αποκομιστεί κατά καιρούς διάφορα τυχαία αρχαιολογικά ευρήματα που προϋπέθεταν την ύπαρξη αρχαίων οικισμών, χωρίς να γίνει όμως προσπάθεια για εντοπισμό των θεσεών τους. Έτσι, στο σύνολο των τριακοσίων (300) περίπου αρχαιολογικών θέσεων οι διακόσιες (200) περίπου (δηλ. το 66,6%) ήταν άγνωστες και εντοπίστηκαν με τις επιτόπιες έρευνές μας. Ο μεγάλος αριθμός των καινούριων ρωμαϊκών οικισμών και αρχαιολογικών θέσεων που έχουν επισημανθεί δείχνει καθαρά ότι αποτέλεσμα της επιτόπιας επιφανειακής έρευνάς μας ήταν ν' αλλάξει ολότελα η εικόνα που είχαμε ως τώρα για την οικιστική φυσιογνωμία της ορεινής Δυτικής Μακεδονίας, κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας, και γενικά να εμπλουτιστούν οι γνώσεις μας γύρω από την οικιστική ιστορία της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας.

Όσον αφορά τα ορατά *in situ* λείψανα των ρωμαϊκών οικισμών, συνήθως αυτά παρουσιάζουν μια από τις ακόλουθες εικόνες.

1) Μια έκταση - συχνά κατάσπαρτη - από κεραμίδες ή πολυάριθμα θραύσματά τους. Στην περίπτωση αυτή είναι φανερό ότι έχουμε την ανωδομή των χτισμάτων του οικισμού.

2) Έναν ερειπιώνα από λιθοσωρούς ή σκόρπιες πέτρες (πελεκημένες ή ακατέργαστες) - και ορισμένες φορές από διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (κιονόκρανα, επιστύλια κ.λ.π.) - που ανήκουν σε ερειπωμένα χτίσματα του οικισμού.

3) Έναν ερειπιώνα από πέτρινα θεμέλια χτισμάτων κατασκευα-

σμένα είτε από καλοπελεκημένες πέτρες (λιθόπλινθους), όταν πρόκειται για δημόσια οικοδομήματα, είτε από ντόπιες ακατέργαστες πέτρες, όταν τα θεμέλια ανήκουν σε ιδιωτικά χτίσματα (σπίτια). Αξιοσημείωτο είναι ότι σε όλες τις περιπτώσεις τα πέτρινα θεμέλια τοίχων δεν ξεπερνούν σε ύψος το ένα μέτρο· από αυτό συμπεραίνει κανείς ότι τα χτίσματα ήταν στην ανωδομή τους κατασκευασμένα από πλιθάρια ή ξύλα³. Αυτό σημαίνει ότι τα κύρια υλικά δομής των αρχαίων κατοίκων της Δυτικής Μακεδονίας ήταν ο πηλός και η ξυλεία, που υπήρχαν άφθονα σε όλη την έκτασή της⁴. Φαίνεται μάλιστα ότι σε ορισμένες αργιλώδεις περιοχές (όπως π.χ. η σημ. επαρχία Βοΐου), όπου υπήρχε έλλειψη ακόμη και πέτρας, χρησιμοποιούνταν αποκλειστικά ως υλικά δομής ο πηλός και το ξύλο· αυτό τουλάχιστον δείχνουν τα λείψανα πλινθόχτιστων ή ξύλινων πηλόχριστων σπιτιών που βρέθηκαν στις θέσεις μερικών αρχαίων οικισμών της Ελιμιώτιδας.

Τέλος, από την ιστορικοτοπογραφική και τοπωνυμολογική έρευνα διαπιστώνεται ότι στο σύνολο των διακοσίων είκοσι τριών (223) ρωμαϊκών οικισμών μόνο των είκοσι τεσσάρων (24) μας είναι γνωστά τα ονόματα από τις αρχαίες πηγές (φιλολογικές και επιγραφικές). Τα ονόματα όλων των υπόλοιπων εκατόν ενενήντα εννιά (199) μας είναι, προς το παρόν τουλάχιστον, άγνωστα και μόνο σε μελλοντικά επιγραφικά ευρήματα μπορούμε να εναποθέσουμε όλες τις ελπίδες μας για την αποκάλυψη των ονομάτων τους.

Ωστόσο, μερικά από τα ονόματα των οικισμών αυτών θα πρέπει ίσως να συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο των αταύτιστων ακόμη αρχαίων τοπωνυμίων που μνημονεύουν οι φιλολογικές πηγές. Έτσι, η μακεδονική πόλη (ορθότερα το πόλισμα) Εμπόριον, που αναφέρει ο Στέφανος ο Βυζάντιος, χωρίς καμιά απολύτως τοπογραφική ένδειξη⁵, θα πρέπει πιθανώς να ταυτιστεί με τον αρχαίο οικισμό που υπήρχε κοντά στο σημ. ομώνυμο χωριό της Εορδαίας. Στην ταύτιση αυτή μας οδηγεί το γεγονός ότι το χωριό αυτό έφερε το ίδιο όνομα (Εμπόριο) και στα χρόνια της τουρκοκρατίας, πράγμα που αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι το τοπωνύμιο διατηρήθηκε από την αρχαιότητα. Επίσης, ανάμεσα στους αρχαίους οικισμούς αγνώστου ονόματος της Δυτικής Μακεδονίας θα πρέπει να αναζητήσει κανείς το

Μακεδονίον, "χωρίον εν Πίνδω"⁶. Ακόμη, στην Ελιμιώτιδα θα βρισκόταν η αρχαία πόλη Δερδιον (ή Δερδία), που μνημονεύει ο Πορφυρογέννητος⁷. Αυτό εικάζεται από το γεγονός ότι στο βασιλικό οίκο των Ελιμιωτών υπήρχαν μέλη του που έφεραν το όνομα Δέρδας. Εξάλλου, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η ρωμαϊκή κατάκτηση δεν έθιξε παρά ελάχιστα την αρχαία τοπωνυμία, τότε θα πρέπει ανάμεσα στους ρωμαϊκούς οικισμούς αγνώστου ονόματος να αναζητήσει κανείς τις αρχαίες πόλεις Λεβαία⁸ και Γραία⁹.

Τέλος, λαμβάνοντας υπόψη την ετυμολογία των είκοσι τεσσάρων (24) γνωστών αρχαίων τοπωνυμίων της Δυτικής Μακεδονίας και ορισμένες γενικές αρχές της τοπωνυμολογίας - ειδικότερα τους μηχανισμούς ονοματοθεσίας¹⁰, θα μπορούσε ίσως κανείς να αποδώσει σε ορισμένους από τους οικισμούς που μας απασχολούν ονόματα, όπως είναι: Βοιόν (ή Βοίον), Πίνδος, Αλιάκμων, Παρεμβολή, Πέτρα, Ξυλόπολις, Κάστρον (ή castellum) κ.ά.¹¹.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η ιστορικογεωγραφική έρευνα του τμήματος αυτού της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας, που αντιστοιχεί στη σημερινή Δυτική Μακεδονία, μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα γύρω από διάφορα θέματα, όπως είναι: η οργάνωση και αξιοποίηση του γεωγραφικού χώρου, η λειτουργία του εδάφους ως φορέα οικιστικού πεδίου, η οικιστική ιστορία της περιοχής, η οργάνωση του οικιστικού χώρου και της αγροτικής του περιφέρειας και γενικότερα οι ανθρώπινες δραστηριότητες στα πλαίσια του φυσικοβιογεωγραφικού περιβάλλοντος, καθώς και οι συνέπειες της ρωμαϊκής κατάκτησης και πολιτικής στο απομονωμένο γεωγραφικά αυτό τμήμα της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας.

Τα συμπεράσματα αυτά ισχύουν αναλογικά - αλλού λιγότερο κι αλλού περισσότερο - και σε άλλα τμήματα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας - κυρίως της Ελληνικής Ανατολής -, όπου έχουμε παρόμοιο εδαφικό ανάγλυφο, την ίδια ισχυρή φυλετική οργάνωση και προπάντων την ίδια εμμονή των ντόπιων ορεσίβιων κατοίκων στις αρχαίες παραδόσεις τους και έντονη την τάση για αυτονομία.

Οικιστική διάταξη και επιλογή των θέσεων. Η πρώτη γενική διαπίστωση που επισημαίνεται από τη μελέτη των θέσεων (sites) των ρωμαϊκών οικισμών είναι ότι οι περισσότεροι από αυτούς ιδρύθηκαν (ξαναχτίστηκαν) στις θέσεις προ-ρωμαϊκών οικισμών ή πρόκειται για αρχαίους οικισμούς που επιβίωσαν κατά τη ρωμαϊκή εποχή και αρκετοί από αυτούς ως τη βυζαντινή εποχή. Αυτό σημαίνει ότι οι νέες συνθήκες ζωής που δημιουργήθηκαν με τη ρωμαϊκή κατάκτηση δεν επηρέασαν τα κριτήρια επιλογής των θέσεων των οικισμών.

Βέβαια δεν είναι δυνατό να περιγραφούν εδώ όλες οι θέσεις των οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας, αφού το πράγμα αυτό γίνεται

εξάλλου στα ανάλογα σημεία του Β' μέρους της εργασίας. Θα αναφερθούν μόνο αυτές που απαντούν συχνότερα και μας επιτρέπουν επομένως να καταλήξουμε σε μια τυπολογία των θέσεων. Πρόκειται για πέντε κύριους τύπους θέσεων, που αριθμούνται με τα γράμματα Α, Β, Γ, Δ, Ε και δίνονται παρακάτω οι απαραίτητες διευκρινίσεις.

Α. Ψηλοί και απόκρημνοι λόφοι με δυσπρόσιτες τις τρεις ή δυο τουλάχιστον πλαγιές τους και επίπεδη κορυφή, που αποτελούν συχνά τα τελευταία προβούνια μεγάλων ορεινών συγκροτημάτων κατά κανόνα υψώνονται στην όχθη ρεμάτων ή ανάμεσα σε δυο ρέματα¹. Εξασφάλιζαν οπτικό έλεγχο ολόγυρα σε ακτίνα αρκετών ή πολλών χιλιομέτρων και ήταν φυσικά οχυροί.

Β. Υψώματα (βραχώδη ή χωμάτινα) διαφόρων σχημάτων (συχνότερα κωνικού ή τραπεζοειδούς και σπανιότερα ατρακτοειδούς) από τη φύση οχυρά, με απότομες και δυσπρόσιτες τις δυο ή τρεις πλαγιές τους και επίπεδη κορυφή. Συνήθως βρίσκονται: 1) είτε στην όχθη κάποιου ποταμού ή ρέματος². 2) είτε ανάμεσα σε δυο ρέματα³. 3) είτε στο δέλτα ή το τόξο που σχηματίζει η συμβολή δυο ποταμών ή ρεμάτων⁴. 4) είτε μέσα σε φυσικά υδάτινα τόξα που σχηματίζουν ποτάμια ή ρέματα⁵. Κατά κανόνα εξασφάλιζαν από την κορυφή τους οπτικό έλεγχο σε μεγάλη ακτίνα.

Γ. Ράχες (συχνά μακρόστενες, τραπεζοειδείς) με επίπεδη κορυφή, που βρίσκονται είτε σε όχθες ποταμών ή ρεμάτων είτε ανάμεσα σε δυο ρέματα είτε μέσα σε υδάτινα τόξα, που σχηματίζουν ποτάμια ή ρέματα⁶. Συχνά οι ράχες απολήγουν στο ένα άκρο τους σε μικρά κωνικά υψώματα που δεσπόζουν σαν φυσικές ακροπόλεις⁷.

Δ. Γήλοφοι ή εδαφικά εξάρματα - σε πεδινές ζώνες -, που βρίσκονται συχνά κοντά σε ποτάμια ή ρέματα⁸.

Ε. Πεδινές (επίπεδες) θέσεις στη συμβολή δυο ποταμών (ή ρεμάτων) ή μέσα σε υδάτινα τόξα που σχηματίζουν ποτάμια ή ρέματα. Οι θέσεις αυτές συνήθως προστατεύονται κι από τις τρεις μεριές τους από τις όχθες του ποταμού ή του ρέματος⁹.

Από τους παραπάνω τύπους θέσεων των (ρωμαϊκών) οικισμών, που αντιπροσωπεύουν τη μεγάλη πλειοψηφία των περιπτώσεων, κι από το

γεγονός ότι κοντά στις περισσότερες θέσεις υπήρχαν πηγές νερού, γίνεται φανερή η επιδίωξη του ανθρώπου για κάθε δυνατή αξιοποίηση των αμυντικών και άλλων φυσικών πλεονεκτημάτων (ύδρευση κ.ά.) που πρόσφερε το εδαφικό ανάγλυφο και ιδιαίτερα το ορογραφικό και υδρογραφικό σύστημα της περιοχής. Για το λόγο αυτόν παρατηρεί κανείς ότι όλοι σχεδόν οι οικισμοί είναι χτισμένοι είτε στις παρυφές (υψώρειες) των βουνοσειρών είτε στις όχθες των ποταμών και των πολυάριθμων παραποτάμων τους, καθώς και των ρεμάτων και χειμάρρων που χύνονται σε αυτούς. Εξάλλου χαρακτηριστικά παραδείγματα στρατηγικής εκτίμησης του υδρογραφικού συστήματος προσφέρουν οι πόλεις Κέλετρο και Λύκα, που ήταν χτισμένες μέσα σε λίμνες.

Όσο για την τοποθέτηση (situation) των οικισμών στον ευρύτερο Δυτικομακεδονικό χώρο, από τη σχετική έρευνα διαφαίνεται ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξαν στην επιλογή των τοποθεσιών τα γεωσυγκοινωνιακά και γεωοικονομικά κριτήρια. Η σχέση του οικιστικού δικτύου με το οδικό είναι στενότερη, αφού οι περισσότεροι οικισμοί είναι χτισμένοι κατά μήκος των κυριότερων οδικών αρτηριών. Ακόμη πιο καθοριστικό όμως ρόλο έπαιξαν τα γεωοικονομικά κριτήρια, όπως δείχνει η άμεση συνάρτηση της οικιστικής διάταξης με τους φυσικούς πόρους ή τις δυνατότητες οικονομικής εκμετάλλευσης που πρόσφερε το έδαφος.

Έτσι λοιπόν από τη μελέτη της ιστορικής τοπογραφίας, σε συνδυασμό με την οικονομική γεωγραφία της περιοχής, εύκολα διαπιστώνει κανείς ότι οι πιο περιζήτητες τοποθεσίες για κατοίκηση ήταν οι κάμποι (μεγάλοι ή μικροί) και οι κοιλάδες τόσο των μεγάλων ποταμών όσο και των πολυάριθμων παραποτάμων τους· δεν υπάρχει πραγματικά πεδινό μέρος της Δυτικής Μακεδονίας που να μη λειτουργήσει ως φορέας οικιστικού πεδίου. Σε δεύτερη σειρά προτίμησης για την εγκατάσταση πληθυσμών βρίσκονταν οι (ημι)λοφώδεις εκτάσεις με γεωργικά εκμεταλλεύσιμες ράχες και υψώματα, καθώς και τα οροπέδια. Τέλος, τρίτο στη σειρά σημαντικό πόλο έλξης για κατοίκηση αποτέλεσαν οι ορεινές εκείνες περιοχές, όπου υπήρχαν μεταλλεία ή πλούσια δάση και βοσκοτόπια, που προσφέρονταν για ανάλογες οικονομικές δραστηριότητες του πληθυσμού. Έτσι οι οικισμοί διακρίνονται σε

πεδινούς, ημιορεινούς και ορεινούς.

Ο ι κ ι σ τ ι κ ή κ λ ί μ α κ α. Δυστυχώς οι αρχαίες πηγές (φιλολογικές και επιγραφικές), που αναφέρονται σε οικισμούς της Δυτικής Μακεδονίας, είναι πολύ φειδωλές γύρω από την οικιστική ορολογία, που θα ήταν αποκαλυπτική τόσο του νομικού status όσο και του μεγέθους των οικισμών. Στις ελληνικές πηγές μνημονεύονται τρεις μόνο οικιστικές μονάδες ("πόλις", "πολιτεία", "κώμη") και άλλες τέσσερες στις λατινικές πηγές ("civitas", "oppidum", "mutatio", "mansio").

Πολύ διαφωτιστικά εξάλλου για το θέμα των οικιστικών μεγεθών θα ήταν τα στοιχεία από μια ακριβή εμβαδομέτρηση των οικισμένων χώρων. Αυτό όμως είναι αδύνατο να γίνει πριν από τη διενέργεια συστηματικών ανασκαφικών ερευνών και χωρίς τη βοήθεια ειδικών τοπογράφων. Έτσι, προς το παρόν τουλάχιστον, χρήσιμοι είναι και οι υποθετικοί υπολογισμοί των εμβαδών που επιχειρήσαμε σε αρκετές περιπτώσεις λαμβάνοντας υπόψη την έκταση που καταλαμβάνουν τα αρχαία λείψανα (πέτρινα θεμέλια, οικοδομικό υλικό, αρχιτεκτονικά μέλη, υπολείμματα τείχους κ.λ.π.) ή η επιφανειακή κεραμική. Με βάση λοιπόν τους υπολογισμούς μας αυτούς, σε συνδυασμό και με τις λιγοστές μαρτυρίες των αρχαίων πηγών για το νομικό status μερικών οικισμών, θα μπορούσαν οι οικιστικές μονάδες να ταξινομηθούν σε μια οικιστική κλίμακα που περιλαμβάνει επτά βαθμίδες (Α, Β, Γ, Δ, Ε, ΣΤ, Ζ) και μας δίνει μια εικόνα της οικιστικής οργάνωσης της Δυτικής Μακεδονίας.

Στην πρώτη και χαμηλότερη βαθμίδα Α ανήκουν μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις του τύπου της αγροκίας ή της αγροτικής έπαυλης (villa rustica) ή της ποιμενικής καλύβας με οικιστικό πεδίο μικρής έκτασης. Στη βαθμίδα Β μπορούν να καταταχθούν οικιστικές μονάδες του τύπου συνοικισμού ή μικρού χωριού ή κάστρου, που ο οικιστικός τους χώρος κυμαίνεται από 5 μέχρι 15 στρέμματα (= 5-15 χλμ.²).¹⁰ Στη βαθμίδα Γ ανήκουν μικρές κώμες με οικιστικό χώρο έκτασης 15-30 στρεμμάτων (= 15-30 χλμ.²).¹¹ Στη βαθμίδα Δ κώμες με οικιστικό πεδίο έκτασης 30-70 στρεμμάτων (30-70 χλμ.²).¹² Στη βαθμίδα Ε μεγάλες κώμες με εμβαδό οικισμένου χώρου περίπου 70 - 120

στρεμμάτων (70-120 χλμ.²).¹³ στη βαθμίδα ΣΤ μικρές πόλεις (κωμπόλεις, πολίχνες) με οικιστικό πεδίο έκτασης 120 - 200 στρεμμάτων (120 - 200 χλμ.²).¹⁴ τέλος στη βαθμίδα Ζ ανήκουν αστικά κέντρα (πόλεις) με οικισμένο χώρο έκτασης 200 - 400 στρεμμάτων (200-400 χλμ.²).¹⁵ Από τους αστικούς οικισμούς της ανώτερης βαθμίδας (Ζ) ξεχώριζαν - ίσως και σε οικιστικό μέγεθος - τα διοικητικά κέντρα (πρωτεύουσες) των τεσσάρων φυλετικών "χωρών", δηλ. οι έδρες των φυλετικών "κοιτών", όπως ήταν π.χ. η Αιανή και το 'Αργος Ορεστικό.

Ο Ι Κ Ι Σ Τ Ι Κ Η Κ Λ Ι Μ Α Κ Α		
Οικιστική βαθμίδα	Έκταση οικιστικού πεδίου	
	Στρέμματα ή τετρ. χλμ.	Εκτάρια
Α	1 - 5	0,10 - 0,50
Β	5 - 15	0,5 - 1,0
Γ	15 - 30	1,5 - 3
Δ	30 - 70	3 - 7
Ε	70 - 120	7 - 12
ΣΤ	120 - 200	12 - 20
Ζ	200 - 400	20 - 40

Κ α τ η γ ο ρ ί ε ς ο ι κ ι σ τ ι κ ο ύ δ ι κ τ ύ ο υ. Με γνώμονα την παραπάνω οικιστική κλίμακα και με βάση τα πορίσματα της επιτόπιας έρευνάς μας και τις μαρτυρίες των αρχαίων πηγών, το οικιστικό δίκτυο διακρίνεται σε δυο μεγάλες κατηγορίες: αστικό και αγροτικό. Από το σύνολο των διακοσίων είκοσι τριών (223) ρωμαϊκών οικισμών της Δυτικής Μακεδονίας οι 20-25 (δηλ. το 9-11%) ανήκουν στην πρώτη κατηγορία, είναι δηλ. πόλεις (μικρές ή μεγάλες) των οικιστικών βαθμίδων ΣΤ και Ζ. Οι υπόλοιποι διακόσιοι (200) περίπου (δηλ. το 89-91%) είναι αγροτικοί οικισμοί των οικιστικών

βαθμίδων Β,Γ,Δ,Ε (βλ. πιο πάνω την οικιστική κλίμακα). Επομένως η αναλογία μεταξύ αστικών και αγροτικών οικισμών είναι 1:9-11 (η σημερινή αναλογία μεταξύ αστικών κέντρων και κοινοτήτων είναι 1:40 περίπου).

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι σήμερα, παρά την οικονομική ανάπτυξη και την αστυφιλία που σημειώθηκαν κατά την πάροδο τόσων αιώνων, η Δυτική Μακεδονία έχει εννιά μόνο (μικρές και μεγάλες) πόλεις: Κοζάνη, Γρεβενά, Καστοριά, Φλώρινα, Πτολεμαΐδα, Σέρβια, Σιάτιστα, Άργος Ορεστικό και Αμύνταιο. Συνεπώς μια σύγκριση με τα σημερινά οικιστικά δεδομένα δείχνει καθαρά ότι το ποσοστό των ρωμαϊκών αστικών οικισμών είναι αρκετά υψηλό και αποκαλυπτικό της αστικοποίησης της περιοχής, που άρχισε από την ελληνιστική εποχή και ολοκληρώθηκε κατά την περίοδο της ρωμαϊκής χάρη στην αστική πολιτική των Ρωμαίων¹⁶. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι στα μέσα του 3ου μ.Χ. αι. λόγω των βαρβαρικών επιδρομών, ο αριθμός των ρωμαϊκών πόλεων της Δυτικής Μακεδονίας μειώθηκε σημαντικά, όπως συνέβη και σε όλες τις ρωμαϊκές επαρχίες της Βαλκανικής* ενώ στα χρόνια του Διοκλητιανού γίνεται μια προσπάθεια για αναζωογόνηση της αστικής ζωής. Ανάλογη ωστόσο θα ήταν και η μείωση του αριθμού των αγροτικών οικισμών - ιδίως των πεδινών - λόγω της ερήμωσης της υπαίθρου.

Αμυντικό δίκτυο. Στον ερευνητή που κάνει αυτοψία στο χώρο της Δυτικής Μακεδονίας αποτυπώνεται και σήμερα ακόμη ζωντανή η εικόνα της εγκατάλειψης που παρουσιάζουν όλα τα προϊστορικά και αρχαία φρούρια. Είναι φανερό ότι αιτία της εγκατάλειψης αυτής δεν ήταν άλλη από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, που στάθηκε πραγματικός σταθμός στην ιστορία των μακεδονικών οχυρώσεων.

Για 4,5 περίπου αιώνες (από το 167 π.Χ.) φαίνεται πως ήταν περιττή κάθε οχυρωματική δραστηριότητα, ιδιαίτερα μάλιστα από την εποχή του Αυγούστου με την επικράτηση της *pax Romana*. Εξάλλου, ως μη λησμονούμε ότι οι περισσότεροι ρωμαϊκοί οικισμοί ήταν χτισμένοι σε προσεχτικά επιλεγμένες, από γεωστρατηγική άποψη, θέσεις, που ήταν από τη φύση οχυρές και ικανές να προσφέρουν την απαραίτητη ασφάλεια στους κατοίκους τους. Ακόμη και πεδινοί οικισμοί,

που ιδρύθηκαν ίσως *ex nihilo* κατά τη ρωμαϊκή εποχή, είναι χτισμένοι σε υδάτινα τόξα που σχημάτιζαν τα ποτάμια.

Όπως και σε ολόκληρη τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, έτσι και στη Δυτική Μακεδονία το πρόβλημα της άμυνας απασχολεί τους Ρωμαίους και το ντόπιο πληθυσμό μόνο από τα μέσα του 3ου μ.Χ. αιώνα με τις βαρβαρικές επιδρομές. Γι' αυτό μόνο στο δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα και συγκεκριμένα από τα χρόνια του Διοκλητιανού μπορεί να γίνει λόγος για οργάνωση αμυντικού συστήματος με την κατασκευή κάστρων σε επίκαιρα στρατηγικά σημεία και με την οχύρωση των οικισμών.

Έτσι, στην εποχή αυτή είναι πιθανό ότι ανήκουν δέκα περίπου κάστρα που εντοπίστηκαν σε φυσικά περάσματα (κλεισούρες), απ' όπου διέρχονταν σημαντικοί δρόμοι επικοινωνίας της Δυτικής Μακεδονίας με την υπόλοιπη Βαλκανική. Άλλωστε έχουμε δυο αντιπροσωπικά παραδείγματα πόλεων που ιδρύθηκαν από το Διοκλητιανό (η Καισάρεια και η Διοκλητιανούπολη) και οχυρώθηκαν με τείχη¹⁷.

Οικιστικό δίκτυο και δημογραφία. Από τη μελέτη του οικιστικού δικτύου και γενικότερα της οικιστικής ιστορίας προκύπτουν ορισμένα ενδιαφέροντα συμπεράσματα γύρω από τη δημογραφία της περιοχής. Έτσι, από τη διάταξη των ρωμαϊκών οικισμών στο γεωγραφικό χώρο της Δυτικής Μακεδονίας, που εξετάσαμε πιο πάνω, μπορεί κανείς να σχηματίσει μια ιδέα για την τοπογραφική κατανομή του πληθυσμού στις διάφορες ζώνες (πεδινές, ημιορεινές, ορεινές, παραποτάμιες κ.λ.π.). Εδώ αξίζει μόνο να υπογραμμιστεί ένα πολύ χαρακτηριστικό οικιστικό και συνάμα δημογραφικό φαινόμενο* πρόκειται για την ιδιαίτερη προτίμηση των πεδινών τμημάτων ως τόπων κατοίκησης, η οποία μαρτυρεί, εκτός από τα άλλα, και το αίσθημα ασφάλειας που διακατείχε τους κατοίκους χάρη στην *pax Romana*.

Επίσης, οι βαθμίδες της οικιστικής κλίμακας, που καταρτίσαμε πιο πάνω, είναι ενδεικτικές και για τα δημογραφικά μεγέθη των ρωμαϊκών οικισμών. Συγκεκριμένα, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι σε κάθε κατοικήσιμο εκτάριο αναλογούσαν, σύμφωνα με δημογραφικούς υπολογισμούς που έχουν γίνει, τριακόσιοι (300) κάτοικοι (δηλ. 30 κά-

τοίκοι σε κάθε τετρ. χλμ.¹⁸, καταλήγει στα δημογραφικά στοιχεία που περιέχει ο παρακάτω σχετικός πίνακας.

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΕΓΕΘΗ ΟΙΚΙΣΤΙΚΩΝ ΒΑΘΜΙΔΩΝ			
Οικιστική βαθμίδα	Έκταση οικισμένου χώρου		Αριθμός κατοίκων που αναλογεί
	τετρ. χλμ.	εκτάρια	
A	1 - 5	0,10 - 0,50	30 - 150
B	5 - 15	0,5 - 1,0	150 - 450
Γ	15 - 30	1,5 - 3	450 - 900
Δ	30 - 70	3 - 7	900 - 2.100
E	70 - 120	7 - 12	2.100 - 3.600
ΣΤ	120 - 200	12 - 20	3.600 - 6.000
Z	200 - 400	20 - 40	6.000 - 12.000

Δυστυχώς, όπως ήδη προαναφέρθηκε, δεν υπάρχουν, προς το παρόν, στη διάθεσή μας στοιχεία εμβαδομέτρησης για όλους τους ρωμαϊκούς οικισμούς· γι' αυτό δεν είναι δυνατό να γίνουν υπολογισμοί γύρω από την αριθμητική δύναμη του συνολικού πληθυσμού καθεμιάς φυλετικής "χώρας" ή ολόκληρης της Δυτικής Μακεδονίας. Μπορεί ωστόσο κανείς να σχηματίσει μια γενική ιδέα για την πυκνότητα οίκησης με βάση την πυκνότητα του οικιστικού δικτύου. Συγκεκριμένα παρατηρεί κανείς ότι στην αρχαία φυλετική "χώρα" Ελιμιώτιδα, που είχε έκταση 4.200 χλμ.², εντοπίστηκαν 125 ρωμαϊκοί οικισμοί· αυτό σημαίνει ότι σε κάθε 33,6 χλμ.² αναλογούσε ένας οικιστικός "χώρες" αναλογούσε ένας οικισμός σε κάθε 69,7 χλμ.² (για την Ορεστίδα), 54,8 χλμ.² (για την Εορδαία) και 29,4 χλμ.² (για τη Νότια Λυγκηστίδα). Όσον αφορά πάλι την πυκνότητα του οικιστικού

δικτύου σε ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία, όπου υπήρχαν 223 συνολικά οικισμοί, υπολογίζεται ότι σε κάθε 41,2 χλμ.² αναλογούσε ένας οικισμός (σήμερα στον ίδιο χώρο αναλογεί μια κοινότητα σε κάθε 25 χλμ.² περίπου). Επομένως, από τους παραπάνω υπολογισμούς καταλήγει κανείς στο τελικό συμπέρασμα ότι η περιοχή που εξετάζουμε, παρά την ορεινότητα του εδάφους της, ήταν αρκετά πυκνοκατοικημένη κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

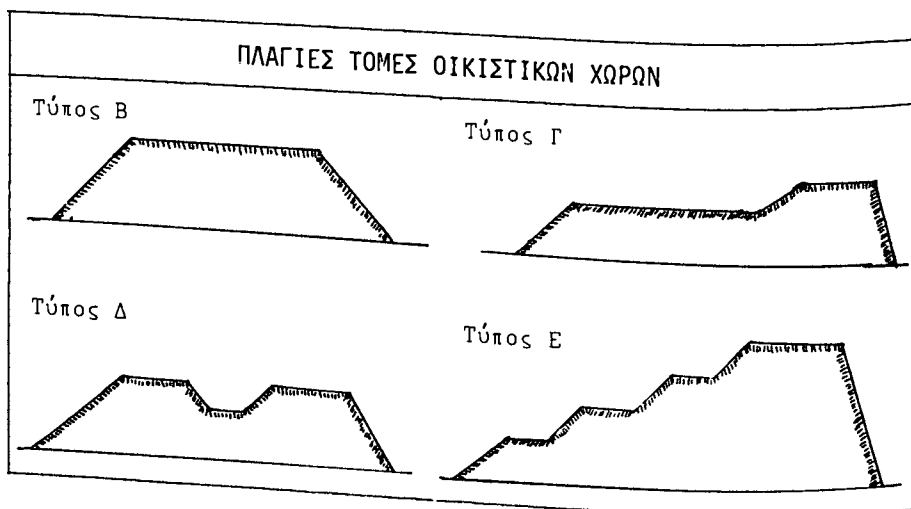
Τα σημερινά δεδομένα της οικιστικής ιστορίας δεν προσφέρουν δυστυχώς στοιχεία για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος των αυξομειώσεων του πληθυσμού κατά τη μακραίωνη περίοδο της ρωμαϊκής κρατίας. Κι αυτό, γιατί μας λείπουν τα απαραίτητα χρονολογικά στοιχεία για να παρακολουθήσουμε αντίστοιχες αυξομειώσεις των ρωμαϊκών οικισμών. Το γεγονός όμως ότι οι περισσότεροι ρωμαϊκοί οικισμοί είτε ιδρύθηκαν στις θέσεις ελληνοιστικών είτε επιβίωσαν και κατά τη βυζαντινή εποχή¹⁹, μας επιτρέπει τουλάχιστον να διαπιστώσουμε ότι υπάρχει γενικά μια αδιάλειπτη συνέχεια στην κατοίκηση της περιοχής από τα ελληνοιστικά ως τα βυζαντινά χρόνια.

Δομή και οργάνωση του οικιστικού χώρου. Πριν αναφερθούμε σε ειδικά ζητήματα που αφορούν τη δομή και οργάνωση του οικιστικού χώρου, θα πρέπει να επισημάνουμε δυο γενικές διαπιστώσεις:

1) Η γενική όψη του οικιστικού χώρου δεν παρουσιάζει - τουλάχιστον ως το πρώτο μισό του 3ου μ.Χ. αιώνα - σοβαρές διαφορές από εκείνη των ελληνοιστικών χρόνων· κι αυτό, γιατί συνήθως έχουμε διαχρονική χρήση των οικιστικών χώρων. Η μόνη βασική διαφορά που παρατηρείται αφορά τον αμυντικό παράγοντα. Συγκεκριμένα, μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση και ιδιαίτερα κατά την περίοδο της *ραχ Ρομπα*, η οικοδομική δραστηριότητα δεν περιορίζεται πια μέσα στον ασφυκτικό περίβολο του τείχους αλλά επεκτείνεται και *extra muros*²⁰. Επίσης, οι αρχαίες ακροπόλεις χάνουν τη στρατιωτική τους αξία και είτε εγκαταλείπονται είτε εξακολουθούν να κατοικούνται αλλά χωρίς να λαμβάνεται τώρα καμιά μέριμνα για τη συντήρησή ή την επισκευή των οχυρώσεών τους· η κατάσταση αλλάζει μόνο κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο (βλ. πιο πάνω, σ. 211).

2) Η μορφή και η εξωτερική όψη των αγροτικών οικιστικών χώρων (κωμών) δε διέφερε από εκείνη των αστικών χώρων παρά μόνο στην έκταση και την εσωτερική (πολεοδομική) οργάνωση, εφόσον διαφορετικές ήταν οι λειτουργίες των αστικών κέντρων.

Από τα ειδικά τώρα ζητήματα θα μας απασχολήσει πρώτα αυτό που αφορά την επιλογή και εξωτερική όψη του οικιστικού χώρου ("πεδίου"), όπου εύκολα διαπιστώνεται ο καθοριστικός ρόλος που έπαιξε η θέση (site) των οικισμών· αν δηλαδή αυτοί ήταν χτισμένοι σε κάμπο ή σε ύψωμα κλπ. Ανάλογα λοιπόν με τη θέση τους, μπορεί κανείς να διακρίνει πέντε βασικούς τύπους (Α, Β, Γ, Δ, Ε) οικιστικών χώρων. Στον τύπο Α κατατάσσονται οι οικιστικοί χώροι σε επίπεδη πεδινή θέση - συχνά μέσα σε φυσικό υδάτινο τόξο που σχημάτιζε κάποιο ποτάμι -, οι οποίοι είχαν πιθανώς κυκλική (ωσειδή) κάτοψη. Στον τύπο Β ανήκουν οικιστικοί χώροι που βρίσκονται στην επίπεδη κορυφή ή στην ομαλή πλαγιά κάποιας ράχης και έχουν ορθογώνιο σχήμα στην κάτοψή τους. Στον τύπο Γ ανήκουν οικιστικοί χώροι σε επίπεδες κορυφές υψωμάτων, τα οποία απολήγουν στο ένα άκρο τους σε μικρό κωνικό ύψωμα. Στον τύπο Δ κατατάσσονται οικιστικοί χώροι σε επίπεδες κορυφές δύο ή τριών συνεχόμενων υψωμάτων²¹. Τέλος, στον τύπο Ε ανήκουν οικιστικοί χώροι διαμορφωμένοι σε επάλληλα κλιμακωτά άνδηρα²².

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο προσανατολισμός των οικιστικών χώρων, όπου γίνεται φανερή η προσπάθεια για την τήρηση βασικών αρχών της υγειονομικής ανθρωπογεωγραφίας, όπως είναι: η τοποθέτησή τους ως προς τον ήλιο και τους ανέμους²³, η ταφή των νεκρών και το θέμα της ύδρευσης. Έτσι διαπιστώνεται ότι:

1) Οι περισσότεροι οικιστικοί χώροι έχουν κατεύθυνση είτε Β-Ν είτε ΒΑ-ΝΔ είτε Α-Δ. Επομένως ο ήλιος, που ήταν τόσο απαραίτητος για την ορεινή αυτή περιοχή της Μακεδονίας με το ηπειρωτικό ψυχρό κλίμα, έβλεπε τους οικιστικούς χώρους τις περισσότερες ώρες της μέρας. Από την άποψη αυτή πιο ευνοημένοι ήταν φυσικά οι διαταγμένοι σε ανισοϋψή επίπεδα (άνδηρα) οικιστικοί χώροι.

2) Βόρεια των οικιστικών χώρων υψώνονται συνήθως ψηλότεροι λόφοι ή βουνοπλαγιές που τους προστάτευαν από τους ψυχρούς βοριάδες του χειμώνα.

3) Σε όλες τις περιπτώσεις τα νεκροταφεία βρίσκονταν έξω από τον κατοικήσιμο χώρο και κατά μήκος του κεντρικού οδικού άξονα που συνέδεε τον οικισμό με τους γειτονικούς οικισμούς και το αστικό κέντρο της περιοχής.

4) Η ύδρευση φαίνεται πως κατά κανόνα γινόταν όχι από πηγάδια με στάσιμο και ανθυγιεινό νερό αλλά από κοντινές πηγές νερού, αφού ένα από τα βασικά κριτήρια επιλογής της θέσης των οικισμών ήταν η ύπαρξη πηγών νερού. Η ανεύρεση σε ορισμένες περιπτώσεις πηλινων αγωγών από υδρευτικά δίκτυα είναι ενδεικτική για τη μέριμνα γύρω από το πρόβλημα της υδροδότησης.

Σχετικά με το ζήτημα της εσωτερικής δομής και οργάνωσης, δε διαθέτουμε στοιχεία για τους αγροτικούς οικισμούς. Υπάρχουν όμως αρκετά στοιχεία για την πολεοδομία των αστικών κέντρων, η οποία δε φαίνεται να διέφερε από εκείνη των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων· δηλαδή ως διοικητικά, θρησκευτικά, οικονομικά και πολιτιστικά κέντρα της γύρω περιοχής είχαν αγορά, γυμνάσιο, βουλευτήριο, ναούς κλπ.²⁴ Αυτό μαρτυρείται από τα λείψανα διαφόρων δημόσιων κτηρίων (κυρίως μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη), καθώς κι από επιγραφές που μνημονεύουν διάφορους θεσμούς (εφηβεία²⁵, βουλή²⁶), των οποίων η λειτουργία προϋπέθετε την ύπαρξη ανάλογων δημόσιων κτηρίων. Επί-

σης, οι πόλεις της Δυτικής Μακεδονίας είχαν, όπως και οι υπόλοιπες ελληνικές, την ακρόπολή τους κι ένα κεντρικό οδικό άξονα που διέσχιζε την αγορά τους. Το "σχέδιο πόλεως" (plan) ήταν συνήθως ορθογώνιο και σπανιότερα πυραμιδοειδές, όταν οι πόλεις ήταν χτισμένες σε επάλληλα κλιμακωτά άνδηρα. Δυστυχώς δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για να παρακολουθήσει κανείς όλες τις φάσεις της πολεοδομικής εξέλιξης στο Δυτικομακεδονικό χώρο. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι οι πόλεις των υστερορωμαϊκών χρόνων (π.χ. Διοκλητιανούπολη, Καισάρεια) ήταν μικρότερες σε έκταση, αφού λόγω της ανασφάλειας που επικρατούσε περιορίζονταν αυστηρά μέσα στον περίβολο του τείχους τους.

Τέλος, αν και τα νεκροταφεία με την ποικιλία των τάφων τους (απλοί, θολωτοί χτιστοί, με επιτύμβιες στήλες, σαρκοφάγοι κλπ.) μας δίνουν μια εικόνα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, λείπουν όμως τα στοιχεία γύρω από την κοινωνικο-οικονομική οργάνωση των οικιστικών χώρων. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη ιδιαίτερου χώρου, περιφραγμένου πιθανώς με πασσάλους, για την προστασία των ζώων²⁷.

Ο ρ γ ά ν ω σ η τ η ς " χ ώ ρ α ς " τ ω ν π ό λ ε ω ν . Κάθε πόλη, όπως είναι γνωστό, αποτελούσε το οικονομικό και διοικητικό κέντρο μιας αγροτικής "χώρας" (territorium, αστικής περιφέρειας). Η "χώρα" αυτή, αν εξαιρέσει κανείς τα περίχωρα της πόλης, υποδιαιρούνταν, όπως μαρτυρούν οι οροθετικές επιγραφές και οι συνοριακές διαφορές²⁸, σε (δέκα περίπου;) μικρότερες "χώρες": δηλαδή σ' εκείνες των αγροτικών οικισμών (κωμών) που εξαρτώνταν διοικητικά από την πόλη.

Δυστυχώς, με τα σημερινά τουλάχιστον δεδομένα, δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί ή έκταση των "χωρών" των πόλεων, γιατί αυτή μειωνόταν συνεχώς με την προοδευτική αστικοποίηση της περιοχής. Ωστόσο, είναι βέβαιο ότι με την ολοκλήρωση του φαινομένου της αστικοποίησης, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, που είχε ως συνέπεια την αύξηση του αριθμού των αστικών κέντρων, γίνεται μια σοβαρή ανακατανομή της γης και αναδιοργάνωση των "χωρών": ίσως μάλιστα το γεγονός αυτό θα πρέπει να συνδυαστεί με τις συνοριακές διαφορές

που προέκυψαν και που την επίλυσή τους είχε επιληφθεί ο Τραϊανός²⁹. Πάντως είναι πολύ πιθανό ότι κατά την περίοδο αυτή, όσο μπορεί τουλάχιστον να κρίνει κανείς από τις αποστάσεις των πόλεων, η "χώρα" τους περιλάμβανε μια περιοχή σε σχήμα ιδεατού κύκλου και με ακτίνα γύρω στα 8-9 χιλιόμετρα.

Από τη μελέτη των θέσεων των πόλεων προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι "χώρες" τους περιλάμβαναν συνήθως μέσα στα όριά τους καλλιεργήσιμες εκτάσεις, χερσότοπους, βοσκοτόπια και δάση ή ακόμη μεταλλεία και λατομεία, απ' όπου ο αστικός πληθυσμός προμηθευόταν τα απαραίτητα είδη διατροφής, οικοδομικό υλικό και πρώτες ύλες για τις διάφορες βιοτεχνίες. Σχετικά με το θέμα της ιδιοκτησίας, κρίνοντας από ανάλογες περιπτώσεις, οδηγείται κανείς στην πιθανή υπόθεση ότι τα μεταλλεία, τα λατομεία και τα δάση θα πρέπει να ήσαν δημόσια (κοινοτικά). Η υπόλοιπη γη αποτελούσε ιδιοκτησία της πόλης ή της κώμης, των ιερών (τεμενών) και διαφόρων ιδιωτών: διακρινόταν δηλαδή σε δημόσια, ιερή³⁰ και ιδιωτική. Το καθεστώς αυτό της ιδιοκτησίας μαρτυρείται από τις "τιμήσεις" (census), που γίνονταν τουλάχιστον από τα χρόνια του Αδριανού³¹, κι από το δόγμα των Βαττυναίων (2ου μ.Χ.αι.)³², όπου γίνεται λόγος για δημόσια γη, κτηματολόγιο και χαρακισμό³³. Εξάλλου την ύπαρξη ιδιωτικής έγγειας ιδιοκτησίας μαρτυρούν οι διάσπαρτοι στην ύπαιθρο τάφοι, των οποίων η παρουσία δικαιολογείται από συνήθεια των αρχαίων να θάβονται στα αγροκτήματά τους, καθώς και τα λείψανα αγροικιών και αγροτικών επαύλειων (villae rusticae)³⁴.

Φυσικογεωγραφική προσδιοριστικά και συνέπειες της ρωμαϊκής πολιτικής. Οι γεωγραφικές ιδιαιτερότητες της Δυτικής Μακεδονίας, οι οποίες επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό και τη ρωμαϊκή πολιτική, είχαν επιπλέον άμεσες πολιτιστικές και γλωσσικές συνέπειες στην ιστορία του τόπου. Έτσι, πρώτα πρώτα η γεωγραφική απομόνωση της Δυτικής Μακεδονίας, που ενισχύθηκε κι από την πολιτική αυτονομία που παραχώρησε η Ρώμη, συντέλεσε στην επιβίωση περισσότερων αρχαίων μακεδονικών στοιχείων (πολιτικών, πολιτιστικών, γλωσσικών κ.ά.)³⁵.

Έπειτα η έλλειψη εύφορων και εκτεταμένων κάμπων, εφάμιλλων μ' εκείνους της υπόλοιπης Μακεδονίας, απέτρεψε την ίδρυση στο έδαφος της ρωμαϊκών αποικιών, οι οποίες θα λειτουργούσαν ως εστίες εκρωμαϊσμού· το γεγονός αυτό ευνόησε ιδιαίτερα τον ελληνισμό της περιοχής, που παρέμεινε σχεδόν άθικτος από το ρωμαϊκό πολιτισμό.

Τέλος, η ορεινότητα του εδάφους της Δυτικής Μακεδονίας έστρεψε τους κατοίκους της περισσότερο από τα υπόλοιπα τμήματα της Μακεδονίας προς το στρατιωτικό επάγγελμα, δηλαδή στην κατάταξή τους στο ρωμαϊκό στρατό³⁶. Αυτό είχε ως συνέπεια τον εκλατινισμό των κατοίκων των ορεινών ζωνών, όπως δείχνει η παρουσία μέχρι σήμερα λατινόφωνων (βλάχικων) πληθυσμών στα σύνθετα όρη της Δυτικής Μακεδονίας και ιδιαίτερα στις κλεισούρες³⁷.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - SUMMARY
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- AAA : Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών, Αθήνα.
- Actes CIEB I: Actes du Ier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes (Sofia 1966), I-II, Sofia 1969
- Actes SITH III: Actes du IIIème Symposium International de Thracologie (Palma de Mallorca, 16-19 novembre 1981), Roma 1982.
- ΑΔ : Αρχαιολογικόν Δελτίον, Αθήνα
- ΑΕ : Αρχαιολογική Εφημερίς, Αθήνα
- AJA : American Journal of Archaeology, Baltimore
- AM : Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlin
- ANRW II,7.1: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung) II. Principat 7.1: Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Griechischer Balkanraum; Kleinasien), Berlin - New York 1979 (έκδ. H. Temporini)
- AR : Archaeological Reports, London
- Αρβανιτόπουλου, Έρευνα 1912: Αρβανιτόπουλου, Έρευνα εν Θεσσαλία και Μακεδονία, ΠΑΕ 1912
- Αρχαία Μακεδονία Α'- Δ': Αρχαία Μακεδονία. Ανακοινώσεις κατά το Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη
- Α' Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, Αύγ. 1968), Θεσσαλονίκη 1970
- Β' Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, Αύγ. 1973), Θεσσαλονίκη 1977
- Γ' Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, Σεπτ. 1977), Θεσσαλονίκη 1983
- Δ' Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη, Σεπτ. 1983), Θεσσαλονίκη 1986
- Αθηνά : Αθηνά. Σύγγραμμα περιοδικόν της εν Αθήναις Επιστημονικής Εταιρείας, Αθήνα

- BCH : Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris/Athènes
- BIAB : Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare, Sofia
- BNJ : Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher, Athen - Berlin
- BS : Balkan Studies, Thessaloniki
- BSA : The Annual of the British School at Athens, London
- Bull. ép. : J.-L. Robert, Bulletin épigraphique (στη REG)
- CAH : The Cambridge Ancient History
- CIL : Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini
- CPh : Classical Philology, Chicago
- Desdèvises, Géographie: Th. Desdèvises-du-Dezert, Géographie ancienne de la Macédoine, Paris 1863
- Δήμιτσα, Γεωγραφία: Μ. Δήμιτσα, Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας, I-II, Αθήναι 1870-1874
- Δήμιτσα, Μακεδονία: Μ. Δήμιτσα, Η Μακεδονία εν λίθοις φθηνγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, Αθήναι 1896 (φωτ. ανατ.: Σικάγο 1980)
- ΕΕΠΣΑΠΘ : Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη
- ESAR : An Economic Survey of Ancient Rome, IV, The Johns Hopkins Press 1938 (ανατ.: New York 1975)
- ΗΔΜ : Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας
- ΗΜΕ : Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος
- GJ : The Geographical Journal, London
- Γνωριμία Ν. Κοζάνης : Γνωριμία με τον Νομό Κοζάνης, Κοζάνη 1970
- Hammond, Macedonia: N.G.L. Hammond, A History of Macedonia, I. Historical geography and prehistory, Oxford 1972

- Hesperia : Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Harvard
- IBK : Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft
- IG X 2,1 (Thessalonica): IG X: Inscriptiones Graecae Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae. Pars II: Inscriptiones Macedoniae. Fasciculus 1: Inscriptiones Thessalonicae et viciniae, Berolini 1972 (edidit Carolus Edson)
- JHS : The Journal of Hellenic Studies, London
- Κανατσούλη, Προσωπογραφία: Δ.Κανατσούλη, Μακεδονική προσωπογραφία (Από του 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου), "Ελληνικά", παράρτημα 8, Θεσσαλονίκη 1955
- Κανατσούλη, Προσωπογραφία (Συμπλήρωμα), Δ.Κανατσούλη, Μακεδονική προσωπογραφία: Συμπλήρωμα, Θεσσαλονίκη 1967 (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών)
- Κεραμόπουλλου, Φλώρινα 1930: Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί παρά την Φλώριναν της 'Ανω Μακεδονίας, ΠΑΕ 1930
- Κεραμόπουλλου, Φλώρινα 1931: Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφή εν Φλωρίνη της 'Ανω Μακεδονίας, ΠΑΕ 1931
- Κεραμόπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32: Α. Κεραμόπουλλου, Αρχαία λείψανα της 'Ανω Μακεδονίας, ΑΔ 14(1931/32), Παράρτημα
- Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1932: Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί και έρευναι εν τη 'Ανω Μακεδονία, ΑΕ 1932
- Κεραμόπουλλου, Έρευναι 1932: Α. Κεραμόπουλλου, Έρευναι και ανασκαφαί εν Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ 1932
- Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1933: Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί και έρευναι εν τη 'Ανω Μακεδονία, ΑΕ 1933
- Κεραμόπουλλου, Έρευναι 1933: Α. Κεραμόπουλλου, Έρευναι εν τη Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ 1933
- Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1934: Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί και έρευναι εν Μακεδονία, ΠΑΕ 1934
- Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1935: Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί και έρευναι εν 'Ανω Μακεδονία, ΠΑΕ 1935

- Κεραμόπουλλου, **Ανασκαφαί 1936** : Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί και έρευναι εν 'Ανω Μακεδονία, ΠΑΕ 1936
- Κεραμόπουλλου, **Ανασκαφαί 1937** : Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί και έρευναι εν Μακεδονία, ΠΑΕ 1937
- Κεραμόπουλλου, **Πόλεις** : Α. Κεραμόπουλλου, Αι "πόλεις" του Φιλίππου Β' εν Μακεδονία, ΗΔΜ 1937, 42-56
- Κεραμόπουλλου, **Έρευναι 1938** : Α. Κεραμόπουλλου, Έρευναι εν Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ 1938
- Μακεδονικά** : Μακεδονικά. Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη
- ΜΗΣ** : Μακεδονικόν Ημερολόγιον Σφενδόνη
- Μουτσόπουλου, **Καστοριά** : Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά (Ιστορία - Μνημεία - Λαογραφία) από την ίδρυσή της μέχρι τον 10ο μ.Χ. αιώνα (προϊστορική, ιστορική και παλαιοχριστιανική εποχή), ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ'-1(1973-1974), Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1974, 261 κ.ε.
- ΠΑΑ** : Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών
- ΠΑΕ** : Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα
- Παπαδάκι, **Άνω Μακεδονία** : Ν. Παπαδάκι, Εκ της Άνω Μακεδονίας, "Αθηνά" 25(1913)
- Parazoglou, **Mak. gradovi** : F. Parazoglou, Makedonski gradovi u rimsko doba, Skopje 1957
- Peek, **GVI** : W. Peek, Griechische Vers-Inschriften, Berlin 1955
- Πρακτικά Η' ΔΣΕΛΕ** : Πρακτικά Η' Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής (Αθήνα, Οκτ. 1982), Τόμος Α', Αθήνα 1984
- Πρακτικά ΣΙΑΓΔΧ Α' και Β'** : Πρακτικά Α' Συμποσίου Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού χώρου (Θεσσαλονίκη, Οκτ. 1976), Θεσσαλονίκη α.χρ.
- Πρακτικά Β' Συμποσίου Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού χώρου (Θεσσαλονίκη, Νοέμβρ. 1978)

- Pulpuđeva 2** : Pulpuđeva. Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, 2 (Plovdiv, 4-19 octobre 1976), Sofia 1978
- RA** : Revue Archéologique, Paris
- RE** : Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
- RM** : Rheinisches Museum
- Σαμσάρη, Ανατολική Μακεδονία** : Δ. Σαμσάρη, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976 (έκδ. της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών: Μακεδονική βιβλιοθήκη, αρ. 49)
- Σαμσάρη, Δυτική Μακεδονία 1982** : Δ. Σαμσάρη, Τα ανθρωπωνύμια της Δυτικής Μακεδονίας κατά τη ρωμαϊοκρατία με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες, "Μακεδονικά" 22(1982)259-294
- Σαμσάρη, Δυτική Μακεδονία 1983** : Δ. Σαμσάρη, Από την έρευνα της Ιστορικής γεωγραφίας της Δυτικής Μακεδονίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1983 (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών: Μακεδονική λαϊκή βιβλιοθήκη, αρ. 32)
- Σαμσάρη, Έρευνες 1984** : Δ. Σαμσάρη, Έρευνες στην ιστορία, την τοπογραφία και τις λατρείες των ρωμαϊκών επαρχιών Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλονίκη 1984
- Σαδικάκη, Άρχοντες Α' και Β'** : Θ. Σαδικάκη, Ρωμαίοι άρχοντες της επαρχίας Μακεδονίας, Μέρος Α' : Από της ιδρύσεως της επαρχίας μέχρι των χρόνων του Αυγούστου (148-27 π.Χ.), Θεσσαλονίκη 1971 (Μακεδονική βιβλιοθήκη, αρ. 36. Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών).
Μέρος Β' : Από του Αυγούστου μέχρι του Διοκλητιανού (27 π.Χ. - 284 μ.Χ.), Θεσσαλονίκη 1977 (Μακεδονική βιβλιοθήκη, αρ. 51)
- Šašel - Kos, Additamenta** : M. Šašel - Kos, Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III, Faenza 1979

- SEG : Supplementum Epigraphicum Graecum, Leyden
 Σιαμπανόπουλου, Αιανή: Κ. Σιαμπανόπουλου, Αιανή (Ιστορία - Τοπο-
 γραφία - Αρχαιολογία), Θεσσαλονίκη 1974
- Stählin, Thessalien: F. Stählin, Das Hellenische Thes-
 salien, Amsterdam 1967 (φωτοτ. ανατ.)
- TIR K 34 Sofia: Tabula Imperii Romani: K 34 Sofia
 (Naissus - Serdica - Thessalonike), Ljublja-
 na 1976 (έκδ. της Union Académique Interna-
 tionale)
- ŽA : Živa Antika
- ZÖG : Zeitschrift für Österreichisches Gymnasi-
 um, Wien

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακε-
 δονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976 (Δημοσιεύματα της Ε-
 ταιρείας Μακεδονικών Σπουδών: Μακεδονική βιβλιοθήκη, αρ. 49).
2. Βλ. π.χ. " Μ α κ ε δ ο ν ι κ ά " 18(1978)226 και σημ. 1:
 "...συνεχίζοντας την έρευνα της ιστορικής γεωγραφίας της αρχαίας
 Μακεδονίας... Η έρευνα αυτή γίνεται στα πλαίσια του ερευνητικού
 προγράμματος του Τμήματος Αρχαιολογικών Ερευνών της Εταιρείας Μα-
 κεδονικών Σπουδών". " Μ α κ ε δ ο ν ι κ ά " 19(1979)240 και σημ.
 1: "... σε μια επιστημονική αποστολή για την επισήμανση στοιχείων
 σχετικών με την ιστορική γεωγραφία της περιοχής ... Η έρευνα αυ-
 τή έχει προγραμματιστεί από το Τμήμα Αρχαιολογικών Ερευνών της Ε-
 ταιρείας Μακεδονικών Σπουδών". " Μ α κ ε δ ο ν ι κ ά " 20(1980)1,
 σημ. 1: "...Η έρευνα αυτή έχει προγραμματιστεί από το Τμήμα Αρ-
 χαιολογικών Ερευνών της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, το οποίο
 από τη στιγμή της ίδρυσής του έθεσε ως κύριους στόχους του την ι-
 ιστορικογεωγραφική και επιγραφική έρευνα της Μακεδονίας". Επίσης
 βλ. " Μακεδονικά " 20(1980)561, όπου τα πεπραγμένα του έτους 1979
 της Ε.Μ.Σ. 21(1981)457, όπου τα πεπραγμένα του έτους 1980.22(1982)
 547 κ.λ.π.
3. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Από την έρευνα της ιστορικής γεωγραφίας
 της Δυτικής Μακεδονίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα
 (Διαπιστώσεις σχετικά με την ιστορική τοπογραφία της Ελιμιώτιδας),
 Θεσσαλονίκη 1983 (Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών:
 Μακεδονική λαϊκή βιβλιοθήκη, αρ. 32).

4. Th. Desdèvises - du - Desert, Géographie ancienne de la Macédoine, Paris 1863.

5. Μ. Δημιτσα, Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας, I-II, Αθήναι 1870/74.

6. N.G.L. Hammond, A History of Macedonia, I. Historical Geography and Prehistory, Oxford 1972.

7. F. Parazoglou, Makedonski gradovi u rimsko doba, Skopje 1957.

8. Για μια πρόχειρη ενημέρωση βλ. Ε.Π. Δημητριάδη, Μια πρώτη εκτίμηση της μεταπολεμικής ιστορικής γεωγραφίας στην Ελλάδα με πλαίσιο την αγγλοαμερικανική εξέλιξη του κλάδου, "Ανθρωπολογικά" 8(1985)5-19, όπου διαστρεβλώνεται η εικόνα των ιστοριογεωγραφικών μελετών στην Ελλάδα με την προσπάθεια που καταβάλλεται να αποσυνδεθεί η γεωγραφία από την ιστορία.

9. Πρβ. π.χ. την παράλειψη της επιγραφικής βιβλιογραφίας σχετικά με τη "Λυκαίων πολιτεία" της Πρέσπας· επίσης στο τοπογραφικό πρόβλημα της ταύτισης της πόλης Ελίμειας αναφέρει τους συμπατριώτες του Wace και Thompson, που ακροθιγώς ασχολούνται με το πρόβλημα, και παραλείπει ειδική μελέτη του καθηγητή Δ. Κανατσούλη.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Για τα όρια της επαρχίας βλ. Parazoglou, Mak. gradovi, 58-96.

2. Βλ. Stählin, Thessalien, 114.

3. Η ρόδ. VII, 137. Θουκ. II, 99. Εξάλλου ο Στράβωνας (VIII C 326) είναι σαφής στην περίπτωση αυτή, όταν γράφει "... και δή και τά περί Λύγκον και Πελαγονίαν και Όρεστιάδα και Έλίμειαν τήν άνω Μακεδονίαν έ κάλουν, οί δ' ύστερον και έλευθέραν..".

4. Για το τμήμα αυτό της Άνω Μακεδονίας, βλ. Δημιτσα, Γεωγραφία, II, 101 κ.ε., 152 κ.ε. Parazoglou, ό.π., 186 κ.ε., 199 κ.ε., 212 κ.ε.

5. Πρβ. π.χ. M. Hasluc k, The archaeological history of Lake Ostrovo in West Macedonia, GJ 88(1936)454-455. Ch. Edson, The location of Cellae and the route of the via Egnatia in Western Macedonia, CPh 46(1951)1-16. N.G.L. Hammond, The via Egnatia in Western Macedonia, "Αρχαία Μακεδονία Γ'", 247-255.

6. Πρβ. J. Touratsoglou, Anthroponymie thrace en Macédoine Occidentale, "Pulpudeva II", 128 κ.ε.

7. Βλ. πιο πάνω, σσ. 21 κ.έ.

8. Βλ. τις συντομογραφίες στις σσ. 223-224.

9. Δύων. Χρυσοστ., Ταρσ. Α', 26-27.

10. Βλ. το Β' μέρος της μελέτης μας, passim.

Α. ΦΥΣΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

1. Πρβ. π.χ. Hammond, Macedonia, 73-74.

2. Liv. XLV, 29: "Ad septentrionem Bora mons objicitur. Quarta regio trans Boram montem...".

3. Η ρόδ. VIII, 138. Liv. XXXII, 5, 4. Στράβ. VII, 330, απόσπ. 25. XIV, 5, 28. Κόνω ν, Διηγ., 1. Πτολ. III, 12, 16.- Ας σημειωθεί όμως ότι ο Ηρόδοτος και ο Στράβωνας εσφαλμένα τοποθετούν το Βέρμιο στη θέση του Βέρνου.

4. Plin. N.H., IV, 30. Κόνω ν, Διηγ., 1.

5. Liv. XLII, 53: "Deinde saltu angusto superatis montibus, quos Cambunios vocat, descendit", XLIV, 2: "In jugum Cambuniorum montium...".

6. Η ρόδ. I, 56, 7. VII, 129. Στράβ. VII, 7, 9. IX, 5, 3. 11. 17. X, 2, 1. 4, 12. Plin. N.H., IV, 1, 1. Mel a, II, 3, 4. Πτολ. III, 16, 6.- Πρβ. E. Oberhummer, RE XX B(1950)1700-1703, s.v. "Pindos".

7. Στράβ. VII, 329, απόσπ. 6: "Η δέ Όρεστίς πολλή και όρος έχει μέγα...ένύ μέν δή όνόματι καλεΐται Βόϊον τό όρος...".

8. Liv. XXXII, 13: "In montem Lingon perrexit. Ipsi montes Epiri sunt, interjecti Macedonia Thessaliaeque".

9. Πολύβ. XXXIV, 12, 6. Στράβ. VII, 329: "Έκεΐθεν δ' έ-

στί παρά Βαρνοῦντα διὰ Ἡρακλείας καὶ Λυγκηστῶν".

10. Διόδ. XXXI,13: "τέταρτον καὶ τελευταῖον, ὅπερ ὑπὲρ τὸ Βέρνον ὄρος συνάπτει τῇ Ἠπειρῷ καὶ τοῖς κατὰ τὴν Ἰλλυρίδα τόποις".- Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Διόδωρος συγχέει τὸ βουνὸ Βέρνο με τὸ Βαρνούντα.

11. Ησίοδ. Θεογν.,341. Ηρόδ. VII,127. Πλούτ. Περύποτ.,18,1. Στράβ. VII,329, απόσπ. 5. XIV,330, απόσπ.20 καὶ 22. Plin. N.H.,IV,10. Πτολ. III,13.

12. Πρβ. τὸν Πλίνιο (N.H.,XXXI,14),ὁ ὁποῖος μάλιστα τονίζει τὴν ἐπίδραση τοῦ νεροῦ στοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ ζῶα που το πίνουν: "Quin et homines sentire differentiam eam;... In Macedonia qui velint sibi candida nasci ad Haliacmonem ducere, qui nigra aut fusca ad Axium".

13. Βλ. Δήμιτσα, Γεωγραφία,152. Fr. Geyer, RE XIV A (1928)683 κ.ε.,s.v. "Makedonia".

14. Πρβ. π.χ. Hammond, Macedonia, 110.

15. Βλ. St. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria. Their relations to Greece from the earliest times down to the time of Philip son of Amyntas, Oxford 1926,14.

16. Ὁ Α. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1933,63,τοποθετώντας ἐσφαλμένα τὴν Ἠράκλεια Λυγκηστική στὴ Φλώρινα, ταυτίζει τὸ Φλωρινιώτικο ποταμὸ με τὸν ἀρχαῖο Λύκο (= Λύγκο).

17. Liv. XLII,53,5: "Profectus inde toto exercitus, Eordeam petens, ad Begorritem quem vocant lacum positus castris".

17α. Με τὸ ὄνομα αὐτὸ μνημονεύεται σὲ βυζαντινὲς πηγές: Ἀνν. Κομν. V,5. Ἀκροπολ. 46.49. Καντακουζ. IV,19.

18. Liv. XXXI,40: "Inde impetum in Orestidem fecit, et oppidum Celetrum est aggressus, in paeninsula situm. Lacus moenia cingit, angustis faucibus unum ex continenti iter est".

19. Με τὸ ὄνομα αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ βυζαντινὲς πηγές: Πρὸκ. Περὶ κτισμ.,IV,3. Ἀνν. Κομν. VI,1. Ἀκροπολ., 49.67.

20. Liv. XLV,30.

B. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

1. Liv. XLV, 29-30.

2. Σαμσάρη, Ἐρευνες 1984,74-75, αρ. 7: "Χρύσερος Φιλίππου / ἀνπελοργός Διὸς Ὑψίστη --- ἀπονομάζει / δὲ αὐτῷ ἀμπέλων δύο ὄρχου / σ ἐκ τῶν πε/κουλαρίων".

3. Σαμσάρη, ὁ.π., 78-79, αρ. 1-4.

4. Βλ. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1933, 58 καὶ 78.

5. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1932, 117.

6. Βλ. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1932,115-120 τοῦ Ἰδίου, ΠΑΕ 1930, 78.

7. Βλ. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1932, 58-59 τοῦ Ἰδίου, ΠΑΕ 1930, 58 καὶ 60.

8. ΓΙΑ τὸ φυτὸ αὐτὸ βλ. Θεόφρ. IV, 4,10. VIII,1,1. 11,1. Πολύβ. XI,15,2. Διοσκ. XI,120. Ησύχ. στὴ λ. "Ἐλίμεια".

9. Ηρόδ. VII, 131.

10. Πρβ. Φ. Πέτσα, ΣΙΛΓΔΧ Β', 28.

11. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1934, 79.

12. Ἴσως δὲν εἶναι τυχαία ἡ συχνὴ παρουσία ὑπέων σὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ἐπιτύμβιων στηλῶν: πρβ. π.χ. Παππαδάκι, Ἄνω Μακεδονία,431, αρ.3. 433, αρ. 10. 436-437,αρ.20. 445,αρ.39. Κεραμόπουλος, Ἀρχαῖα λείψανα 1931/32,35, αρ. 6 καὶ εικ. 7. 38-39, αρ. 14 καὶ εικ. 14. ΑΔ 21(1966), Χρονικά,354. Γνωριμία Ν.Κοζάνης,331. Μ. Alexandrescu-Vîanu, "Dacia" 19(1975)195, αρ. 77. Πρβ. κί ἕνα ἀπότμημα ἀνάγλυφου ἀπὸ τὴν Εξοχή, ὅπου εἰκονίζεται μία θεὰ καθισμένη σὲ ζῶο (πιθανῶς ὄνος): ΑΔ 22(1967), Χρονικά, Β², 415.

13. Βλ. Δ. Κανατσούλη, Ἡ Μακεδονία ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀνόδου τοῦ Φιλίππου Β',II. Ἐσωτερικὴ ἱστορία, Θεσσαλονίκη 1976,89.

14. Ηρόδ. VIII, 137.

15. Ἀρρ. Ἀνάβ.,VII,9,2.

16. Πρβ. Κανατσούλη, ὁ.π.

17. Βλ. Κεραμόπουλος, Ανασκαφαί 1932,58.

11. Πρβ. την ταύτιση των ρωμαϊκών σταθμών Melitonus και Grande: πιο πάνω, σσ. 182-184.
12. Βλ. Δήμιτσα, Μακεδονία, 268-269, αρ. 243. C I L III, 14206³⁸. Παπαδάκι, 'Ανω Μακεδονία, 437, αρ.21. P. C o l l a r t, Les milliaires de la Via Egnatia, BCH 100(1976) 177-200.
13. Ο δρόμος αυτός θα είχε χαραχτεί τουλάχιστον από την εποχή του Φιλίππου Β', ο οποίος είχε ιδρύσει την Ηράκλεια Λυγκηστική. Ένα τμήμα του δρόμου (από Μοναστήρι μέχρι Φλώρινα) είχε χρησιμοποιήσει και ο Μ. Αλέξανδρος (το 335 π.Χ.) κατά την οδουσί του προς Πήλιο (Αρρ. Ανάβ., I,5,1.5).
14. Για το τμήμα της αυτό βλ. H a m m o n d, Macedonia, 47 κ.ε., 58 (χάρτη, αρ.8). M o u t s o p o u l o s, ό.π.,200-202.
15. C h. E d s o n, The location of Cellae and the route of Via Egnatia in Western Macedonia, CPh 46(1951), τεύχ. 1, 1-16.
16. Πρβ. ένα μακεδονικό σταδιοδείκτη (4ου-3ου π.Χ.αι.), που είχε βρεθεί στα στενά αυτά: J. H. M o r d t m a n n, Inschriften aus Edessa, AM 18(1893)419. Δήμιτσα, Μακεδονία, 393-394, αρ. 4. M. H a s l u c k, GJ 88(1938)454-455. H a m m o n d, Macedonia, 51-52.- Επίσης πρβ. την έμμεση μαρτυρία του Θ ο υ κ υ δ ί δ η (IV,127,2) για την ύπαρξη του αρχαίου αυτού δρόμου. Εξάλλου από το δρόμο αυτόν είχε περάσει και ο ρωμαϊκός στρατός (γύρω στο 200 π.Χ.): Π ο λ ύ β. XVIII, 23,3. L i v. XXXIII, 8,5.
17. Βλ. πιο πάνω, σ. 170..
18. Για το τμήμα αυτό της Εγνατίας οδού βλ. H a m m o n d, Macedonia, 47-58. M o u t s o p o u l o s, ό.π.,201. L. G o u n a r o p o u l o u - M. H a t z o p o u l o s, Les milliaires de la voie Egnatienne entre Héraclée des Lyncestes et Thessalonique, Athènes 1985,22-40.
19. Για τη διαδρομή της Εγνατίας οδού από την Έδεσσα ως τα Κύπελα, βλ. T a f e l, ό.π., 48-59 (pars occidentalis) και 1-57 (pars orientalis). M o u t s o p o u l o s, ό.π., 203-222. Ενδικότερα για το τμήμα της από τα στενά της Ρεντίνας ως τον πο-

ταμό Νέστο, βλ. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Ανατολική Μακεδονία,43-52 του ίδιου, Pennapa. Ένας ρωμαϊκός σταθμός (mutatio) της Εγνατίας οδού, "Δωδώνη" 15(1986), τεύχ.1,69-84.

20. Βλ. Π ο λ ύ β. XXXIV, 12,2α: " Έκ δέ τής 'Απολλωνίας εις Μακεδονίαν ή 'Εγνατία έστίν οδός προς Έω... συμβαίνει δ' από ΐσου διαστήματος συμπίπτειν εις τήν αυτήν οδόν τούς τ' εκ τής 'Απολλωνίας όρμηθέντας και τούς έξ 'Επιδάμνου. 'Η μέν ούν πᾶσα 'Εγνατία καλεῖται...".

21. Πρβ. όμως και T I R K 34 Sofia (χάρτη), όπου δίνεται διαφορετική διαδρομή του δρόμου.

22. Το δρόμο αυτό είχε ακολουθήσει πιθανώς ο Περσέας κατευθυνόμενος προς την Πέλινα (Θεσσαλίας), βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Μια πορεία του Μ.Αλεξάνδρου, "Μακεδονικά Μελετήματα", Θεσσαλονίκη 1955, 9-15.

23. Σχετικά με την πόλη αυτή βλ. πιο πάνω, σσ.149-150.

24. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφάι 1932, 94.

25. L i v. XXXI, 40,5.

26. W. M. L e a k e, Travels, I, 332 κ.ε.

27. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Έρευναι 1932,44.

28. Βλ. πιο πάνω, σ. 41.

29. L i v. XXXI, 40.

30. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Πού έκειτο η αρχαία πόλις Ελίμεια, "Μακεδονικά" 2(1949)4 (χάρτη).

31. Α ρ ρ. Ανάβ., I,5,1.5.

32. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφάι 1932,95.

33. Για τη διέλευση ενός προρωμαϊκού δρόμου από τα στενά αυτά βλ. L i v. XLII,53,5. XLIV,2,6.10.

34. Τη χρήση ενός τμήματος του δρόμου αυτού (από Βοσκοχώρι μέχρι Θεσσαλία) μαρτυρεί, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, η παρουσία Θεσσαλών παρόικων στο ρωμαϊκό οικισμό του Βελβεντού (βλ. πιο πάνω, σ. 37). και η λατρεία της Θεσσαλικής θεάς Ενοδίας στην περιοχή του σημ. Βοσκοχωρίου (βλ. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Έρευνες 1984, 81-82).

35. L i v. XLII,53,5.

36. Βλ. πιο πάνω, σ. 39.
37. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1932,81 κ.ε.
38. Βλ. Κεραμόπουλλου, ό.π.,114. Σύμφωνα με τον Κεραμόπουλλο, ο Ιουστινιανός είχε "ανανεώσει" τα φρούρια που φύλαγαν ορεινές διαβάσεις (κλεισούρες).
39. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1933,25 κ.ε.
40. Βλ. Ροουκενίλλε, ό.π., 96-98.
41. Βλ. περιγραφή του δρόμου στου Ροουκενίλλε, ό.π., 98 κ.ε.
42. Βλ. Κανατσούλη, Πού έκειτο η αρχαία πόλις Ελίμεια, ό.π.
43. Οι δυο τελευταίοι δρόμοι αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, μετά τη διοικητική αναδιοργάνωση του Διοκλητιανού (βλ. πιο πάνω, σ. 63), γιατί οδηγούσαν στην πρωτεύουσα της επαρχίας Θεσσαλίας, τη Λάρισα.

Δ. ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

1. Πρβ. Σαμσάρη, Δυτική Μακεδονία 1982,260,263,264.
2. Βλ. Σαμσάρη, ό.π.,271-273.
3. Βλ. πιο πάνω το Β' μέρος της μελέτης μας: "Ιστορική τοπογραφία".
4. Βλ. Δ. Ευαγγελίδη, Οι αρχαίοι κάτοικοι της Ηπείρου, Ιωάννινα 1962 (έκδ. της Ε.Η.Μ.), 13-24.
5. Βλ. A. F o l - T. S p i r i d o n o v, Istoričeska geografija na trakijските plemena do III v.pr. n.e., Sofija 1983, passim. Πρβ. Σαμσάρη, Ανατολική Μακεδονία, 54 κ.ε.
6. Βλ. πιο πάνω, σσ. 42 κ.ε.
7. Θουκ. ΙΙ,99,2. Στράβ. VII C 326. IX C 433,11. Πτολ. ΙΙΙ,13,21. SEG XVII (1960)83,αρ.313 και 314.
8. Εκατ., απόσπ. 77 (FHG I F 107). Θουκ. ΙΙ, 80, 6. Πολύβ.ΧVΙΙΙ,30,6. Στράβ. VII C 326,8. Plin. N.H.,IV, 10,17. Στέφ. Βυζ. στη λ. "Όρέσται".
9. Ηρόδ. VII,185. Θουκ. ΙΙ,99,5. Πολύβ. ΧΧΙV,12,

8. L i v. XLV,30. Στράβ. VII C 323.326,8. Plin.N.H.,IV, 35. Στέφ. Βυζ. στη λ. Πορφυρογ. Περί Θεμ.,ΙΙ,49.
10. Θουκ. ΙΙ,99. IV,82. L i v. XLV,30. Στράβ. VII C 323.326.327. Δήμιτσα, Μακεδονία, αρ. 248.
11. Πρβ. Σαμσάρη, Ανατολική Μακεδονία, 67.
12. Βλ. H a m m o n d, Macedonia, 116.
13. Βλ. T I R K 38 Sofia (χάρτη)
14. Βλ. πιο πάνω, σσ. 64-65.
15. Βλ. πιο πάνω, σ. 212.
17. Πρβ. Στράβ. VII C 326. IX C 434. Εκατ. απόσπ.77 (στου Στέφ.Βυζ., στη λ. "Όρέσται").
18. Βλ. J. K a l l é r i s, Les anciens Macédoniens. Étude linguistique et historique,II, Athènes 1976,471 και σημ. 2,όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
19. Βλ. Δήμιτσα, Μακεδονία, 236-240,αρ.217. A.M. W o o d w a r d, Inscriptions from Thessaly and Macedonia,JHS 33(1913)337-346. Παππαδάκη, Άνω Μακεδονία,462-477.
20. Βλ. W o o d w a r d, ό.π.,341. Παππαδάκη, ό.π., 468-469. J.A.O. L a r s e n, Roman Greece (στου T. F r a n k, An Economic Survey of Ancient Rome, IV, New York 1975 (ανατυπ.), 441.- Αντίθετα ο M. R o s t o n t z e f f, The Social and Economic History of the Roman Empire, Oxford 1926,561, σημ. 92,είχε υποστηρίξει ότι πρόκειται για "Ρωμαίους έγκεκτημένους".
21. Βλ. Κεραμόπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32,36. Χ. Μακαρόνα, Ένας Θεσσαλός στα Σέρβια, "Θεσσαλικά Χρονικά" 2(1959)92-95. Πρβ. Σαμσάρη, Δυτική Μακεδονία 1982,268 και σημ. 1,276 ("Άσανδρος"), 277 ("Βούτιχος"),279 ("Θεότιας").
22. Βλ. Σαμσάρη, Έρευνες 1984,80-83.
23. Βλ. Σαμσάρη, Δυτική Μακεδονία 1982, 262 και 282.
24. Βλ. Σαμσάρη, Έρευνες 1984,106,αρ.6.
25. Βλ. Σαμσάρη, Δυτική Μακεδονία 1982,279.
26. Ό.π.,263-264.
27. Ό.π.,271-274.
28. Πρβ. π.χ. Σαμσάρη, Ανατολική Μακεδονία,87-88.

29. Πρβ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Η μακεδονική πόλις, "Μακεδονικά" 4(1955/60)266 και σημ. 4.
30. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, Δυτική Μακεδονία 1982,263.
31. 'Ο.π.,264,278 (Επικράδης),290 (Πλευράδος).
32. 'Ο.π.,263,264,287 (Βασα),289 (Μαντα,Ματερω,Μέστα), 290 (Ρυμητάλκης,Σεύθης),291 (Τηρης).
33. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 96-100.
34. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα,Θεσσαλονίκη 1980,330.
35. Πρβ. δυο επιγραφές από τις σημ. Πέτρες, όπου μνημονεύονται δυο "στρατιώτες" θρακικής καταγωγής (Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984,98).
36. Βλ. D. S a m s a r i s, La migration thrace en Macédoine, *Actes S I T h III*,173-189.
37. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, Δυτική Μακεδονία 1982,263,287 (Αμμία, Αφία,Βαβυλών),289 (Μα,Μαμία,Μέμη),290 (Σαμβαθίων).
38. Βλ. E. G r e n, Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit,Uppsala 1941, *passim*. Ευδικότερα για τη Θράκη βλ. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Ο εξελληνισμός της Θράκης, 92-94, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Για τη Μακεδονία βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Η μακεδονική πόλις,ό.π., 259-260. G. D a u x, Population et onomastique d'Asie Mineure en Macédoine, "Pulprudeva 2", 89-93.
39. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984,93-94.
40. 'Ο.π.,93.
41. Βλ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, ό.π., 96-97.
42. Βλ. Φ. Π έ τ σ α, Οι χρονολογημένες επιγραφές από το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα, "Πρακτικά Η' ΔΣΕΛΕ", 302.
43. Βλ. Š a š e l - K o s, *Additamenta*,90,αρ.209.
44. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, Δυτική Μακεδονία 1982,290.
45. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984,75, αρ.8,83,αρ.7.
46. Βλ. Φ. Π έ τ σ α, ό.π.,302,304-305. ΑΔ 21(1966),Χρονικά, 354.

47. Βλ. Π α π π α δ ά κ ι, 'Ανω Μακεδονία, 450-451,αρ.54,όπου όμως εσφαλμένη τοποθέτηση του Κέλλιου (πρβ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, ό.π.,260, ο οποίος σωστά το ταυτίζει με την Κέλλη).
48. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Το κοινόν των Μακεδόνων, "Μακεδονικά" 3(1956)79-82.
49. IG X 2,1 (Thessalonica), αρ. 488,611.
50. Γενικά για τις στρατολογίες Μακεδόνων στο ρωμαϊκό στρατό βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Η μακεδονική πόλις, ό.π.,293-298. Th. S a r i k a k i s, Des soldats Macédoniens dans l'armée romaine, "Αρχαία Μακεδονία Β'", 431-464.
51. H. D e s s a u, Geschichte des römischen Kaiserzeit,II, Berlin 1930,565. Cf. J. K e i l, CAH XI(1954)570. S a r i k a - k i s, ό.π., 432.

Ε. ΟΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ "ΧΩΡΕΣ"

1. Βλ. πιο πάνω, σσ. 61 κ. έ.
2. Βλ. πιο πάνω, σ. 44.
3. Βλ. ό.π.
4. Βλ. πιο πάνω, σ.64.
5. Α ρ ρ. Ανάβ., I,7,5. L i v. XLV,30,ε.
6. Α ρ ρ. Πολιτ. Ε,10. Σ τ ρ ά β. VII C 326. L i v. XLII, 53,5.
7. Ξ ε ν ο φ. Ελλ.,V,2,38. L i v. XXXI,40,1. Πρβ. και τον τύπο "Έλημίαι" - αν είναι σωστή η ανάγνωση - στον Π λ ο ύ τ. Αι-μιλ.,9,4.
8. Επίσης σε επιγραφή (του 244 μ.Χ.) από τη Λευκόπετρα (βλ. Φ. Π έ τ σ α, Οι χρονολογημένες επιγραφές από το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα "Πρακτικά Η' ΔΣΕΛΕ",301-302): "Αύ-ρήλιος Κάσσανδρος Κασσάνδρου ΒΙC. Τύριος οίκων έν Έλημίαι...".
9. Π έ τ σ α, ό.π.,304: "...οίκοῦντες ρεγίωνι Έλημιωτῶν,κώ-μη Δουρέοις...".
10. L i v. XLII,53,5: "...postero die in Elimeam ad Haliacmo- na fluvium processit. Deinde saltu angusto superatis montibus,

quos Cambunios vocant, descendit ad Azorum, Pythium, Dolichen...".

11. A. J. W a c e - M. S. T h o m p s o n, A Latin inscription from Perrhaebia, BSA 17(1910/11)193-204. AE 1913,2. Α. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, AE 1923,161-162' τ ο υ ί δ ο υ, ΠΑΕ 1914,197-199. Š a š e l - K o s, Additamenta, αρ. 173.

12. Ο Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο ς, ό.π., επιχειρεί να ταυτίσει το τοπωνύμιο "Ono <d>rae".

13. Πρβ. το σχετικό χωρίο του Λίβλου, πιο πάνω σημ. 10.

14. Κι αυτό, γιατί η οροθετική επιγραφή βρέθηκε in situ κοντά στο σημ. χωριό Λιβάδι.

15. Πρβ. S t ä h l i n, Thessalien, 38.

16. 'Ο.π.,114.

17. Πρβ. W a c e - T h o m p s o n, ό.π.,203 και Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, ό.π.,197-199.- Αντίθετα ο Hammond, Macedonia, 118, αναζητεί το τοπωνύμιο Pronomae στη λοφώδη περιοχή που εκτείνεται νοτιοδυτικά από το σημ. χωριό Λιβάδι (Λάρισας).

18. Για το πρόβλημα της αταύτιστης ακόμη περικής πόλης "φυλακαί" βλ. P a p a z o g l o u, Mak. gradovi, 106-107, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

19. P l i n. N.H.,IV.,36: "Scolussaei liberi...Tymphaei...".

20. Βλ. W a c e - T h o m p s o n, ό.π.,168.

21. A. P h i l i p p s o n - E. K i r s t e n, Die griechischen Landschaften, Bd. II,t.1, Frankfurt 1958,216 και χάρτη (στο τέλος του τόμου).

22. H a m m o n d, Macedonia,112-113 και χάρτη, αρ.11.

23. D e s d e v i s e s, Géographie,304 και χάρτη.

24. Βλ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Ιστορία της Μακεδονίας μέχρι του Μεγάλου Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη 1964,1 και χάρτη (στο τέλος).

25. Βλ. P a p a z o g l o u, Mak. gradovi,349 και χάρτη (στο τέλος).

26. Δ ή μ ι τ σ α, Γεωγραφία, 69.

27. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανάσκαφά 1932,79 κ.ε.

28. Α. Β α β ρ ί τ σ α, Αναζητώντας την αρχαία Ελίμεια, "Πρακτικά ΣΙΑΓΔΧ Α'", 20-27.

29. Σ τ ρ ά β. VII C 327. Αργότερα όμως ο Η τ ο λ ε μ α ύ ο ς, III, 12, 40-41 αναφέρει το Αιγίνιο ως πόλη των Εστιαιωτών και όχι των Τυμφαίων. Κατά την F. P a p a z o g l o u, Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, ANRW,II,7.1,335-337, η αλλαγή αυτή στις φυλετικές περιοχές των Τυμφαίων και Εστιαιωτών έγινε το 27 π.Χ., όταν η Θεσσαλία προσαρτήθηκε στην καινούρια ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας.

30. L i v. XLV,30,6.

31. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π.,80.

32. 'Ο.π.,80.

33. Δ υ ό δ. 'ΥΓΙ,93. L i v. XXXIII,34. Σ τ ρ ά β. VII, απόσπ.6.

34. Α π π. Συρ.,63.

35. Σ τ ρ ά β. VII C 326.

36. Βλ. Ο. Μ ü l l e r, Makedonen,14-15.

37. Σ τ ρ ά β. VII, απόσπ. 6: "Ἡ δ' Ὀρεσιὺς πολλή, καὶ ὄρος ἔχει μέγα μέγαι τοῦ Κόρακος τῆς Αἰτωλίας καθήκον καὶ τοῦ Παρνασοῦ, περιουκοῦσι δ' αὐτοῖ τε οἱ Ὀρέσται καὶ Τυμφαῖοι...".

38. Σ τ ρ ά β. VII, απόσπ. 20: "Μετά δέ τό Δῦον αὐ τοῦ Ἀλιάκμονος ἐκβολαί· εἶτα ... Ἄλωρος καὶ ὁ Ἐρίγων (τον συγχέει με το σημ. Λιβαδοπόταμο, παραπόταμο του Αλιάκμονα)... ἐκ Τρικλάρων ῥέων δὲ Ὀρεστών ...".

39. L i v. XXXI, 39-40.

40. Σύμφωνα με το Αλίνδοια - Καλίνδοια.- Ἴσως μάλιστα κι αὐτό το ἴδιο το ὄνομα της Καστοριάς (σλαβ.Κοστούρ) προήλθε ἀπό τον ἀρχαῖο τύπο του ονόματος Ὀρεστιά.

41. H a m m o n d, Macedonia,116.

42. L i v. XXXI,33. XLV,26. Πρβ. Π ο λ ύ β. V,108, ἀπό τον ο-
ποῖο ἀντλεί ο Λίβλος τις πληροφορίες του αὐτές.

43. Για τη θέση και την έκταση της Δασσαρητίας βλ. λεπτομέ-
ρειες στου H a m m o n d, Macedonia,93 κ.ε.

44. D e s d e v i s e s, Géographie,310 κ.ε.

45. Δ ή μ ι τ σ α, Γεωγραφία,102.

46. Πρβ. π.Χ. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Ιστορία της Μακεδονίας,

47. Βλ. B. S a r i a, Vor- und frühegeschichtliche Forschung in Südslavien, "Bericht der röm.-germ. Kommission" 16(1925/26)97.
48. P a p a z o g l o u, Mak. gradovi, 179-180.
49. H a m m o n d, Macedonia, 110.
50. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, Καστοριά, 334.
51. Θ. Ρ υ ζ ά κ η - Γ. Τ ο υ ρ ά τ σ ο γ λ ο υ, Επιγραφές 'Ανω Μακεδονίας, Αθήνα 1985, αρ. 147,149,165,170.
52. Σ τ ρ ά β. VII, απόσπ. 20.
53. L i v. XXXI, 39.
54. Βλ. Σ. Λ ι ά κ ο υ, Τα 150 ονόματα της Λύγκου, Θεσσαλονίκη 1961, 38.
55. Π ο λ ύ β. XVIII, 23, 3. Α ρ ρ. Ανάβ., I, 7, 5. L i v. XXXI, 39. XLII, 53. Σ τ έ φ. Β υ ζ., στη λ.
56. Θ ο υ κ. II, 99, 5.
57. Βλ. D e s d e n i s e s, Géographie, 228.
58. Βλ. πιο πάνω, σημ. 55, 56.
59. Για την ετυμολογική σχέση με τα άφθονα νερά της πρβ. I. D u r i d a n o v, Ezikât na Trakite, Sofia 1976, 33.
60. Σ τ ρ ά β. VI C 323: "Έκευθεν δ'έστί παρά Βαρνοῦντα διά 'Ηρακλείας καί Λυγκηστῶν καί 'Εορδῶν εἰς "Εδεσσαν καί Πέλλαν".
61. Πρβ. την πορεία του Ρωμαίου υπάτου Σουλπίκιου Γάλβα, ο οποίος, αφού λεηλάτησε την Εορδαία, εισέβαλε στην Ελιμιώτιδα (L i v. XXXI, 39). Επίσης πρβ. την πορεία του Περσέα, ο οποίος έφτασε στην Ελιμιώτιδα, αφού πρώτα διέσχισε την Εορδαία (L i v. XLII, 55).
62. Πρβ. την πορεία του Βρασίδα, ο οποίος από τη Λυγκηστίδα, μέσα σε μια μέρα, έφτασε στην εορδαϊκή πόλη 'Αρνισσα: Θ ο υ κ. IV, 128, 3. Επίσης πρβ. Σ τ ρ ά β. VI C 323. L i v. XXXI, 39: "Ita angustiae (εννοεί τα στενά του Κλειδιού) ... superatae, et in Eordaeam perventum ... in Elimeam se recepit... Inde impetum in Orestidem fecit...".
63. Βλ. Τ ρ α ν τ α λ ί δ ο υ, Φλώρινα, 55.
64. Βλ. Π α π π α δ ά κ ι, 'Ανω Μακεδονία, 435. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφάι 1932, 96' τ ο υ ί δ ο υ, 'Ερευναί 1933, 63-64.

65. Βλ. Π α π π α δ ά κ ι, ό.π., 435. Τ ρ α ν τ α λ ί δ ο υ, ό.π., 54.
66. Π α π π α δ ά κ ι, ό.π., 430. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, 'Ερευναί 1932, 60-63.
67. Βλ. Γνωριμία Ν. Κοζάνης, 158-159.
68. Π τ ο λ. III, 13.
69. Θ ο υ κ. IV, 83. 124. 182. Α ρ υ σ τ ο τ. Μετεωρολ., II, 4. Σ τ ρ ά β. VII C 326. Π λ ο ύ τ. Φλαμιν., 4. L i v. XXVI, 25. XXXI, 33.
70. Για την ταύτιση της Ηράκλειας με το σημ. Μοναστήρι (Μπιτώλια) βλ. F. P a p a z o g l o u, Mak. gradovi, 188 κ.ε.
71. Πρβ. P a p a z o g l o u, ό.π., 199, 224.
72. Τ ρ α ν τ α λ ί δ ο υ, ό.π., 38.
73. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφάι 1932, 98-99.
74. Βλ. Π α π π α δ ά κ ι, ό.π., 439.
75. L i v. XXVII, 33.
76. Σ τ ρ ά β. VIII C 372: " ἄργος δέ καί τό πεδίον λέγεται παρά τοῦς νεωτέροισ· μάλιστα δέ οὔονται μακεδονικόν καί θειταλικόν εἶναι".
77. L i v. XLV, 30.
78. Βλ. F. P o u q u e v i l l e, Voyage de la Grèce, II, Paris 1826-1827, 495. Πρβ. καί D e s d e n i s e s, Géographie, 45, 316.

ΣΤ. ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

1. L i v. XXVII, 33, 1: "Dardanos in Macedoniam effusus, Orestidem jam tenere ac descendisse in Argestaeum campum; famamque inter barbaros celebrem esse ...". Ο Ι ο υ σ τ ί ν ο ς (XXIX, 4, 6) αναβιβάζει τους αιχμαλώτους σε 20.000, δηλ. σε αριθμό που φαίνεται υπερβολικός (βλ. F.W. W a l b a n k, Philipp V of Macedon, Cambridge 1940, 92).

2. L i v. XXXI, 34-36.

3. L i v. XXXI, 40: "Ita angustiae minore certamine, quam quod animis proposuerant, superatae, et in Eordaeam perventum .... in Elimeam se recepit. Inde impetum in Orestidem fecit..." Πρβ. Δ ή-μ υ τ σ α, Γεωγραφία, I, 107.

4. L i v. XXXI, 40: "... et oppidum Celetrum est adgressus in paene insula situm; lacus moenia cingit; angustis faucibus unum ex continenti iter est ...".

5. L i v. XXXI, 40: "Primo situ ipso freti, clausis portis imperium abnuere; deinde signa ferri ac testudine succedi ad portam obsessasque fauces agmine hortium viderunt, priusquam experirentur certamen metu in deditionem venerunt".

6. L i v. XXXI, 40: "... Ab Celethro... ad Apolloniam".

7. Π ο λ ύ β. XVIII, 30, 6: "Μακεδόων μὲν οὖν τοὺς Ὀρέστας καλουμένους διὰ τὸ προσχωρῆσαι σφίσι κατά πόλεμον, αὐτονόμους ἀφείεσαν". L i v. XXXIII, 34: "Orestis (Macedonum ea gens est) quod primi ab rege defuissent suae leges reditae".

8. Δ υ ο δ. XVII, 57. Π λ ο ύ τ. Α λ υ. Παύλ., 9.

9. Β λ. Ρ. Μ e l o n i, Perseo e la fine della monarchia Macedonia, Roma 1953, 420-423, όπου ου σχετικές φιλολογικές, επιγραφικές και νομισματικές πηγές.

10. Οι πηγές (L i v. XLV, 30, 6) μνημονεύουν στην τέταρτη "μερίδα" μόνο την Ελιμιώτιδα, Εορδαία και Λυγκηστιίδα· θεωρείται ωστόσο βέβαιο ότι είχε συμπεριληφθεί σε αυτή και η Ορεστίδα, που είχε ανακηρυχτεί "έλευθέρα" ακόμη από το 196 π.Χ., βλ. Δ ή μ υ τ σ α, Γεωγραφία, I, 83, σημ. 3.

11. L i v. XLV, 29, 10-11.

12. L i v. XLV, 29, 4. I u s t i n. XXX, 2, 7.

13. Π ο λ ύ β. XXXI, 2, 12. "Συνέβαυνε γάρ τοὺς Μακεδόνας ἀήθεις ὄντας δημοκρατικῆς καὶ συνεδριακῆς πολιτείας ...". L i v. XLV, 18, 7. 29, 4. 29, 9. 32, 2-3. Δ υ ο δ. XXXI, 8, 9: "Τὴν δέ χώραν ὄλην διεῦλον εἰς τέσσαρα μέρη... Ἐγοῦντο δέ καὶ πόλεις τέσσαρες τῶν αὐτῶν τεσσάρων μερῶν... Ἐν ταύταις ἀρχηγὸὶ τέσσαρες κατεστάθησαν...". Β λ. ἐπίσης Α. Α γ μ α ρ δ, L' organisation de la Ma-

cédoine en 167, CPh 45(1950)98 κ.ε.— Ο υ Τ. F r a n k, Representative Government in the Macedonian Republics, CPh 9(1914)57, σημ. 2, καὶ Μ. F e y e l, Paul-Emile et le Synédriou Macédonien, BCH 70(1946)187-198, υποστήριξε τη σύσταση ενός κ ο υ ν ο ὄ σ υ ν ε δ ρ ῖ ο υ για ολόκληρη τη Μακεδονία. Η άποφή του όμως, που έρχεται σε αντίθεση με τη μαρτυρία του Λίβλου (XLV, 18, 6) για την απαγόρευση κεντρικής εξουσίας στη Μακεδονία, απορρίφτηκε με πεν-στικά επιχειρήματα από τους J. A. L a r s e n, Consilium in Livy 45, 18, 6-7 and the Macedonian Synedria, CPh 44(1949)73-90 καὶ Α. Α γ μ α ρ δ, ό.π., 97-102. Για το πρόβλημα αυτό πρβ. καὶ F. Ρ a z o g l o u, Mak. gradovi, 49-55, η οποία συμφωνεί με την άποψη του J. L a r s e n' σε μεταγενέστερη όμως μελέτη της (Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, ANRW II, 7.1, σ. 305, σημ. 10) αναθεωρεί την προηγούμενη άποφή της.

14. Οι "μερίδες" διατηρήθηκαν πιθανώς, ως δικαστικές όμως περιφέρειες, τουλάχιστον ως την εποχή των Φλαβίων, βλ. J. A. L a r s e n, ό.π., 67 κ.ε. C h. E d s o n, A note on the Macedonian Merides, CPh 41(1946)107. Η. Β e n g t s o n, Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος (μετφρ. Α. Γαβρύλη), Αθήνα 1979, 414.

15. Πρβ. καὶ Μ. G. M o r g a n, Metellus Macedonicus and the Province Macedonia", "Historia" 18(1969)422 κ.ε., ο οποίος υποστήριξε ότι η οργάνωση της επαρχίας είχε γίνει το 146 π.Χ.

16. C a e s. Bell. civ., III, 34: "cujus provinciae (Macedoniae) ab ea parte, quae libera appellabatur".

17. C a e s. ό.π. Σ τ ρ ά β. VII C 326: "...τά περί Λύγκον καὶ Πελαγονίαν καὶ Ὀρεστιάδα καὶ Ἐλιμιαν τὴν ἄνω Μακεδονίαν ἐκάλουν, οἱ δ' ὕστερον καὶ ἔλευθέραν".

18. Β λ. λεπτομέρειες στου Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1933, 25 κ.ε., όπου και ου σχετικές πηγές.

19. Β λ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π., 52 κ.ε. Νωρίτερα ο W. M. L e a k e, Travels in Northern Greece. I, 134 καὶ III, 399, είχε υποστηρίξει ότι ου δυο στρατηγοί του Πομπήιου και του Καίσαρα, χε υποστηρίξει ότι ου δυο στρατηγοί του Πομπήιου και του Καίσαρα, Δομίτιος και Σκιπίωνας, είχαν συγκρουστεί γενικά στην περιοχή με-

ταξύ Σιάτιστας και Γρεβενών.

20. Βλ. Κεραμόπουλλου, ό.π., 52-53 και 60.

21. Στράβ. ΧΥΙΙ 840: " 'Αχαΐαν μέχρι θειταλίας και Αιτωλῶν και 'Ακαρνάνων και τινων 'Ηπειρωτικῶν ἐθνῶν ὅσα τῇ Μακεδονίᾳ προσώριστο ...". Πρβ. G.W. Bowersock, Zur Geschichte des römischen Thessaliens, RM 108(1965)284 κ.ε.

22. J.A. Larsen, Roman Greece, ESAR IV, 437-439. Για το χρονολογικό πρόβλημα της προσάρτησης της Θεσσαλίας στην επαρχία Μακεδονία, βλ. Σαρυκάκη, 'Αρχοντες Β', 14 και σημ.9, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

23. Βλ. D. Samsaris, Dioclétienspoles: Deux fondations de Dioclétiens en Grèce du Nord, "Rivista di Studi Bizantini e Neellenici" (υπό δημοσίευση).

24. Βλ. Παπαζογλου, Mak. gradovi, 89.

25. Βλ. πιο πάνω, σσ. 61-62.

26. Η ίδια πολιτική των Ρωμαίων παρατηρείται και απέναντι στις θρακικές φυλές της Ανατολικής Μακεδονίας, βλ. Σαμαράρη, Ανατολική Μακεδονία, 88 κ.ε.

27. Βλ. Larsen, Roman Greece, 441.

28. Η ορεινή αυτή περιοχή είχε μακραίωνη παράδοση στην τοπική αυτονομία των διαφόρων φυλών, που ανέρχεται στα χρόνια πριν από την προσάρτησή της στο μακεδονικό κράτος, οπότε έχουμε την παρουσία αυτόνομων τοπικών ηγεμόνων.

29. Για την ταύτιση των όρων βλ. Κορνέμανν, RE Suppl. IV, 915.

30. Γενικά για τα "κοινά" αυτά βλ. Δ. Κανατσούλη, Το κοινό των Ελιμιωτών, ΜΗΣ 1959, 210 κ.ε. F. Παπαζογλου, Sur les koina régionaux de la Haute Macédoine, ΖΑ 9(1959)163 κ.ε. Της Ίδρας, Quelques aspects de l'histoire de la province

de Macédoine, ANRW II 7.1, 362-365. Δ. Κανατσούλη, Η οργάνωση της 'Ανω Μακεδονίας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, "Αρχαία Μακεδονία Α'", 188 κ.ε. Του Ίδρου, Το κοινό των Ελιμιωτών, "Αρχαία Μακεδονία Β'", 129-134. Δ. Σαμαράρη, Οι επιγραφικές μαρτυρίες για τους θεσμούς της Δυτικής Μακεδονίας κατά τη ρωμαιοκρατία, "Μακεδονικά" 22(1982)295-296.

31. Βλ. Δ. Κανατσούλη, Η οργάνωση της 'Ανω Μακεδονίας, ό.π., 129 και σημ. 1.

32. Βλ. Κανατσούλη, ό.π., 186 και σημ. 4.

33. Βλ. Κανατσούλη, Το κοινό των Ελιμιωτών, ό.π., 134.

34. Το "κοινό" αυτό ήταν απλά μια λατρευτική επαρχιακή οργάνωση και είχε ως κύριο έργο της την αυτοκρατορολατρεία και αργότερα και την αλεξανδρολατρεία, βλ. περισσότερα του Δ. Κανατσούλη, Το κοινό των Μακεδόνων, "Μακεδονικά" 3(1956)27-102.

35. Βλ. A. M. Woodward, Inscriptions from Thessaly and Macedonia, JHS 33(1913)337 κ.ε. Παπαδάκη, 'Ανω Μακεδονία, 462 κ.ε.

36. Βλ. Κανατσούλη, Η μακεδ. πόλις "Μακεδονικά" 4(1955/60)291.

37. Πρβ. π.χ. τις συνέπειες από την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων: Δ. Σαμαράρη, Ο εξελληνισμός της Θράκης, 300 κ.ε.

38. Βλ. Σαμαράρη, 'Ερευνες 1984, 101-103.

39. Πρβ. αντίθετα την περιοχή της σημ. Γλουγκοσλαβικής Μακεδονίας: S. Düll, Die Romanisierung Nordmakedoniens im Spiegel der Götterkulte, "Αρχαία Μακεδονία Γ'", 77-87.

40. Βλ. H. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit, II, Berlin 1930, 565. J. Keil, CAH XI (1954)570.

41. Βλ. Α. Κεραμόπουλλου, Τί είναι οι Κουτσόβλαχοι, Αθήνα 1939, 95, 119.

42. Liv. XLV, 29, 4: "... omnium primum liberos esse jubere Macedones, habentis urbes easdem agrosque, utentes legibus suis, annos creantis magistratus ...". Iust. XXXIII, 2: "... magistratibus per singulas civitates constitutis libera facta est legesque, qui-bus adhuc utitur...". Για τους θεσμούς των μακεδονικών πόλεων, βλ.

Α. ΕΛΙΜΙΩΤΙΔΑ

Δ. Κανατσούλη, Η μακεδονική πόλις, "Μακεδονικά" 4(1955 / 60)280-287. 5(1961/63)15-80.

43. Βλ. λεπτομέρειες στου Δ. Σαμάρη, Οι επιγραφικές μαρτυρίες για τους θεσμούς της Δυτικής Μακεδονίας, ό.π., 295-308.

44. Βλ. Θ. Σαρκάκη, Συνοριακά διαφορά και τμήσεις (census) εις την ρωμαϊκήν επαρχίαν Μακεδονίαν, "Αρχαία Μακεδονία Δ'", 551.

45. Βλ. Δ. Σαμάρη, Ατομικές χορηγήσεις της Ρωμαϊκής πολιτείας (civitas Romana) και η διάδοσή της στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία, "Μακεδονικά" 27(1987)308 κ.ε.

46. Βλ. Σαμάρη, Δυτική Μακεδονία 1982, 260, 263.

47. Ό.π., 270-273.

48. Βλ. Δ. Σαμάρη, Εφαρμογή και συνέπειες του διατάγματος του Καρακάλλα (constitutio Antoniniana) στη Μακεδονία, στον "Τυμνητικό τόμο για τον Καθηγητή Κωνστ. Βαβούσκο" (υπό εκτύπωση).

1. Βλ. πιο πάνω, σ. 65.

2. Η αρχαιότερη πηγή μας για την πόλη είναι ο υδρυτικός μύθος, τόν οποίο διέσωσε ο Στέφανος ο Βυζάντιος, στη λ. Βλ. επίσης Σούδα, στη λ. Πρβ. και τις επιγραφές: πιο κάτω, σημ. 5.

3. Στέφ. Βυζ. στη λ. "Αϊανή" πόλις Μακεδονίας από Αϊανού παιδός Έλύμου του βασιλέως των Τυρρηνών μετοικήσαντος εις τήν Μακεδονίαν".

4. Για την ετυμολογική συσχέτιση των δυο τοπωνυμίων βλ. Δήμιτσα, Μακεδονία, σ. 219.

5. α) L. Heuzey, RA 18(1868)21-25 του ίδιου, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, 287-290, αρ. 120 (ΞΔ ήμιτσα, Μακεδονία, 221-222, αρ. 213. W. Baegle, De Macedonum sacris, Halle 1913, 141-142). Χ. Μακαρόνα, Εκ της Ελιμείας και Εορδαίας, ΑΕ 1936, Χρονικά, 3, αρ. 3 (= Σαμπανόπουλου, Αϊανή, 59-61): "Θεῶ Δεσπότη / Πλούτωνι καί / τῆ πόλει Έανῆ / Τ. Φλαύιος Λεωνᾶς κ.λ.π." (επιγραφή του 1ου-2ου μ.Χ.α.).- β) L. Heuzey, RA, ό.π., 25-26 του ίδιου, Mission, 290-291, αρ. 121 (= Kaibel, Epigrammata Graeca. Epigrammata sepulcralia, 1978 (ανατ. 1965), αρ. 514. Δήμιτσα, Μακεδονία, αρ. 214, 222, 223. Baegle, ό.π., 142. Peek, GVI, αρ. 871. Π. Λιούφη, Ιστορία της Κοζάνης, Αθήνα 1924, 28. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1933, 48. Σαμπανόπουλου, Αϊανή, 61-63): "Αδίστας Μενέδημος Έην πόσις Έροσε δ'αυτάν / Βούτιχος Έϊανῆ κρύψε καταφθιμένων... κ.λ.π." (επιγραφή του 2ου-1ου π.Χ.α.).

6. Πρώτος είχε προτείνει την ταύτιση αυτή από τον περασμένο ακόμη αιώνα, ο L. Heuzey, Mission, 285 κ.ε.

7. Βλ. Σαμπανόπουλου, ό.π., 178-181.

8. Εφημ. "Μακεδονία"

9. Ό.π.

10. Βλ. κυρίως Σιαμπανόπουλου, ό.π., 99-117, 120-122, 144-154, 167-178, 181-194, 235-246.
11. 'Ο.π., 139.
12. ΑΔ 22(1967), Χρονικά, 413 κ.ε. Πρβ. Σιαμπανόπουλου, ό.π., 140-143.
13. Βλ. Σιαμπανόπουλου, ό.π., 143.
14. 'Ο.π., 96-97, 118-119.
15. 'Ο.π., 144.
16. Σαμσάρη, 'Ερευνες 1984, 102, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
17. 'Ο.π., 66, 69, 73, 83, 89, 90, 105.
18. Βλ. Σιαμπανόπουλου, ό.π., 79, 117-118, 124.
19. Σαμσάρη, 'Ερευνες 1984, 110, 114.
20. Πρβ. Σιαμπανόπουλου, ό.π., 267.
21. Πρβ. Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφάι 1933, 50, που υποστηρίζει ότi η Αλιανή στα χρόνια του Διοκλητιανού μετονομάστηκε σε Καλισάρεα.
22. Βλ. Φ. Πέτσα, Οι χρονολογημένες επιγραφές από το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα, "Πρακτικά Η' ΔΣΕΛΕ", 305.
23. Την πόλη μνημονεύει ο Ηρόδοτος, VIII, 137.
24. Πέτσα, ό.π., 304.
25. Στέφ. Βυζ. στη λ. "Ελίμεια, πόλις Μακεδονίας. Στράβων έβδόμω. 'Από 'Ελύμου του ήρωος ή από 'Ελένου ή από 'Ελύμα του Τυρρηνών βασιλέως. Τό έθνικόν 'Ελιμειώτης. 'Αλέξανδρος δ' έν Εύρώπη 'Ελίμειόν φησι, διά μακροῦ τήν μελ συλλαβήν, τήν δ' έλίου διά βραχέος του ι".
26. Ηρωδων. I, 172, 1: "Ελυμος ήρωσ, άφ' ου 'Ελυμία πόλις".
27. Liv. XVIII, 21, 5-7, ο οποίος αντλεί από τον Πολύβιο (XXVIII, 8), βλ. Η. Nissen, Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekaden, 258. Münzer, RE XIII, 840 κ.ε. - Πτολ. III, 12, 18.
28. Desdèvisès, Géographie, 305. Δήμιτσα, Μακεδονία, 74.

29. Forbiger, Handbuch der alten Geographie, Hamburg 1877, III, 725.
30. Η. Kiepert, Graeciae antiquae tabulae, Berlin 1869, πιν. XVI.
31. Kromayer, Antike Schlachtfelder in Griechenland, Berlin 1907, II, 263, σημ. 2 και χάρτη στη σελ. 262.
32. Παπαδάκι, ό.π., 445.
33. Liv. XLII, 53, 5.
34. Wace - Thompson, A Latin Inscription from Perhaebia, BSA 17(1910/11)201-202.
35. Β.Γ. Καλλιπολίτη - D. Feytmans, Νεκρόπολις κλασσικών χρόνων εν Κοζάνη, ΑΕ 1948/49, 111.
36. Παπαζογλου, Mak. gradovi, 177. Hammond, Macedonia, 120.
37. Δ. Κανατσούλη, Πού έκειτο η αρχαία πόλις Ελίμεια, "Μακεδονικά" 2(1953)179-192.
38. Liv. XVIII, 21, 5-7.
39. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφάι 1937, 73.
40. Βλ. Κεραμόπουλλου, ό.π., 73.
41. Βλ. Παπαδάκι, ό.π., 446.
42. Βλ. Κεραμόπουλλου, ό.π., 73.
43. Στράβ. VII, 326: "Πρός δέ τούτους Λυγκησταί τε και ή Δευρίοπος και ή τρίπολις Πελαγονία και 'Εορδοί και 'Ελίμεια και 'Εράτυρα".
44. Desdèvisès, Géographie, 307.
45. Ιεροκλ. 642, 11. Πρβ. Ν. Βεες, Zum mazedonischen Bistum Kaisareia, BNJ 10(1933)346 κ.ε. Γ. Κονιδάρη, Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος (1954-1960), τομ. Α', 513.
46. Προκ. Περί κτισμ., IV, 3, 273.
47. Βλ. Στ. Πελεκανίδη, Χριστιανική επιγραφή εκ Καισαρείας, τμητ. τόμος "Εις μνήμην Κ. Αμάντου", Αθήναι 1960, 463-467 (= Σιαμπανόπουλου, Αλιανή, 287-288). Ν. Βεες, ό.π.
49. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφάι 1933, 42 κ.ε. Του

10. Βλ. κυρίως Σ α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, ό.π.,99-117,120-122,144-154,167-178,181-194,235-246.
11. 'Ο.π.,139.
12. ΑΔ 22(1967), Χρονικά, 413 κ.ε. Πρβ. Σ α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 140-143.
13. Βλ. Σ α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, ό.π.,143.
14. 'Ο.π., 96-97, 118-119.
15. 'Ο.π., 144.
16. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 102, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
17. 'Ο.π., 66,69,73,83,89,90,105.
18. Βλ. Σ α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 79,117-118,124.
19. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 110,114.
20. Πρβ. Σ α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 267.
21. Πρβ. Α. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1933,50, που υποστηρίζει ότι η Α λ α ν ή στα χρόνια του Διοκλητιανού μετονομάστηκε σε Κ α λ σ ά ρ ε ι α.
22. Βλ. Φ. Π έ τ σ α, Οι χρονολογημένες επιγραφές από το ιερό της Μητρός Θεών Αυτόχθονος στη Λευκόπετρα,"Πρακτικά Η' ΔΣΕΛΕ",305.
23. Την πόλη μνημονεύει ο Η ρ ό δ ο τ ο ς, VIII, 137.
24. Π έ τ σ α, ό.π., 304.
25. Σ τ έ φ. Β υ ζ. στη λ. "Ελίμεια, πόλις Μακεδονίας.Στράβων έβδόμω. 'Από 'Ελύμου του ήρωος ή από 'Ελένου ή από 'Ελύμα του Τυρρηνηών βασιλέως. Τό έθνικόν 'Ελυμειώτης. 'Αλέξανδρος δ'έν Εύρώπη'Ελίμειόν φησι, διά μακροῦ τήν μετ συλλαβήν, τήν δ'έλιου διά βραχέος του ι".
26. Η ρ ω δ ο υ α ν. I,172,1: "Ελυμος ήρωος, άφ'οῦ 'Ελυμία πόλις".
27. L i v. XVIII, 21, 5-7, ο οποίος αντλεί από τον Π ο λ ύ β ο (XXVIII,8), βλ. Η. N i s s e n, Kritische Untersuchungen über die Quellen der vierten und fünften Dekaden, 258. Münzer, RE XIII, 840 κ.ε.- Π τ ο λ. III,12,18.
28. D e s d e n i s e s, Géographie, 305. Δ ή μ υ τ σ α, Μακεδονία, 74.

29. F o r b i g e r, Handbuch der alten Geographie, Hamburg 1877, III,725.
30. Η. K i e p e r t, Graeciae antiquae tabulae, Berlin 1869, πιν. XVI.
31. K r o m a y e r, Antike Schlachtfelder in Griechenland, Berlin 1907,II,263, σημ. 2 και χάρτη στη σελ. 262.
32. Πα π π α δ ά κ ι, ό.π., 445.
33. L i v. XLII, 53, 5.
34. W a c e - T h o m p s o n, A Latin Inscription from Per-rhaebia, BSA 17(1910/11)201-202.
35. Β.Γ. Κ α λ λ ι π ο λ ί τ η - D. F e y t m a n s, Νεκρόπολις κλασσικών χρόνων εν Κοζάνη, ΑΕ 1948/49, 111.
36. Ρ α ρ α ζ ο γ λ ο υ, Mak. gradovi, 177. H a m m o n d, Macedonia, 120.
37. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Πού έκειτο η αρχαία πόλις Ελίμεια, "Μακεδονικά" 2(1953)179-192.
38. L i v. XVIII, 21,5-7.
39. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1937, 73.
40. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π.,73.
41. Βλ. Πα π π α δ ά κ ι, ό.π.,446.
42. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π.,73.
43. Σ τ ρ ά β. VII, 326: "Πρός δέ τούτους Λυγκησταί τε και ή Δευρύσιος και ή τρίπολις Πελαγονία και 'Εορδοί και 'Ελίμεια και'Ε-ράτυρα".
44. D e s d e n i s e s, Géographie, 307.
45. Ι ε ρ ο κ λ. 642, 11. Πρβ. Ν. Β e e s, Zum mazedonischen Bistum Kaisareia, BNJ 10(1933)346 κ.ε. Γ. Κ ο ν ι δ ά ρ η, Εκκλησιαστική ιστορία της Ελλάδος (1954-1960), τομ. Α', 513.
46. Π ρ ο κ. Π ε ρ ί κ τ ι σ μ., IV, 3, 273.
47. Βλ. Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η, Χριστιανική επιγραφή εκ Καισαρείας, τμητ. τόμος "Εις μνήμην Κ.Αμάντου", Αθήναι 1960, 463-467 (= Σ α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, Αιανή, 287-288). Ν. Β e e s, ό.π.
49. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1933,42 κ.ε. Του

ί δ ο υ, Wo la; die Kaisärrer des Prokopius, "Actes du IVe Congrès Intern. Byzant.", Sofia 1935, 407-413.

50. Κεραμόπουλλο, Ανασκαφαί 1933,47.- Την άποφή του αυτή ακολουθεί και ο Β. Καλλιπολίτης, Η αρχαία Καισάρεια της Δυτικής Μακεδονίας, "Μορφές" 2(1947), τευχ. Β' του ί δ ο υ, Τμήμα σαρκοφάγου εκ της Δυτικής Μακεδονίας, τμητ. τόμος "Εις μνήμην Γ.Οικονόμου", Αθήναι 1955.

51. Πρβ. τμήμα μαρμάρυνης σαρκοφάγου των μέσων του 3ου μ.Χ.αι. (Β. Καλλιπολίτη, ό.π.), ενεπίγραφα ανάγλυφα του 1ου-2ου μ.Χ.αι. και αγγεία ρωμαϊκών χρόνων (Σιαμπανόπουλου, Αιανή, 198-202. Σαμαράρη, 'Ερευνες 1984,74,αρ.5,83,αρ.1,85, αρ.1,105,αρ.4).

52. Διάγραμμα του οχυρωματικού περίβολου της Καισάρειας βλ. στου Κεραμόπουλλο, Ανασκαφαί 1933, 41.

53. Βλ. Θ. Ριζάκη - Γ. Τουράτσογλου, Επιγραφές 'Ανω Μακεδονίας, τομ. Α', Αθήνα 1985,51,αρ.37:" vas. 'Οβλοστίων vas. πολιτεία vas. / (...)αουίαν καί vas. 'Αλεξάνδραν / καί 'Ιουλιανήν τάς πολεΐτι(υ) / (δ)ας vas. άρετῆς vas. καί εύνοίας χά/ριν κ.λ.π."

54. Βλ. Ριζάκη - Τουράτσογλου, ό.π., χωρίς καμιά απολύτως προσπάθεια ταύτισης της πολιτείας και χωρίς κανέναν προβληματισμό για το όνομά της.

55. L i v. XLII,2: " In jugum Cambuniorum montium (Volustana ipsi vocant) decem millia armaturae juvenum cum duce Asclepiodoto mittit".- Για την ταύτιση βλ. L. H e u z e y, Le mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860,207. Δ ή μ ι τ σ α, Γεωγραφία, 77.

56. Α. Κεραμόπουλλο, Volustana - Βάλλας Στενά, ΠΑΑ 6(1931)314 κ.ε.- Στο δεύτερο συνθετικό του τοπωνυμίου "Βουβάλα" ο Κεραμόπουλλος αναγνωρίζει το όνομα της πόλης Βάλλας.- Πρβ.όμως και S t ä h l i n, Thessalien,20, ο οποίος τοποθετεί στη "Βουβάλα" την περραιβική πόλη 'Αζωρο.

57. Βλ. Κεραμόπουλλο, ό.π.

58. Π τ ο λ. III,12,37:"Πιερίας' φυλακαί, Ουάλλα..."

59. Σ τ έ φ. Β υ ζ. στη λ. "Βάλλα' πόλις Μακεδονίας...Θεαγένης έν Μακεδονία (sic): Βαλλαίου μεταγαγών εις τόν νυν λεγόμενον Πύθιον τόπον".

60. Βλ. Η. L i d d e l l - R. S c o t t, Μέγα Λεξικόν,στη λ. "βηλός, δωρ. βᾶλος...- ό ούδός,τό κατώφλιον, λατ. limen (=πέριθυρο και μεταφορικά θύρα,είσοδος)". Πρβ. και Σ τ έ φ. Β υ ζ. στη λ. "Β ἦ λ ο ς, ἢ καί Μῆλος,πρός ταῦς 'Ηρακλέους στήλαις, ἀμφοτέρων ἐτύμως λεγομένων, τῶ τούς ἀρχαίους βηλόν λέγειν τόν ούδόν τῆς θύρας, καί ταύτην κεῖσθαι παρά τόν ούδόν τοῦ ὤκεανου...Τό ἐθνικόν Βηλαῦος..".

61. W a c e - T h o m p s o n, ό.π.,193 κ.ε.

62. Βλ. πιο πάνω, σσ. 44-45.

63. Παππαδάκη, ό.π.,446.

64. Σύμφωνα με επιγραφή που υπάρχει στη βάση του,το άγαλμα παρίστανε τη Μέλισσα, κόρη του (Βα)βίλου Αρραβαίου.

65. Παππαδάκη, ό.π.,447.

66. Βλ. Κεραμόπουλλο, Πόλεις,51.

67. 'Ο.π.

68. Παππαδάκη, ό.π.,449.

69. 'Ο.π.,449.

70. Σε αρχαιολογική έκθεση (ΑΔ 1969, Χρονικά,14-15) αναφέρονται ταφικά ευρήματα από κιβωτιόσημο τάφο της περιοχής Κατάκαλης.

71. Βλ. Κεραμόπουλλο, "Επιστ.Επετ.φιλοσοφ.Σχ.Παν. Αθηνών" 1939, 3-8. Ρ e e k, GVI,253. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η,Προσωπογραφία (Συμπλήρωμα), αρ.1779.

72. Βλ. Παππαδάκη,ό.π.,448,αρ.49.

73. Βλ. Παππαδάκη,ό.π.,447- 448.

74. Βλ. Α. Β α β ρ ί τ σ α, Αναζητώντας την αρχαία Ελίμεια, "Πρακτικά ΣΙΛΓΑΧ Α'",22-23.

75. Βλ. και ό.π.,22.

76. Πρβ. και ό.π.,22.

77. 'Ο.π.,22.

78. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση,εδώ βρισκόταν το Μεγάλο (τρανό) Βέντζι, διοικητικό κέντρο των Βεντζίων.

79. Βλ. ΑΔ 25(1970), Χρονικά, 389-390.
80. Το χωριό αυτό των Γρεβενών σήμερα υπάγεται διοικητικά στην Κοζάνη, γεωγραφικά όμως ανήκει στο νομό Γρεβενών.
81. Τον μνημονεύει ο Α. Κεραμόπουλλος (Ανασκαφαί 1932, 90), ο οποίος όμως φαίνεται ότι δεν έκαμε αυτοψία αλλά βασίστηκε σε πληροφορίες (πιθανώς ενός αξιωματικού της Γ.Υ.Σ.).
82. Βλ. Σαμάρη, Έρευνες 1984, 63, 64 και 66, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
83. Βλ. Κεραμόπουλλου, ό.π., 90. Τις αιχμές τις είχε δει στη Σιάτιστα και του διαβεβαίωσαν ότι προέρχονταν από το Παλαιόκαστρο.
84. ΑΔ 20(1965), Χρονικά, Β³, 438. BCH 1967, Chroniques, 898 και εικ. 20.
85. Πρβ. Βαβρίτσα, ό.π., 26.
86. Βλ. Α. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1932, 113.
87. Βλ. Βαβρίτσα, ό.π., 24-25.
88. Ό.π., 25.
89. Ό.π., 25.
90. Βλ. Παππαδάκη, ό.π., 447, αρ. 47= E d s o n, CPh 53(1958)120, σημ. 64. P e e k, "Hermes, 92(1964)500=SEG 24(1969), αρ. 484.
91. Βλ. ΑΔ 19(1964), Χρονικά, Β³, 363. 22(1967), Χρονικά, Β², 415 κ.ε. 26(1971), Χρονικά, Β², 410.
92. Βλ. Βαβρίτσα, ό.π., 21.
93. Πρβ. ό.π., 23-24.
94. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1936, 67-73.
95. Ό.π., 71-72.
96. Ό.π., 67.
97. Ό.π., 72.
98. Ό.π., 68.
99. ΑΔ 24(1969), Χρονικά, Β², 333-334.
100. Ό.π., 25.
101. Ό.π., 25.
102. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 281.

103. Παππαδάκη, Άνω Μακεδονία, 448. Κεραμόπουλλου, ΗΜΕ 1922, 308' του ύδου, Αρχαία λείψανα 1931/32, 33-34, εικ. 3 και 4.
104. Πρβ. Κεραμόπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32, ό.π.
105. Βλ. BCH 84(1960)773. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά, Β', 214. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 203.
106. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, από τον ερειπίωνα του "Μπουφαριού" είχε γίνει στα χρόνια της τουρκοκρατίας ευρεία λιθαγωγή από τους κατοίκους του Τσοτυλίου, της Απιδέας και της Περιστέρας.
107. Βλ. Κεραμόπουλλου, Έρευναί 1933, 67' του ύδου, Ανασκαφαί 1934, 82-83.
108. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1937, 68-71.
109. Ό.π., 68.
110. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1935, 42-43, ο οποίος όμως, ως σημειωθεί, συγχέει το "Κτήριο" με το "Παλιόκαστρο".
111. Βλ. Παππαδάκη, ό.π., 443.
112. Κεραμόπουλλου, Έρευναί 1932, 44.
113. Ό.π., 45.
114. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 317. Α. Αδαμίδη, Ιστορικά Δραγασιός Βοΐου Κοζάνης, Θεσσαλονίκη 1977, 42 κ.ε.
115. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1932, 114-130.
116. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1933, 52-53.
117. Κεραμόπουλλου, ό.π., 53. Εδώ είχε βρεθεί παλιότερα ρωμαϊκό κράνος, βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1933, 56.
118. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1932, 130-131.
119. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1935, 46.
120. Βλ. S. R e i n a s c h, Catalogue ... , αρ. 595. Δήμιτσα, Μακεδονία, 240-241. Παππαδάκη, Άνω Μακεδονία, 443.
121. Βλ. Κεραμόπουλλου, ό.π., 46-47. BCH 1960, Chroniques, 773. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά, Β', 215. 19(1964), Χρονικά, Β³,

363. 20(1965), Χρονικά, Β³, 439. 23(1968), Χρονικά, Β², 351. Πρβ. και Α. Α δ α μ ύ δ η, Ιστορικά Λικνιάδων Βοΰου, Θεσσαλονίκη 1979, 26 κ.ε.

122. Βλ. Παππαδάκι, ό.π. Κεραμόπουλλου, ό.π. Α δ α μ ύ δ η, ό.π., 15,31,34,36-39.

123. Ανάμεσα στις αρχαιότητες αυτές συγκαταλέγονται και πολλοί διάσπαρτοι μεμονωμένοι τάφοι, αφού είναι γνωστή η συνήθεια των αρχαίων να θάβονται συχνά στις αγροικίες τους.

124. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1934, 80-81.

125. Βλ. ΑΑΑ 2(1969)220 κ.ε. και εικ.4. Για άλλα τυχαία ευρήματα βλ. ΑΔ 19(1964), Χρονικά, Β³, 363.

126. Κεραμόπουλλου, Έρευναί 1938, 53-54.

127. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1935, 47.

128. Το ειδώλιο είναι πλακοειδές και έχει ύψος 5,2 εκατοστά. Η μορφή που παριστάνει φέρει κέρατα και γυ' αυτό θα πρέπει πιθανώς να ταυτιστεί με τον Πάνα.

129. Κεραμόπουλλου, ό.π., 50-51.

130. Πλήθος από ρωμαϊκά όστρακα είχε βρει και ο Παππαδάκις (ό.π., 445).

131. Πρβ. Παππαδάκι, ό.π., 444. Κεραμόπουλλου, Έρευναί 1938, 54.

132. Βλ. W. Heurtley, BSA 28(1926/7)158 κ.ε. του ίδιου, Prehistoric Macedonia, 40 κ.ε.

133. Βλ. Παππαδάκι, ό.π.

134. Βλ. Θ. Παπαδόπουλου, Ενδείξεις και συμπεράσματα για οικισμούς αρχαίους στην περιοχή Πολυκαστάνου, "Πρακτικά ΣΙΑΓΔΧ Α'", 27-36.

135. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 318.

136. Αρβανιτόπουλου, Έρευναί 1912, 243.

137. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 221. Από το κείμενο της επιγραφής σώζεται ένα μόνο τμήμα: "Χαῖρε βασιλεῦ Ἀλέξ....".

138. BCH 1960, Chroniques, 773. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά Β', 214. Δ. Κανατσούλη, Ένας προϊστορικός οικισμός εις την Σιάτιστα, ΜΗΣ 1962, 153 κ.ε. Του ίδιου, Πότε εκτίσθη η

Σιάτιστα, "Σιατιστέων μνήμη. Λεύκωμα Σιατιστέων Θεσσαλονίκης" (επιμ. Αν. Μέγα), Θεσσαλονίκη 1972, Α 42-43.

139. Βλ. W. M. Leake, Travels in Northern Greece, III, 313. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1932, 89 και εικ.57. Πρβ. και BSA 1911/2, 182, όπου εσφαλμένα το φρούριο χαρακτηρίζεται μεσαιωνικό.

140. Βλ. Δήμιτσα, Μακεδονία, αρ. 216 = BSA 18(1911/12) 185-186, αρ. 34.

141. Κεραμόπουλλου, ΠΑΑ 1931, 83 κ.ε.

142. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 292-293.

143. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1934, 77' του ίδιου, Πόλεις, 52.

144. Βλ. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1934, 75-77' του ίδιου, Ανασκαφαί 1937, 71.

145. Κεραμόπουλλου, Ανασκαφαί 1934, 79-80.

146. Παππαδάκι, ό.π., 444.

147. Βλ. Παππαδάκι, ό.π. Για το ανάγλυφο του Διόνυσου πρβ. και Κεραμόπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32, 34-35. Σαμάρη, Έρευνες 1984, 79.

148. Παππαδάκι, ό.π., 445.

149. Βλ. Παππαδάκι, ό.π. ΑΔ 23(1968), Χρονικά, Β², 350-351.

150. ΑΔ 24(1969), Χρονικά, Β², 333.

151. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 301.

152. ΑΔ 24(1969), Χρονικά, Β², 333.

153. Ό.π. και πίν. 341 ε.

154. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 353.

155. Ό.π., 191.

156. Ό.π., 63.

157. Βλ. Ch. Edson, Macedonia III, 195-196.

158. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά Β', 216-217.

159. Βλ. Γ. Μπακαλάκη, Του Βασιλάρα ηράχη, ΜΗΣ 1969, 53-67. C. Ridley - K. Rhomeiopolou, Prehistoric settlement of Servia (W.Macedonia). Excavations 1971, AAA 5(1972), 1, 27-34.

160. Βλ. Ε. Τ σ υ γ α ρ ί δ α - Κ. Λ ο β έ ρ δ ο υ - Τ σ υ γ α ρ ί δ α, Αρχαιολογικές έρευνες στο Βελβεντό Κοζάνης, "Μακεδονικά" 22(1982)311 κ.ε.
161. Βλ. Σ ι α μ π α ν ό π ο υ λ ο υ, ό.π.,154.
162. Βλ. Α ρ β α ν ι τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912,238.
163. ΑΔ 26(1971), Χρονικά, Β², 408.
164. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 86.
165. 'Ο.π.,357.
166. ΑΔ 21(1966), Χρονικά, Β², 354.
167. Α ρ β α ν ι τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912, 239.
168. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης,357.
169. Για την οικιστική της βαθμίδα έχουμε σχετική επιγραφική μαρτυρία, που αναφέρεται στη "βουλή" και το "δῆμο" της πόλης, βλ. Ρ α ρ α ζ ο γ λ ο υ, Mak.gradovi, 178.
170. Β.Γ. Κ α λ λ ι π ο λ ί τ η - D. F e y t m a n s, Νεκρόπολις κλασσικών χρόνων εν Κοζάνη, ΑΕ 1948/49 (1950),85-111.
171. Βλ. ΑΡ 1958,13. ΑΔ 19(1964), Χρονικά, Β³, 361.20(1965), Χρονικά, Β³,438. 27(1972), Χρονικά, Β³, 518-519. Γνωριμία Ν.Κοζάνης,35.
172. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 74-76, αρ. 6-11. 86, αρ. 2.
173. Βλ. Ρ α ρ α ζ ο γ λ ο υ, Mak. gradovi, 177-179.
174. Βλ. F. Ρ α ρ α ζ ο γ λ ο υ, Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine, ANRW II, 7. 1, 365,σημ.287.
175. Πρβ. ΑΔ 21(1966)355, αρ. 8. Δ ή μ ι τ σ α, Μακεδονία, 52, αρ. 44.
176. Βλ. Β. Κ α λ λ ι π ο λ ί τ η, ό.π., 111.
177. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 358-359.
178. 'Ο.π., 358-359.
179. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, 'Ερευνα 1932, 45-47.
180. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 325-327.
181. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984,76,78-79,85.
182. Βλ. Π. Λ υ ο ύ φ η, Ιστορία της Κοζάνης, 32. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π., 46.

183. ΑΔ 23(1968), Χρονικά, 350.
184. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 329-330.
185. 'Ο.π.,349.
186. 'Ο.π.,349.
187. ΑΔ 23(1968), Χρονικά, Β², 351.
188. Βλ. Α ρ β α ν ι τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912, 242.
189. Βλ. Τ ζ υ ν ί κ ο υ - Κ α κ ο ύ λ η, Το Παλαιόαστρον του Βελβεντού, "Μακεδονική Ζωή" 199(1982)44-45' τ η ς ύ δ ι α ς, Λαογραφικοί αντίλαλοι του Βελβεντού, Θεσσαλονίκη 1979, 13-15.
190. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 86 και σημ. 84, όπου και η βιβλιογραφία.
191. ΑΔ 24(1969), Χρονικά, Β², 329-330.
192. ΑΔ 29(1973/74), Χρονικά, Β³, 720.

Β. ΟΡΕΣΤΙΑΔΑ

1. Σ τ ρ ά β. VII, 326: "Λέγεται δέ τήν 'Ορεστιάδα κατασχεῦν ποτε 'Ορέστis φεύγων τόν τῆς μητρός φόνον καί καταλιπεῦν ἐπώνυμον ποτε 'Ορέστis τήν χώραν, κτίσαι δέ πόλιν, καλεῖσθαι δ'αὐτήν "Αργος 'Ορεστικόν". VII, 372: "ἄργος δέ καί τό πεδίον λέγεται παρά τοῖς νεωστικόν". VII, 372: "ἄργος δέ καί τό πεδίον λέγεται παρά τοῖς νεωστικόν". VII, 372: "ἄργος δέ καί τό πεδίον λέγεται παρά τοῖς νεωστικόν".
2. Α π π. Συρ., 63: "Αργος τό ἐν 'Ορεστίῳ (ᾧθεν οἱ 'Αργεάδα Μακεδόνες)". Σ τ έ φ. Β υ ζ., στη λ. "Αργος ... ἐβδόμη κατά Μακεδονίαν, ὀγδόη "Αργος 'Ορεστικόν ...".
3. Βλ. Σ τ ρ ά β., ό.π. Α π π., ό.π.
4. Πρβ. τμητική επιγραφή του κοινού στον αυτοκράτορα Κλαύδιο, που βρέθηκε στα ερείπια της πόλης ("Αρμενοχώρι"): Α. Τ. Β. W a s e - Α. Μ. W o o d w a r d, BSA 18(1911/12)179-180, αρ. 23. Α ρ β α ν ι τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912,243. Πα π π α - δ ά κ ι, ό.π.,440, αρ. 27. Πρβ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984,103, αρ. 2.
5. Την ταύτιση της Διοκλητιανούπολης (Π ρ ο κ ό π. Περί κτισμ.,

IV,3,15) με το 'Αργος Ορεστικό είχε προτείνει ο Παππαδάκ-
κισ, 'Ανω Μακεδονία, 440, και έγινε δεκτή από τον A. Keram-
oroullou, Ορεστικών 'Αργος - Διοκλητιανούπολις - Καστο-
ριά, BNJ 9(1932)55-63 και την P a p a z o g l o u, Mak. gradovi,
182-183.

6. Σ τ ρ ά β. VII,372: "ἄργος δέ καί τό πεδίον λέγεται ...".
L i v. XXXII, 33: "Dardanos in Macedonia effusus, Orestidem jam
tenere, ac descendisse in Argestaeum campum".

7. Βλ. Παππαδάκκισ, ό.π., 440. A. K e r a m o p o u l l o u,
ό.π., 58. P a p a z o g l o u, ό.π., 182-184.- Αντίθετα
παλιότερα ο Δ ή μ ι τ σ α ς, Γεωγραφία, 92, είχε τοποθετήσει το
'Αργος στο χωριό Κρεπενή, ακολουθώντας τον P o u q u e n i l l e,
Voyage de la Grèce, Paris 1826-1827, II,359 και τον D e s -
d e n i s e s, Géographie, 314.

8. Βλ. Α ρ β α ν τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912, 244. Κ ε -
ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, 'Ερευνα 1938, 54 κ.ε. Τ ο υ ύ δ ο υ,
BNJ 9(1932)58 κ.ε. Π. Τ σ α μ ύ σ η, Η Καστοριά και τα μνημεία
της, Αθήνα 1949, 161. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, Καστοριά, 339 κ.ε.

9. Λεπτομέρειες για τα σπίτια βλ. στου Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ -
λ ο υ, ό.π. Π ρ β. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 347 κ.ε.

10. Π ρ ο κ ό π. Π ε ρ ί κ τ ι σ μ., IV, 3, 15-20: "Πόλις δέ ην επί
Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μὲν τό παλαιόν γεγε-
νημένη, προῦντος δέ τοῦ χρόνου βαρβάρων οὐ ἐπιπεσόντων καταλυ-
θεῖσα καί οὐκητόρων ἔρημος γενοῦσα ἐπί μακρότατον· λίμνη δέ τις
αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὖσα, ἣ Καστορία ὠνόμασται... Διό δὴ βα-
σιλεύς οὗτος τόν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδὼν χῶρον ... πόλιν ἐν
τῇ νήσῳ ὄχυρωτάτην ἐδέειματο, καί τό ὄνομα, ὡς εὐκός, ἀφῆκε τῇ πόλει".

11. P a p a z o g l o u, ό.π., 183-184.

12. A. M. W o o d w a r d, JHS 33(1913)337-346. Παππαδάκκισ,
ό.π., 462-477. P. R o u s s e l, Bull.έρ. 1914, 455. Τ σ α μ ύ σ η,
Καστοριά, 103, 164-166. L. R o b e r t, Bull.έρ. 1966, αρ. 238. Ν.
Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, ΕΠΣΑΠΘ 6(1974)368-369. Σ α ρ κ ά κ η,
'Αρχοντες Β', 93-95. SEG XXX(1980)568. F. G s c h n i t z e r, For-
schungen und Funde (Festschrift B. Neutsch), IBK 21(1980)149-156.

13. Για την ερμηνεία του όρου αυτού βλ. W o o d w a r d,
ό.π., 141 και σημ. 102. J. A. O. L a r s e n, Roman Greece, ESAR
IV, 1938, 441. P a p a z o g l o u, Mak. gradovi, 186.- Π ρ β. τις
αντίθετες απόψεις του Παππαδάκκισ, ό.π., 468-469 και του
M. R o s t o n t z e f f, The Social and Economic History of the
Roman Empire, II, 1957², 650, σημ. 97.

14. Την παρουσία τους μαρτυρούν αντίστοιχα τα ιλλυρικά ονόμα-
τα Πλευράδος και Επικάδης, καθώς και το θρακικό όνομα Τηρης: βλ.
πιο πάνω, σ. 39.

15. Προσπάθειες για την ετυμολογία του ονόματος βλ. στου Μ ο υ -
τ σ ό π ο υ λ ο υ, Καστοριά, 410-411.

16. L i v. XXXI, 40.

17. L i v. ό.π.: "... oppidum Celetrum est adgressus in paene
insula situm; lacum moenia cingit· angustis faucibus unum ex con-
tinente iter est".

18. Βλ. E. O b e r h u m m e r, RE XI(1921)141, στο λ. "Kele-
tron". F r. G e y e r, Makedonien, III, 12. P a p a z o g l o u,
Mak. gradovi, 182. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, Η Μακεδονία από αρ-
χαιοτάτων χρόνων μέχρι της ανόδου του Φιλίππου Β', II. Εσωτερική
ιστορία, Θεσσαλονίκη 1976, 51.

19. Βλ. P a p a z o g l o u, ό.π., 182-184.

20. Π ρ β. ό.π., 182.

21. Π ρ β. A. K e r a m o p o u l l o u, BNJ 9(1932)63. Ν. Μ ο υ -
τ σ ό π ο υ λ ο υ, Καστοριά, ΕΠΣΑΠΘ 6(1974)407.

22. "Αἴλιον / Πολύευκτον / οὐ συνέδρου / ἀρετῆς ἔνεκεν": Τ σ α -
μ ύ σ η, Η Καστορία, 101-102. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 404.
ΑΔ 27(1972), Χρονικά, 517. SEG XXVII(1977), αρ. 286. Bull. έρ.
1978, 283.

23. Τ σ α μ ύ σ η, Η Καστορία, 101. Π ρ β. Μ ο υ τ σ ό π ο υ -
λ ο υ, ό.π., 404-405.

24. Π ρ β. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π., 63, ο οποίος πιστεύ-
ει ότι ανήκαν σε κάποιο αρχαίο ναό ή άλλο μνημείο.

25. Η ονομασία της πόλης σχετίζεται ίσως με την ύπαρ-
ξη πολλών λύκων στη γύρω περιοχή με τα πυκνά δάση από βαλανι-

διές και πυξάρια. Ως τα τελευταία ακόμη χρόνια, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των χωρικών, κοπάδια από λύκους κατέκλυζαν την παραλία της Μικρής Πρέσπας. - Πρβ. το τοπωνύμιο "Λύκαλον" και "Λύκαλα" που απαντά στην ορεινή Αρκαδία, βλ. Kleine-Pauly, III, 804-805.

26. "(---π)ολιταρχοῦντος ἐν Λύκη Φιλίππου / (---)ου Πρέιμου και Λυσιμάχου κ.λ.π.": SEG XXIV (1969), αρ. 489.

27. "(Λυ)καίων ἡ πολει(τ)εία / Κ. Ίούλιον Κρίσπον / τόν (ἀ)ρχιερῆ ...κ.λ.π.": Bull.έρ. 1966, 388, αρ. 238. SEG XXIV (1969), αρ. 488. Πρβ. I. I v a n o v, B I A B 1 (1910) 90. Ν. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, Εκκλησίες του Νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, 6' τ ο υ ἰ δ ο υ, Η ρωμαϊκή επιγραφή του Αγίου Αχιλλείου, ΕΕΠΣΑΠΘ 2 (1965/66) 96-106. Φ. Π έ τ σ α, Διόρθωσις επιγραφῆς Αγίου Αχιλλείου, "Μακεδονικά" 6 (1964/65) 287-291. 15 (1975) 311, αρ. 194. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 103, αρ. 4.

28. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, 416. Bull.έρ. 1970, αρ. 359.

28α. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 67.

28β. Βλ. 'Ο.π., 71.

28γ. Βλ. Πα π π α δ ά κ ι, 'Ανω Μακεδονία, 442, αρ. 30, 32, 33.

34. P e e k, GVI 1955, 166, αρ. 665. Δ. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, "Μακεδονικά" 14 (1974) 179. Α. Τ. Β. W a s e - Α. Μ. W o o d w a r d, BSA 18 (1911/12) 180, αρ. 25.

29. Τ σ α μ ῖ σ η, ό.π., 159. Πα π π α δ ά κ ι, ό.π., 442.

30. Βλ. W a s e - W o o d w a r d, ό.π. Κ α ν α τ σ ο ύ λ η, ό.π. Πα π π α δ ά κ ι, ό.π., αρ. 32.

31. Βλ. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, Καστοριά, 353-355.

32. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1932, 79 και εικ. 48.

Τ σ α μ ῖ σ η, Η Καστοριά, 164.

33. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π., 79. Τ σ α μ ῖ σ η, ό.π., 164.

34. Πρβ. Τ σ α μ ῖ σ η, ό.π., 170, ο οποίος αναφέρει ότι η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής του χωριού είχε χτιστεί στα ερείπια "αρχαιότατου ναού"-πιθανώς όμως βυζαντινού, αν κρίνει κανείς από την περιγραφή των ερειπίων.

35. Βλ. Φ. Π έ τ σ α, "Μακεδονικά" 9 (1969) 203, αρ. 192 = "Μα-

κεδονικά" 15 (1975) 192. E. K a p e t a n o p o u l o s, "Epigraphica" XXXIII, 75-80 = SEG XXIV (1969) 485. Bull.έρ. 1973, 271.

36. Στην Ουνόη είχε βρεθεί χάλκινο αγαλματίδιο του Ηρακλή (ελληνιστικής ή ρωμαϊκής εποχής;), βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1933, 45. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 88.

37. Βλ. περιγραφή του στο ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Β², 416. Πρβ. και ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, Β², 389.

38. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1932, 79-80, εικ. 49. Τ σ α μ ῖ σ η, ό.π., 166-167. ΑΔ 29 (1973/74), Χρονικά, Β³, 721.

39. Βλ. Τ σ α μ ῖ σ η, ό.π., 171.

40. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 77.

41. Πρβ. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Β², 416.

42. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 67.

43. ΑΔ 25 (1970), Χρονικά, Β², 389.

43α. Βλ. και BCH 108 (1984), Chroniques, 797, όπου αναφέρονται διάφορα αρχαιολογικά ευρήματα του 1ου-2ου μ.Χ.αι.

44. Βλ. Μ ο υ τ σ ό π ο υ λ ο υ, Καστοριά, 334-336 και εικ. 45.

45. ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, Β³, 416.

Γ. ΕΟΡΑΙΑ

1. I t i n. H i e r., 605-606.

2. Βλ. Ν. Μ ο υ τ σ ο π ο υ λ ο υ, De via militari Romanorum, mutatio, mansio e castra nella parte trcese della via Egnatia, "Studi Castellani in onore di P. Gazzola", Roma 1979, 202. Πρβ. L. G o u n a r o p o u l o u - Μ. Η α τ ζ ο π ο υ λ ο υ, Les milliaires de la voie Egnatienne entre Heraclée des Lyncestes et Thessalonique, Athènes 1985, 40 και 81. - Για τα ερείπια της "Γιράντιστας" πρβ. Στη χώρα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (Τουριστικός οδηγός νομού Πέλλης - 1973), 100. Στη γειτονική περιοχή (θέση "Σαρατσίνα") είχε βρεθεί παλιότερα ελληνική επιτύμβια επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων, βλ. Πα π π α δ ά κ ι, 'Ανω Μακεδονία, 435, αρ. 17.

3. Θ ο υ κ. IV, 128, 3: "... κατά άσφάλειαν μάλλον ἰών αὔθη-

μερόν ἀφικνεῖται ἐς Ἄρνισσαν πρῶτον τῆς Περδίκκου ἀρχῆς".- Σύμφωνα με την περιγραφή του Θουκυδίδη, η Ἄρνισσα ἦταν η πρώτη πόλη που συναντούσε κανείς, καθώς κατέβαινε ἀπὸ τὴ Λυγκηστίδα στην Εορδαία.

4. W. T o m a s c h e k, ZÖG 18(1867)717.
5. H a m m o n d, Macedonia, 106-108.
6. Βλ. Π α π π α δ ά κ υ, ό.π., 434.
7. Π α π π α δ ά κ υ, ό.π.
8. Βλ. J. H. M o r d t m a n n, AM 18(1893)418, αρ.8. M. G i a n n o p o u l o s, BCH 17(1893), Chroniques, 634. Δ ή μ υ τ σ α, Μακεδονία, σ. 394, αρ. 5.
9. Βλ. Τουριστικός οδηγός νομού Πέλλης, 100.
10. Βλ. Π α π π α δ ά κ υ, ό.π., 434-435, αρ. 16. Š a š e l - K o s, Additamenta, σ. 90, αρ. 209.
11. Βλ. AAA 4(1971)115-117, όπου και επιγραφή με το εθνικό "Βοκέρριος".
12. Βλ. G o u n a r o p o u l o u - H a t z o p o u l o s, Les milliaires, 22, σημ. 2, όπου η σχετική βιβλιογραφία.
13. L i v. XLII, 53, 5. Βλ. M. H a s l u c k, The archaeological history of Lake Ostrovo in West Macedonia, GJ 88(1936)454, όπου για την ταύτιση των δυο ονομάτων.
14. M. H a s l u c k, ό.π. Πρβ. όμως και H a m m o n d, Macedonia, 50, χάρτη 7.
15. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά, 216. BCH 85(1961)775-776. P. M a c k a y, The route of the via Egnatia around lake Ostrovo, "Αρχαία Μακεδονία Β'", 208-209.
16. Πρβ. Δ ή μ υ τ σ α, Γεωγραφία, I, 243. E. O b e r h u m m e r, RE V 2(1905)2656. Π α π π α δ ά κ υ, ό.π., 434 και 436. P a p a z o g l o u, ό.π., 127-129.
17. Πρβ. H a m m o n d, Macedonia, 108, ο οποίος όμως αγνοεί τη μαρτυρία του Στέφανου του Βυζάντιου και της λατινικής επιγραφής.
18. P l i n. NH, IV, 34: "Scydra, Eordaiia, Mieza, Gortyniae...". Σε άλλο σημείο ο Πλίνιος (IV, 35) αναφέρεται καθαρά στη φυλή των Ε-

ορδών: "Paraxiae, Eordenses, Almopi, Pelagones...".

19. Σ τ έ φ. Β υ ζ. στη λ. "Ὀρδαία" πόλις Μακεδονίας".

20. Βλ. J. W. K u b i t s c h e k, Imperium Romanum tributim discriptum, Lipsiae 1889, 242.

21. Ο Δ ή μ υ τ σ α ς, ό.π., 243 και ο Παππαδάκυς, ό.π., 434 και 436, ταυτίζουν την Εορδαία με τα ερείπια αρχαίου οικισμού κοντά στο σημ. χωριό Πύργου (Κατράνιτσα). Ο H o n i g m a n n, Ad Hier. 638, 9, ταυτίζει την πόλη με τα αρχαία ερείπια κοντά στο σημ. χωριό Ρυάκι (Μοραυλί).

22. I t i n. A n t. 319, 1-3: "Heraclea - XXXIIII - Cellis - XXVIII - Edessa" στο ίδιο, 330, 3-5: "Heraclia - XXXIII - Cellis - XXXIII - Edessa". T a b. P e u t. VIII, 1: "Heraclea - XXXII - Cellis - XLV - Edessa". I t i n. H i e r. 606, 4-9: "civitas Edissa - XII mutatio Ad Duodecimum - XVI - mansio Cellis - XIIII - mutatio Grande - XIIII - civitas Heraclea". G e o g r. R a v. IV, 9: "Cellis".

23. Βλ. G o u n a r o p o u l o u, ό.π., 80.- Παλιότεροι ερευνητές πίστευαν ότι η Κέλλη βρισκόταν ΝΑ της λίμνης των Πετρών, κοντά στο Αμύνταιο ή στο σημ. χωριό Βεγόρα (Νόβυκρανι): πρβ. π.χ. C h. E d s o n, The location of Cellae and the route of via Egnatia in Western Macedonia, CPh 46(1951), τευχ. 1, 1 κ.ε.

24. Βλ. Α. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Πόλεις, 49 και ευκ. 2, όπου σχεδιάγραμμα της "πόλης" και τομή των επάλληλων κλιμακωτών ανδέρων της. Π α π π α δ ά κ υ, ό.π., 430.

25. Βλ. Π α π π α δ ά κ υ, ό.π., 430-432.

26. G o u n a r o p o u l o u, ό.π., 80.

27. I ε ρ ο κ λ. 638, 7 κ.ε.: "Εορδαία, Έδεσσα, Κέλλα, Ἄλμωπία ...".

28. BCH 4(1880)101, αρ. 1 = AM 46(1921)11, αρ. 22 = SEG I, 67, αρ. 292.

29. Πρβ. τη Θεσσαλική πόλη "Κραννών": S t ä h l i n, Thessalien, 111-112.

30. Πρβ. την πόλη Κρηνέδες (=Φύλιπποι) της Ανατολικής Μακεδο-

νίας: Σ α μ σ ά ρ η, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας, 146-149.

31. Πρβ. την ομώνυμη κώμη της Ακαρνανίας (Kleine-Pauly, III, στ. 668).

32. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, Δυτική Μακεδονία 1982, 280.

33. Π λ ο ύ τ. Πύρρος, II, 2-3.

34. Βλ. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912, 241 = AE 1912, 267. Πρβ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφάι 1932, 93. N. G. L. H a m m o n d - G. T. G r i f f i t h, A History of Macedonia, II, Oxford 1979, 96.

35. Βλ. πιο πάνω, σσ. 179-181.

36. ΑΔ 23(1968), Χρονικά, Β², 350. Πρβ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 101.

37. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 241.

38. Βλ. Παππαδάκι, 'Ανω Μακεδονία, 433.

39. Κ. Τ ρ α ν τ α λ ί δ ο υ, Αρχαιολογική τοπογραφία του Νομού φλώρινας (Συνοπτική επισκόπηση), Θεσσαλονίκη (έκδ. ΝΕΛΕ φλώρινας), 55.

40. Παππαδάκι, ό.π., 435. Βλ. Τ ρ α ν τ α λ ί δ ο υ, ό.π., 56-58 και περισσότερες λεπτομέρειες στου Γ. Α ζ ή, Η πόλη "Λεβαία" των αρχαίων Μακεδόνων, "Αριστοτέλης" 10(1958)26-52, ο οποίος τοποθετεί εδώ, χωρίς επιτυχία, την αρχαία πόλη Λεβαία.

41. Βλ. Παππαδάκι, ό.π., 433.

42. Βλ. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 83-84.

43. Πρβ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 154.

44. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 125.

45. Βλ. ό.π., 125.

46. Βλ. ό.π., 169-170.

47. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 415. ΑΔ 22(1967), Χρονικά, Β², 415.

48. Βλ. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Οι επιγραφικές μαρτυρίες για τους θεσμούς της Δυτικής Μακεδονίας κατά τη ρωμαϊοκρατία, "Μακεδονικά" 22(1982)303 (= τ ο υ ί δ ο υ, 'Ερευνες 1984, 81-82). SEG XXXII, 1982(1985), αρ. 637-639, όπου καταχωρίζονται οι τρεις απελευθερωτικές πράξεις.

49. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 80.

50. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, ό.π., 82-83.

51. Παππαδάκι, ό.π., 433-434. Πρβ. όμως και Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Αρχαία λείψανα 1931/32, 37, που την είδε αργότερα στην Πτολεμαΐδα.

52. ΑΔ 20(1965), Χρονικά, Β³, 438.

53. Παππαδάκι, ό.π., 433. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, ό.π., 37.

54. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 64, 91.

55. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 155.

56. ΑΔ 20(1965), Χρονικά, Β², 439.

57. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 76.

58. ΑΕ 1936, 3. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 156.

59. Βλ. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912, 238: "φρούριον αρχαίων ελληνικών χρόνων". Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 116-117.

60. Βλ. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά, 218. 22(1967), Χρονικά, Β², 415. 27(1972), Χρονικά, Β², 519.

61. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 158-159. Παππαδάκι, 'Ανω Μακεδονία, 434.

62. Βλ. Παππαδάκι, ό.π. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, ό.π.

63. Βλ. Ρ υ ζ ά κ η - Τ ο υ ρ ά τ σ ο γ λ ο υ, ό.π., αρ. 101.

64. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, ό.π., 93-94.

65. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, 'Ερευνα 1912, 240.

66. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 242. Παππαδάκι, ό.π., 433. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Αρχαία λείψανα 1931/32, 36, αρ. 7. ΑΔ 17(1961/62), Χρονικά, Β¹, 218.

67. Βλ. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 108.

68. Βλ. Χ. Μ α κ α ρ ό ν α, Εκ της Ελιμείας και της Εορδαίας, ΑΕ 1936, σσ. 6-8, αρ. 8 και 9, σ. 9, αρ. 16. Bull. ép. 1938, 204.

Μ. Τ a č e n a - H i t o n a, BS 19(1978), 74, αρ. 18, εκκ. 2. Σ α μ σ ά ρ η, 'Ερευνες 1984, 73, 94-95.

69. Γνωριμία Ν.Κοζάνης, 100-101, όπου φωτογραφία της επιγραφής.

70. Βλ. Α ρ β α ν υ τ ό π ο υ λ ο υ, ό.π., 240-241.

71. Αρβανιτόπουλου, ό.π. Χ. Μακαρόνα, ΑΕ 1936, Αρχ. Χρονικά, 13-14. Bull.ép. 1944, 120. Σαμσάρη, Έρευνες 1984, 87-88.

72. Δ. Σαμσάρη, ό.π., 98-99, όπου και λεπτομέρειες.

Δ. ΝΟΤΙΑ ΛΥΓΚΗΣΤΙΔΑ

1. I t i n. H i e r., 605-606.

2. H a m m o n d, ό.π., 51-52.

3. J. H. M o r d t m a n n, AM 18(1893)419. Δήμιτσα, Μακεδονία, 393-394, αρ. 4. M. H a s l u k, GJ 88(1937)454 κ.ε. C h. E d s o n, CPh 46(1951)4, αρ. 1.

4. Βλ. P. A. M a c k a y, Macedonian boundary inscription of A.D. 114, "Hesperia" 34(1965)248-251. Bull.ép. 1966, αρ. 239. SEG XXIV (1969), αρ. 486. L. P e t e r s e n, Macedonia unter Trajan und Hadrian, "Actes du Ier CIEB", II, 155-162. Σαρικάκη, 'Αρχοντες Β', 70.

5. Σαρικάκη, ό.π., 70, σημ. 3.

6. Πτολ. III, 13, 26.

7. Βλ. Κεραμούπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32, 38-40.

8. Παππαδάκι, 'Ανω Μακεδονία, 437.

9. I t i n. H i e r., 605-606.

10. H a m m o n d, Macedonia, 51.

11. Τρανταλίδου, ό.π., 34.

12. 'Ο.π.

13. Πέτσα, "Μακεδονικά" 15(1975)310, αρ. 9 και πιν. 231 α-β. AJA 58(1954)237-238. Bull.ép. 1955, 147. BCH 17(1893)635. 79(1955) 276. B a e g e, De Macedonum sacris, 32. SEG XXIV (1969)487.

14. Παππαδάκι, ό.π., 439. Τρανταλίδου, ό.π., 37-39.

15. Βλ. ΑΔ 22(1967), Χρονικά, Β², 416. 24(1969), Χρονικά, Β², 334-335.

16. Παππαδάκι, ό.π., 439.

17. Παππαδάκι, ό.π.

18. Βλ. Παππαδάκι, ό.π., 438. Κεραμούπουλλου, Πόλεις, 52 του ίδιου, Έρευναί 1933, 59.

19. Τρανταλίδου, ό.π., 42.

20. Παππαδάκι, ό.π., 438. "Αριστοτέλης" 29(1961)10, αρ. 3. Σαμσάρη, Έρευνες 1984, 77.

21. Βλ. Κεραμούπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32, 40, αρ. 21. BCH 50(1926)564. Μ. Λαγογιάννη, Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1983, 200-201, αρ. 144.

22. Τρανταλίδου, ό.π., 42.

23. 'Ο.π., 42.

24. Βλ. Παππαδάκι, ό.π., 437. Κεραμούπουλλου, Ανασκαφάί 1934, 74.

25. ΑΔ 26(1971), Χρονικά, Β², 411.

26. Παππαδάκι, ό.π., 436, αρ. 20. Πρβ. Σαμσάρη, Έρευνες 1984, 99.

27. CIL, III Suppl. 14206³⁸. Δήμιτσα, Μακεδονία, 268-269, αρ. 243. C h. E d s o n, CPh 46(1951)4-7. Πρβ. και Παππαδάκι, ό.π., 437, αρ. 21, ο οποίος τοποθετεί εδώ την πόλη Λύγκος.

28. Παππαδάκι, ό.π., 439. Κεραμούπουλλου, Αρχαία λείψανα 1931/32, 40. "Αριστοτέλης" 10(1958)20-21. Φ. Πέτσα, "Μακεδονικά" 15(1975)306-307, αρ. 193 και πιν. 223. Σαμσάρη, Έρευνες 1984, 89.

29. Παππαδάκι, ό.π., 439.

30. Βλ. Παππαδάκι, ό.π.

31. Κεραμούπουλλου, Πόλεις, 47-49.

32. P a p a z o g l o u, Mak.gradoni, 188 κ.ε.

33. Βλ. Κεραμούπουλλου, ό.π., 47, όπου και σχηματική παράσταση που δείχνει τα άνδρα της πολύχνης.

34. Βλ. Γ. Μπακαλάκη, Ανασκαφή εν φλωρίνη της 'Ανω Μακεδονίας, ΠΑΕ 1933, 70-81. 1934, 91-114.

35. Βλ. Τρανταλίδου, ό.π., 51.

36. Βλ. Παππαδάκι, ό.π., 438.

37. 'Ο.π., 438.
 38. Βλ. Μ π α κ α λ ά κ η, ό.π.
 39. Βλ. Κ ε ρ α μ ό π ο υ λ λ ο υ, Ανασκαφαί 1933, 37,60.

Ε. ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1. Βλ. πιο πάνω τους υπ'αρ. 53,56,71,116 και 119 της Ελιμωτίδας, καθώς και τους υπ'αρ.9,18 και 28 της Ορεστίδας.
2. Βλ. πιο πάνω τους υπ'αρ. 48,90,105,109,113 και 118 οικισμούς της Ελιμωτίδας, καθώς και τους υπ'αρ. 2,7,19 και 32 οικισμούς αγνώστου ονόματος της Εορδαίας.
3. Φ. Π έ τ σ α, Βοϊακές αρχαιότητες, ΣΙΑΓΔΧ Β',29.
4. Π έ τ σ α, ό.π.
5. Σ τ έ φ. Β υ ζ. στη λ.
6. Η ρ ό δ. Ι, 56. Σ τ έ φ. Β υ ζ. στη λ.
7. Π ο ρ φ υ ρ ο γ. στον Ε υ σ έ β. Χρον.Ι,243. F.H.G.,III, 703.
8. Η ρ ό δ. VIII,137.
9. Βλ. Δ. Χ α τ ζ ή, Γραία - Γρααίλοι - Γραίος - Γραικός, στο "Γέρας Αντ. Κεραμόπουλλου", Αθήνα 1953, 276-277.
10. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, Δυτική Μακεδονία 1983,12.
11. Βλ. Σ α μ σ ά ρ η, ό.π., 12-13.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 47,53,54,65 και 86 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.
2. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 35,54,62 και 69 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος, τους υπ'αρ. 7 και 24 ορεστικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος και τους υπ'αρ. 4,5,19 και 26 λυγκηστικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

3. Πρβ. π.χ. τον υπ'αρ. 32 ελιμωτικό οικισμό αγνώστου ονόματος, τον υπ'αρ. 23 εορδαϊκό οικισμό αγνώστου ονόματος και τους υπ'αρ. 9,12 και 21 λυγκηστικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

4. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 11,17, 18,28,44,47 και 71 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος και τον υπ'αρ. 23 εορδαϊκό οικισμό αγνώστου ονόματος.

5. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 21 και 70 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος, τους υπ'αρ. 6 και 21 ορεστικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος και τον υπ'αρ. 18 λυγκηστικό οικισμό αγνώστου ονόματος.

6. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 9,10,25,26,27,30,66,67,74 και 107 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

7. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 33,34,36,41 και 55 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

8. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 12,13 και 22 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

9. Πρβ. π.χ. τον υπ'αρ. 97 ελιμωτικό οικισμό αγνώστου ονόματος, τον υπ'αρ. 15 ορεστικό οικισμό, τον υπ'αρ. 3 εορδαϊκό οικισμό και τους υπ'αρ. 1,2 και 23 λυγκηστικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

10. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 5,51,76,83 και 87 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

11. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 1,2,3,16,20,28,29,53,55 και 64 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

12. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 10,11,13,14,16,19,22,26,31,32,42,57, 67,79,82,85,90,96 και 97 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

13. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 33,34,41 και 71 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

14. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 9,15,25,27,35,36,45,52,66 και 101 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

15. Πρβ. π.χ. τους υπ'αρ. 30,44,73,84 και 89 ελιμωτικούς οικισμούς αγνώστου ονόματος.

16. Σχετικά με την πρόοδο που σημειώνει το φαινόμενο της αστικοποίησης στη ρωμαϊκή επαρχία Μακεδονία βλ. P a p a z o g l o u,

Mak. gradovi, 314-315, όπου αντικρούεται και η παλιότερη άποψη των Kuhn, Mommsen, Rostovtzeff, Larsen και Ranović, σύμφωνα με την οποία η Μακεδονία παρέμεινε, ακόμη και κατά τη ρωμαϊκή εποχή, μια χώρα με ολιγάριθμα αστικά κέντρα.

17. Όσον αφορά γενικότερα την αμυντική οργάνωση των οικισμών, είναι πολύ πιθανό ότι, κατά την υστερορωμαϊκή περίοδο, επανέρχεται σε χρήση η αρχαία μακεδονική πρακτική, σύμφωνα με την οποία τον οχυρωματικό περίβολο των οικισμών τον σχημάτιζαν οι εξωτερικοί (τυφλοί) τοίχοι των ακρινών σπιτιών (Κεραμόπουλλου, Πόλεις, 48,50) ενώ η οχυρότητα των υψωμάτων ενισχυόταν με τεχνητές τομές στις πλαγιές τους.

18. Βλ. K.-J. B e l o c h, Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt, Leipzig 1886, 487.

19. Πρβ. τις ανάλογες διαπιστώσεις για τον ευρύτερο χώρο της Ελληνικής Ανατολής των P. L e m e r l e και E. K i r s t e n, "Diskussionsbeiträge zum XI. Intern. Byzantinistenkongress", München 1958, 92-93 και 97.

20. Πρβ. π.χ. την περίπτωση της ελιμνωτικής πόλης Αιανής.

21. Πρβ. Κεραμόπουλλου, Πόλεις, 50-51 και εικ.3,5.

22. Πρβ. Κεραμόπουλλου, ό.π., 49 και εικ. 2.

23. Βλ. Ι π π ο κ ρ., Περί άέρων, ύδάτων, τόπων, I, 3-5, 10. V i t r u v. De Arch., I, 1, 35. Για τον προσανατολισμό των πόλεων πρβ. και R. M a r t i n, L'urbanisme dans la Grèce antique, Paris 1974, 42-44, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

24. Πρβ. R. M a r t i n, ό.π., 253 κ.ε.

25. Βλ. Χ. Μ α κ α ρ ό ν α, ΑΕ 1936, Παράρτημα, 10, αρ. 17. P a r a z o g l o u, Mak. gradovi, 177-179.

26. Πρβ. Δ. Σ α μ σ ά ρ η, Οι επιγραφικές μαρτυρίες για τους θεσμούς της Δυτικής Μακεδονίας κατά τη ρωμαιοκρατία, "Μακεδονικά" 22(1982)300-302.

27. Βλ. Κεραμόπουλλου, Πόλεις, 50-51.

28. Βλ. πιο πάνω, σ. 182 και Θ. Σ α ρ ι κ ά κ η, Συνοριακά διαφοραύ και τίμησις (census) εις την ρωμαϊκήν επαρχίαν Μακεδονίαν, "Αρχαία Μακεδονία Δ'", 549-552.

29. Βλ. Θ. Σ α ρ ι κ ά κ η, ό.π., 551.

30. Αντίστοιχη με τα κατοπινά μοναστηριακά κτήματα.

31. Βλ. Θ. Σ α ρ ι κ ά κ η, ό.π., 550-552.

32. Βλ. πιο πάνω, σσ. 150-151.

33. Για την ερμηνεία του όρου "χαρακισμός" βλ. Παππαδάκι, Άνω Μακεδονία, 468, σημ. 1.

34. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης μια επιγραφική μαρτυρία αυτοκρατορικών χρόνων (από την Κοζάνη) για "πεκουλαρίους άμπέλους" (= ατομική ιδιοκτησία): Σ α μ σ ά ρ η, Έρευνες 1984, 75.

35. Πρβ. το αυξημένο ποσοστό (43,3%) των μακεδονικών ανθρωπυμιών που απαντά στις επιγραφές ρωμαϊκής εποχής της Δυτικής Μακεδονίας: Σ α μ σ ά ρ η, Δυτική Μακεδονία 1982, 262.

36. Βλ. πιο πάνω, σ. 65.

37. Γενικά για τους Βλάχους και τον εκλατινισμό τους βλ. κυρίως Α. Κεραμόπουλλου, Τί είναι οι Κουτσόβλαχοι, Αθήνα 1939, passim. Τ. Κατσουγιάννη, Περί των Βλάχων των Ελληνικών χωρών, Α': Συμβολή εις την έρευναν περί της καταγωγής των Κουτσοβλάχων, Θεσσαλονίκη 1964, 16 κ.ε. Α. L a z a r o u, L'aroumain et ses rapports avec le grec, Thessalonique 1986², 66 κ.ε., όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

S U M M A R Y

HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE ROMAN PROVINCE OF MACEDONIA THE REGION OF PRESENT-DAY WESTERN MACEDONIA

This monograph examines the historical geography of one region of the roman province of Macedonia, which corresponds to what is nowadays known as Western Macedonia (incl. the districts of Grevena, Kozani, Kastoria and Florina) and which, in antiquity, included the tribal regions of Elimiotis, Orestis, Eordaea and Southern Lyngestis. Aiming to bridge a serious gap existent in international bibliography, this monograph is the result of a long research effort made on location in the mountainous and inaccessible region of Western Macedonia. This research was already under way in 1977/78 and has been concluded in the last three years.

The book is headed by an Introduction (pp. 1-4), the purpose of which is to define the region that constitutes the subject of this research and to point out those geographical and historical particularities of the region, which have mandated the compilation of a special monograph. Further on, there follows a presentation of historical-geographical data obtained from the traditional "auxiliary" and "complementary" scientific disciplines (i.e. epigraphy, archaeology, numismatics, linguistics, geography), as well as a presentation of the method of research adopted by the author.

The main body of work is comprised of two parts and finishes with a presentation of general conclusions. Part One is divided into six chapters. The first of these chapters (pp. 7-12) examines the physical geography of the region and in particular the orography, the hydrography (rivers, lakes, swamps) and the region's climate. In the part that deals with the region's orography a short description is attempted of the mountains which circumscribe or cut through Western Macedonia, the names of which have survived in the ancient literary tradition. In hydrography, reference is made to Haliacmon, largest of the region's rivers, to its numerous tributaries, as well as the other rivers (anonymous as far as the ancients are concerned), that line the northern part of Western Macedonia. A presentation is furthermore made of the lakes and swamps that impart to the region the aspect of a Swiss landscape. The climate is examined next and it is concluded that it would not have been too different from the present day cold continental climate prevailing in this region, which for that reason was called "Upper (i.e. mountainous) Macedonia" by the ancients.

Chapter Two (pp. 13-20) examines the economic geography which, it is concluded, should not have had any important differences to show between ancient times and today. This is because the main components of economic geography, i.e. climatic conditions and earth surface morphology, have been only slightly modified. As far as the region's flora is concerned and based on literary sources and inscriptions, the cultivation of the grapevine is ascertained; whereas archaeological finds (carbonified fruits) offer valuable evidence regarding the cultivation of cereals, something that is confirmed by the cultivation of small but fer-

tile valleys. The existence of rich natural meadows and pastures is furthermore noted. Regarding the indigenous flora, the presence of rich woodland is observed and the problem of exploiting their wood is discussed. As far as fauna is concerned, it is determined that the rural economy of the region was principally based upon animal husbandry (cattle, goat, sheep and horse breeding). Further on, mention is made of the wildlife fauna (lions, bears, deer, wild boar etc.). This chapter closes with a study of the mineral wealth of the region, composed of various metals (gold, copper and iron), marble and abundant clay.

Chapter Three (pp. 21-33) concerns itself with transportation geography and gives us a picture of the roman roads network, based upon ancient sources (literary and inscriptional), as well as upon the paved sections of roads discovered in various places and mainly upon the particular characteristics of the ground relief, which played a determining role indeed in the transportational development of the region. Of particular importance in this has been the famous Egnatia road and its main (horizontal) branch, which traversed the land of Western Macedonia, from west to east. In addition, the principal secondary roads are also examined; these roads were instrumental in maintaining better communications between the region and the rest of the district, as well as the neighboring roman provinces.

The Fourth Chapter (pp. 34-41), which deals with population geography, is subdivided into two sections. The first of these examines the ethnological composition of the population, on the basis of inscriptional evidence and the inferences one can draw from a study of names and the history of devotional rituals. From the relative research the absence of roman popu-

lation is ascertained, as well as the overwhelming numerical predominance of the greek population over foreigners. The greek population was made up of four large tribes, that have taken their names from the corresponding areas ("territories"), where they were living. These are the Elimiotae, the Orestae, the Eordoi and the Lyngestae. Besides the local element, the greek population of Western Macedonia also included colonists from various parts of the district of Macedonia as well as from the neighboring districts, mainly from Thessaly and Epirus. Its foreign population, on the other hand, was composed mainly of Illyrians, Thracians and immigrants from the East.

The second section examines the phenomenon of the internal and external immigration of the local population. In connection with this subject, mention is made of cases of immigration from one tribal area ("territory") to another, towards neighboring Beroea and Thessaloniki, as well as beyond the limits of the Roman province of Macedonia.

Chapter Five (pp. 42-60) is dedicated to the ancient clan "territories" in Western Macedonia, i.e. to Elimiotis, Orestis, Eordaea and (Southern) Lyngestis. Using as a basis certain principles of historical geography and particularly the geography of frontiers, this Chapter examines the location, area and borders of these tribal "territories". The conclusions reached by the author are that:

1. Elimiotis extended in the basin of the middle Haliacmon and included inside its boundaries the region of the present-day district of Grevena, excluding the province of Deskati and from Kozani district, the province by the same name and the province of Boion.

2. Orestis extended in the upper Haliacmon and included inside its boundaries the area nowadays called district of Kastoria, as well as the western part of the district of Florina.
3. Eordaea included the area of the present-day province by the same name (in the Kozani district), one portion of the Kozani province and the southern part (the region of Amynteon) of the Florina district.
4. Southern Lyngestis extended into the valley of the present-day Florina district. At the end of the chapter an illustration of the geographical relief map is given and the surface morphology of the four tribal "territories" is examined.

Finally, the Sixth and final chapter (pp. 61-66) of Part One of this monograph gives an historic diagram of the region, wherein it examines the history of the roman conquest of the region in connection with that of the rest of Macedonia, its government and gubernatorial institutions and particularly the roman policy, which presents several differences compared to those implemented for the rest of Macedonia. To be more exact, the Romans maintained in Western Macedonia its ancient tribal organization, on which they furthermore based the district's government organization; in addition the Romans did not include Western Macedonia in their colonization program.

Part Two is extensive (pp. 67-204) and is dedicated to the topography of the four ancient tribal "territories"; it is subdivided into five chapters. This part of the monograph presents the conclusions from an on-the-spot ("surface") research by the author and from the study of the surface relief map and the relative

ancient sources (literary and inscriptional). In each chapter an effort is made to identify the locations of the roman cities and villages, of which their names were known from ancient sources. Further on, there follows a presentation of the numerous roman settlements of unknown names, most of which have been located by the author; their sites and their archaeological relics are also described.

Chapter One (pp. 69-148) deals with Elimiotis. In this tribal area, ancient sources bear witness to the existence of seven cities and villages: Aeane, Allivei, Dourea, Elimea, Eratyra (?), Ceasarea and Ovlostena (Volustana). Also, many roman settlements of unknown names have been located; these are presented in accordance with present-day government structures:

- a) the area of present day Grevena district and
- b) the area of present day Kozani district (provinces of Boion and Kozani).

In total 118 roman settlement locations are included. Chapter Two (pp. 149-167) is dedicated to ancient Orestis, where four cities are noted, with the names made known by ancient sources: Argos Orestikon - Diocletianopolis, Vattyna, Keletron and Lyca. Furthermore, twenty nine (29) sites of roman settlements are located although their names have been lost to us.

Chapter Three (pp. 168-181) examines the topography of ancient Eordaea. We have evidence of eight city and village names in this tribal region; they are the roman station Ad Duodecim, the settlements Arnissa and Bokeria, the cities Eordaea and Cellae, as well as the villages Cranna, Limnaea and Megara. There have also been located twenty three (23) sites of settlements in the same region with names unknown to us.

Of these, three are located in the southeastern part of the present Florina district, sixteen (16) in the present Eordaea province and four in the northeastern part of the present Kozani province.

Chapter Four (pp. 182-199) deals with the southern part of ancient Lyngestis, where we have evidence of the existence of five cities and villages with name known from ancient sources; they are the roman stations of Grande and Melitonus, the villages of Dev[...]aiôn and [...]aiôn, as well as the city of Lyngos (?). Furthermore, in this region twenty nine (29) sites of unnamed settlements have been located.

Finally, Chapter Five (pp. 200-203) brings forth a total evaluation of the topographical research by the author, from which it follows that the number of roman settlements in Western Macedonia reaches a total of 223 (125 in Elimiotis, 33 in Orestis, 31 in Eordaea and 34 in Southern Lyngestis) and the number of archaeological sites reaches a total of 300. From the total of 223 roman settlements, approximately 130 (i.e. 58,3%) came to light through the surface research made on location by the author; in the same way, from the approximately 300 archaeological sites, about 200 (i.e. 66,6%) have been located by the author.

The book closes with some general conclusions (pp. 205-218), which are also more or less applicable, relatively speaking, for the other parts of the Roman empire, particularly of the Greek East, where we encounter a similar surface relief map and more than anything else, the same insistence of the local highlander inhabitants to their ancient traditions and a strong tendency towards autonomy.

These general conclusions particularly cover the

following subjects: settlement structure and selection of settlement sites, extend of settlements, the various categories of the settlement network, the defensive network (fortification), the relationship between the settlement network and demography, the structure and organization of the settlement site, the "territory" (territorium) organization of the cities and the basic consequences of the roman policy.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

Α

Αβδέλλα, σημ.χωριό του Ν.Γρεβενών 19,32	Αγία Βαρβάρα, λόφος κοντά στο σημ. χωριό 'Αγιος Γεώργιος (Γρεβενών) 74
Αγαλαίου, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 79	Αγία Κυριακή, ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Σιταράς (Γρεβενών) 113, - σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 165
Αγάπη (Ράτσι), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 10,33,90	Αγία Μαρίνα,θέση κοντά στο σημ. χωριό Αμυδαλιές (Γρεβενών) 80,81
Αγίασμα (Λατόριστα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 129	Αγία Παρασκευή, σημ.χωριό του Ν.Κοζάνης 141, - σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 184, - λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ.χωριού 'Αγιος Δημήτριος (Κοζάνης) 179, - ξωκλήσι στην περιοχή του σημ. Ανθό-
Αγία Αικατερίνη,τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ.χωριού 'Αγιος Γεώργιος (Γρεβενών) 75	
Αγία Αναστασία η Φαρμακολύτρια,εκκλησία στην Αιανή 70	
Αγία 'Αννα (Ρεδιγκόσδι), σημ.χωριό του Ν.Καστοριάς 154, 155	

* Δεν περιλαμβάνονται τα ονόματα συγγραφέων και τα ακόλουθα λήμματα που απαντούν πολύ συχνά: Ελιμιώτ(-ες, -ίδα), Ελλάδα, Εορδήματα που απαντούν πολύ συχνά: Ελιμιώτ(-ες, -ίδα), Ελλάδα, Εορδή(-αία, -οί), επαρχίες (Βοΐτου, Εορδαίας, Κοζάνης), Λυγκηστ(-ές, -ίδα), Μακεδόνες, Μακεδονία ('Ανω, Κάτω, Ανατολική, Κεντρική, Δυτική, Γιουγκοσλαβική), νομοί (Γρεβενών, Καστοριάς, Κοζάνης, Φλώρινας), Ορέστ(ες, -ίδα) Ρώμ(-η, -αίοι), Ρωμαϊκό κράτος (αυτοκρατορία), ρωμαϊκές (επαρχίες, λεγεώνες κλπ.).

τοπου (Κοζάνης) 141, —εικονοστάσι στην κτηματική περιουσία του σημ. Κάστρου (Γρεβενών) 93, — λόφος κοντά στο σημ. Κεφαλάρι(Καστοριάς) 160, — ξωκλήσι κοντά στο σημ.χωριό Νέο Κωσταράζι(Καστοριάς) 162, — εκκλησία στο σημ.Χυλιόδεντρο (Καστοριάς) 157
 Αγία Τριάδα, ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Ελεύθερο (Γρεβενών) 82, — ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Μεγάλο Σειρήνι (Γρεβενών) 111, 112
 Αγία Φωτεινή, σημ. χωριό του Ν. Ημαθίας 55
 Άγιοι Απόστολοι, εικονοστάσι στην περιουσία του σημ. Χορηγού (Κοζάνης) 139,140,— βυζαντινή εκκλησία στο νησάκι του Αγ. Αχιλλείου (Μικρής Πρέσπας) 153
 Άγιοι Ευλάμπιος και Ευλαμπία, ξωκλήσι στον εθνικό δρόμο Κοζάνης - Λάρισας 78
 Άγιοι Θεόδωροι (Μελίσσι), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 80, — ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία του σημ. Πολυερίου (Γρεβενών) 110, — βυζαντινή εκκλησία(;) στην κτηματική περιουσία της σημ. Πλατανιάς

(Κοζάνης) 133, — βλ. και Λιμνοχώρι
 Άγιος Αθανάσιος, τοποθεσία στην κτηματική περιουσία της σημ. Αγίας Παρασκευής (Κοζάνης) 141, — εκκλησία στη σημ. Αιανή 70, — ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Αμυδαλιές(Γρεβενών) 81, — ύψωμα στην κτηματική περιουσία της σημ. Βελανιδιάς (Κοζάνης) 122, — ξωκλήσι στη σημ. Άνω Βεύη (Φλώρινας)185, — ράχη με ομώνυμο ξωκλήσι κοντά στη σημ. πόλη των Γρεβενών 84, — ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Δύπορο (Γρεβενών) 87,88, — ύψωμα κοντά στο σημ. Καλόχι (Γρεβενών) 90, — τοποθεσία στην κτηματική περιουσία του σημ.Καρπερού (Γρεβενών) 91, — ύψωμα κοντά στο σημ. Λουκόμι (Κοζάνης) 127, — τοποθεσία στην κτηματική περιουσία του σημ. Συνδένδρου (Γρεβενών) 115, — εκκλησία στη σημ. Τσάκωνη (Καστοριάς) 165, — εκκλησία στη σημ.Συταριά (Φλώρινας) 193
 Άγιος Αντώνιος (Ζέρβαινη), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 166
 Άγιος Αχιλλεύς, νησάκι στη Μικρή Πρέσπα 28,51,53,153

Άγιος Βαρθολομαίος (Βαρθολώμι), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 184,185
 Άγιος Γεώργιος (Τσουρχνι), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 26,73,74, — τοποθεσία στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Άγιοι Θεόδωροι (Γρεβενών) 80, — τοποθεσία στην κτηματική περιουσία της σημ. Παλιουριάς (Γρεβενών) 106, — ύψωμα κοντά στο σημ.χωριό Πελεκάνος (Κοζάνης) 48,— εκκλησία στο σημ. χωριό Πύλη (Φλώρινας) 153,167
 Άγιος Δημήτριος (Τοπιτσιάρ), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 30,179, — τοποθεσία στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Άγ.Γεώργιος (Γρεβενών) 75, — ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Ελεύθερο (Γρεβενών) 82, — ύψωμα κοντά στη σημ. Κιβωτό (Γρεβενών) 96, — τοποθεσία στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Μεγάλο Σειρήνι (Γρεβενών) 111, 113, — ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία του σημ. Πολύδεντρου (Γρεβενών) 108
 Άγιος Διονύσιος, εκκλησία στο σημ. χωριό Κορησός (Καστοριάς) 160
 Άγιος Ελευθέριος, ύψωμα στη

σημ. Κοζάνη 46,144
 Άγιος Θεόδωρος, τοποθεσία στην κτηματική περιουσία της σημ.Α-πιδέας (Κοζάνης) 120,— τοποθεσία στην κτηματική περιουσία της σημ.Πλατανιάς (Κοζάνης) 133
 Άγιος Κωνσταντίνος, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Δήμητρα (Γρεβενών) 86,87, — λόφος κοντά στο σημ. χωριό Δύπορο (Γρεβενών) 88, — ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία της σημ. Ιτέας (Γρεβενών) 89
 Άγιος Νικόλαος, εκκλησία στη σημ.Αγ. Άννα (Καστοριάς) 154, — λόφος κοντά στο σημ. χωριό Άγιος Γεώργιος (Γρεβενών) 74,75, — εκκλησία στο σημ. Βελβεντό 142, — εικονοστάσι στην περιουσία της σημ. Κερασιάς (Κοζάνης) 143,144,— ύψωμα κοντά στο σημ. Λουκόμι (Κοζάνης) 127, — λόφος πλάι στη σημ. Οινόη (Καστοριάς) 163,164,165,— βυζαντινή εκκλησία κοντά στη σημ. Πύλη (Φλώρινας) 167, — ξωκλήσι στην κτηματική περιουσία του σημ. χωριού Σιταράς (Γρεβενών) 113
 Άγιος Παντελεήμονας, εκκλησία στο σημ. χωριό Υψηλό (Καστοριάς) 166, — λόφος στη σημ.

Φλώρινα 14,16,17,19,27, 63, 197,198
 'Αγιος Σπυρίδωνας, ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Πεντάβρουσου (Καστοριάς) 164
 'Αγιος Χαράλαμπος (Ισακλάρ), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 179,180
 'Αγιος Χριστόφορος(Τρέπιστα), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 173, - τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Κοκκινιάς (Γρεβενών) 99
 Αγυόφυλλο (Βελεμιστι),σημ.χωριό της επαρχίας Καλαμπάκας 33,72
 'Αγρας, σημ. χωριό της επαρχίας 'Εδεσσας 55
 Αδύστας Μενέδημος 249₅
 Αδριανός, αυτοκράτορας 63,149, 217
 Αδριατική 55,233₈
 Αετός, σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 54,172
 'Αζωρος, πόλη της αρχαίας Θεσσαλικής Περραιβίας 45,252₅₆
 Αηδονοχώρι, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 117
 Αθηνά, θεά 102
 Αθήνα 193
 Αθηναίος (αγαματοποιός) 38
 Αϊ-Γιάννης, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Καλόχι (Γρεβενών) 89,90

Αϊ - Μηνάς, λοφίσκος κοντά στη σημ. Αιανή 70
 Αϊ - Σωτήρας, ξωκλήσι ανάμεσα στα σημ. χωριά Αγαλαίου και Κέντρο (Γρεβενών) 79, - τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Μολόχας (Κοζάνης) 128
 Αιανή, πόλη της αρχαίας Ελληνικής 65,69,76, 77, 209, 249₃,249₅, - σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 29,33,69,70, 111, 142
 Αιγαίο (Βόρειο) 55
 Αιγίνο, αρχαία πόλη της Θεσσαλικής Εστιαιωτίδας 241₂₉
 Αίλιος Πολύευκτος 261₂₂
 Αιτωλία 241₃₇
 Αιτωλού 246₂₀
 Αιχμηρή κορυφή, ύψωμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Ποντοκόμης (Κοζάνης) 177
 Ακαρνάνες 246_{20,21}
 Ακ Μπουνάρ, βλ. Λευκόβρυση
 Ακρινή (Ινόμπαση), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 30,180
 Αλβανία 8,24,25,30,31,52, 154
 Αλέξανδρος Α', βασιλιάς της Μακεδονίας 16, - ο Μέγας 16,28, 99,100,107,108,119,123, 126, 128,130,131,173,195,234₁₃
 Αλεξανδρούπολη 24
 Αλιάκμονας ποταμός 8,9,10,15, 18,25,26,30,31,33,44,46,47,

48,50,51,52,58,73,75,77,79, 81,85,86,88,89,90,91,92,95, 99,101,102,103,105,106,108, 109,110,111,118,119,120,123, 127,128,132,133,136,142,143, 147,150,151,155,156,160,163, 164,166,241₃₈
 Αλιάκμων (Βρατίνο),σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 117,118,- αρχαίο τοπωνύμιο 203
 Αλίνδοια, βλ. Καλίνδοια
 Αλλυβέου (ή Αλεβέου), κώμη της αρχαίας Ελληνικής 71
 Αλμπία 57
 'Αλωνα, σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 28
 Αλώνια, τοποθεσία κοντά στη σημ. Νεάπολη (Κοζάνης) 129
 'Αλωρος, αρχαία πόλη της Μακεδονίας 241₃₈
 Αμμία, ανατολικό ανθρωπωνύμιο 40,238₃₇
 Αμμουδάρρα (Πισιάκου),σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 155
 Αμμοχώρι (Πεσόσνιτσα),σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 185
 Αμπέλια, ύψωμα κοντά στη σημ. Μυρσίνη (Γρεβενών)102,- τοποθεσία κοντά στη σημ. Νεάπολη (Κοζάνης) 129, - τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Ομαλής (Κοζάνης) 129
 Αμύγδαλα βλ. Χαραυγή

Αμυγδαλιές (Πικρεβενίτσα),σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 32,80, 81,82,111
 Αμύνταλο (Σόροβιτς), σημ. κωμόπολη του Ν.Φλώρινας 24,29, 53,160,171,186,210,265₂₃
 Αμύντας, βασιλιάς της Μακεδονίας 42
 αμυντικό δίκτυο 210,211
 Αμφίπολη 2,185
 Αμφιτρύτη, θεά 106,176
 Αναβρυτά (Βραστό ή Βράστινο), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 32,82
 Ανάνα, τοποθεσία κοντά στη σημ. Πλατανιά (Κοζάνης) 132
 Αναρράχη (Δέβρη), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 29,30,48,54
 Ανατολή Ελληνική 2,22,23,272₁₉
 Ανατολικό (Ινελί), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 174
 Ανατολίτες μετανάστες 38,39,40
 Ανθότοπος (Καλπουρτζιλάρ),σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 46, 141, 142
 Ανθοχώρι (Τσακνοχώρι),σημ.χωριό του Ν.Κοζάνης 32
 Ανθρακιά (Μάνες), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 83
 Κ. 'Ανυλος Μάξιμος, ανθύπατος της Μακεδονίας 66
 'Ανοιξη (Γριά-Γκρέους), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 33,83
 'Ανουβης, θεός 180

- Ανταρτικό, σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 9,27
- Αντίγονος (Κλοσελέρ), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 172
- Αντιπάτρευα (σημ. Berat) 49, βλ. και Berat
- Αντωνίνος Πίος, αυτοκράτορας 63
- Αξιόκαστρο (Σουρδάνι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 118
- Αξιός ποταμός 9
- Απιδέα (Λόπες), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 118,119,120,140, 255¹⁰⁶
- Απόλλωνας, θεός 106,176, -Κλυθαρωδός 171,176
- Απολλωνία (Ιλλυρίας) 22,25,61, 185,235²⁰
- απόμαχου του ρωμαϊκού στρατού 39,169
- Αράπης, βλ. Δήμητρα
- αργιλωρυχεία 20
- 'Αργος Ορεστικό, αρχαία πόλη 25,26,29,30,63,65,140, 149, 150,209,259^{1,2}, 260^{5,7}, - (Χρούπιστα), σημ. κωμόπολη του Ν.Καστοριάς 18,58, 149, 150,152,210, - περιοχή 155, 156,157
- Αρκάδιος, αυτοκράτορας 138
- Αρμενοχώρι, σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 199, - τοποθεσία κοντά στο σημ. 'Αργος Ορεστικό (Καστοριάς) 149, 150, 259⁴
- 'Αρνισσα, αρχαίο πόλισμα κοντά στο σημ. ομώνυμο χωριό ('Οστροβο) της επαρχίας 'Εδεσσας 168,169,242⁶²,264³
- Αρσάλια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Απιδέας (Κοζάνης) 120
- 'Αρτεμη, θεά 17,70,154,165,166, 170,173, - Αγροτέρα 178, - Επώνη (Ερονα) 141,175, - Μα 106
- αρχιεροσύνη 66
- Ασβεστόπετρα (Χασάνκιοϊ), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 29, 174
- Ασημόχωμα, τοποθεσία στην αγροτική περιοχή της σημ. Περιστέρας (Κοζάνης) 131
- Ασία 16, - Μικρά 40
- 'Ασκιο (Σινιάτσικο), βουνό 8, 10,15,46,48,54,124
- Ασκληπιός, θεός 70
- Ασκληπιάδης 95
- 'Ασπρα χώματα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καρυοχωρίου (Κοζάνης) 175,176
- Ασπρόκαμπος, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 103
- Ασπροκκλησιά, σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 155, - ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Καλαμίτσι (Γρεβενών) 89
- Ασπρονέρι (Σκράπαρι), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 157, -

- βλ. και Λευκοπηγή
- Ασπροπόταμος, παραπόταμος του Εορδαϊκού 10,53
- Ασπρούλα (Βελίστι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 48,120,139
- Αυγή (Ιντέλοβα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30
- Αύγουστος, αυτοκράτορας 36
- Αυλές, σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 77,78
- Αυρήλιος Κάσσανδρος Κασσάνδρου 239⁸
- αυτοκρατορολατρεία 64,65, 70, 247³⁴
- Αφία, ανατολικό ανθρωπωνύμιο 40,238³⁷
- Αφροδίτη, θεά 81,82,118, 138, 154
- Αχαΐα, ρωμαϊκή επαρχία 63, 241²⁹, 246²⁰
- Αχλάδα (Κρουσοράτι), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 27, 66, 182,183,197
- Αχλαδιά (Μαζγκάν), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 121
- Αχρίδα 49, - λίμνη 24,25
- 'Αφος ποταμός 49
- Αώος ποταμός 32,47,106
- B**
- Βαβυλών, ανατολικό ανθρωπωνύμιο 40,238³⁷
- Βαθύλακκος (Κιτσιλέρ), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 32, -ρέμα ανάμεσα στα σημ. χωριά Ασπρούλα και Μεσόλογγος (Κοζάνης) 120,121
- Βαΐπες, βλ. και Χειμερινό
- Βακούφικα, τοποθεσία κοντά στο σημ.Καλοχώρι (Καστοριάς) 159
- Βακούφικο, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Βατόλακκος (Γρεβενών) 83
- Βακούφικος μύλος, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καρπερού (Γρεβενών) 91, 92
- Βαλκανική χερσόνησος 40,211
- Βάλλα, αρχαία πόλη 78, 252⁵⁶, 253⁵⁹, - Στενά 78,79
- Βαλαίοι, εθνικό 253⁵⁹
- Βαρθολώμ, βλ. και 'Αγιος Βαρθολομαίος
- Βαρικό (Μόκραινη), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 54
- Βαρνούς (Περιστέρι),βουνοσειρά 8,9,10,15,50,51,56, 198, 230⁹, 230¹⁰, 233¹⁰, 242⁶⁰
- Βασα, θρακικό ανθρωπωνύμιο 39, 238³²
- Βασιλάρα ράχη, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Βελβεντού (Κοζάνης) 142
- Βασιλειάδα (Ζαγοριτσάνη), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 29,160
- Βασιλική στράτα,κοντά στο σημ. χωριό Ζιάκας (Γρεβενών) 32
- Βατόλακκος (Ντοβράτοβο), σημ.

χωριό του Ν.Γρεβενών 83
 Βατοχώρι (Μπρέσνιτσα), σημ. χω-
 ριό του Ν.Φλώρινας 25, 157,
 158
 Βάτιτυνα, αρχαία πόλη κοντά στο
 σημ. Κρανοχώρι (Καστοριάς)
 31,36,39,150,151
 Βαττυναίοι 35,64,151
 Βαττυναίων δόγμα 36,51,64,65,
 150,217
 Βεγόρα (Νόβλγκραντ), σημ. χω-
 ριό του Ν.Φλώρινας 24, 172,
 173,265₂₃
 Βεγορρίτιδα (Οστρόβου) λίμνη
 7,10,11,24,29,53, 168, 169,
 172
 Βελανιδιά (Σιαρμπάδες), σημ.
 χωριό του Ν.Κοζάνης 26, 73,
 121,122
 Βελβεντό, σημ. χωριό του Ν.
 Κοζάνης 30,41, 45, 73, 142,
 148,235₃₄
 Βελεμιστι, βλ. Αγιόφυλλο
 Βελιγράδι, βλ. Singidunum
 Βελίστι, βλ. Ασπρούλα και Λευ-
 κοπηγή
 Βελόνι, σημ. χωριό του Ν.Γρε-
 βενών 113
 Βελονιάς ποταμός 114
 Βελονοπόταμος 113
 Βέλος, παραπόταμος του Αλιάκ-
 μονα 9,120,121,125
 Βενέτικος, παραπόταμος του Α-
 λιάκμονα 9,10,32,33, 88, 90,
 95,102,107,114,116
 Βέντζι(α) 253₇₈· βλ. και Κέντρο
 Βέρβερη, παλιοχώρι στην περι-
 οχή της Αιανής (Κοζάνης) 142
 Βέρμιλο, βουνοσειρά 7,9,10,15,
 26,30,31,46,54,55, 175,177,
 178,179,181,229₃
 Βέρνο (Βίτσι), βουνοσειρά 8,
 9,10,15,19,27,50,51, 54, 56,
 160,229₃, 230₁₀
 Βέροια 2,26,40,41,71,179, 180
 Βεροιαίοι 55
 Βερπίστα, κορυφή του βουνού
 Βέρνου 50
 Βεύη (Μπάνιτσα), σημ. χωριό
 του Ν.Φλώρινας 29,57, - 'Α-
 νω 185,188,190, - Σ.Σταθμός
 186
 Βηλιά, βλ. Οροπέδιο
 Βίγλα, βουνοκορυφή 8,45,- το-
 ποθεσία στην περιοχή της
 σημ. Ελάτης (Κοζάνης) 143,
 - τοποθεσία στην κτηματική
 περιοχή του σημ. Μεσόλακκου
 (Γρεβενών) 101
 Βίνιανη, βλ. Πύλη
 Βίτσι, βουνοκορυφή του Βέρνου
 8,50,51,56
 Βλάστη, σημ. χωριό του Ν. Κο-
 ζάνης 19,30,134,135
 Βοβούσα, σημ. χωριό της επαρ-
 χίας Δωδώνης (Ηπείρου) 32
 Βοδεντσικό, βλ. Πολυνέρι
 Βοεβοδίνα, βλ. Σπηλιά

Βόλο, βουνό 8,9,15,18, 47, 48,
 49,229₇
 Βολόν (ή Βοΐον), αρχαίο τοπω-
 νύμιο 203
 Βοκερία, αρχαίο πόλισμα 169,
 170,182
 Βοκέρριος, εθνικό 264₁₁
 Βολο(ύ)στενα 78
 Βόρας (Καϊμακτσαλάν),βουνό 7,
 10,54,56,57,198
 Βοσκοχώρι (Τσομπανλή), σημ. χω-
 ριό του Ν.Κοζάνης 30,37,179,
 180,235₃₄
 Βοσταράνη, βλ.Μελίτη
 Βοττιαία, αρχαία περιοχή της
 Κεντρικής Μακεδονίας 54, 55
 Βοττιαίοι 55
 Βουβάλα, τοπωνύμιο στην έξοδο
 των στενών του Σαραντάπορου
 78,252₅₆
 Βουδουρίνα, βλ. Σπάρτη Νέα
 Βουλευτήριο 215
 Βουλή 215,258₁₆₉
 Βουνάσα 8,45,106
 Βουρβοτσικό, βλ. Επταχώρι
 Βούρινο, βουνό 8,19,29,71,105
 Βούρμποβο, βλ. Ιτέα (Γρεβενών)
 Βρασίδης, στρατηγός 242₆₂
 Βράστινο, βλ. Αναβρυτά
 Βραστό, βλ. Αναβρυτά
 Βρατίνι, βλ. Αλιάκμων
 Βροντή (Βρόντζια), σημ. χωριό
 του Ν. Κοζάνης 122,129
 Βρόντζια, βλ. Βροντή

Βροντισνά,τοποθεσία κοντά στη
 σημ. Βροντή (Κοζάνης) 122
 Βρύση Αγ. Χριστοφόρου, τοπο-
 θεσία κοντά στο σημ. ομώνυ-
 μο χωριό του Ν.Κοζάνης 174
 Βρυτά, σημ. χωριό της επαρχί-
 ας 'Εδεσσας 55
 Βύρμπενη, βλ. Ιτέα
 Βυσιλιιάς ρέμα, στην περιοχή
 του σημ. Κεφαλαρίου (Καστο-
 ριάς) 50,160

Γ

Γαβρέσιο, βλ. Γάβρος
 Γάβρος (Γαβρέσιο), σημ. χωριό
 του Ν.Καστοριάς 25,157,158,
 159,163
 Γαζέπ, ράχη κοντά στο σημ.Κά-
 στρο (Γρεβενών) 92,93
 Γαλάς, λόφος στην περιοχή της
 σημ. Οινόης (Κοζάνης) 147,-
 ύψωμα στην περιοχή του σημ.
 Μεσόβουνου (Κοζάνης) 177
 Γαλατινή (Κωντσικό), σημ. χω-
 ριό του Ν.Κοζάνης 124
 Γενούσος (Σκούμπι) ποταμός 24
 Γέρμα(ς) (Λόσνιτσα), σημ. χω-
 ριό του Ν.Καστοριάς 158,159
 Γεωργιανού, σημ. χωριό του Ν.
 Ημαθίας 55
 Γιουγκοσλαβία 184
 Γκάλλιστα, βλ. Ομορφοκκλησιά
 Γκαντούσια, τοποθεσία κοντά
 στο σημ. Μαυρονόρος (Γρεβε-

- νών) 100
 Γκάργα, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. 'Αργους Ορεστικού (Καστοριάς) 156
 Γκαρντισιάριτσα, ύψωμα κοντά στη σημ. 'Ανω Βεύη (Φλώρινας) 185,186,188
 Γκιλνός, βλ. Μολόχα
 Γκίρλιανι, βλ. Χιονάτο
 Γκόβλιτσα, βλ. Κρόκος
 Γκομπλάρι, βλ. Μυρσίνη
 Γκομπλίτσα, τοποθεσία στην αγροτική περιοχή της σημ. Περιστέρας (Κοζάνης) 131
 Γκόρνα Τσέσμα, βλ. Πάνω Βρύση
 Γκορτσιά, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Λικνάδες (Κοζάνης) 126
 Γκούβες, ρέμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Ιτέας (Γρεβενών) 89
 Γκουστάμ, βλ. Πόρος
 Γκραμάδιτο, τοποθεσία κοντά στη σημ. Αχλάδα (Φλώρινας) 183
 Γκραντ, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Πύργου (Κοζάνης) 177
 Γκραντίσκα, λόφος πλάι στο σημ. χωριό Πεντάλοφος (Κοζάνης) 129,130,131
 Γκραντισα, λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δροσιά ('Εδεσσας) 55, 168, 263₂, - ύψωμα κοντά στη σημ. Παλαύστρα (Φλώρινας) 192, - τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Δεντροχωρίου (Καστοριάς) 159, - λόφος κοντά στο σημ. χωριό Πέτρες (Φλώρινας) 24,55,170,171, - λόφος κοντά στο σημ. Σκοπό (Φλώρινας) 195
 Γκράντο, λόφος πλάι στο παλιό χωριό Τσούκα (Καστοριάς) 154
 Γκράντσκο, βλ. Σούντουρ
 Γκράτσια, ρέμα κοντά στη σημ. Φλώρινα 199
 Γκρέους, βλ. 'Ανοιξη
 Γλας, λόφος κοντά στο σημ. Παλαιόκαστρο (Γρεβενών) 104, 105,106
 Γούλες, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 77
 Γραία, αρχαία πόλη στο Ν. Κοζάνης 203
 Γραμματικό 'Ανω, σημ. χωριό της επαρχίας 'Εδεσσας 31, - αυχενοδιάβαση 54,55
 Γράμμος, βουνό 8,9,25,30, 49, - σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 30
 Γράνδη βλ. Grande
 Γράτσιανη, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Βελβεντού (Κοζάνης) 142
 Γρεβενά 18,19,32,33,73,80,83, 84,85,95,97,103,104,109,111, 116,131,210,233₁, 254₈₀

- Γρεβενιώτικος, παραπόταμος του Αλιάκμονα 9,84,89, 92, 111
 Γριά, βλ. 'Ανοιξη
 γυμνάσιο 215
- Δ
- Δάρδανοι 61
 Δασάκι (Παλαιοκόπρια), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 32, 85
 Δάσος, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Εξοχής (Κοζάνης) 174
 Δασσαρητία 41,49,52,56,241₄₃
 Δαφνερού λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Παλαιόκαστρο (Γρεβενών) 105
 Δάφνη (Δράμιστα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 122,123
 Δέβλα, βλ. Κρουονέρι
 Δεβόλης, βλ. Εορδαϊκός ποταμός
 Δεβ(ου)αίου, εθνικό 182
 Δέβρη, βλ. Αναρράχη
 Δέμπενη, βλ. Δεντροχώρι
 Δεντροχώρι (Δέμπενη), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 25, 159
 Δερβένια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Χορηγού (Κοζάνης) 140, 233₂
 Δέρδας, μακεδονικό ανθρωπωνύμιο 203
 Δερδία, βλ. Δέρδιον
 Δέρδιον (ή Δερδία), αρχαία πόλη της Ελιμιώτιδας 203
 Δερρίοπος 1,56
 Δεσκάτη, σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 1,37,45,80
 Δευρίοπος 72,251₄₃
 Δεβ(...)αίου, εθνικό 182
 Δήβομα (ή Δύβομα), αρχαία πόλη της Εορδαίας 182
 Δημηνίτσα, βλ. Καπερό, - κάμπος 10,33,86,91,93,143
 Δήμητρα (Αράπης), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 33,86,92
 δημογραφικά μεγέθη (οικιστικών βαθμίδων) 212
 "δημος" 258₁₆₉
 Διαλεκτό (Μόλαση), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 9
 Δίας, θεός 17,144,146, 153, - Δεσπότης 180, - Μέγιστος 177, - 'Υψιστος 70, 115,140, 146, 165,180,231₂
 Δύβομα, βλ. Δήβομα
 Διοκλητιανός, αυτοκράτορας 21, 63,71,76,149,150,211
 Διοκλητιανούπολη 63,76,149,152, 210,216,259₅, 260₁₀
 Δίον (Πιερίας) 2,241₃₈
 Διόνυσος, θεός 13,146,257₁₄₇
 Δύπορο (Χολένιστα), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 87,88
 Διποταμιά (Ρέβανι), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 31, 39, 155
 Δύσλαπο, βλ. Δραγασιά
 Δισπηλιό (Δουπιάκου), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 29, 150
 Δύστρατο, σημ. χωριό της επαρ-

χίας Κόνιτσας (Ηπείρου) 32
 Δόβρανη, βλ. 'Ελατος
 Δοβρόλιστα, βλ. Καλοχώρι
 Δοβρούλιστα, βλ. Κληματάκι
 Δολίχη, πόλη της αρχαίας Θεσσαλικής Περραιβίας 37,42,44,45,79
 Δολιχηνοί 66
 Δομίτιος, Ρωμαίος στρατηγός 62,124,198,245¹⁹
 Δουπιάκοι, βλ. Δισπηλιό
 Δούρα, αρχαίο τοπωνύμιο 72
 Δουρέα, κώμη της Ελιμιώτιδας 72,239⁹
 Δουρίοπος, αρχαίο τοπωνύμιο 72
 Δραγασιά (Δύσλαπο), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 48,123, - λόφος κοντά στο σημ. ομώνυμο χωριό του Ν.Κοζάνης 123, - ύψωμα κοντά στη σημ.Λευκοθέα (Κοζάνης) 124
 Δραγκουράδες, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Πολύλακκου (Κοζάνης) 133
 Δράμα 24
 Δράμιστα, βλ. Δάφνη
 Δρανίτσι, βλ. Κρανοχώρι
 Δρέπανο (Καρτζιλάρ), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 46
 Δρίνοβο, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ.'Αρ-νισσας (της επαρχίας 'Εδεσσας) 169
 Δροσερό ('Ελος), σημ. χωριό

του Ν.Κοζάνης 174
 Δροσιά (Δρούσκα), σημ. χωριό της επαρχίας 'Εδεσσας 24,55,168
 Δροσοπηγή, σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 50
 Δρούσκα, βλ. Δροσιά
 Δρυάνοβο, βλ. Δρυόβουνο
 Δρυόβουνο (Δρυάνοβο), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 124, 159
 Δυρράχιο 22,24
 Δύσβατο, βλ. Κυπαρίσσι
 Δύση. 2,22
 Δωδώνης επαρχία 32

Ε

Εβραίοι 40
 Εγνατία οδός 22,23,24,25, 26,28,29,30,31,36,38,39,40,54,55,168,170,182,183,186,193,198,233⁸, 234^{18,19}, 235²⁰
 'Εδεσσα 24,40,168,233¹⁰,234¹⁹,242⁶⁰,265²⁷, - επαρχία 1,200, - στενά 54,55
 Εδεσσαίος ποταμός 10,24,55
 "ἔθνη" Δυτικής Μακεδονίας 35,62,64,65
 Εθνικό (Οψιρίνα), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 27,184,186,187
 Εκάτη, θεά 126
 εκκλησία του δήμου 66
 Εκκλησιά, τοποθεσία κοντά στο σημ. Χειμερινό (Κοζάνης) 139

Εκκλησιάς ο λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Χειμερινού (Κοζάνης) 138
 Ελασσόνα 32,37,44,73
 Ελάτη (Λοζανή), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 33,143
 'Ελατος (Δόβρανη), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 100
 Ελβασάν 154,155
 Ελβετία 2
 Ελεύθερο (Κουτσικιάτσι), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 82
 Ελευθεροχώρι, σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 88,116
 "Ἐλημιωτῶν ρεγίων" 44
 Ελίμεια (ή Ελιμία, Ελίμιαι), αρχαία πόλη, πρωτεύουσα της ομώνυμης φυλετικής "χώρας" 72,73,74,144,228⁹
 Ελιμιωτών "ἔθνος" 44, - κοινό 43,64,65,69,70
 Ελλέβη, βλ. Λακκιά
 ελληνο-γλουγκοσλαβικά σύνορα 7
 'Ελος, βλ. Δροσερό
 ἔλυμος, φυτό 14,249³, 250²⁵
 Εμπόριο, σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 54,202, - αρχαίο πόλισμα 202
 Ενοδία, θεσσαλική θεά 30,37,175, 235³⁴
 Εξοχή (Μπαρακλή), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30,37,174,175
 Εορδαία, αρχαία πόλη 170
 Εορδαϊκός (Δεβόλης) ποταμός 25

- σημ. ρέμα Πενταβρύσου 53
 Εορδών "κοινό" 64
 "ἐπαρχικού" 36,151
 Επίδαμνος 235²⁰
 Επικάδης, ιλλυρικό ανθρωπωνύμιο 39,238³¹, 261¹⁴
 επιμελητεία ιερών 66
 Επισκοπή, σημ. χωριό του Ν.Ημαθίας 31
 Επταχώρι (Βουρβοτσικό), χωριό του Ν.Καστοριάς 30
 Εράτυνα, αρχαία κώμη 75,251⁴³, - (Σέλιτσα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 14,31,63,75,109,123,124
 Εριγώνας, παραπόταμος του Αξιού 7,8,10,50,56,241³⁸, - λεκανοπέδιο 56,59,60
 Ερμακιά (Φραγκότσι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 175
 Ερμής, θεός 70
 Ερντομουσλί, βλ. Ποντοκώμη
 Εστιαιώτες 241²⁹
 Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών IX, XI, 227^{1,2,3}
 Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Εωκλήσι κοντά στο σημ. Κλειδί (Φλώρινας) 188
 εφηβεία 66,215

Ζ

Ζαγοριτσάνη, βλ. Βασιλειάδα
 Ζάζαρη λίμνη 11,29,53
 Ζάλοβο, βλ. Τρίκωμο

Ζαμπύρδανη, βλ. Λόφου
 Ζελίνη, βλ. Χιλιόδευτρο
 Ζέρβαλη, βλ. Άγιος Αντώνιος
 Ζημνιάτσι, βλ. Παλιουριά
 Ζιάκας (Τύστα), σημ. χωριό του
 Ν.Γρεβενών 32
 Ζιάνη, τοποθεσία στην κτημα-
 τική περιοχή του σημ. χω-
 ριού Μοναχίτσι (Γρεβενών)
 101,102
 Ζούζουλη Νέα, βλ. Μανιάκοι
 Ζουπάνι, βλ. Πεντάλοφος
 Ζυγόςτσι, βλ. Μεσόλακκος
 Ζωδόχος πηγή, ξωκλήσι στην
 περιοχή του σημ. Γάβρου (Κα-
 στοριάς) 158

Η

Ημαθίας νομός 1
 Ήπειρος 8,25,30,36,37,47,48,
 49,62,63,75, 106, 130, 138,
 230₁₀, 233₁
 Ηπειρώτες 35, — πάροιχοι στη
 Δυτική Μακεδονία 36,37
 "Ήπειρωτικά Έθνη" 246_{20,21}
 Ηπειρωτικές φυλές 35
 Ήρα, θεά 146
 Ηράκλεια η Λυγκηστική (σημ. Μο-
 ναστήρι) 24,28,56, 65, 170,
 184,197,230_{9,16,238}, 234₁₃,
 242₆₀,243₇₀
 Ηρακλής, θεός 126,144,164,181,
 263₃₆, — Κυναγίδας 17, 148

Θ

Θερμαϊκός κόλπος 9
 Θεσσαλία 27,30,31,33,36,37,42,
 44,45,47,62,63, 73, 78, 80,
 235_{22,34}: 241₂₉, 246_{20,22},
 260₁₀
 Θεσσαλοί, πάροιχοι στη Δυτική
 Μακεδονία 36,37,235₃₄
 Θεσσαλονίκη 2,22,24,26,40,51,
 119,126,142,233₁₀, — ως αν-
 θρωπωνύμιο 38
 Θράκας υπέας 39,173,179,181,
 185,193
 Θράκες 35,38,39,151
 Θράκη 35,37,39,55,238₃₈

Ι

Ιβήρων Μονή 135
 "Ίερητεύων" 74
 Ίζβορ, τοποθεσία κοντά στη
 σημ. Μηλίτσα (Καστοριάς) 163
 Ίζκλιμπι, βλ. Ποριά
 Ιλλυρία 49,53,61,155,158,230₁₀
 Ιλλυριού 31,38,39,151
 Ίμερα (Χεΰμπελή), σημ. χωριό
 του Ν.Κοζάνης 147
 Ινελί, βλ. Ανατολικό
 Ινεσλί, βλ. Οινόνη
 Ινόμπαση, βλ. Ακρινή
 Ιντέλοβα, βλ. Αυγή
 Κ.Ιούλιος Κρίσπος, αρχιερέας
 51, — στο δόγμα των Βαττυ-
 ναίων 51

Ιουστινιανός, αυτοκράτορας 21,
 75,150,152,198
 Ισαυρία Μ.Ασίας 40
 Ίσβορος, βλ. Λευκόβρυση
 Ίσιδα, θεά 70,180
 Ίσιλδος (Μ.Ασίας) 40
 Ισιώματα, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή της σημ. Κυ-
 βωτού (Γρεβενών) 97
 Ίστακος, πηγές νερού (μεταξύ
 Κορησού και Δισπηλιού) 29
 Ίσωμα, τοποθεσία στην κτημα-
 τική περιοχή της σημ. Μαυ-
 ροπηγής (Κοζάνης) 177
 Ιτέα (Βούρμποβο), σημ. χωριό
 του Ν.Γρεβενών 88,89, — (Βύρ-
 μπενη), σημ. χωριό του Ν.
 Φλώρινας 19,187,190
 Ιτιά, ρέμα στην κτηματική πε-
 ριοχή του σημ. χωριού Αμυ-
 γδαλιές (Γρεβενών) 81
 Ιωάννινα 30

Κ

Καβάλα ΙΧ,24
 Καζανιές, θέση κοντά στο σημ.
 χωριό Μηλέα (Γρεβενών) 83
 Καϊλάρια, βλ. Πτολεμαΐδα
 Καϊλιάς, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή της σημ. Λευ-
 κοπηγής (Κοζάνης) 147, — λό-
 φος κοντά στο σημ. χωριό
 Σκοπός (Φλώρινας) 57, 195
 Καΰμακτσαλάν, βουνό 7, 56, 57

Καίσαρας 62,124,198,245₁₉
 Καισάρεια, αρχαία πόλη της Ε-
 λιμωτίδας 71,75,76,77,210,
 216,252₅₂
 Καισαρεία, σημ. χωριό του Ν.
 Κοζάνης 29,71
 Καλαμίτσι (Μάνη), σημ. χωριό
 του Ν.Γρεβενών 89,232₂₀
 Καλαμπάκα 33,47
 Κάλε, λόφος ανάμεσα στα σημ.
 χωριά Γάβρος και Βατοχώρι
 157, 158, — βλ. Προφήτης Η-
 λίας (Βαρικού), — Μάρε (=φαρ-
 δύς δρόμος), κοντά στη διά-
 βαση Πισοδερίου 28
 Καλέ, λόφος στην περιοχή του
 σημ. Ανθότοπου (Κοζάνης) 141,
 — λόφος ανάμεσα στα σημ. χω-
 ριά Λευκώνας και Καρυές
 (Φλώρινας) 166,167
 Καλίνδοια (Αλίνδοια), αρχαία
 πόλη της Μακεδονίας 241₄₀
 Καλλινίκη Κάτω, σημ. χωριό του
 Ν.Φλώρινας 184
 Κάλλιανη (= Καλή Αιανή;) 69,
 76
 Καλόγερος, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή του σημ. χω-
 ριού Λικνάδες (Κοζάνης) 126,
 — τοποθεσία στην κτηματική
 περιοχή της σημ. Μολόχας
 (Κοζάνης) 128
 Καλογριές, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή του σημ. Τρι-

κώμου (Γρεβενών) 116, — τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Χορηγού (Κοζάνης) 139,140
 Καλογρίτσα, λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Ιτέα (Γρεβενών) 89
 Καλόχι, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 33,89,90,91
 Καλοχώρι (Δοβρόλιστα), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 159
 Καλπουρτζιλάρ, βλ. Ανθότοπος
 Καλτάδες, βλ. Προσήλιο
 Καμβούνια όρη 8,15,45,71,73,79
 Καμίνια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Σκοπιάς (Φλώρινας) 194
 Καμπάνιστα, βλ. Πρώτη
 Κάμπος, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. 'Ανω Κώμης (Κοζάνης) 145, — τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Δροσερού (Κοζάνης) 174
 Καπνοχώρι (Σοφουλάρ), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 180
 Καππαδόκες μετανάστες 40
 Καραγάτσια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Λικνάδες (Κοζάνης) 126
 Καραγατσού λιβάδι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της Χαραυγής (Κοζάνης) 178
 Καραγιαννίων στενά 26
 Καρά Καβάκ, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Κι-
 βωτού (Γρεβενών) 97
 Καρακάση, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Αηδονοχωριού (Κοζάνης) 117
 Καραμπουνάρ, βλ. Μαυροπηγή
 Καρδιά (Τρέμπανο), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 175
 Καρέτσο, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Σπηλαίου (Γρεβενών) 114
 Καρπερό (Δημηνίτσα), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 33,91,92
 Καρτζιλάρ, βλ. Δρέπανο
 Καρυές ('Οροβνικ), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 153,166,167
 Καρυοχώρι (Κοζλούκιο), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 175,176
 Κάσανο, ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Αμμοχωριού (Φλώρινας) 185
 Κάσσανδρος, βασιλιάς της Μακεδονίας 126
 Καστανιά, βλ. Χάδοβα
 Καστοριά 12,26,27,29,49,51,61,76,109,142,150,151,152,155,156,157,160,166,210,241, — λεκανοπέδιο 12, — λίμνη 9, 11,53,124,150,152,153, 160, 163
 Καστράκι, ύψωμα ανάμεσα στη Σιάτιστα και το Μικρόκαστρο 134
 Καστρί, λόφος στην περιοχή του σημ. Ανθότοπου (Κοζάνης) 141,

— τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Δρυόβουνου (Κοζάνης) 159, — ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Πολυνερίου (Γρεβενών) 109,110, — λόφος στην περιοχή του σημ. χωριού Φιλιππαίου (Γρεβενών) 116, 117
 Κάστρο, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 92, 93, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Ερμακιάς (Κοζάνης) 175, — λόφος πλάι στο σημ. Νεστόριο (Καστοριάς) 163, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Πηγαδίτσας (Γρεβενών) 107, — λόφος πλάι στο παλιοχώρι Τσούκα (Καστοριάς) 154, — (ή castellum), αρχαίο τοπωνύμιο 203
 Κατάκαλη, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 93,94
 Καταφύγιο, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 45
 Κατράνιτσα, βλ. Πύργοι
 Καύκασος 18
 Κέδρα, παραπόταμος της Πραμόριστας 97
 Κελεμές, βλ. Φαράγγι
 Κέλετρο (Celetrum), αρχαίο πόλισμα στη θέση της σημ. Καστοριάς 11,26,27,49,53, 61, 150,152,207
 Κελλαίου (εθνικό) 170
 Κέλλη (Cellae), ρωμαϊκός σταθμός της Εγνατίας οδού 24,29, 41,170,171,239₄₇, — αρχαία πόλη 265₂₂, — σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 29, — στενά 57
 Κέλλιο (=Κέλλη), αρχαίο πόλισμα 239₄₇
 Κέντρο (Βέντζια), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 79,94,95,106
 Κεραμιδιά (Κεράμιτσα), τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Κλαδορράχης (Φλώρινας) 187,188, — τοποθεσία κοντά στη σημ. Φλώρινα 199
 Κεράμιτσα, βλ. Κεραμιδιά
 Κερασιά, σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 71,143,144, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Μυρσίνης (Γρεβενών) 103
 Κερεμίντκα (=κεραμότοπος), τοποθεσία κοντά στο σημ. Καλοχώρι (Καστοριάς) 159
 Κερκίνο, πόλη της αρχαίας Θεσσαλικής Πελασγιώτιδας 37
 Κεφαλάρι (Σέτωμα), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 160
 Κεφαλόβρυση, τοποθεσία και ρέμα κοντά στη σημ. Πλατανιά (Κοζάνης) 132
 Κηπουριό, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 32,95
 Κιβωτός (Κρίφτσι), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 26,95,96,97,

- 131
 Κίναμη, βλ. Πολύλακκο
 Κιοσελέρ, βλ. Αντίγονος
 Κιούπι, τοποθεσία στην αγρο-
 τική περιοχή της σημ. Περι-
 στέρας (Κοζάνης) 131
 Κιρλί-Ντερβέν, βλ. Κλειδιού
 στενά
 Κίσα, τοποθεσία στην κτημα-
 τική περιοχή του σημ. Καρ-
 περού (Γρεβενών) 91
 Κίσαβος, βουνό 111
 Κιτσιλέρ, βλ. Βαθύλακκος
 Κλαδορράπη, βλ. Κλαδορράχη
 Κλαδορράχη (Κλαδορράπη), σημ.
 χωριό του Ν. Φλώρινας 27, 187,
 188
 Κλειδί (Τσέροβο), σημ. χωριό
 του Ν. Φλώρινας 188
 Κλειδιού στενά (Κιρλί-Ντερβέν)
 24, 28, 29, 54, 55, 56, 57, 61, 169,
 182, 242⁶²
 Κλεινές Άνω (Άνω Κλέστινα),
 σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας
 187, 188, 189
 Κλεινές Κάτω (Κλέστινα Κάτω),
 σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας
 189
 Κλεισούρας στενά 29, 50, 54, 159,
 160
 κλεισούρες 21, 43, 55, 65, 218,
 236³⁸
 κλεισουροφύλακες 22
 Κλεοπάτρα Αντιγόνου, σε επι-

- γραφή από το σημ. χωριό Α-
 γαλαίοι (Γρεβενών) 79
 Κλεπίτσι, βλ. Πολυκάστανο
 Κλέστινα Άνω, βλ. Κλεινές Άνω
 Κλέστινα Κάτω, βλ. Κλεινές Κάτω
 Κλέφιος, λόφος κοντά στη σημ.
 Δάφνη (Κοζάνης) 122, 123
 Κληματάκι (Δοβρούνιστα), σημ.
 χωριό του Ν. Γρεβενών 97, 98,
 99
 Κοζάνη 12, 13, 26, 27, 29, 30, 32,
 37, 40, 46, 73, 78, 83, 103, 109,
 131, 142, 143, 144, 145, 148, 171,
 174, 176, 178, 210, 254⁸⁰
 Κοζλούκιοϊ, βλ. Καρυοχώρι
 Κοίμηση της Θεοτόκου, μοναστή-
 ρι στο Σισάνι (Κοζάνης) 135
 κοινά 35, 64, 65, — της Δυτικής
 Μακεδονίας 64, 65, 246³⁰, 247³⁴
 Κοκκινιά (Σούμπινο), σημ. χω-
 ριό του Ν. Γρεβενών 99
 Κοκώνη, τοποθεσία στην κτημα-
 τική περιοχή της σημ. Αγίας
 Παρασκευής (Κοζάνης) 141
 Κολχική, σημ. χωριό του Ν. Φλώ-
 ρινας 189
 Κόμανος, σημ. χωριό του Ν. Κο-
 ζάνης 176
 Κόμμοδος, αυτοκράτορας 149
 Κομνηνά (Ούτσανα), σημ. χωριό
 του Ν. Κοζάνης 30, 176
 Κομνηνάδες (Σιάκι), σημ. χωριό
 του Ν. Καστοριάς 31, 39
 Κομονίτσοβο, βλ. Λιθιά

- Κόνιτσα (Ηπείρου) 25, 30, 32
 Κονομπλάτι, βλ. Μακροχώρι
 Κοντσικίτσι, βλ. Ελεύθερο
 Κοπάτσια, λόφος πλάι στο σημ.
 χωριό Λικνάδες (Κοζάνης) 125
 Κόπατσος, τοποθεσία κοντά στη
 σημ. Νεάπολη (Κοζάνης) 129
 Κορέ, ρέμα στην περιοχή της Ά-
 νω Περιάς (Καστοριάς) 165,
 — ρέμα στην περιοχή της σημ.
 Κορομηλιάς (Καστοριάς) 161,
 — ρέμα στην περιοχή της σημ.
 Οινόης (Καστοριάς) 163
 Κορέστια, ομάδα χωριών 49
 Κορέτινη, τοποθεσία στην πε-
 ριοχή της σημ. Αγίας Παρα-
 σκευής (Φλώρινας) 184
 Κορησός, βουνό 19, 160, 161, —
 (Γκόρεντση), σημ. χωριό του
 Ν. Καστοριάς 29, 30, 152, 160,
 161
 Κορομηλιά (Σλήβαλη), σημ. χω-
 ριό του Ν. Καστοριάς 25, 161
 Κορυτσά 25, 157
 Κοστούρ (Καστοριά) 241⁴⁰
 Κοτζά Καλέ, λόφος στην κτημα-
 τική περιοχή της σημ. Μαυ-
 ροπηγής (Κοζάνης) 176, 177
 Κόττορι Κάτω, βλ. Υδροούσσα Κάτω
 Κούκι ράχη, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή του σημ. χω-
 ριού Κληματάκι (Γρεβενών) 98
 Κουκούλι, τοποθεσία κοντά στο
 σημ. Μελιδόνη (Κοζάνης) 127

- Κούλια, βουνοκορυφή στην περι-
 οχή του σημ. Σπηλαίου (Γρε-
 βενών) 114
 Κουμάνιτσα, τοποθεσία στην πε-
 ριοχή του σημ. χωριού Νίκη
 (Φλώρινας) 184
 Κο(υ)ρέστια (Κούρεστος), μα-
 κροτοπωνύμιο 52
 Κούρεστος, βλ. Κο(υ)ρέστια
 Κουριάτα, ύψωμα κοντά στη σημ.
 Λεπτοκαρυά (Φλώρινας) 189,
 190
 Κουρσουμλί τζαμί (Καστοριάς)
 152
 Κοφτερή, λόφος στην κτηματική
 περιοχή του σημ. Αξιόκαστρου
 (Κοζάνης) 118
 Κρανιά, σημ. χωριό του Ν. Γρε-
 βενών 32, 113
 Κράννα (Κραννέστα ;), αρχαία κώ-
 μη της Εορδαίας 171
 Κραννέστα, βλ. Κράννα
 Κραννέστης, εθνικό 171
 Κραννών, αρχαία θεσσαλική πό-
 λη 265²⁹
 Κρανοχώρι (Δρανίτσι), σημ. χω-
 ριό του Ν. Καστοριάς 31, 150,
 151
 Κρατερό (Ράκοβο), σημ. χωριό
 του Ν. Φλώρινας 184
 Κρεμαστό (Σέμαση), σημ. χωριό
 του Ν. Καστοριάς 161, 162
 Κρεπενή, σημ. χωριό του Ν. Κα-
 στοριάς 260⁷

Κριθαριώτικος λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δασάκι (Γρεβενών) 85
 Κρίμσια, βλ. Μεσόβουνο
 Κρίφτσι, βλ. Κιβωτός
 Κρόκος (Γκόβλιτσα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 144
 Κρούσια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Κάτω Κλεινές (Φλώρινας) 189
 Κρουσοράτι, βλ. Αχλάδα
 Κρουονέρι (Δέβλα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 48, — ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Τσοτιλίου (Κοζάνης) 137, 138
 Κρουοπήγαδο, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Απιδέας (Κοζάνης) 120
 Κρυσταλλοπηγή, σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 25, 52, 157
 Κτένι, σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 29, 145
 κτηματολόγιο 217
 Κτήριο, τοποθεσία ανάμεσα στα σημ. χωριά Ασπρούλα και Μεσόλογγος (Κοζάνης) 120, 121, 255¹¹⁰
 Κτίσματα, θέση κοντά στα σημ. χωριά Ασπρούλα και Μεσόλογγος (Κοζάνης) 48, — τοποθεσία στην περιοχή της σημ. Εράτυρας (Κοζάνης) 124

Κυπαρίσσι (Μπίσοβο - Δύσβατο), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 99, 100
 Κυρακαλή, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 113
 Κύψελα 234¹⁹
 Κώμη 'Ανω (Μπάνιτσα 'Ανω), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 13, 145, 146
 Κώμη Κάτω (Μπάνιτσα Κάτω), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 146
 Κωνσταντίνος ο Μέγας, αυτοκράτορας 138
 Κωνσταντινούπολης Μουσείο 126
 Κωνσταντίνη πέτρα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δίπορο (Γρεβενών) 88
 Κώνστας, αυτοκράτορας 138
 Κωντσικό, βλ. Γαλατινή
 Κωσταράζι Νέο, σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 162
 Κώττας, σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 28

Λ

Λάγευι, βλ. Τριανταφυλλιιά
 Λάζενι, βλ. Μεσονήσι
 Λάη, βλ. Πεπουλιά
 Λαθήρια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Κληματάκι (Γρεβενών) 98
 Λάκκες, ρέμα στην περιοχή της σημ. Κερασιάς (Κοζάνης) 143
 Λακκιά (Ελλάβη), σημ. χωριό του

Ν.Φλώρινας 172, 173
 Λάκκος Πράσα, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δασάκι (Γρεβενών) 85
 Λάρισα 37, 45, 78, 126, 240¹⁷
 λατομεία 23, — μαρμάρου 19, 20
 Λατόρλιτσα, βλ. Αγίασμα
 Λεβαία, αρχαία (μυθική) πόλη 71, 203, 266⁴⁰
 Λεβύνια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Απιδέας (Κοζάνης) 120
 Λείψι, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 100
 Λειφοκούκι, τοποθεσία και ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Μεγάλο Σειρήνι (Γρεβενών) 111, 112, 113, 115
 Λεμπίνι, ποτάμι 117, 119, 137, 139, βλ. και Ντραμπουτιώτικος ποταμός
 Λεπτοκαρυά (Λεσκοβίτση), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 189, 190
 Λέσκα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Σκοπιιάς (Φλώρινας) 194, 195
 Λεσκοβίτση, βλ. Λεπτοκαρυά
 Λεύκη Κάτω (Ορμάνι), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 25, 126, 162, 163
 Λευκόβρυση (Ακ Μπουνάρ-'Ισβος), σημ. χωριό του Ν. Κο-

ζάνης 29
 Λευκοθέα (Χουτούρι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 122, 124, 125, 139
 Λευκόπετρα, σημ. χωριό του Ν. Ημαθίας 26, 27, 41, 71, 72, 239⁸
 Λευκοπηγή (Βελίτσι - Ασπρονέρι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 146, 147
 Λευκώνας (Πώπλη), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 153, 166, 167
 Λιαφίτσι, βλ. Νεάπολη
 Λιβαδερό (Μόκρο - Χορτολίβαδο), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 45
 Λιβάδι, σημ. χωριό του Ν. Λάρισας 240^{14, 17}
 Λιβάδια (Τσέτερουκ), τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Σκοπιιάς (Φλώρινας) 194, 195, — τοποθεσία κοντά στη σημ. Τσάκωνη (Καστοριάς) 165, 166
 Λιβαδοπόταμος 8, 9, 25, 27, 28, 52, 157, 159, 161, 163, 164, 241³⁸
 Λίγγος, βλ. Λύγκος
 Λιθιά (Κομονίτσοβο), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 29, 30
 Λικίνλιος, αυτοκράτορας 138
 Λικνάδες, σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 125, 126
 Λιλιάκος, βουνοκορυφή 7
 Λιμναία, αρχαία κώμη της Εορδαίας 171
 Λιμναίος, ανθρωπωνύμιο 171

Λιμνοχώρι (Τσερκές-κίου, Άγιοι Θεόδωροι), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 172
 Λίπα, λόφος στην κτηματική περιοχή της σημ. Κλαδορράχης (Φλώρινας) 187
 Λοζανή, βλ. Ελάτη
 Λόπες, βλ. Απιδέα
 Λόσκο, τοποθεσία πάλι στο σημ. Νεστόριο (Καστοριάς) 163
 Λόσνιτσα, βλ. Γέρμα(ς)
 Λουγκατσάρια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Αχλαδιάς (Κοζάνης) 121
 Λουκόμι, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 16, 126, 127
 Λουτρόν, αρχαίο(;) τοπωνύμιο 146
 Λόφοι (Ζαμπύρδανη), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 190
 Λύγκος, αρχαία πόλη 183, — (Λύγγος), βουνό 8
 Λυγκηστών "ἔθνος" 64
 "λύγξ", σαρκοφάγο ζώο 232²²
 Λύκα (Λυκαίων πολιτεία), αρχαία πόλη στο νησάκι του Αγ. Αχιλλείου Μικρής Πρέσπας 28, 53, 153, 207, 228⁹, 262²⁶, 27
 Λύκαια, βλ. Λύκαλον
 Λύκαλον (και Λύκαια), τοπωνύμιο στην αρχαία Αρκαδία 262²⁵
 Λύκος (= Λύγγος) ποταμός 230, 16
 Λυχνιδός 18, 49

Μ

Μα, καππαδοκική θεά 40, — ανατολικό ανθρωπωνύμιο 40, 238³⁷
 Μαγούλα, ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Εράτουρα (Κοζάνης) 14, 19, 123, 124
 Μαζγκάν, βλ. Αχλαδιά
 Μαζγκανιώτικο, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δικνάδες (Κοζάνης) 126
 Μακεδόν, αρχαίο τοπωνύμιο στην Βίνδο 203
 Μακεδονικοί πόλεμοι 27, 61, 62
 Μακεδόνων κοινό 41, 126, 173, 178
 Μακροστίβι, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Σπηλαίου (Γρεβενών) 114
 Μακροχώρι (Κονομπλάτι), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 50, — ρέμα 56
 Μάλει(ος), ανθρωπωνύμιο 144
 Μαιμία, ανατολικό ανθρωπωνύμιο 40, 238³⁷
 Μάνες, βλ. Ανθρακιά
 Μάνη, βλ. Καλαμίτσι
 Μανιάκοι (= Νέα Ζούζουλη), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 150, 156
 Μαντα, θρακικό ανθρωπωνύμιο 39, 238³²
 Μαρίνα (Σακούλεβο), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 190, 191, — σημ. χωριό του Ν. Ημαθίας

31, 55
 Μαρτοίστι, βλ. Περιστέρα
 Μαρώνεια 149
 Ματερω, θρακικό ανθρωπωνύμιο 39, 238³²
 Ματίτσα, ρέμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Σκοπιάς (Φλώρινας) 194, 195
 Μαυραναίοι, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 100
 Μαύροβο, βλ. Μαυροχώρι
 Μαυρομαντήλι, τοποθεσία κοντά στη σημ. Κατάκαλη (Γρεβενών) 93, 94
 Μαυρονόρος, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 100
 Μαυροπηγή (Καραμπουνάρ), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 29, 176, 177
 Μαυροχώρι (Μαύροβο), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 152
 Μαχαλάς, βλ. Τροπαιούχος
 Μαχότερα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Βροντής (Κοζάνης) 122
 Μέγα, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Δήμητρα (Γρεβενών) 86
 Μεγάλη Πέτρα, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Σπηλαίου (Γρεβενών) 114
 Μεγάλη Ράχη, λόφος κοντά στη σημ. Αιανή 69, 70, 71, 76, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καλοχίου (Γρεβενών) 90, — τοποθεσία κοντά στη σημ. Πλατανιά (Κοζάνης) 132
 Μέγαρα, αρχαία κώμη 171
 Μέγαρο (Ραδοσύνιστα), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 100
 Μεζάρια, λόφος κοντά στο σημ. χωριό Αναβρυτά (Γρεβενών) 82
 Μελιδόνι, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 127
 Μέλισσα, ανθρωπωνύμιο 232²⁰, 253⁶⁴
 Μελίσσι, βλ. Άγιοι Θεόδωροι, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Γέρμας (Καστοριάς) 159
 Μελισσότοπος (Χόλιστα), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 160
 Μελίτη (Βοσταράνη), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 27, 183, 191
 μελιτών = μελισσών 17
 Μέμη, ανατολικό ανθρωπωνύμιο 40, 238³⁷
 "μερίδες" (partes, regiones) Μακεδόνων 48, 62, 244¹⁰, 245¹⁴
 Μερτζάνη βρύση, τοποθεσία κοντά στη σημ. Ακρινή (Κοζάνη) 180
 Μεσόβουνο (Κρίμσια), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 30, 177
 Μεσόλακκος (Ζυγόστι), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 101
 Μεσόλογγος (Μεσσολογγότσι), σημ.

- χωριό του Ν.Κοζάνης 48, 120
 Μεσολογγίτσι, βλ. Μεσολόγγος
 Μεσονήσι (Λάξευ), σημ. χωριό
 του Ν.Φλώρινας 191, 199
 Μεσοποταμιά (Τσετιρόκι), σημ.
 χωριό του Ν.Καστοριάς 165
 Μεσοχώρι (Χασάνοβο), σημ. χω-
 ριό του Ν. Φλώρινας 191
 Μέστα, θρακικό ανθρωπινόμιο
 39, 238³²
 μεταλλεία 23, - σιδήρου 19
 Μεταμόρφωση, ξωκλήσι στην πε-
 ριοχή της σημ. Μολόχας (Κο-
 ζάνης) 128
 μεταναστεύσεις (πληθυσμών και
 ατόμων) 40, 41
 Μεταξάς, σημ. χωριό του Ν.Κο-
 ζάνης 45
 Μετόχι, τοποθεσία στην κτημα-
 τική περιοχή του σημ. χωριού
 Καλόχι (Γρεβενών) 89
 Μέτσοβο 32, 47, 95
 Μηλιά, σημ. χωριό του Ν. Γρε-
 βενών 26, 27, 31, 83, - σημ.
 χωριό της επαρχίας Μετσόβου
 (Ηπειρού) 32, - ράχη κοντά
 στη σημ. Κιβωτό (Γρεβενών)
 96
 Μηλιές, τοποθεσία στην κτημα-
 τική περιοχή της σημ. Βελα-
 νιδιάς (Κοζάνης) 122
 Μηλίτσα (Σλήμιστα), σημ. χωριό
 του Ν.Καστοριάς 163
 Μητέρα των θεών (Κυβέλη) 179,

- 180
 Μητρός θεών Αυτόχθονος ιερό
 (στη σημ. Λευκόπετρα Βέροι-
 ας) 41, 71, 72
 μικρασιατικά παράλια 22
 Μικρόκαστρο (Τσιρούσιτο), σημ.
 χωριό του Ν.Κοζάνης 31, 109,
 134
 μυλιάρια 24, 170, 193
 Μύλι-Κούκι, λόφος στην κτημα-
 τική περιοχή της σημ. Πρώτης
 (Φλώρινας) 193
 Μύρις, ύψωμα στην κτηματική
 περιοχή του σημ. χωριού Λό-
 φου (Φλώρινας) 190
 Μόκραλη, βλ. Βαρκικό
 Μόκρο, βλ. Λιβαδερό
 Μόλαση, βλ. Διαλεκτό
 Μολοΐνα, ύψωμα πλάι στη σημ.
 Αμμουδάρα (Καστοριάς) 155
 Μολόχα (Γκιινόσι), σημ. χωριό
 του Ν.Κοζάνης 127, 128
 Μοναστηράκι, λόφος κοντά στο
 σημ. χωριό 'Ανω Κλεινές (Φλώ-
 ρινας) 188, 189, - τοποθεσία
 κοντά στο σημ. Κλειδί (Φλώ-
 ρινας) 188
 Μοναστήρι (Μπιτώλια) 24, 55,
 197, 233⁸, 234¹³, 243⁷⁰, -
 λεκανοπέδιο 7
 Μοναχίτι, σημ. χωριό του Ν. Γρε-
 βενών 32, 47, 101, 102
 Μονδαία, πόλη της αρχαίας Θεσ-
 σαλικής Περραιβίας 45

- Μοραυλί, βλ. Ρυάκι
 Μοσχόπολη 25
 Μουρίκι, βουνό 50, 134
 Μπαγρεμτσιόνα, λόφος κοντά στη
 σημ. Αχλάδα (Φλώρινας) 183
 Μπαμπανάρ, ράχη κοντά στο σημ.
 Κάστρο (Γρεβενών) 92, 93
 Μπάνια, τοποθεσία ανάμεσα στα
 σημ. χωριά Αετός και Λιμνο-
 χώρι (Φλώρινας) 172, - ρέ-
 μα στην αγροτική περιοχή της
 σημ. Πρώτης (Φλώρινας) 193
 Μπάνιτσα 'Ανω, βλ. Κώμη 'Ανω
 Μπάνιτσα Κάτω, βλ. Κώμη Κάτω
 Μπάνιτσα, βλ. Βεύη 'Ανω
 Μπαξέδια, τοποθεσία κοντά στο
 σημ. Υψηλό (Καστοριάς) 166
 Μπάρα Σιάτιστας 26, 31
 Μπαρακλή, βλ. Εξοχή
 Μπαργιάκι, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή του σημ. χω-
 ριού Λικνάδες (Κοζάνης) 126
 Μπαχτσέδια, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή της σημ. Λευ-
 κοθέας (Κοζάνης) 125, - το-
 ποθεσία στην κτηματική πε-
 ριοχή του σημ. χωριού Λικνά-
 δες (Κοζάνης) 126
 Μπέλα Τσέρκβα (Ασπροκκλησιά),
 τοποθεσία στην κτηματική πε-
 ριοχή της σημ. Μελίτης (Φλώ-
 ρινας) 191
 Μπίλιας τα μνημόρια, τοποθεσία
 στην κτηματική περιοχή του
 σημ. χωριού Γέρμας (Καστο-
 ριάς) 158
 Μπίσοβο, βλ. Κυπαρίσσι
 Μπιστιργιές, τοποθεσία στην
 κτηματική περιοχή του σημ.
 χωριού Λικνάδες (Κοζάνης)
 126
 Μπιτέρνα, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή της σημ. Πα-
 λιουριάς (Γρεβενών) 106
 Μπιτερνίκος, τοποθεσία κοντά
 στο σημ. χωριό Νέο Κωσταρά-
 ζι (Καστοριάς) 162
 Μπιτώλια, βλ. Μοναστήρι
 Μπομπούστι, βλ. Πλατανιά
 Μπουάτες, τοποθεσία κοντά στο
 σημ. χωριό Χάλαρα (Καστο-
 ριάς) 166
 Μπουανάρ, τοποθεσία στην κτη-
 ματική περιοχή της σημ. Σκο-
 πιάς (Φλώρινας) 194
 Μπουανάρια, τοποθεσία και ρέμα
 στην αγροτική περιοχή της
 σημ. Περιστεράς (Κοζάνης) 131
 Μπούσου μύλος, ύψωμα κοντά στη
 σημ. πόλη των Γρεβενών 84
 Μπουφάρι, τοποθεσία κοντά στη
 σημ. Απιδέα (Κοζάνης) 118,
 119, 120, 140, 255, 106
 Μπρένιτσα, βλ. Βατοχώρι
 Μπρέστο, λόφος κοντά στο σημ.
 Νεοχωράκι (Φλώρινας) 192
 Μύλοι της Καρυδιάς, τοποθεσία
 στην κτηματική περιοχή της

σημ. Εξοχής (Κοζάνης) 174
Μύρλιχος (Πελκιώτικος ή Σιανιώ-
τικός) ποταμός 30,63,123,135
Μυρσίνη (Γκομπλάρι), σημ. χω-
ριό του Ν.Γρεβενών 32,102,
103

N

Ναϊσσός 24
Νάουσα 31,55
Νασινίκος, βλ. Νησί (Γρεβενών)
Νεάπολη (Λιαψίστι), σημ. χω-
ριό του Ν.Κοζάνης 9,26,30,
32,97,117,128,129,131,133
Νεβόλιανη, βλ. Σκοπιά
Νεικόπολις (ως ανθρωπωνύμιο)
37
Νεοπτόλεμος, Ηπειρωτικό όνο-
μα 37
Νεοχωράκι (Νεοκάξη), σημ. χω-
ριό του Ν.Φλώρινας 27,191,
192
Νεράιδα, σημ. χωριό του Ν. Κο-
ζάνης 147
Νεστόριο (Νεστράμι), σημ. χω-
ριό του Ν.Καστοριάς 30,49,
151,155,163
Νέστος ποταμός 235¹⁹
Νεστράμι, βλ. Νεστόριο
Νησί (Νασινίκος), σημ. χωριό
του Ν.Γρεβενών 103,104, —
τοποθεσία στην περιοχή της
σημ. Βεγόρας (Φλώρινας) 173,
— σημ. χωριό της επαρχίας

Έδεσσας 55
Νιζύσκο, βλ. Φρούριο
Νίκη, θεά 70, — σημ. χωριό του
Ν.Φλώρινας 184
Νικοφρίτης, ύψωμα κοντά στο
σημ. Σκαλοχώρι (Κοζάνης) 135,
136
Νόβιγκραντ, βλ. Βεγόρα
Νόχτος, τοποθεσία πλάι στο σημ-
χωριό Αλιάκμων (Κοζάνης) 117,
118
Νταούτο φρύδι, ύψωμα στην κτη-
ματική περιοχή του σημ. Με-
σονησιού (Φλώρινας) 191
Ντέντις, τοποθεσία στην κτημα-
τική περιοχή του σημ. Αηδό-
νοχωριού (Κοζάνης) 117
Ντοβράτοβο, βλ. Βατόλακκος
Ντορταλί, βλ. Τετράλοφο
Ντουραχμάνη, τοποθεσία στην
κτηματική περιοχή της σημ.
Τραπεζίτσας (Κοζάνης) 136
Ντουρβανόστρατα, τοποθεσία στην
κτηματική περιοχή του σημ.
Σκαλοχωριού (Κοζάνης) 135
Ντραγκός λάκκος, ρέμα στην
κτηματική περιοχή του σημ.
Παλαιόκαστρο (Γρεβενών) 105
Ντραμπουτιώτικος (ή Λεμπίνι),
παραπόταμος του Αλιάκμονα 9,
128

Ξ

Ξηροπόταμος, ρέμα στην αγροτι-

κή περιοχή της σημ. Πρώτης
(Φλώρινας) 193
Ξυλόπολις, αρχαίο τοπωνύμιο
203

O

Οβλόστενα, βλ. Οβλοστένων πο-
λιτεία
Οβλοστένων πολιτεία (= Volu-
stana) 77,78,79
Οβλοστίων πολιτεία 77,252⁵³
οικιστική διάταξη 205
οικιστική κλίμακα 208,209
οικιστικό δίκτυο (κατηγορίες)
209,210
Οινόη ('Οσιανι), σημ. χωριό
του Ν.Καστοριάς 163,164, —
(Ινεσλί), σημ. χωριό του Ν.
Κοζάνης 147
Ολυμπιάς, Ηπειρωτικό όνομα 37
Ομαλή (Πλάζομη), σημ. χωριό
του Ν.Κοζάνης 129
'Ομορφη ράχη, τοποθεσία στην
κτηματική περιοχή του σημ.
Πολυνερίου (Γρεβενών) 109,
110
Ομορφοκκλησιά (Γκάλλιστα), σημ.
χωριό του Ν.Καστοριάς 30
Ορδαία (= Εορδαία), αρχαία πό-
λη 265¹⁹
Ορεστίνος/η, cognomen 41
Ορέστης (ως ανθρωπωνύμιο) 41,
51
Ορεστών "έθνος" 53

Ορεστών "κοινό" 43,51,64,65,
149,151
'Ορλιακας, βουνό 8
'Ορλοβος, βουνό 159
Ορμάνι, βλ. Λεύκη Κάτω
'Οροβνικ, βλ. Καρυές
Οροπέδιο (Βηλιά), σημ. χωριό
του Ν.Γρεβενών 104
Ορτά-κιοϋ, βλ. Πλατανόρρευμα
Οστίλλος, Ρωμαίος ύπατος 62
'Οστροβο, βλ. 'Αρνισσα
Οστρόβου λίμνη 11, βλ. και Βε-
γορρίτιδα λίμνη
Ούτσανα, βλ. Κομνηνά

Π

Πάγκαλη, τοποθεσία κοντά στη
σημ. Κατάκαλη (Γρεβενών) 93
Παλαικτήρια, λόφος στην κτημα-
τική περιοχή της σημ. Κάτω
Κώμης (Κοζάνης) 146
Παλαιογλάς, λόφος κοντά στο
σημ. χωριό Δασάκι (Γρεβε-
νών) 85,98
Παλαιογράτσιανο, οικισμός του
σημ. Βελβεντού (Κοζάνης) 30,
45,73,147,148
Παλαιόκαστρο, σημ. χωριό του
Ν.Γρεβενών 104,105,109,254⁸³,
— λόφος στην περιοχή της σημ.
Ελάτης (Κοζάνης) 143, — λό-
φος κοντά στη σημ. Καισα-
ρειά 71,75,76,77, — θέση κον-
τά στο σημ. χωριό Κρουονέρι

(Κοζάνης) 48, — ύψωμα στην περιοχή του σημ. χωριού Νέο Κωσταράζι (Καστοριάς) 162, — λόφος ανάμεσα στο Παλαιογράφισιανο και το Πλατανόρρευμα (Κοζάνης) 147, 148, — λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Πυλωρού (Γρεβενών) 111

Παλαιοκόπρια, βλ. Δασάκι

Παλαιομονάστηρο, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ.

Περιβολίου (Γρεβενών) 106, 107

Παλαιόρεμα (Στάρα ρέκα) 10, 19, 27, 183, 188, 192, 195, 197

Παλαιοχώρι, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 88

Παλαίστρα (Μπορέσνιτσα), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 19, 192

Παλάμπενη, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Κρεμαστού (Καστοριάς) 161, 162

Παλιά μνήματα, τοποθεσία πλάι στο σημ. Χειμερινό (Κοζάνης) 138, 139

Παλιάμπελα, τοποθεσία κοντά στη σημ. Ροδιανή (Κοζάνης) 148

Παλοβέλια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Οροπέδιου (Γρεβενών) 104

Παλιόκαστρο, ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Ανθρακιά (Γρεβενών) 83, — τοποθεσία ανάμε-

σα στα σημ. χωριά Ασπρούλα και Μεσόλογγος (Κοζάνης) 120, 121, 255¹¹⁰, — λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. Καλοχίου (Γρεβενών) 90, — λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Κυπαρίσι (Γρεβενών) 99, — ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Συνδένδρου (Γρεβενών) 115, — θέση κοντά στο σημ. χωριό Σκοτίνα (Πιερίας) 45

Παλιοκλήσι, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Δήμητρα (Γρεβενών) 86, 87, — θέση κοντά στο σημ. Ελευθεροχώρι (Γρεβενών) 88, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Κατάκαλης (Γρεβενών) 94

Παλιομανάστηρο, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Οροπέδιου (Γρεβενών) 104, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Πολύδεντρου (Γρεβενών) 108, 109, — τοποθεσία κοντά στο σημ. Ροδοχώρι (Κοζάνης) 134

Παλιόμυλος, παραπόταμος του Αλιάκμονα στην περιοχή του σημ. χωριού Λουκόμι (Κοζάνης) 127

Παλιουριά (Ζημνιάτσι), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 106

Παλιόχωρα, τοποθεσία στην κτη-

114

Παναγίας του Κεράσοβου κάμπος, κοντά στο σημ. χωριό Γέρμας (Καστοριάς) 158

Παναρέτη, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 97, 136, 137

Πάνας, θεός 129, 130

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων ΙΧ

Πάνω Βρύση (Γκόρνα Τσέσμα), ύψωμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Μαρίνας (Φλώρινας) 190, 191

Παπαγιάννη (Παπαζάνη), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 192, 193, 197

Παπαδιάς ρέμα 57

Παπαδιές, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Μεγάλο Σειρήνι (Γρεβενών) 111, 112

Πάπρασκο, βλ. Πτεριά 'Ανω Παραβέλλα, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. 'Αργους Ορεστικού (Καστοριάς) 156

Παρασπόρια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Τραπεζίτσας (Κοζάνης) 136

Παραναία, περιοχή της αρχαίας Ηπείρου 44, 46, 47, 49

Παρβανάς, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Κληματάκι (Γρεβενών) 98

Παρεμβολή, αρχαίο τοπωνύμιο 203

ματική περιοχή του σημ. Βελβεντού (Κοζάνης) 142, — τοποθεσία κοντά στη σημ. Κατάκαλη (Γρεβενών) 93, 94

Παλιοχώρι, θέση κοντά στο σημ. χωριό 'Αγιοι Θεόδωροι (Γρεβενών) 80, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Φαραγγιού (Κοζάνης) 169

Πάλνα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Πολυνερίου (Γρεβενών) 109, 110

Παναγία, τοποθεσία κοντά στα σημ. χωριά 'Αγιος Χαράλαμπος και Βοσκοχώρι (Κοζάνης) 179,

— εκκλ. στην Αιανή 70, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δύπορο (Γρεβενών) 88, — εκκλησία στο σημ. χωριό Κορησός (Καστοριάς) 161, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Μαυραναίου (Γρεβενών) 100, — ξωκλήσι στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Μεγάλο Σειρήνι (Γρεβενών) 112, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Πηγαδίτσας (Γρεβενών) 107, 108, — τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Πολύδεντρου (Γρεβενών) 108, — μοναστήρι πλάι στο σημ. Σπήλαιο (Γρεβενών)

Παρνασσός 241³⁷
 πάροιχοι 34,35,36,37,38,235³⁴
 Πασά γεφύρι (στον Αλιάκμονα ποταμό) 26
 Πατσούρα, λόφος στην κτηματική περιοχή της σημ. Νεράιδας (Κοζάνης) 147
 Πελαγονία 1,56,62,245^{17,251}₄₃
 Πελαγονική λεκάνη 11
 Πελασγιάδα, περιοχή της αρχαίας Θεσσαλίας 37
 Πελεκάνος (Πέλλα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30, 124, — φρούριο 31
 Πέλινα, αρχαία πόλη της Θεσσαλίας 235²²
 Πέλλα, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Πελεκάνου (Κοζάνης) 124, βλ. και Πελεκάνος
 Πελεκιάτικος, βλ. Μύριχος
 Πέλλα 2,4,24,76,119,149,185,233¹⁰, 242⁶⁰, — νομός 1,53
 Πεντάβρυσος, ρέμα 10, βλ. και Εορδαϊκός ποταμός
 Πεντάβρυσος (Ζελεγκόσκι), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 30, 164
 Πεντάλοφος (Ζουπάνι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30,48,129,130,131
 Πεντατούρ, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Κορομηλιάς (Καστοριάς) 161
 Πεπερίτσα, βουνοκορυφή 7

Πεπονιά (Λάη), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 131
 Περδύκα, τοποθεσία ανάμεσα στα σημ. χωριά Λικνάδες και Λεύκη του Ν.Κοζάνης 126
 Περιβόλι, σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 19,32,106,107
 Περιστερά (Μαρτίσιτσι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 131,255¹⁰⁶
 Περιστέρι, βουνοκορυφή 8, 50, 51,56,198
 Περραιβία, περιοχή της αρχαίας Θεσσαλίας 1,29,37,44,45
 Περσέας, βασιλιάς της Μακεδονίας 27,31,32,62, 73, 233⁷, 235²², 242⁶¹
 Πεσόσνιτσα, βλ. Αμμοχώρι
 Πέτερσκο, βλ. Πέτρες
 Πετοράκι, βλ. Τριπόταμος
 Πέτρα, αρχαία πόλη της Πιερίας 45, — αρχαίο τοπωνύμιο 203
 Πέτρες (Πέτερσκο), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 24, 55, 168, 170, 238³², — λίμνη 7,11,24,53,171, 265²³
 Πηγάδια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Λικνάδες (Κοζάνης) 126
 Πηγαδίτσα, σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 80,107,108
 Πηγαδίτσα, λόφος στην κτηματική περιοχή της σημ. Κάτω Κώμη (Κοζάνης) 146
 Πηγή, λόφος στην κτηματική πε-

ριοχή της σημ. Κλαδορράχης (Φλώρινας) 187
 Πήλιο (σημ. Ρίλια), στην περιοχή της Κορυτσάς 25,26,28,31,61, 234¹³
 Πηνειός ποταμός 47
 Πιέρια, βουνό 7,8,9,15,45
 Πιερία 44,45,78,252⁵⁸, — νομός 45
 Πιερίδες Μούσες 8
 Πικρεβενίτσα, βλ. Αμυγδαλιές
 Πύκρη, τοποθεσία και ρέμα στην περιοχή του σημ. 'Αργους Ορεστικού (Καστοριάς) 156,157
 Πικρίδια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Λικνάδες (Κοζάνης) 126
 Πινακάκια, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Χειμερινού (Κοζάνης) 139
 Πίνδος, βουνοσειρά 8,10,12,18,19,36,47,48,49,50,233⁷, — αρχαίο τοπωνύμιο 203
 Πύλη (του), τοποθεσία κοντά στο σημ. Ρυάκι (Κοζάνης) 181
 Πισιάκοι, βλ. Αμμουδάρα
 Πισοδέρι, σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 28,52, — στενά 27,52,56,198
 Πίσω Λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Αμυγδαλιές (Γρεβενών) 81
 Πλάζομη, βλ. Ομαλή
 Πλαστήρου ράχη στην κτηματι-

κή περιοχή της σημ. Κοκκινιάς (Γρεβενών) 99
 Πλατανιά (Μπομπούστι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 26,31,132,133
 Πλατανόρρευμα (Ορτά-κιοϊ), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30, 148
 Πλατύ, κορυφή του βουνού Βέρνου 50
 Πλευράδος, ιλλυρικό ανθρωπωνύμιο 39, 154, 155, 238³¹, 261¹⁴
 Πλούτωνα, θεός 70, 249⁵
 Ποζοΐβιστα, βλ. Χάλαρα
 Πόλε, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Κρανοχωρίου (Καστοριάς) 151
 πολιταρχία (θεσμός) 66
 Πολύδεντρο (Σπάτα) σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 97, 108, 109
 Πολυκάστανο (Κλεπίτσι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 48,133
 Πολύλακκο (Κύναμη), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 133,134
 Πολύμυλος (Χάντοβα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 55,180
 Πολυνέρι (Βοδεντσικό), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 32, 47, 109,110
 Πολυφύτου λίμνη (τεχνητή) 57, 142
 Πομπήλιος 62,124,245¹⁹
 Ποντοκόμη (Ερντομουσλί), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 29, 177

Ποριά ('Ιτζκλιμπι), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 164
 Πόρος (Γκουστάμ), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 10,110, 111, - ρέμα στην περιοχή του σημ. χωριού Γέρμας (Καστοριάς) 158,159
 Ποσειδώνας, θεός 106,126, 176
 Ποταμιά, ρέμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Ιτέας (Γρεβενών) 89
 Πραμόριστα (ή Πραμόρ(ι)τσα), παραπόταμος του Αλιάκμονα 9, 32,46,47,85,95,97,98,99,134, 136,137
 Πραμόρ(ι)τσα, βλ. Πραμόριστα "πρεσβευταί του ἔθνους" (των Ορεστών) 64
 πρεσβευτής επαρχίας 66
 Πρέσπα, λίμνη 18,51,228⁹, - Μεγάλη 11, - Μικρή 11, 28, 49,, 50,51,52,53,153, 166, 262²⁵, - ποταμολεκάνη 8
 Πρέσπες 198
 Πρόβος, αυτοκράτορας 119,191
 Προσήλιο (Καλτάδες), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 78
 Προσκυνητάρι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καπνοχωριού (Κοζάνης) 180
 Προφήτη Ηλία λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Παλαλόκαστρου (Γρεβενών) 105
 Προφήτης Ηλίας, ξωκλήσι στον παλιό δρόμο Ανθρακιάς - 'Α-νουξης (Γρεβενών) 83, - λόφος στην κτηματική περιοχή της σημ. 'Ανω Κώμης (Κοζάνης) 145,146, - ύψωμα κοντά στο σημ. χωριό Βαρκικό 54, - λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. Καρυοχωριού (Κοζάνης) 175, - λόφος κοντά στη σημ. Κατάκαλη (Γρεβενών) 93, - ύψωμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Κάτω Λεύκης (Καστοριάς) 162,163, - ξωκλήσι κοντά στη σημ. Παλαίστρα (Φλώρινας) 192, - λόφος κοντά στη σημ. Σιάτιστα 134
 Πρώτη (Καμπάνιστα), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 27, 193
 Πτελέα (Φτελιά - Σαρμουσαλάρ), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 147
 Πτεριά 'Ανω (Πάπρασκο), σημ. χωριό του Ν.Καστοριάς 165
 Πτολεμαΐδα (Καϊλάρια), 10,40, 53,173, 174, 175, 186, 210, 267⁵¹, - λεκάνη 10
 Πύθιο, πόλη της αρχαίας Θεσσαλικής Περραιβίας 78, 253⁵⁹
 Πυκνοχώρι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Μεσόλακκου (Γρεβενών) 101
 Πύλη (Βύνιανη), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 51, 153, 167
 Πυλωρού, σημ. χωριό του Ν. Γρε-

βενών 33,111
 Πύργου (Κατράνιτσα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30,31,55, 177,178,265²¹
 Πύρρος, Ηπειρωτικό όνομα 37
 Πώπλη, βλ. Λευκώνας

P

Ραδοσίλιστα, βλ. Μέγαρο
 Ραδουβίτσα, βλ. Ροδιανή
 Ράκοβο, βλ. Κρατερό
 Ρασκίφτ, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Κηπουριού (Γρεβενών) 95
 Ράτσι, βλ. Αγάπη
 Ράχη Τσέικα, κοντά στη σημ. Αιανή 70
 Ρέβανι, βλ. Διποταμιά
 "ρεγιών 'Ελληνιωτών" 44, 239⁹
 Ρεδιγκόσδι, βλ. Αγία 'Αννα
 Ρέμα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Εξοχής (Κοζάνης) 174
 Ρεντίνας στενά 234¹⁹
 Ριζό, λόφος 48,124, - φρούριο 31,48
 Ροδιανή (Ραδουβίτσα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 29, 148, - ρέμα στην περιοχή της σημ. Κερασιάς (Κοζάνης) 143
 Ροδοχώρι (Ραδοβίτσι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 134
 Ροϊού ρέμα, κοντά στο σημ. χωριό Λικνάδες (Κοζάνης) 125

Ρόσσα, βλ. Σιταριά
 Ρουγκατσάρια, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Βελανιδιά (Κοζάνης) 26
 Ρούδνικ, βλ. Χειμαδίτιδα
 Ρουντίνα, τοπωνύμιο 19, - τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Λεπτοκαρυάς (Φλώρινας) 190, - τοποθεσία ανάμεσα στα σημ. χωριά Τροπαιούχος και Κάτω Υδρούσσα (Φλώρινας) 197
 Ρυάκι (Μορανλί), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30,180,181, 265²¹
 Ρυμητάλης, θρακικό ανθρωπωνύμιο 39, 238³²
 ρωμαϊκοί σταθμοί 24, 29, 168, 170,182,183,184
 "Ρωμαίου ἐγκεκτημένοι" 237²⁰
 Ρώμης λατρεία 65
 Ρωμιού Σαράι, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Σπηλαίου (Γρεβενών) 114

Σ

Σαΐτα, στενή διάβαση στα σύνορα της αρχαίας Ελληνιτιδας και Ορεστίδας 48
 Σακουλέβας ποταμός 192, 196, 197
 Σακούλεβο, βλ. Μαρίνα
 Σαλουίκη, ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Ασπρονερίου (Καστοριάς) 157

- Σαμαρίνα, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 19,32
- Σαμβαθίων, ανατολικό ανθρωπώνυμο 40, 238³⁷
- Σαρακήνα, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 88
- Σαραντάπορου στενά (Volustana) 15,29,30,37,45,77,78
- Σάραπης, θεός 180
- Σαρατσίνα, τοποθεσία στην επαρχία Έδεσσας 263²
- Σαρή λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Κυβωτού (Γρεβενών) 96
- Σαριγκιόλ, έλος 11,46,53,59
- Σαρλίκ, ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Φαραγγιού (Κοζάνης) 169
- Σαρμουσαλάρ, βλ. Πτελέα
- Σβατός, λόφος στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Σύνδενδρο (Γρεβενών) 115
- Σεβαστείο, στην Αιανή 70
- Σειρήνη Μεγάλο, σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 32,111,112,113,115
- Σελεμέ τσεσμέ, τοποθεσία κοντά στη σημ. Καρδιά (Κοζάνης) 175
- Σελιό, τοπωνύμιο 4
- Σέλιτσα, βλ. Εράτυρα
- Σέμαση, βλ. Κρεμαστό
- Σεμέλη, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καρπερού (Γρεβενών) 91
- Σεπτίμιος Σεβήρος, αυτοκράτορας 112
- Σέρβια 19,46,73,77,79,142,210
- Σερρών νομός IX
- Σέτινα, βλ. Σκοπός
- Σέτωμα, βλ. Κεφαλάρι
- Σεύθης, θρακικό ανθρωπώνυμο 39, 238³²
- Σεφκέτ, ρέμα στην κτηματική περιοχή της σημ. Κυβωτού (Γρεβενών) 97
- Σιάκι, βλ. Κομνηνάδες
- Σιανίστι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Τσοτλίου (Κοζάνης) 137, 138
- Σιανιώτικος, βλ. Μύριχος
- Σιαρμπάδες, βλ. Βελανιδιά
- Σιάτιστα 47, 73, 75, 109,134,210, 254⁸³
- Σιδηροτεχνία 19
- Σίκλοβες, τοποθεσία κοντά στη σημ. Ιτέα (Φλώρινας) 187
- Σιλιό, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Λείψι (Γρεβενών) 100
- Σίμπετς, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Άργους Ορεστικού (Καστοριάς) 156
- Σινιάτσικο, βλ. Άσκιο
- Σιόποτου λάκκος, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. Χελμερινού (Κοζάνης) 138, 139
- Σιούρκες, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Τραπεζίτσας (Κοζάνης) 136

- ματική περιοχή της σημ. Τραπεζίτσας (Κοζάνης) 136
- Σιούτσα, παραπόταμος του Αλυάκιμονα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δήμητρα (Γρεβενών) 86,92,93
- Σισάνι, σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 30,54,75,134,135
- Σιταράς (Σίτοβο), σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 113
- Σιταριά (Ρόσνα), σημ.χωριό του Ν.φλώρινας 74, 183, 193, 194
- Σίτοβο, βλ. Σιταράς
- Σκαβδάκι, τοποθεσία στην περιοχή της σημ. Γαλατινής (Κοζάνης) 124
- Σκάλα, ύψωμα στην περιοχή της σημ. Ασβεστόπετρας (Κοζάνης) 174
- Σκάλι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Κρανοχωριού (Καστοριάς) 150,151
- Σκαλοχώρι (Τσουκαλοχώρι), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 135,136
- Σκίπαγλα, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Άγιος Βαρθολομαίος (Φλώρινας) 184, 185
- Σκιπίωνας, Ρωμαίος στρατηγός 62,63,124, 245¹⁹
- Σκόπας, καλλιτέχνης 118
- Σκοπιά (Άνω Νεβόλιανη), σημ. χωριό του Ν.Φλώρινας 194,195
- Σκοπός (Σέτινα), σημ. χωριό του Ν.φλώρινας 27, 57, 195
- Σκοπός, κορυφή του βουνού Βέρμιου 46
- Σκοτίνα, σημ. χωριό του Ν. Πυερίας 45
- Σκοτούσσα, αρχαία πόλη της Θεσσαλίας 130
- Σκούμπι, βλ. Γενούσος
- Σκράπαρι, βλ. Ασπρονέρι
- Σλήβαινη, βλ. Κορομηλιά
- Σμόλικας, βουνό 8
- Σοπότι, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Ποριά (Καστοριάς) 164
- Σοποτούρα, ύψωμα πλάι στο σημ. χωριό Λικνάδες (Κοζάνης) 125
- Σόροβιτς, βλ. Αμύνταλο
- Σουληνάρι, τοποθεσία κοντά στο σημ. χωριό Κόμανος (Κοζάνης) 176
- Σουλιό, τοποθεσία κοντά στη σημ. Ομαλή (Κοζάνης) 129
- Σουλπίκιος Γάλβας, Ρωμαίος ύπατος 26,27,49,61, 242⁶¹
- Σούμπινο, βλ. Κοκκιλιά
- Σούντουρ (ή Γκράντσκο), τοποθεσία κοντά στη σημ. Σκοπιά (Φλώρινας) 194
- Σουρδάνι, βλ. Αξιόκαστρο
- Σοφουλάρ, βλ. Καπνοχώρι
- Σπάτα, βλ. Πολύδεντρο
- Σπήλαιο, σημ. χωριό του Ν.Γρεβενών 32,47,113,114
- Σπηλιά (Βοεβοδίνα), σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 30,178

Σπάρτη Νέα (Βουδουρίνα), πα-
λιοχώρι στην κτηματική πε-
ριοχή του σημ. Τσοτιλίου (Κο-
ζάνης) 138
Σπάρτης μουσείο 129
σταδιοδείκτης (μακεδονικός)
169,182,234¹⁶
Στάμνα, τοποθεσία στην κτημα-
τική περιοχή της σημ. Τρα-
πεζίτσας (Κοζάνης) 136
Στάρα ρέκα, βλ. Παλαιόρεμα
Στάρο Λάγενι, βλ. Τριανταφυλ-
λιά Παλιά
Στάσιο, ρέμα στην κτηματική πε-
ριοχή του σημ. χωριού Νησί
(Γρεβενών) 103
Σταυρατοφωλιά, τοποθεσία κο-
ντά στη σημ. Βροντή (Κοζά-
νης) 122
Σταυροπόταμος, παραπόταμος του
Αλιάκμονα 10,80,95
Σταυρός, τοποθεσία στην κτημα-
τική περιοχή της σημ. Απυ-
δέας (Κοζάνης) 120, - τοπο-
θεσία στην αγροτική περιοχή
της σημ. Περιστερας (Κοζά-
νης) 131
Στενά Πόρτας 78
Στόβου 24
Στρανάτα, τοποθεσία στην κτη-
ματική περιοχή του σημ. χω-
ριού Παπαγιάννη (Φλώρινας)
192,193, - ύψωμα κοντά στο
σημ. χωριό Τριπόταμος (Φλώ-

ρινας) 196,197
Στράτινα, τοποθεσία στην κτη-
ματική περιοχή της σημ. Ρο-
διανής (Κοζάνης) 148
στρατολογίες (στο ρωμαϊκό στρα-
τό) 41, 239⁵⁰
Σύνδενδρο (Τριβένι), σημ. χω-
ριό του Ν.Γρεβενών 32, 84,
112,114,115
"συνέδριον" 62
Σφενδάνα, τοποθεσία στην πε-
ριοχή του σημ. Χορηγού (Κο-
ζάνης) 139,140
Σφίλτσι, βλ. Χρώμιο
Σωσκού φρούριο 148
Σωτήρας, σημ. χωριό του Ν.Φλώ-
ρινας 168

Τ

Ταγάρα, τοπωνύμιο στην κτημα-
τική περιοχή της σημ. Δρα-
γασιάς (Κοζάνης) 123
Τάμπο, τοποθεσία στην κτημα-
τική περιοχή του σημ. χωριού
Τριπόταμος (Φλώρινας) 196
Ταμπούρια, τοποθεσία στην κτη-
ματική περιοχή του σημ. Κη-
πουριού (Γρεβενών) 95
Ταξιάρχες, τοποθεσία στην κτη-
ματική περιοχή της σημ. Κε-
ρασιάς (Κοζάνης) 143
"ταριχεΐαι ίχθύων" 18
Τεκκές, τοποθεσία στην κτημα-
τική περιοχή της σημ. Χαραυ-

γής (Κοζάνης) 178
Τετράλοφο (Ντορταλί), σημ. χω-
ριό του Ν.Κοζάνης 30,171
Τετραπόταμος (Τσετίρνικα), ρέ-
μα στην κτηματική περιοχή
της σημ. Σκοπιάς (Φλώρινας)
195
Τζίνερης, ρέμα στην κτηματική
περιοχή της σημ. Κατάκαλης
(Γρεβενών) 94
Τζουμάς, βλ. Χαραυγή
Τζουρτζούλα, ύψωμα στην περι-
οχή του σημ. χωριού Νέο Κω-
σταράζι (Καστοριάς) 162
Τηρης, θρακικό ανθρωπωνύμιο
39, 238³², 261¹⁴
"τιμήσεις" 217
Τίστα, βλ. Ζιάκας
Τίταρος, βουνό 8,45
Τοπιτλάρ, βλ. Άγιος Δημήτριος
Τούμπα, ράχη κοντά στη σημ. πό-
λη των Γρεβενών 84,85, - ύ-
ψωμα στην περιοχή των σημ.
χωριών Βεγόρα και Λακκιά
(Φλώρινας) 173
Τουρκία (Ευρωπαϊκή) 22
Τουρνίκι, τοποθεσία στην κτη-
ματική περιοχή της σημ. Ε-
λάτης (Κοζάνης) 143
Τραϊανός, αυτοκράτορας 23,32,
42,66,217
Τρανόβαλτο, σημ. χωριό του Ν.
Κοζάνης 20,33,148
Τρανοβέντσι, τοποθεσία στην

κτηματική περιοχή του σημ.
χωριού Νησί (Γρεβενών) 103,
104
Τράπεζα, τοπωνύμιο στην περι-
οχή της σημ. Αγίας Άννας
(Καστοριάς) 154
Τραπεζίτσα, σημ. χωριό του Ν.
Κοζάνης 9,136,137
Τρέμπανο, βλ. Καρδιά
Τρεναρέκα, τοποθεσία και ρέμα
στην περιοχή του Σ. Σταθμού
Βεύης (Φλώρινας) 186
Τρέπιστα, βλ. Άγιος Χαράλαμπος
Τριανταφυλλιά (Λάγενι), σημ.
χωριό του Ν.Φλώρινας 195,196
Τριανταφυλλιά Παλιά (Στάρο Λά-
γενι) 196
Τριανταφυλλιάς ρέμα 10,196
Τρία Δένδρα (Τρίδενδρο), τοπο-
θεσία στην περιοχή της σημ.
Κοζάνης 144
Τρίδενδρο, βλ. Τρία Δένδρα
Τρικλάριο, βουνό 8,50, - διά-
βαση 52
Τρίκλαροι, ορεστική φυλή 35,
49, 241³⁸
Τρίκωμο (Ζάλοβο), σημ. χωριό
του Ν.Γρεβενών 116
Τριπόταμος (Πετοράκι), σημ. χω-
ριό του Ν.Φλώρινας 10, 27,
192,196,197
Τριφύλλια, τοποθεσία στην κτη-
ματική περιοχή της σημ. Χα-
ραυγής (Κοζάνης) 178

Τροπαιούχος (Μαχαλάς), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 194, 197
 Τσαγκονης στενά 25
 Τσατώρα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Αγίας Παρασκευής (Κοζάνης) 141, - εκκλησίας, τοποθεσία ανάμεσα στα σημ. χωριά Βεγόρα και Λακκιά (Φλώρινας) 172, 173
 Τσάκινα, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. χωριού Φελλί (Γρεβενών) 116
 Τσακνάκι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καλοχίου (Γρεβενών) 90
 Τσακνοχώρι, βλ. Ανθοχώρι
 Τσάκωνη (Τσάκωνι), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 30, 165, 166, - λόφος κοντά στο σημ. χωριό Κορησός (Καστοριάς) 160, 161
 Τσάκωνι, βλ. Τσάκωνη
 Τσερκές-κιάι, βλ. Λιμνοχώρι
 Τσέροβο, βλ. Κλειδί
 Τσέρος, τοποθεσία στην περιοχή του σημ. Πολυκάστου (Κοζάνης) 133. - λόφος στην κτηματική περιοχή της σημ. Τραπεζίτσας (Κοζάνης) 136, 137
 Τσέτερουκ, βλ. Λιβάδια
 Τσετίρνικα, βλ. Τετραπόταμος
 Τσετιρόκι, βλ. Μεσοποταμιά
 Τσιμάν πηγάδι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Δύπορο (Γρεβενών) 88
 Τσιρούσιτο, βλ. Μικρόκαστρο
 Τσομπανλή, βλ. Βοσκοχώρι
 Τσόρκις, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Τραπεζίτσας (Κοζάνης) 136, 137
 Τσοτίλι, σημ. κωμόπολη του Ν. Κοζάνης 16, 30, 32, 115, 117, 119, 137, 138, 255₁₀₆
 Τσούκα, κορυφή του βουνού Βέρνου 8, 50, - παλιόχωρι στην περιοχή της σημ. Αγίας Άνας (Καστοριάς) 39, 154, - ρέμα πλάι στο ομώνυμο παλιόχωρι του Ν. Καστοριάς 154, - Λαζάρου, ύψωμα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Αμυγδαλιές (Γρεβενών) 81, 82
 Τσουκαλοχώρι, βλ. Σκαλοχώρι
 Τσουρτσούρα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Πεπονιάς (Κοζάνης) 131
 Τσούρχλι, βλ. Άγιος Γεώργιος
 Τυμφαία, περιοχή της αρχαίας Θεσσαλίας 44, 46, 47, 48
 Τυμφαίοι 46, 48, 241_{29, 37}
 Τύριος 40, 239₈
 Τύρος Φοινίκης 40
 Γ. Τυρράνιος Πρείσκος, πρεσβυτήτης της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας 66
 Τυρρηνού 249_{3, 250}₂₅

Τυφασέλι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Ελάτης (Κοζάνης) 143

Υ

Υδρούσσα Κάτω (Κόττορι Κάτω), σημ. χωριό του Ν. Φλώρινας 196
 Υψηλό (Ψόχωρι), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 166
 Ύψωμα, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή της σημ. Εξοχής (Κοζάνης) 174

Φ

Φαράγγι (Κελεμές), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 24, 30, 169
 Φελλί (Φιλί), σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 116
 Φιλί, βλ. Φελλί
 Φιλιππαίοι, σημ. χωριό του Ν. Γρεβενών 32, 47, 48, 116, 117
 Φίλιπποι, ρωμαϊκή αποικία 2, 247₃₇, 265₃₀
 Φίλιππος Β', βασιλιάς της Μακεδονίας 42, 48, 99, 119, 130, 131, 133, 185, 234₁₃, - ο Ε', 61, 62, 137, 138
 "Φίσκος" (= αυτοκρατορικό ταμείο), 65
 Φλάμπουρο, βουνοκορυφή 8
 Φλαύιος Λεωνάς 249₅
 Φλώρινα 12, 19, 24, 50, 52, 56, 63, 66, 157, 167, 172, 173, 186, 187,

190, 196, 197, 198, 199, 210, 230₁₆, 234₁₃, - κάμπος 7, 24, 60, 198, - λεκανοπέδιο 10, 12
 φλωρινιώτικος ποταμός 10, 27, 28, 192, 198, 230₁₆
 φοινίκη 40
 φουντουκλή, ρέμα στην κτηματική περιοχή του σημ. χωριού Νησί (Γρεβενών) 103
 φούρκα (Καστοριάς) 25, 26, 31
 φραγκότσι, βλ. Ερμακιά
 φρούριο (Νιζίσκο), σημ. χωριό του Ν. Κοζάνης 148
 φτελιά, βλ. Πτελέα
 φτελιώτικο σύνορο, τοποθεσία στα όρια των κτηματικών περιοχών των σημ. χωριών Οινόη και Πτελέα (Κοζάνης) 147
 φυλακές, πόλη της αρχαίας Πυρρίας 45, 240_{18, 252}₅₈

Χ

Χάδοβας (σημ. Καστανιάς) διάβαση 26, 54, 55
 Χάλαρα (Ποζδύβιστα), σημ. χωριό του Ν. Καστοριάς 166
 χαλκωρυχεία 19
 Χάνι, τοποθεσία στην κτηματική περιοχή του σημ. Καρπερού (Γρεβενών) 91, 92
 Χάντοβα, βλ. Πολύμυλος
 χαρακισμός 217
 Χαραυγή (Αμύδαλα - Τζουμάς),

σημ. χωριό του Ν.Κοζάνης 178
 Χασάνκιοϊ, βλ. Ασβεστόπετρα
 Χασάνοβο, βλ. Μεσοχώρι
 Χασάν Ορίτ, λόφος πλάι στο σημ.
 Μεσοχώρι (Φλώρινας) 191
 Χάσια, βουνό 8,10,47,48
 Χειμαδίτιδα (Ροόδουκ), λίμνη
 11,29,53
 Χειμερινό (Βαΐρες), σημ. χω-
 ριό του Ν.Κοζάνης 13,73,138,
 139
 Χειμπελή, βλ. Ήμερα
 Χιλιόδεντρο (Ζελίνη), σημ. χω-
 ριό του Ν.Καστοριάς 30,156,
 157
 Χιονάτο (Γκίρλιανι), σημ. χω-
 ριό του Ν.Καστοριάς 31,155
 Χολένιστα, βλ. Δίπορο
 Χόλιστα, βλ. Μελισσότοπος
 Χορεβός, βλ. Χορηγός
 Χορηγός (Χορεβός), σημ. χωριό
 του Ν.Κοζάνης 139,140,233₂
 Χορτολίβαδο, βλ. Λιβαδερό
 Χουτούρι, βλ. Λευκοθέα
 Χρούπιστα, βλ. Άργος Ορεστικό
 Χρύτερως Φιλίππου, αμπελουργός
 231₂
 Χρυσόρεμα 19
 χρυσαρυχεία 18
 Χρώμιο (Σφύλτσι), σημ. χωριό
 του Ν.Κοζάνης 33
 Χτίσματα, θέση κοντά στο σημ.
 χωριό Πελεκάνος (Κοζάνης) 48
 Χυρέτιες, πόλη της αρχαίας Θεσ-

σαλικής Περραιβίας 37
 "χώρες" φυλετικές 35,42,43,58,
 200,212

Ψ

Ψόχωρι, βλ. Υψηλό
 Ψωρόβρυση, λόφος στην κτημα-
 τική περιοχή της σημ. Άνω
 Πτεριάς (Καστοριάς) 165
 Ad Duodecimum, ρωμαϊκός σταθ-
 μός (mutatio) της Εγνατίας
 οδού 24,29,168,170,265₂₂
 C.Aelius Niger 44
 Almopi 265₁₈
 Apollonia (Ιλλυρίας) 244₆
 Argestaeus campus 58,149,150,
 155,243₁,260₆
 Asclepiodotus 252₅₅
 Axius 230₁₂
 Az(z)oros 44,240₁₀
 Begorritis lacus 230₁₇
 Berat (αρχαία Αντιπάτρεα) 26
 Bora mons 229₂
 Cambunia montes 229₅, 240₁₀
 252₅₅
 castellum 203
 Celetrum oppidum 152, 230₁₈
 244_{4,6}, 261₁₇, - βλ. και Κέ-
 λετρο
 Cellae 24,265₂₂, - βλ. και Κέλ-
 λη

census 217
 civitas Romana 38,66
 cohortes praetoriae 65, - ur-
 banae 65
 commercium agrorum aedificio-
 rumque 62
 consistentes 38
 constitutio Antoniniana 66
 conventus civium Romanorum 34,
 38
 cursus publicus 22
 Dardani 243₁, 260₆
 Dolichani 42,44
 Doliche 240₁₀
 Edessa 265₂₂
 Epirus 229₈
 Epona 141
 furca 25
 Gerana, τοπωνύμιο 44,45
 Grande (Γράνδη), ρωμαϊκός σταθ-
 μός (mutatio) της Εγνατίας
 οδού 170,182,234₁₁, 265₂₂
 Haliacmon 230₁₂,239₁₀
 Heraclea 265₂₂
 ingenui (Romani) 38
 Itineraria Romana 2,24,168,170,
 182,183
 Itinerarium Hierosolymitanum

(Burdigalense) 168,182,183
 judex (datus ab imperatore
 Traiano) 66
 jus conubii 62
 limes (Imperii) 42
 Lingos mons 229₈
 Malik (λίμνη) 25
 Melitonus, ρωμαϊκός σταθμός
 (mutatio) της Εγνατίας οδού
 17,182,183,184,234₁₁
 Mieza 264₁₈
 mutatio 168,182,183,184
 negotiatores 38
 Nerva Tra(e)ianus Augustus
 Germanicus 44
 Ono <d>rae, αρχαίο τοπωνύμιο
 44,45,240₁₂
 Paraxiae 265₁₈
 pax Romana 21,63,210,211
 Pelagones 265₁₈
 Petrae 44
 Pliasa, βλ. Πήλιο
 praesidia armata 22
 Pronomae, αρχαίο τοπωνύμιο 43,
 44,45,240₁₇
 regio 44,229₂
 regiones, βλ. "μερίδες"

Scotussaei 240₁₉

Scydra 264₁₇

Singidunum (σημ. Βελιγράδι) 24

Thessalia 229₈

Traianus, αυτοκράτορας 66

Tymphaei 240₁₉

L. Valerius Flaccus 124

Veneris fanum 44

Verginius Publilianus, iudex (ε-
πί Τραϊανού) 66

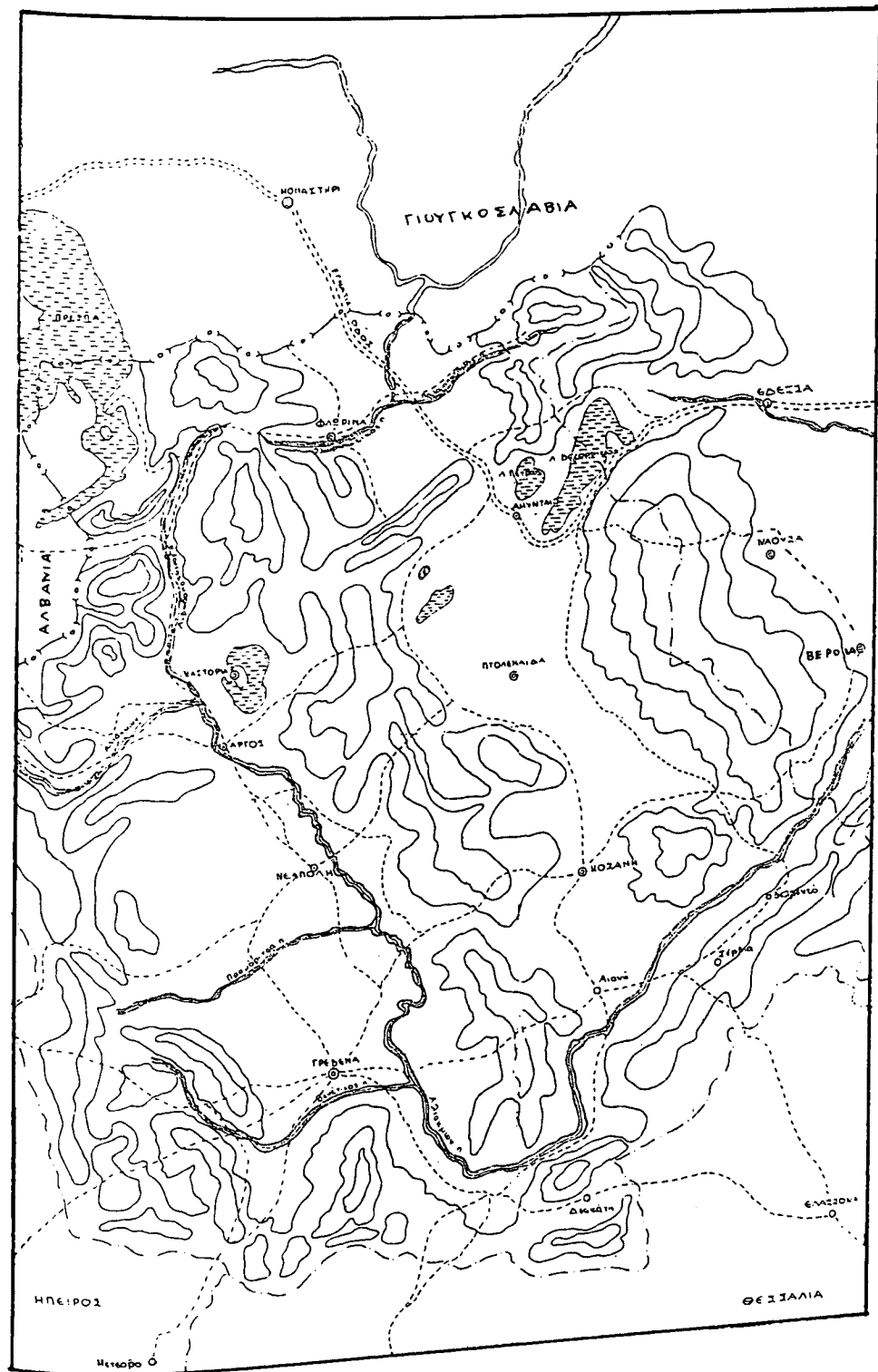
Volustana 15,77,78, 252₅₅, —
βλ. και Οβλοστένων πολιτεία

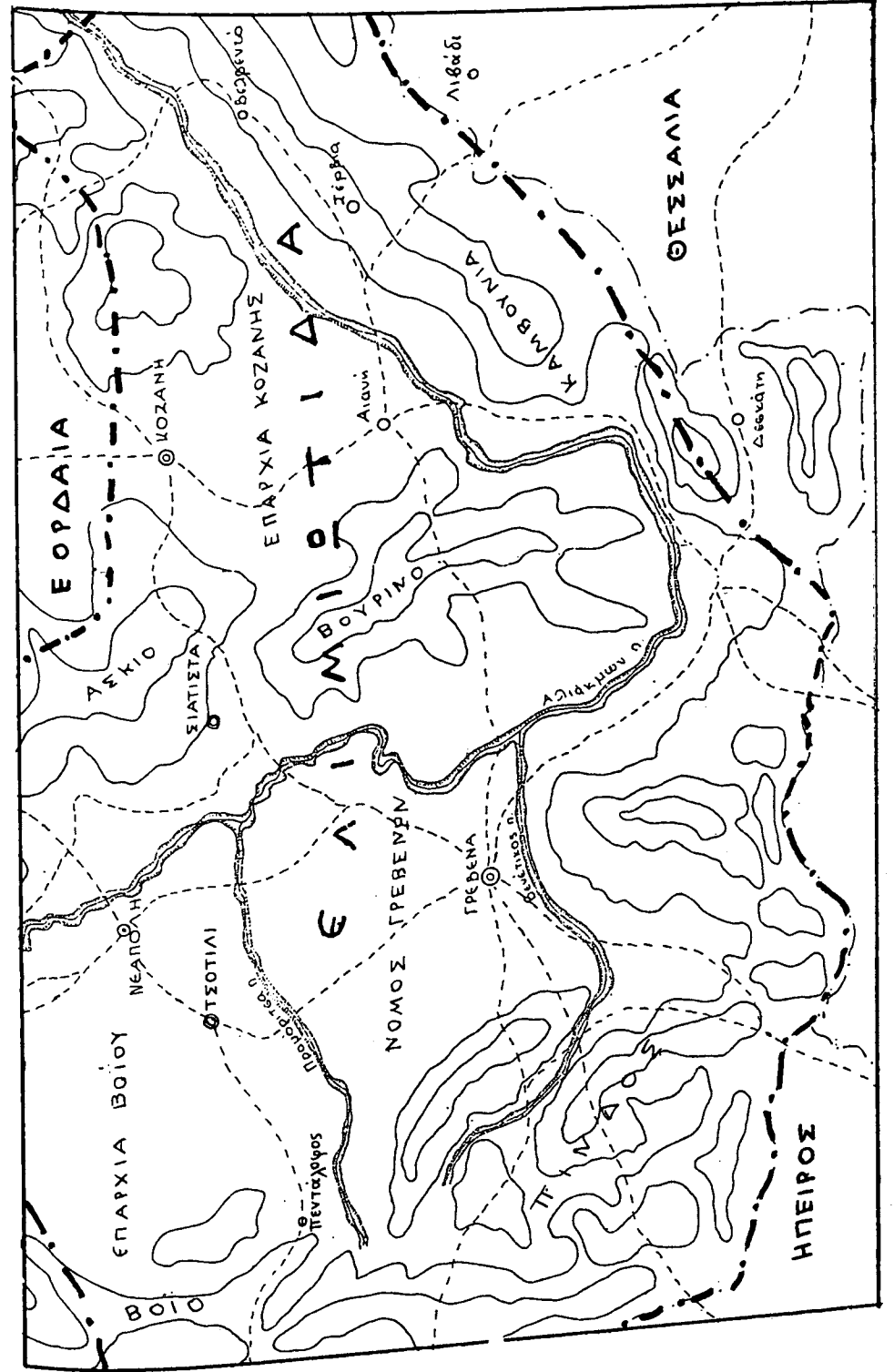
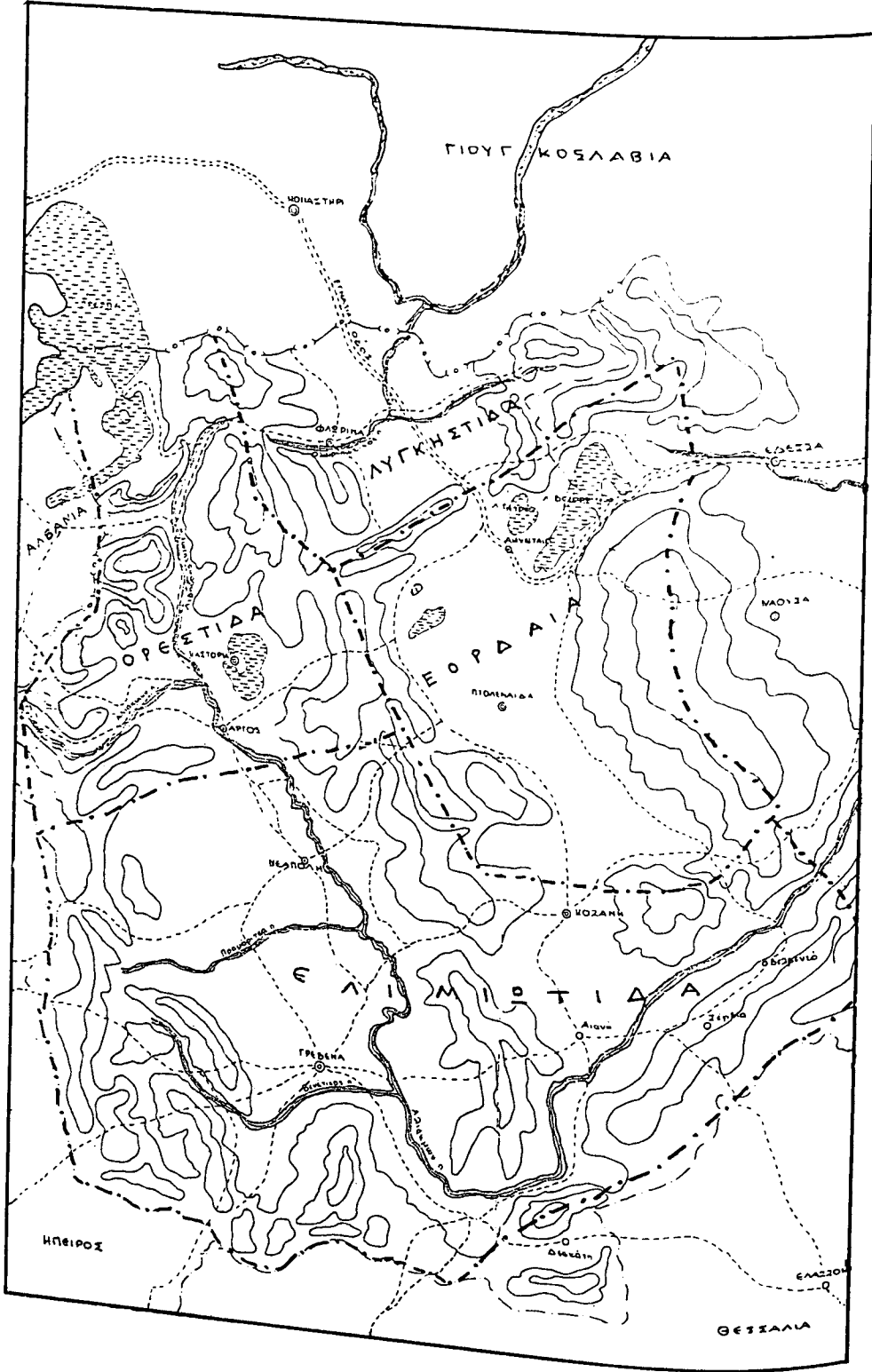
ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΚΑΡΙΦΗΜΑΤΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΚΑΡΙΦΗΜΑΤΩΝ

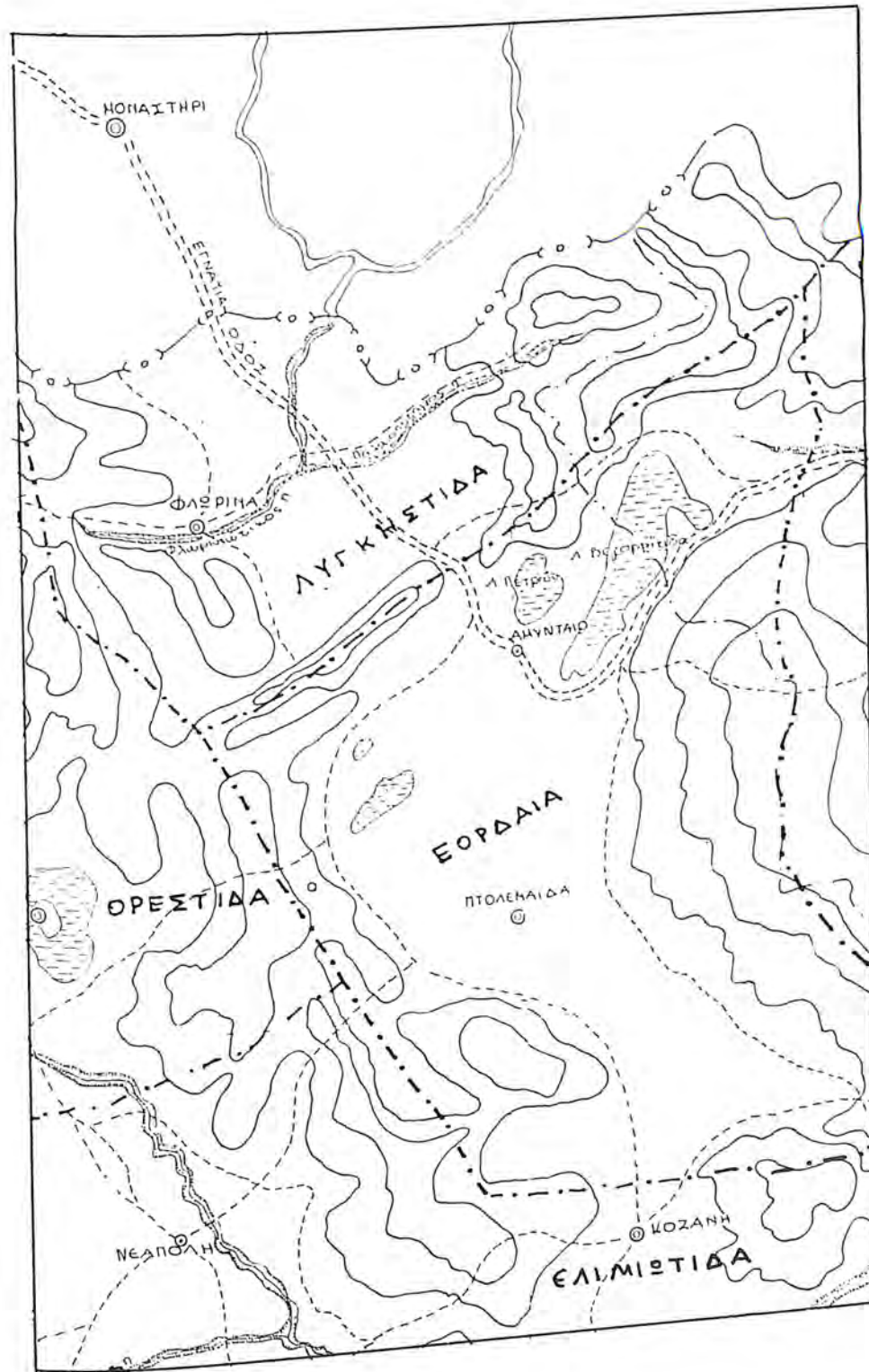
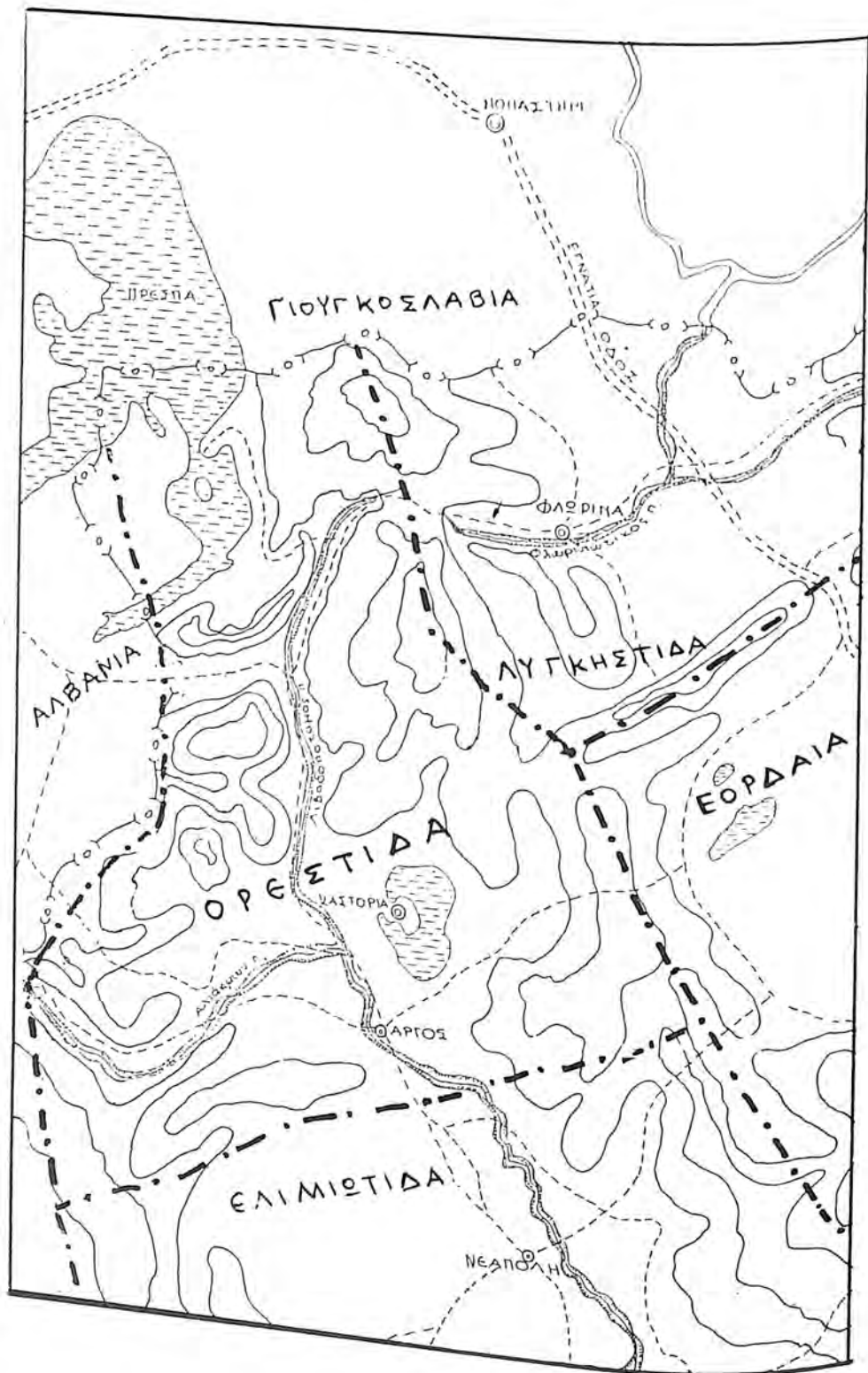
- I. Το ρωμαϊκό οδικό δίκτυο της Δυτικής Μακεδονίας
- II. Οι αρχαίες φυλετικές "χώρες" της Δυτικής Μακεδονίας
- III. Η φυλετική "χώρα" της Ελιμιώτιδας
- IV. Η φυλετική "χώρα" της Ορεστίδας
- V. Οι φυλετικές "χώρες" της Εορδαίας και της Νότιας Λυγκηστίδας
- VI. Αμυγδαλιές (Γρεβενών)
- VII. Γρεβενά - Καλαμίτσι
- VIII. Δασάκι (Γρεβενών)
- IX. Δήμητρα (Γρεβενών)
- X. Καρπερό (Γρεβενών)
- XI. Κέντρο (Γρεβενών)
- XII. Νησί (Γρεβενών)
- XIII. Περιοχή Πολυνερίου (Γρεβενών)
- XIV. Σπήλαιο (Γρεβενών)
- XV. Αξιόκαστρο (Κοζάνης)
- XVI. Απιδέα (Κοζάνης)
- XVII. Ασπρούλα - Μεσόλογγος (Κοζάνης)
- XVIII. Λευκοθέα (Κοζάνης)
- XIX. Λικνάδες (Κοζάνης)
- XX. Πλατανιά (Κοζάνης)
- XXI. Τραπεζίτσα (Κοζάνης)
- XXII. Χορηγός (Κοζάνης)
- XXIII. Περιοχή Βελβεντού
- XXIV. Κρανοχώρι (Καστοριάς)
- XXV. 'Αγιος Αχίλλειος Μικρής Πρέσπας
- XXVI. Περιοχή 'Αργους Ορεστικού ("Παραβέλλα")
- XXVII. Περιοχή 'Αργους Ορεστικού ("Πίκρη")

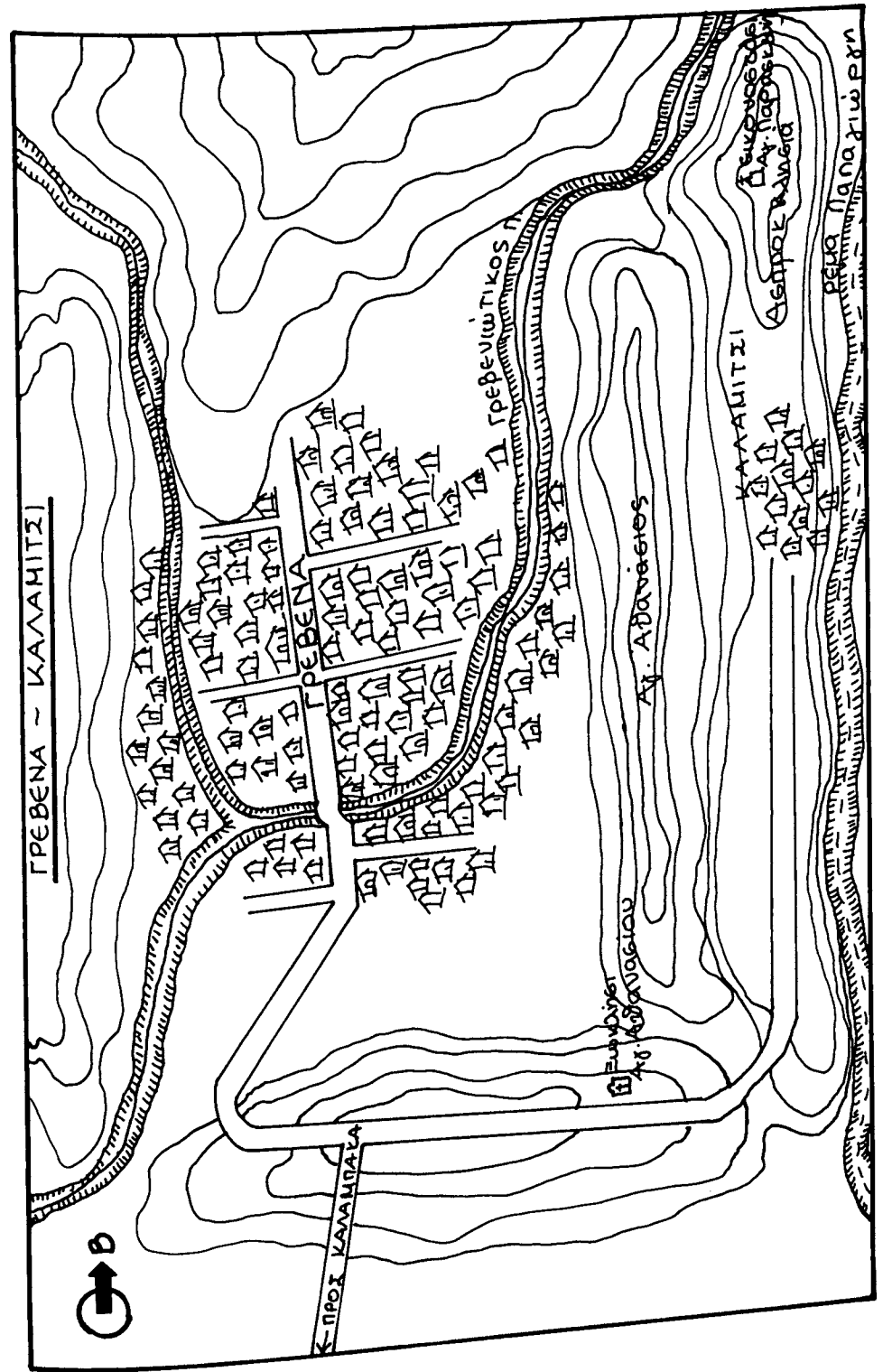
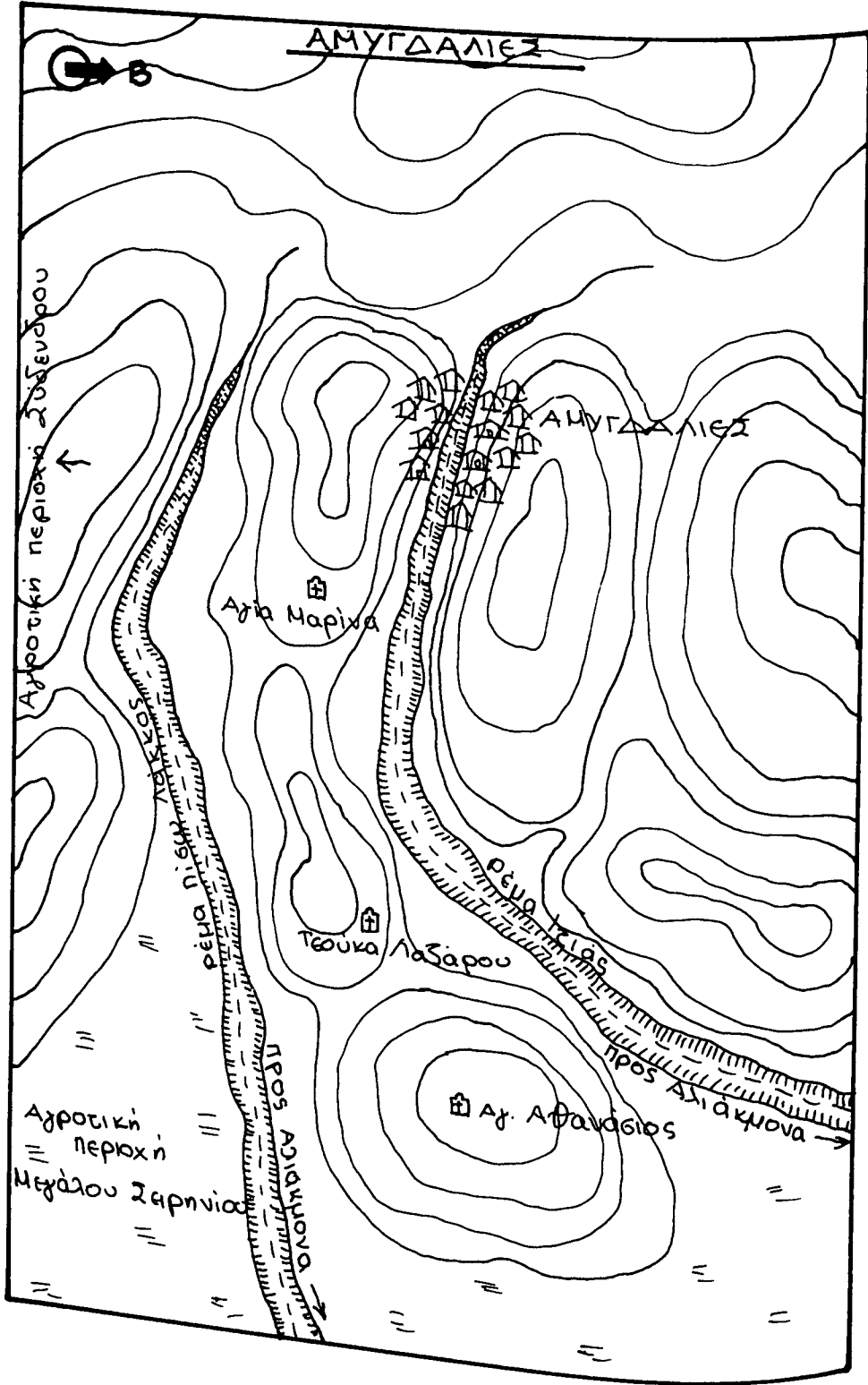
- XXVIII. Νεστόριο (Καστοριάς)
- XXIX. Βεγόρα (Φλώρινας)
- XXX. Αχλάδα (Φλώρινας)
- XXXI. Σ.Σ. Βεύης (Φλώρινας)
- XXXII. Παπαγιάννη (Φλώρινας)
- XXXIII. Πρώτη (Φλώρινας)
- XXXIV. Σκοπιά (Φλώρινας)
- XXXV. Τριανταφυλλιά (Φλώρινας)
- XXXVI. Τριπόταμος (Φλώρινας)

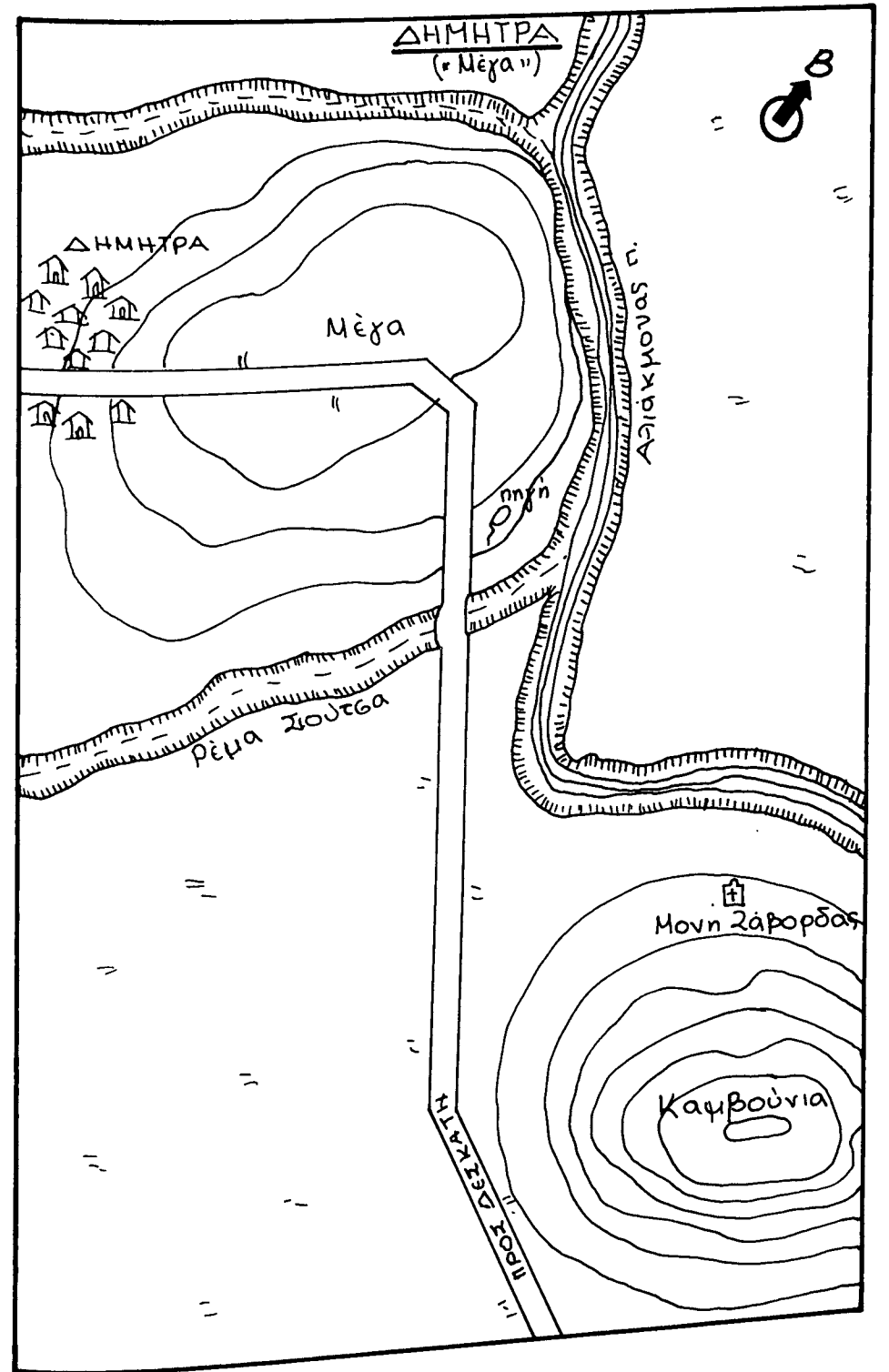
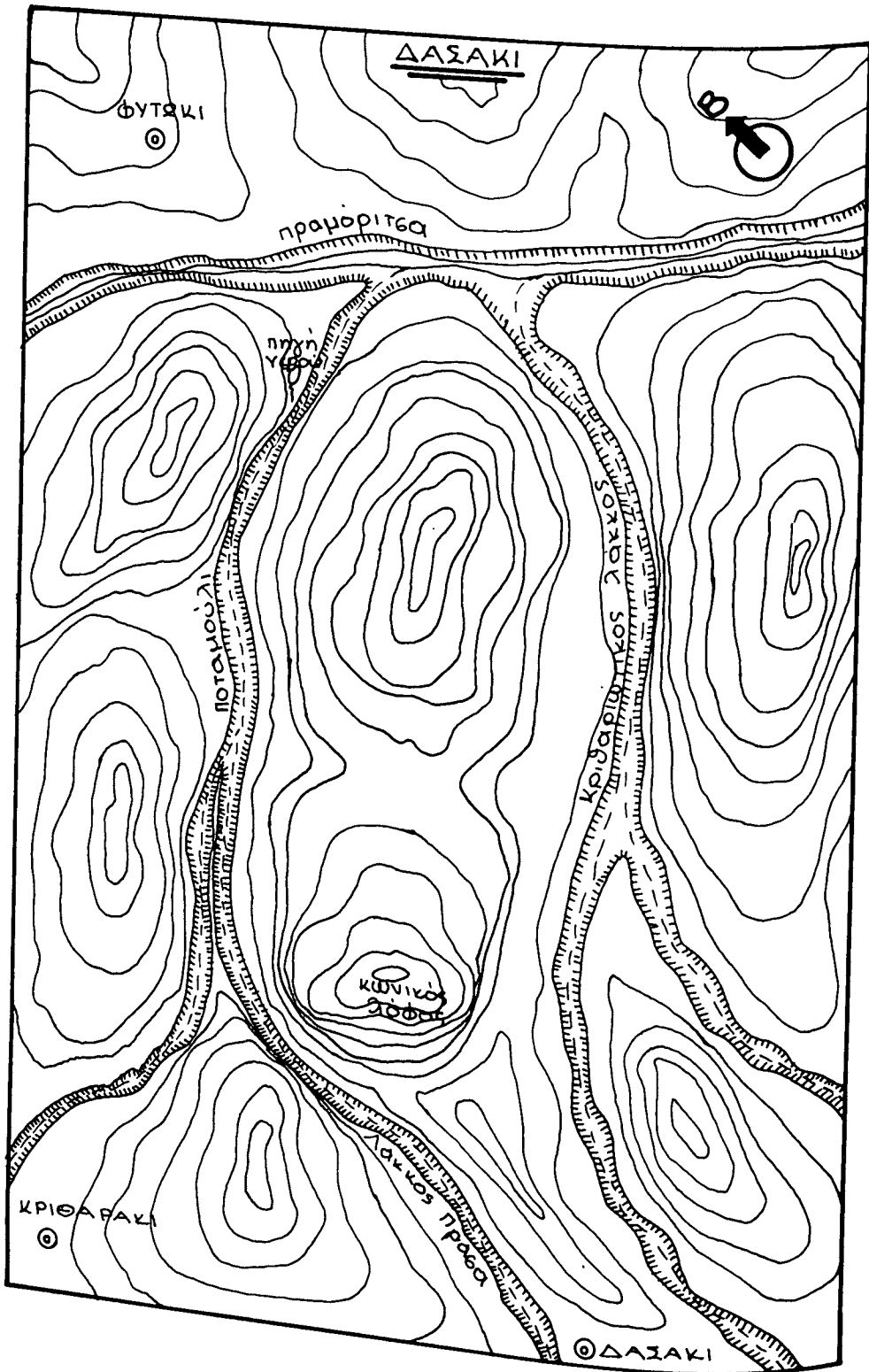

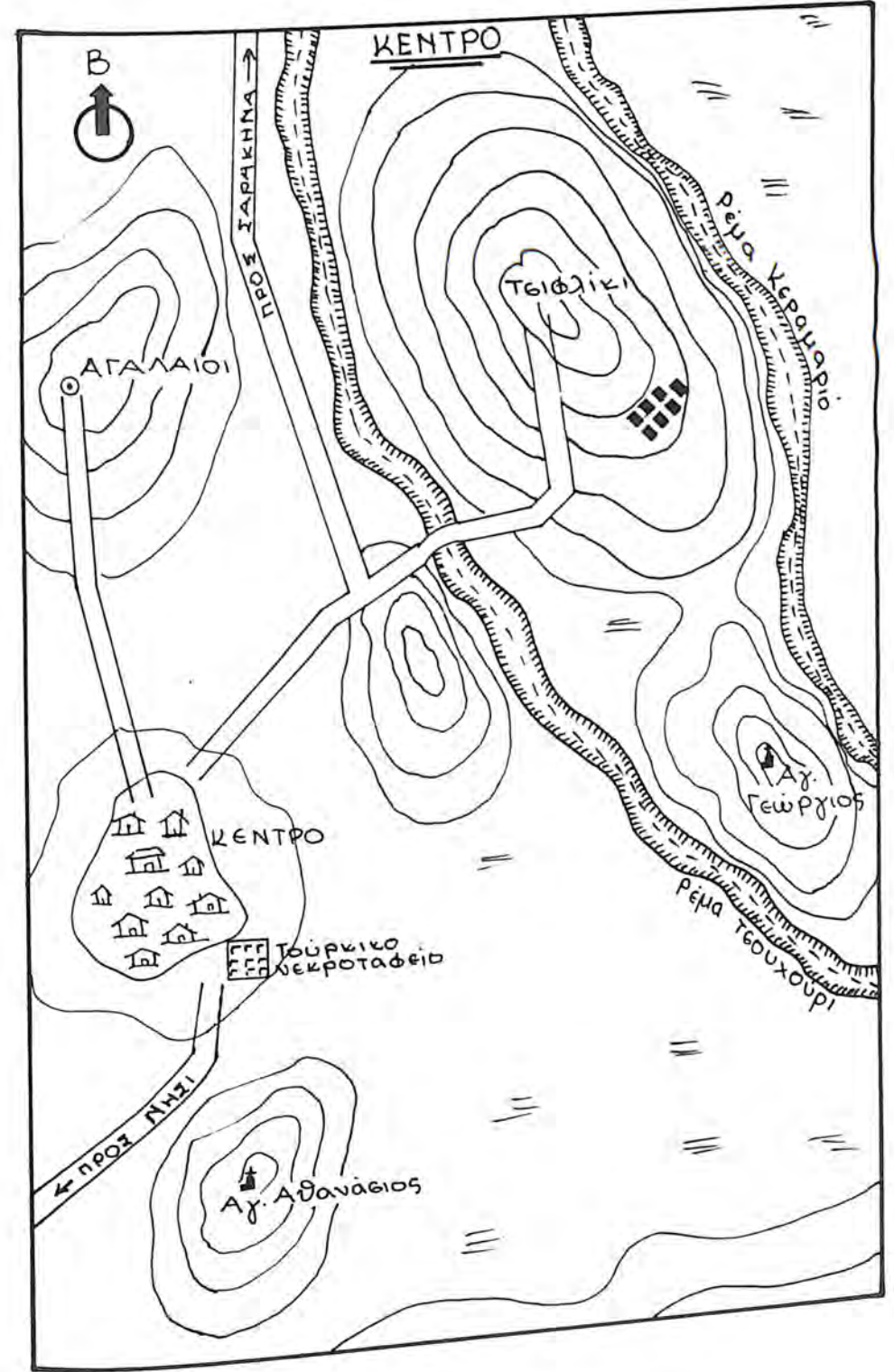
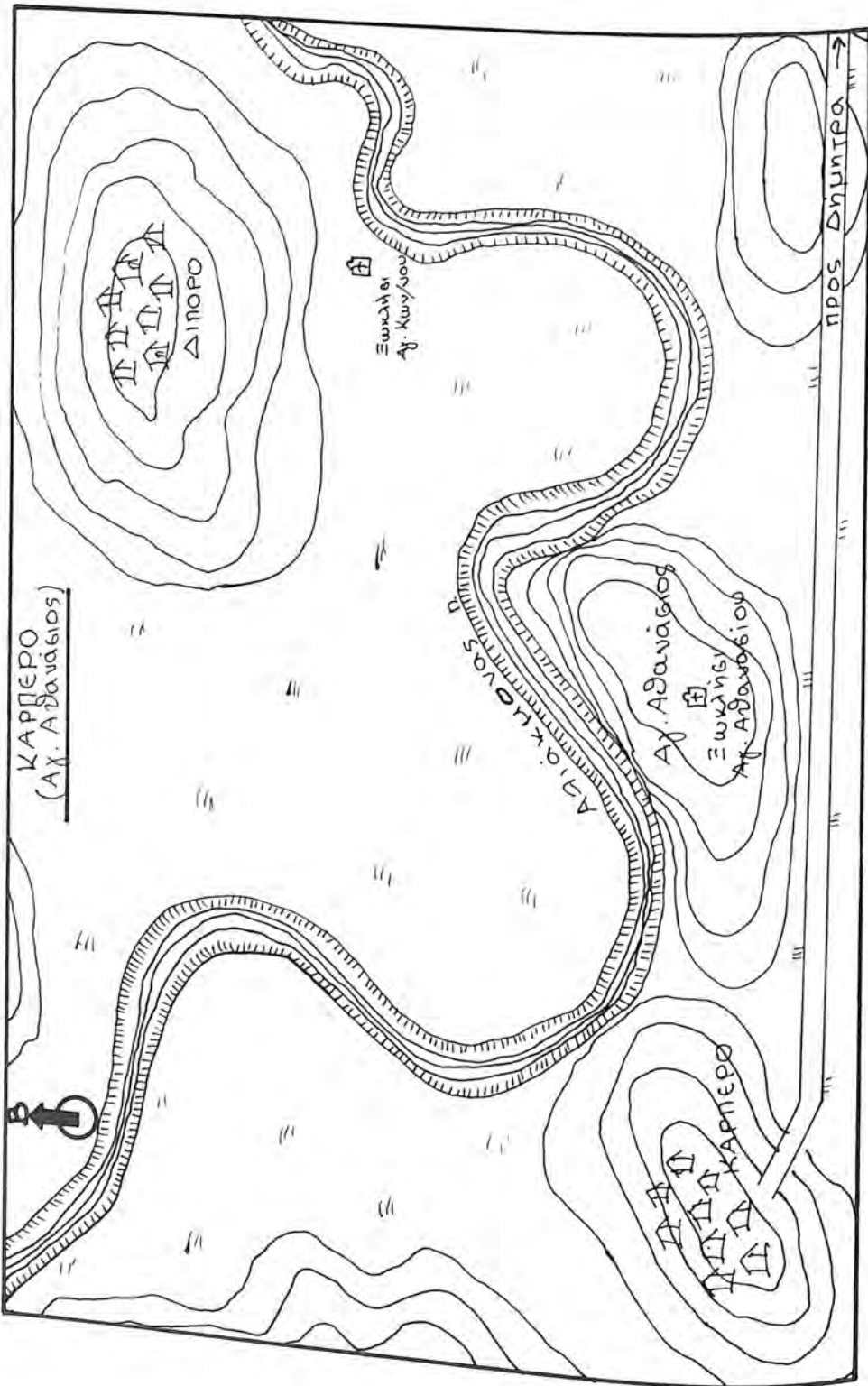

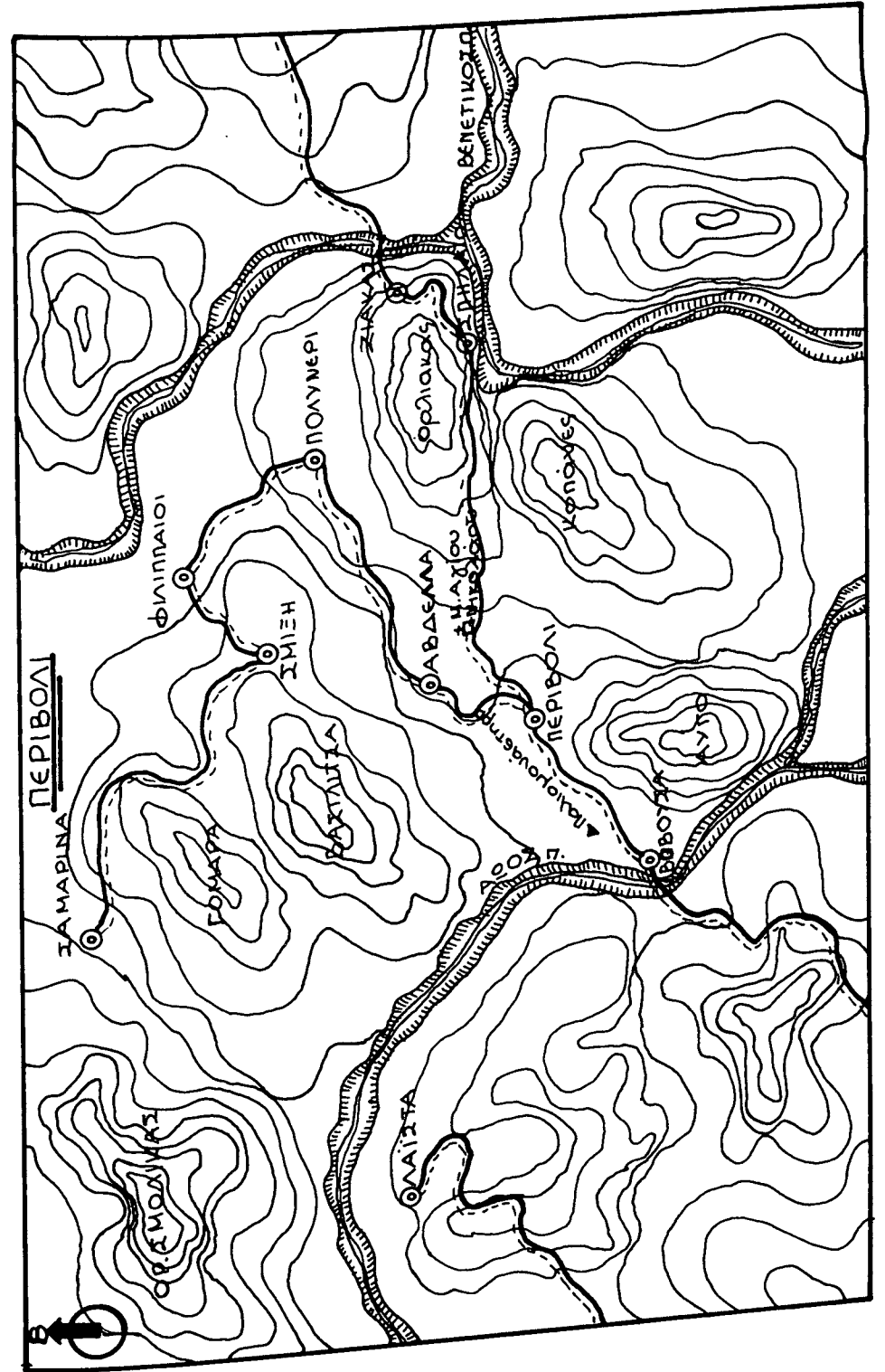
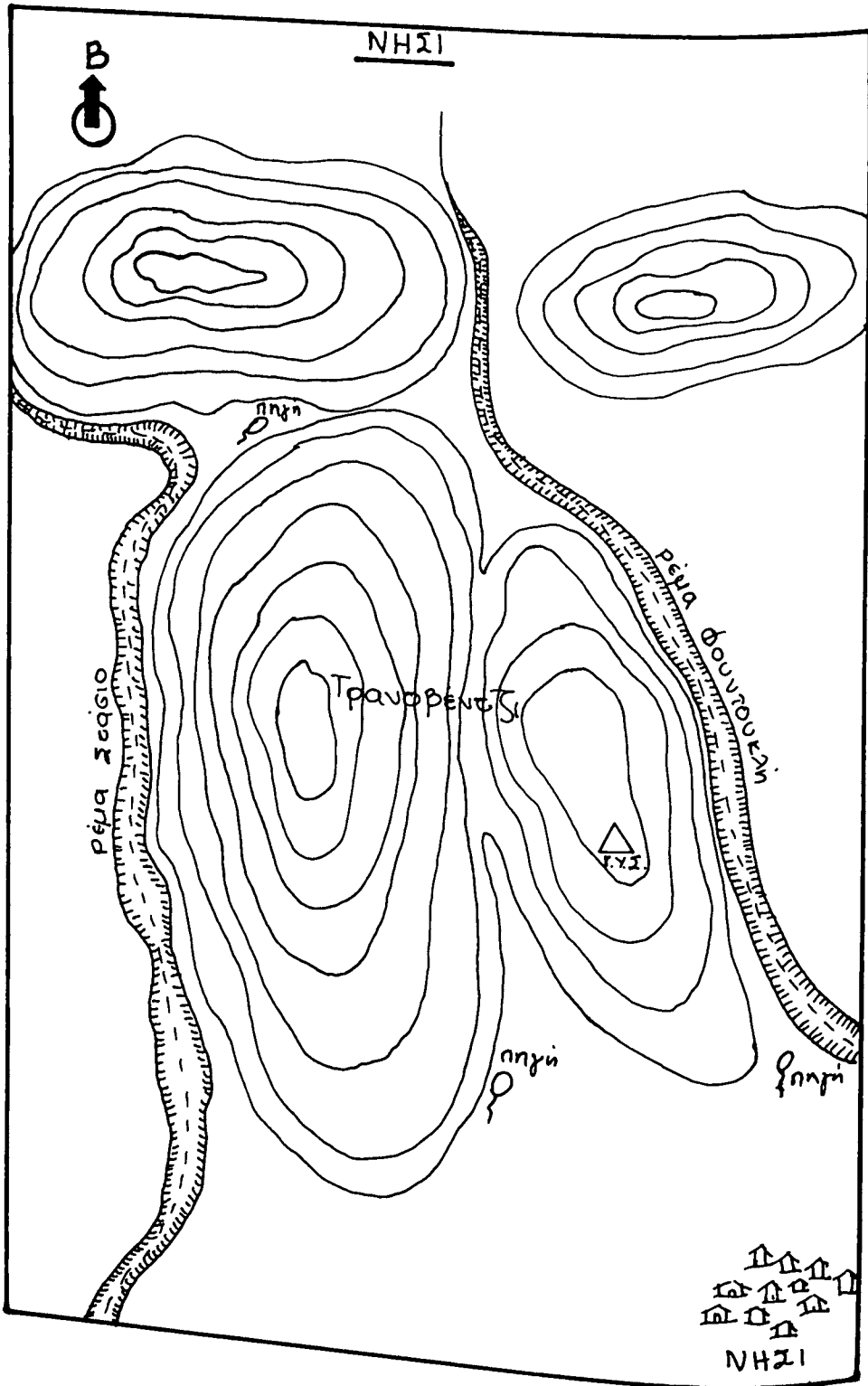

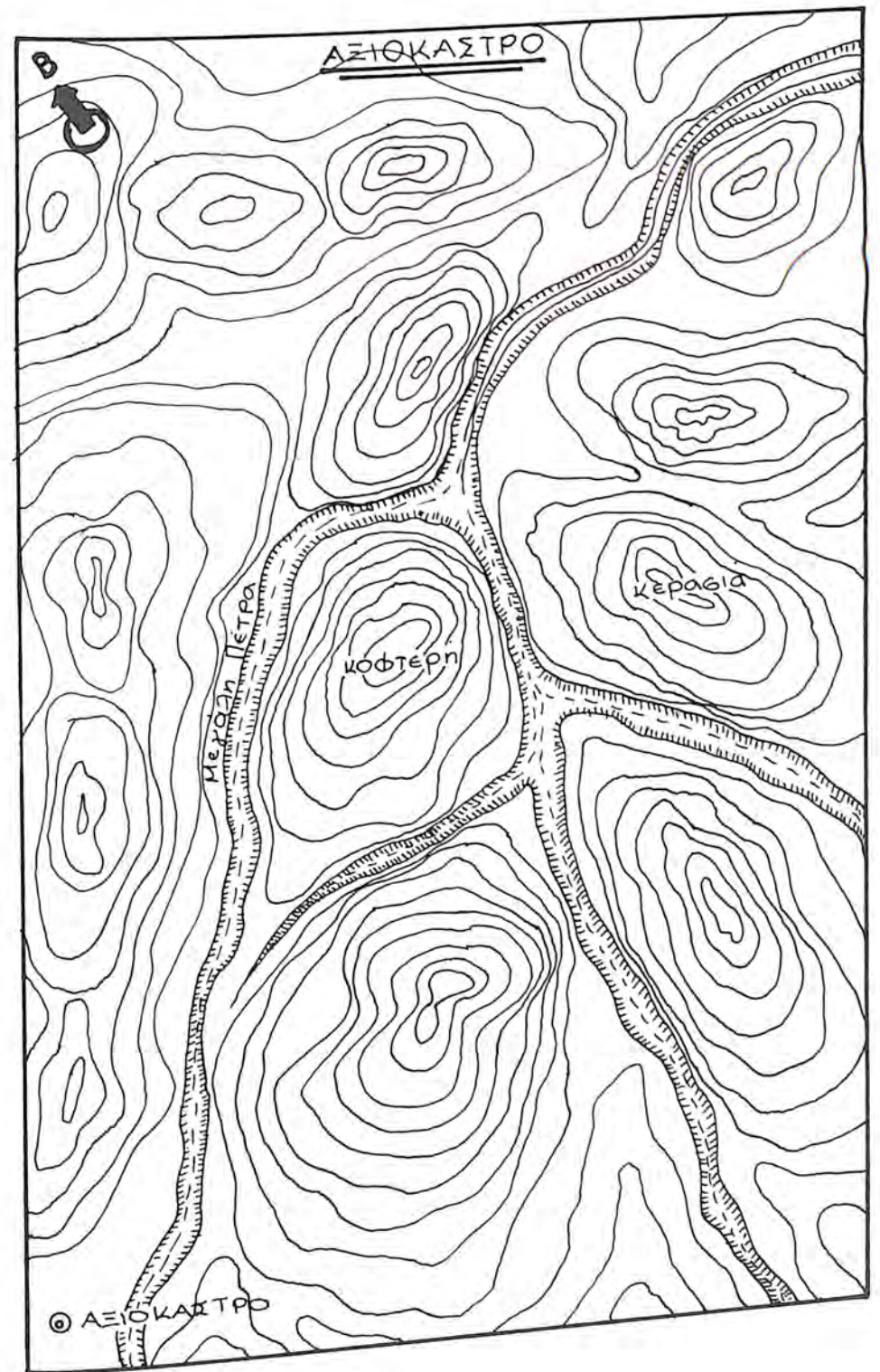
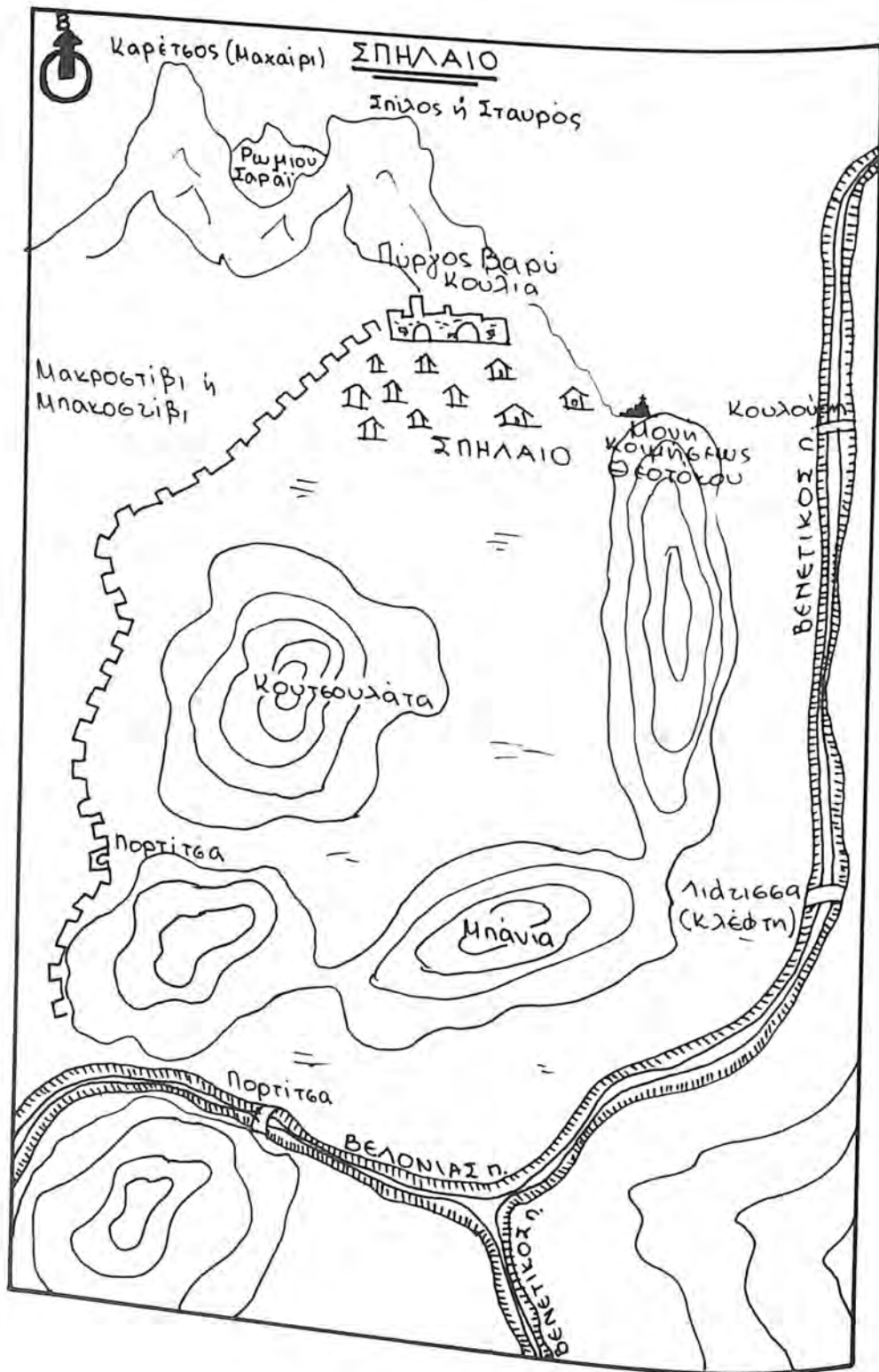

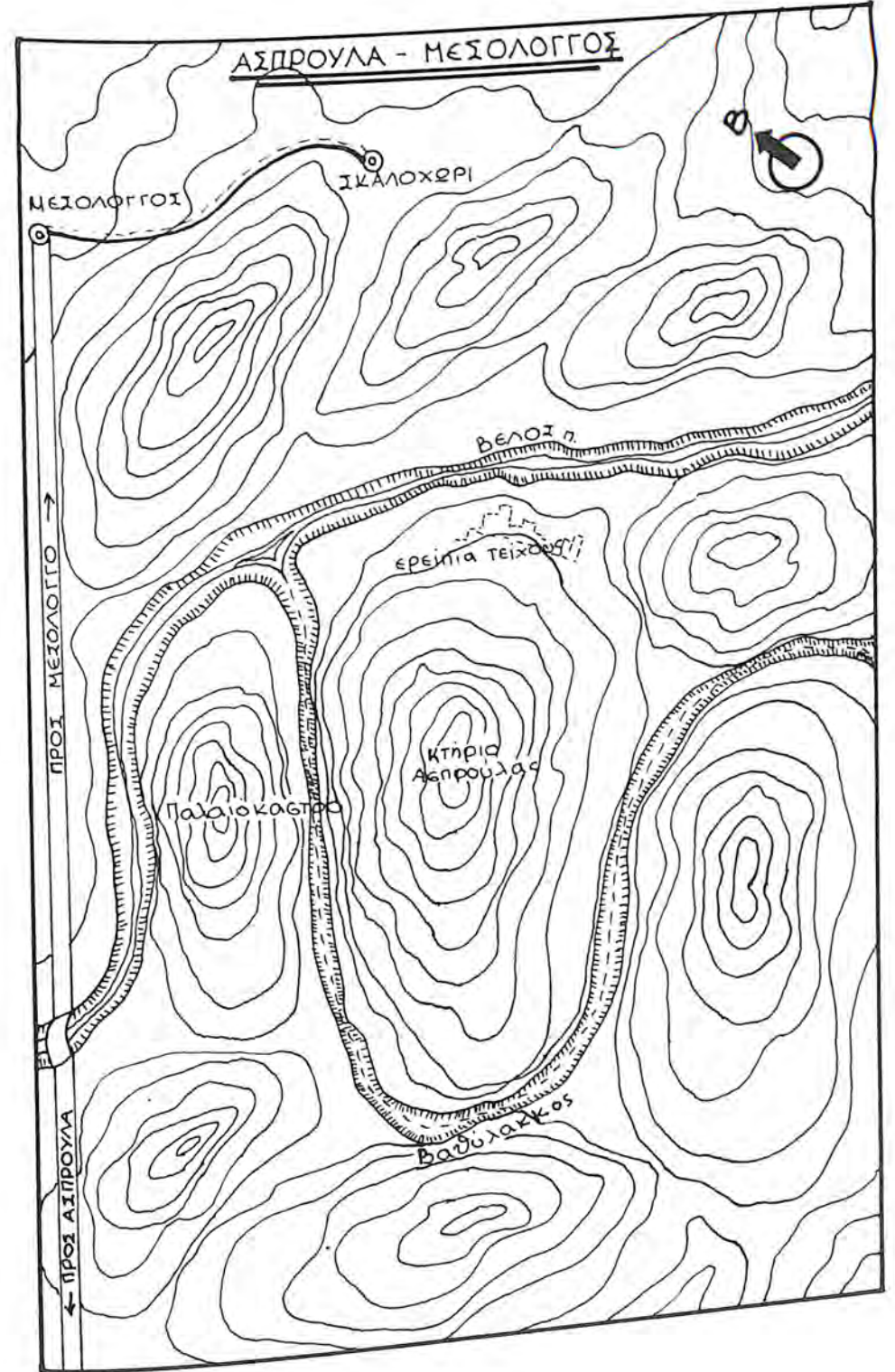
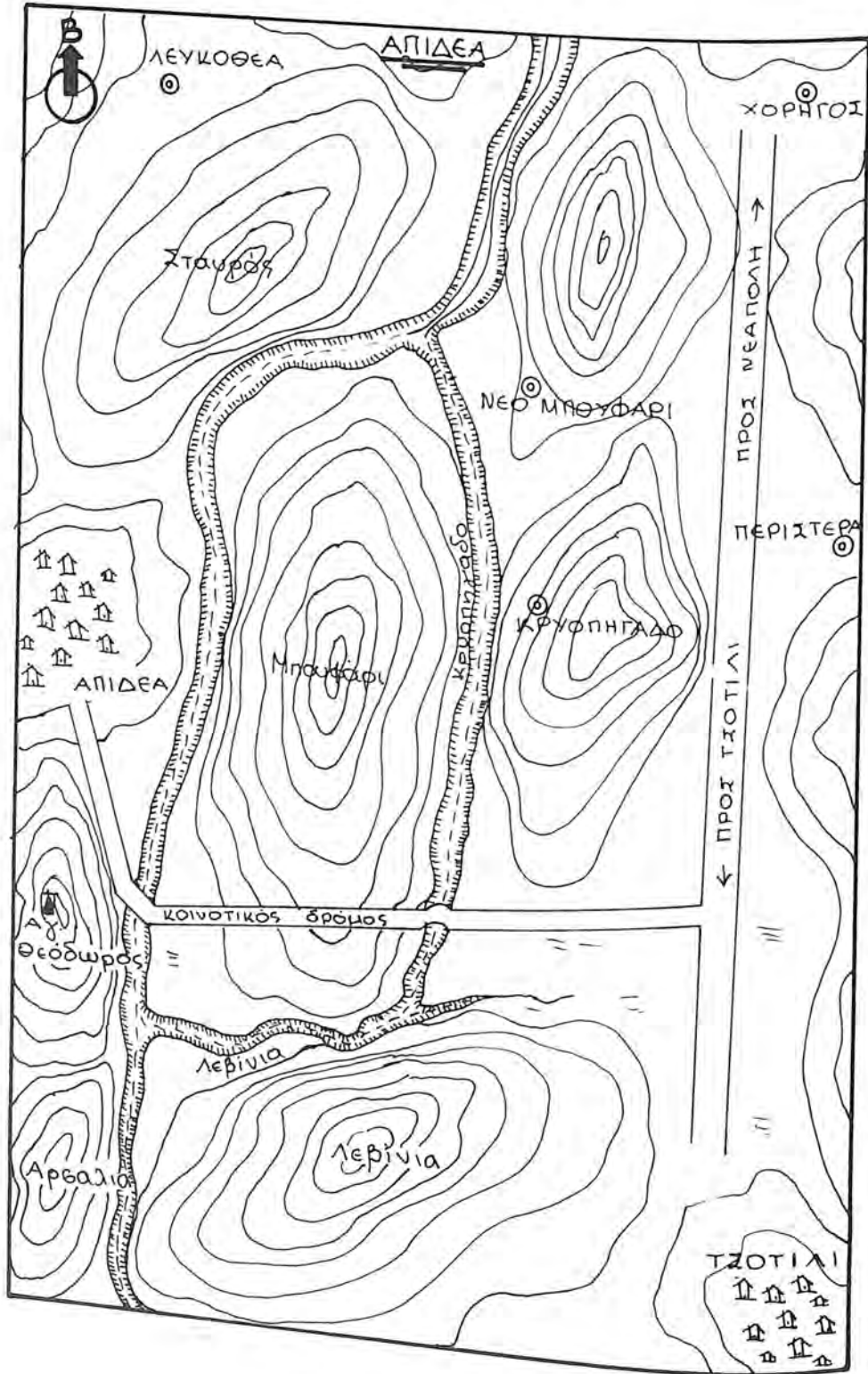

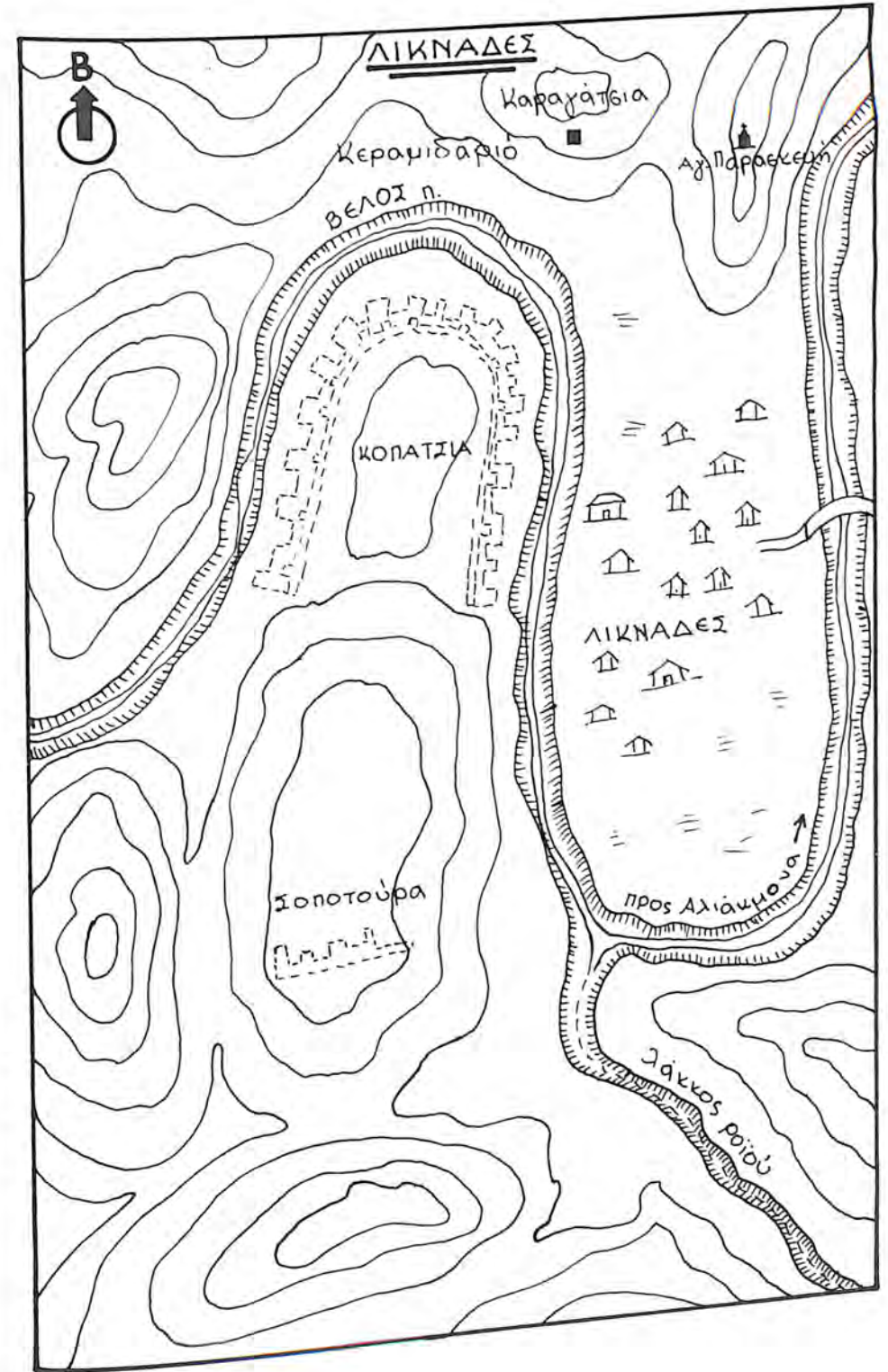
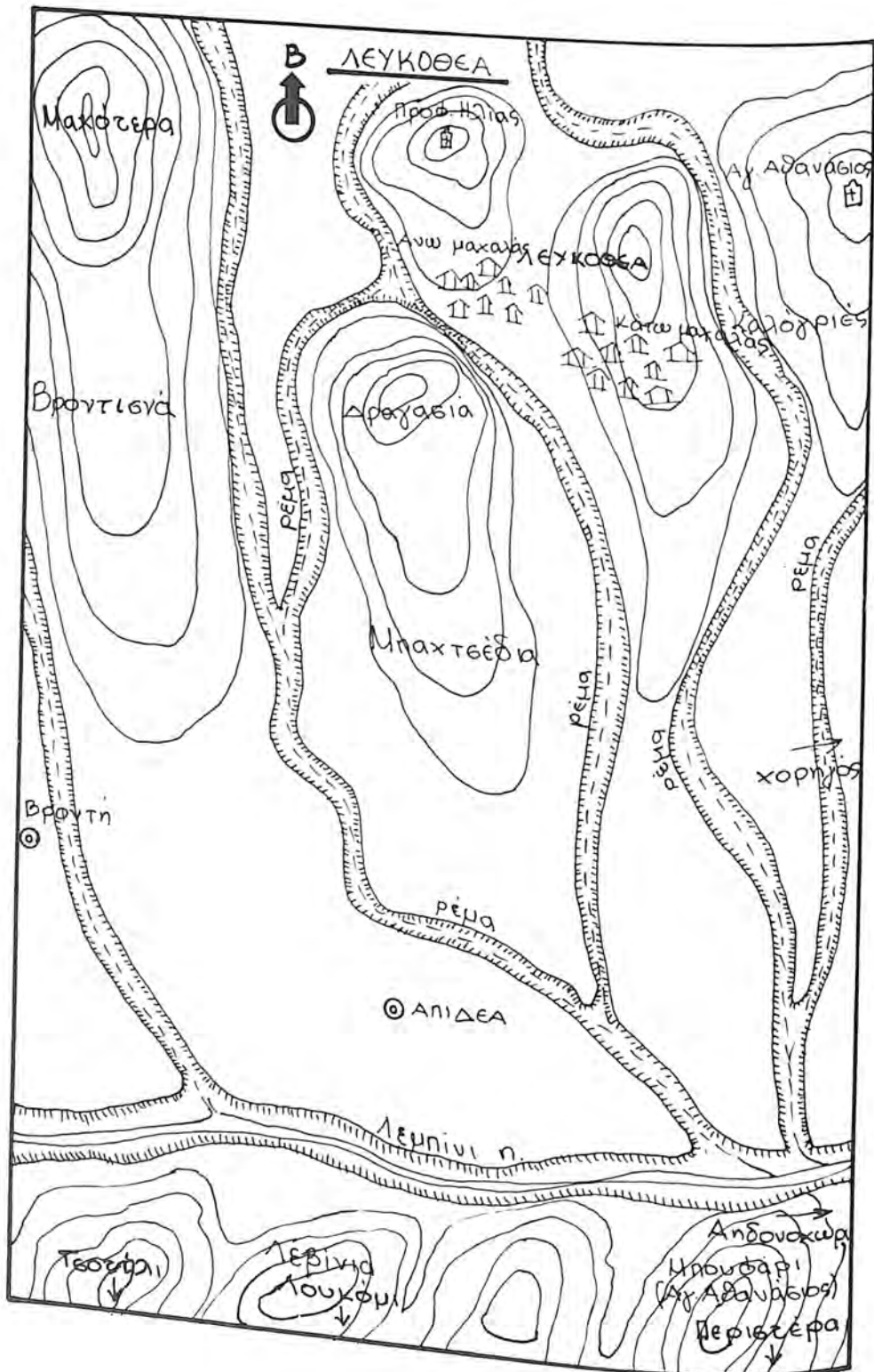

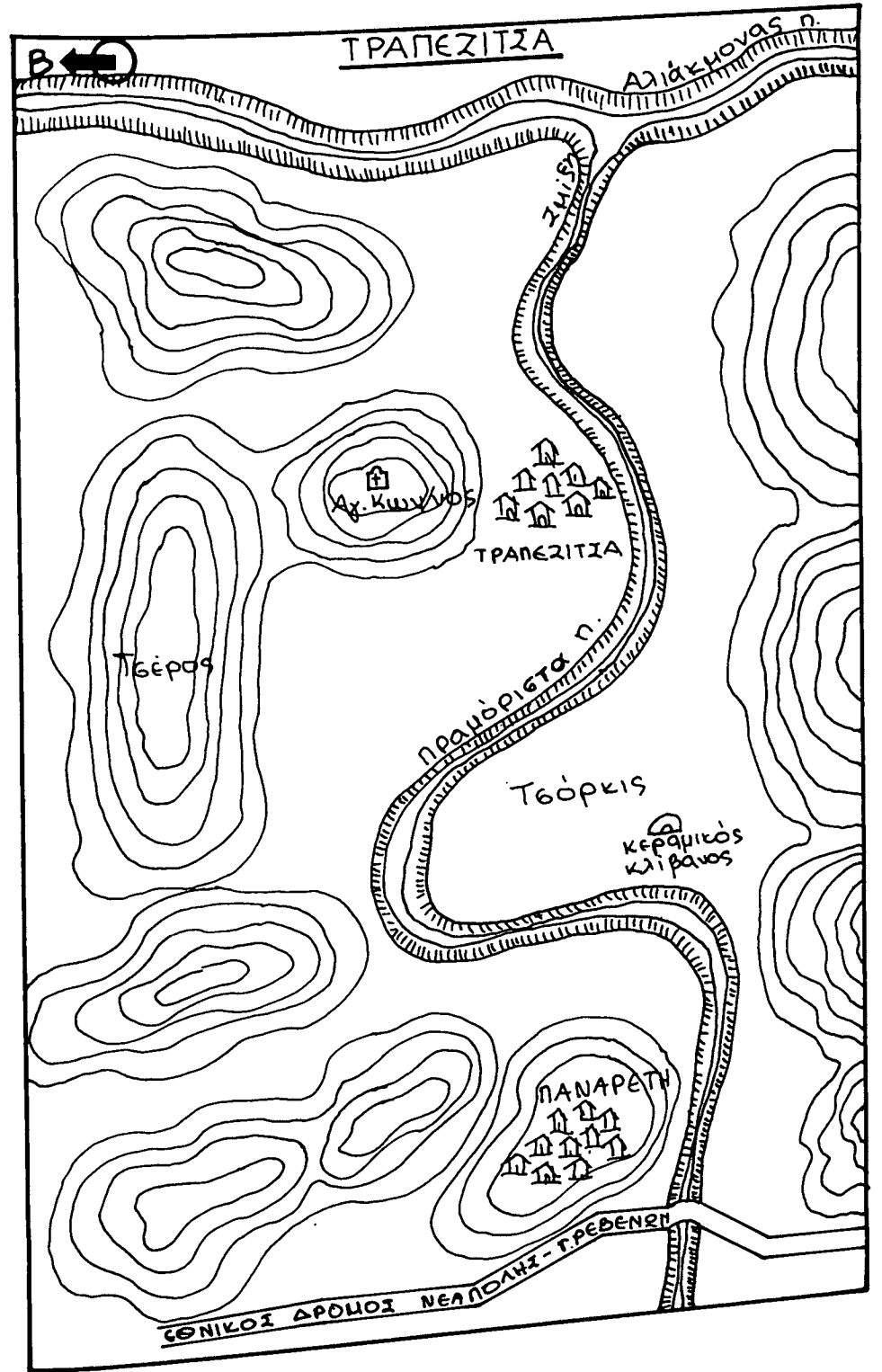
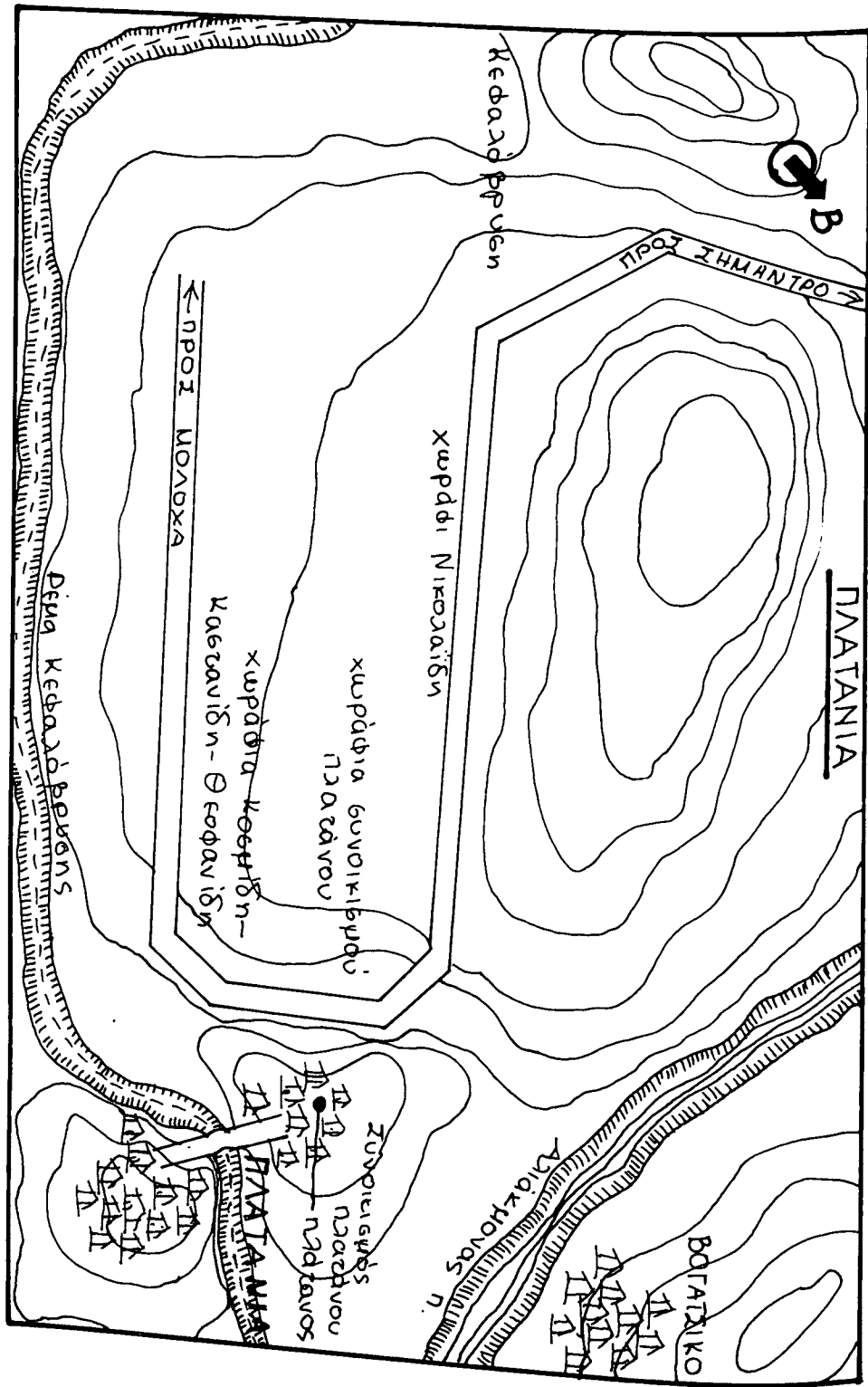

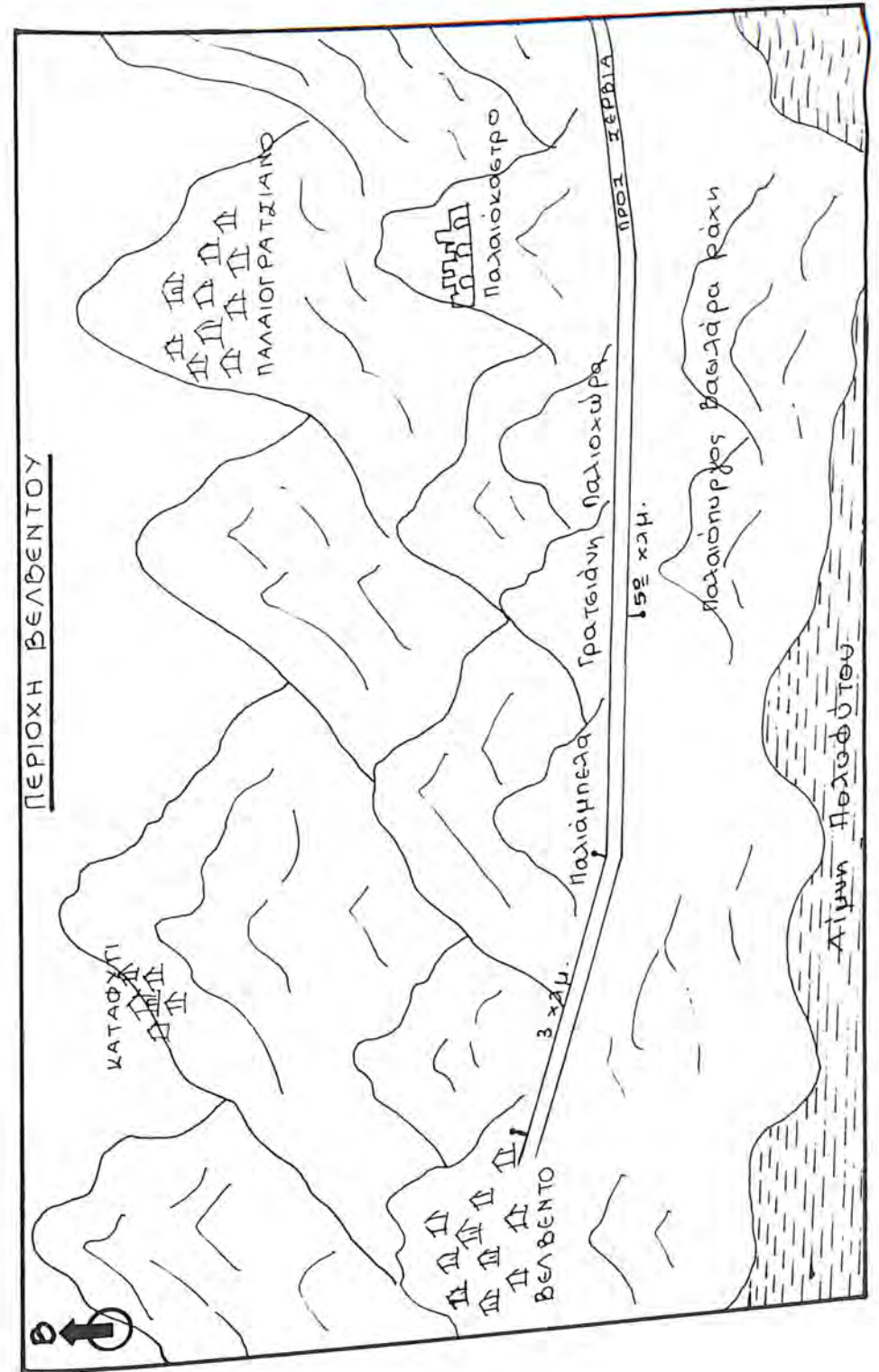
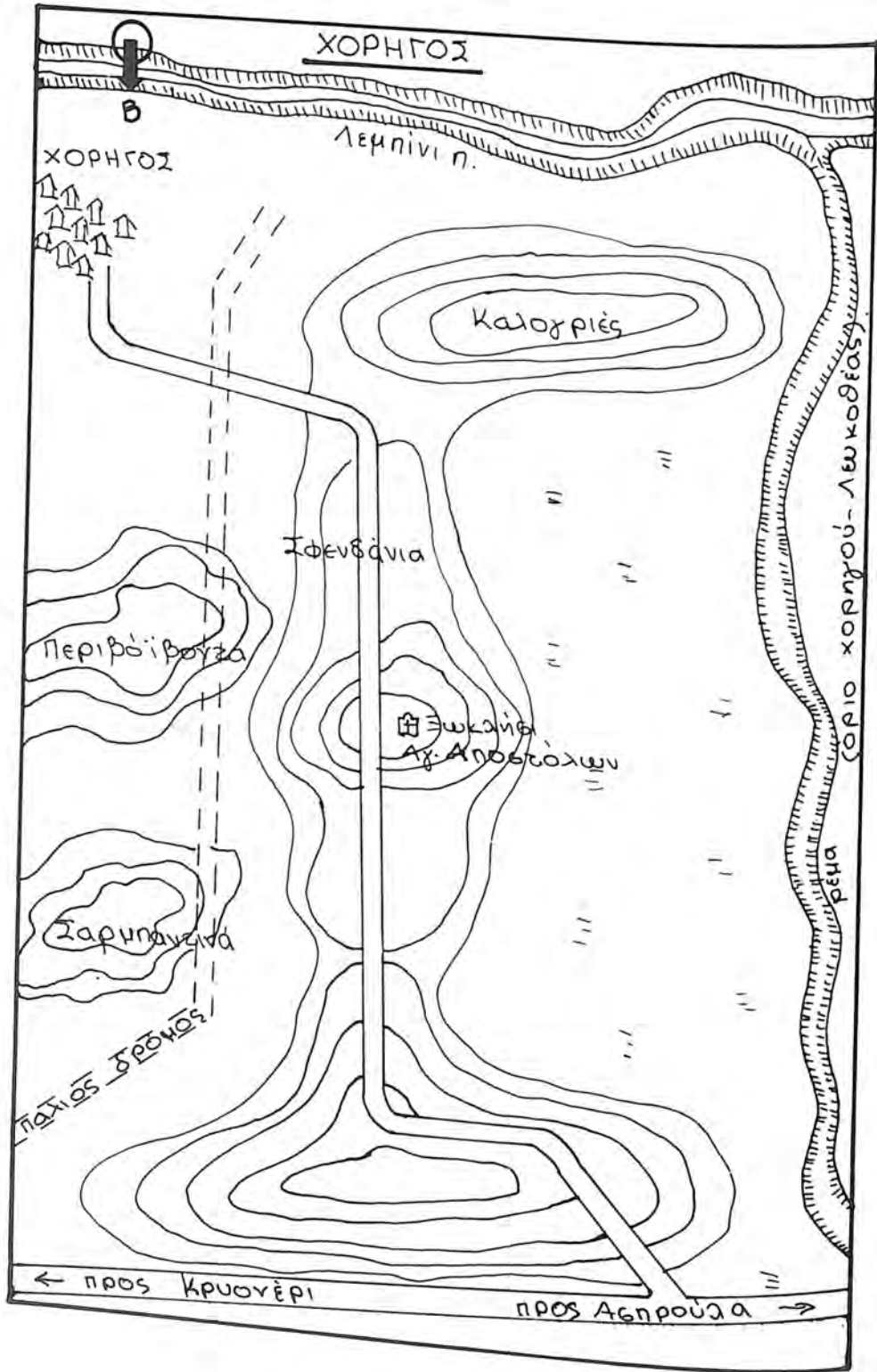

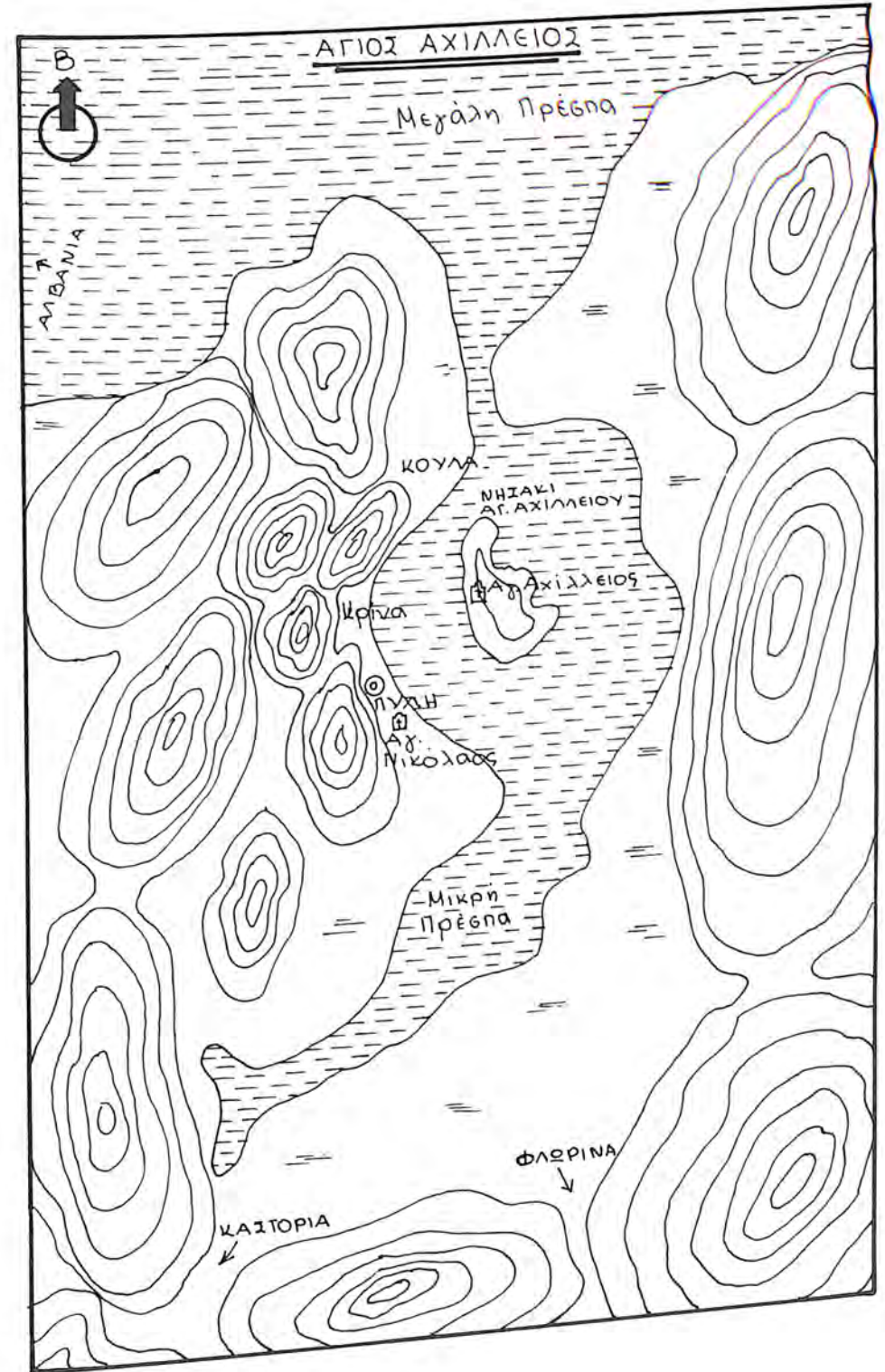
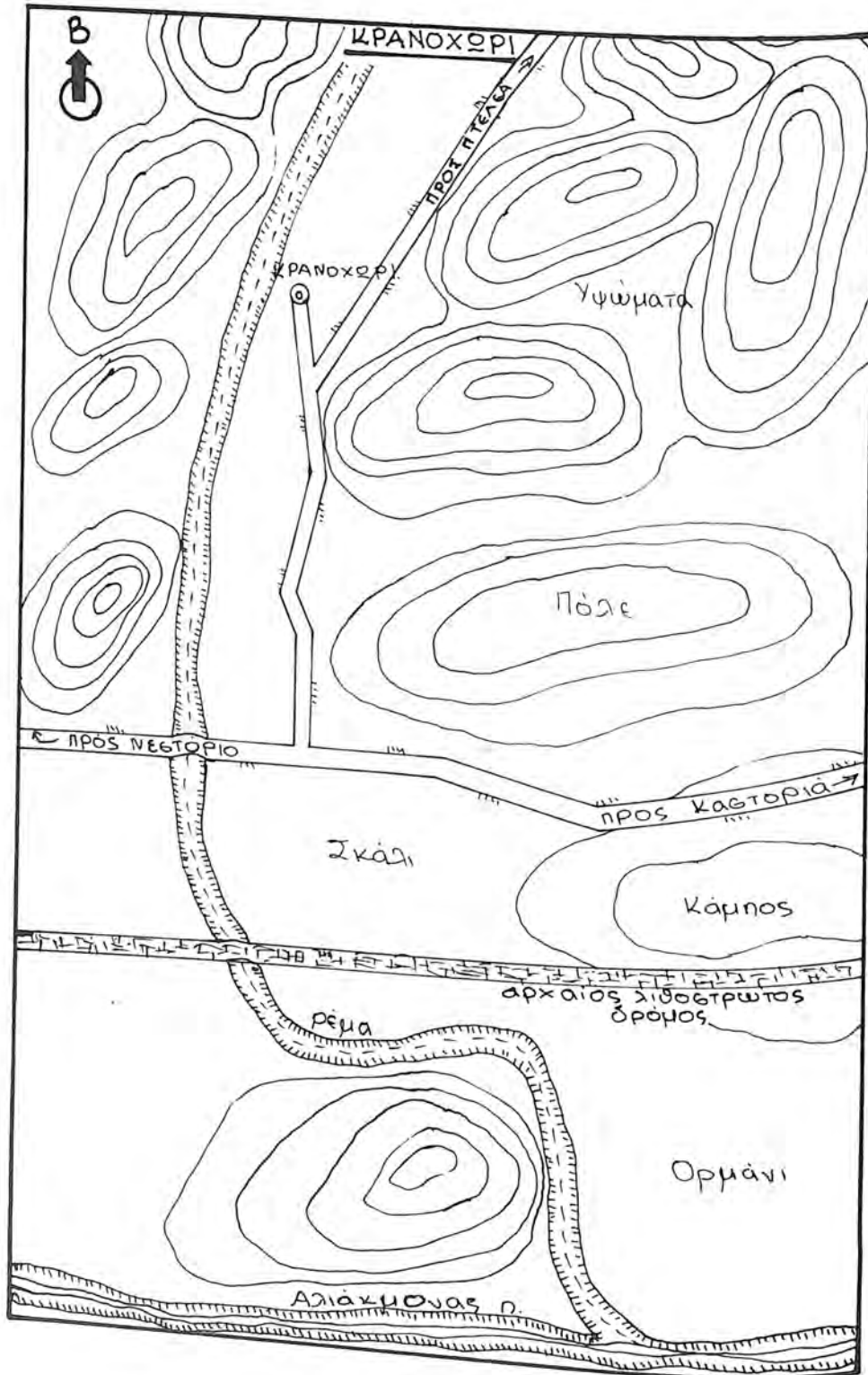

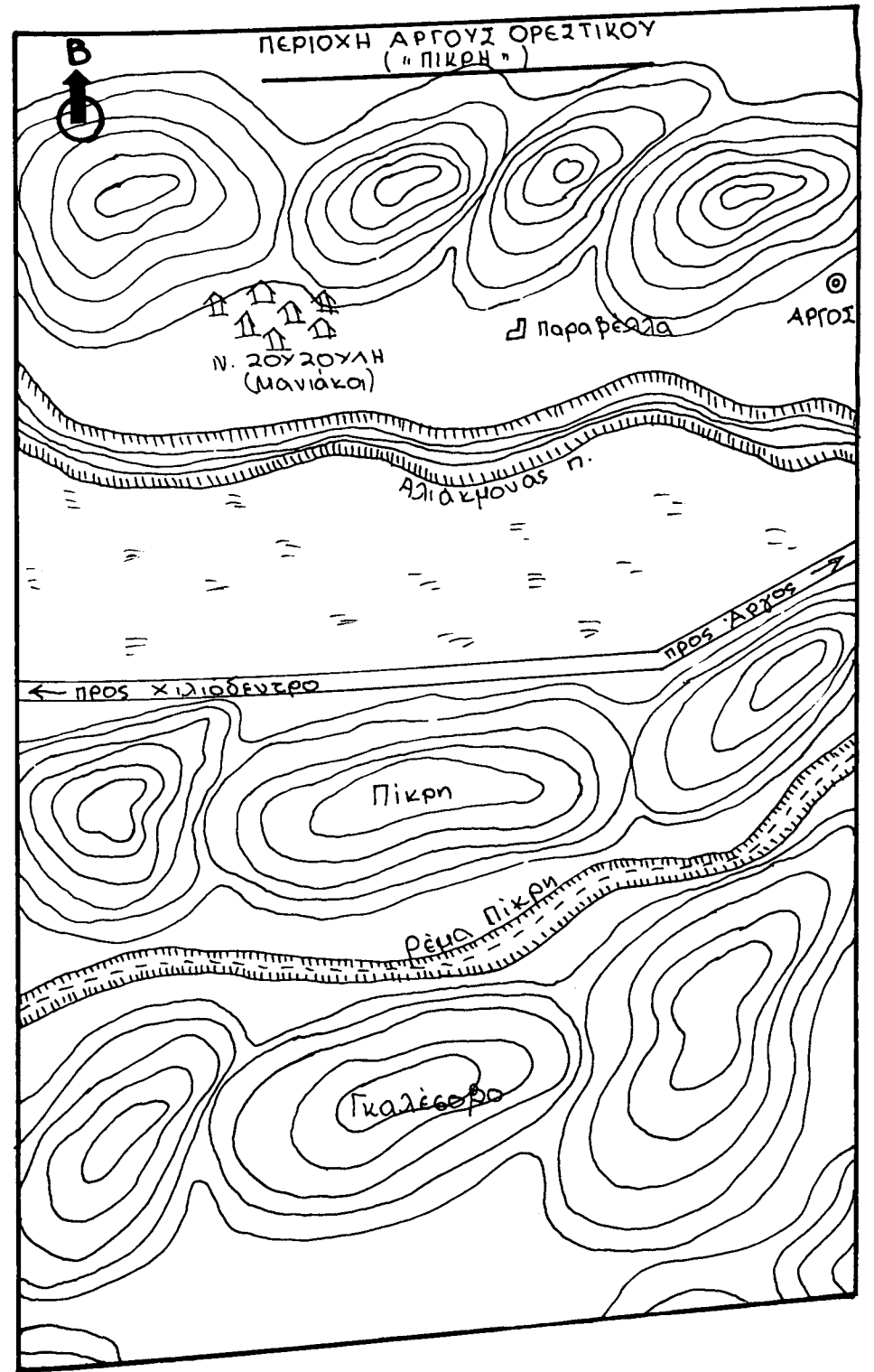
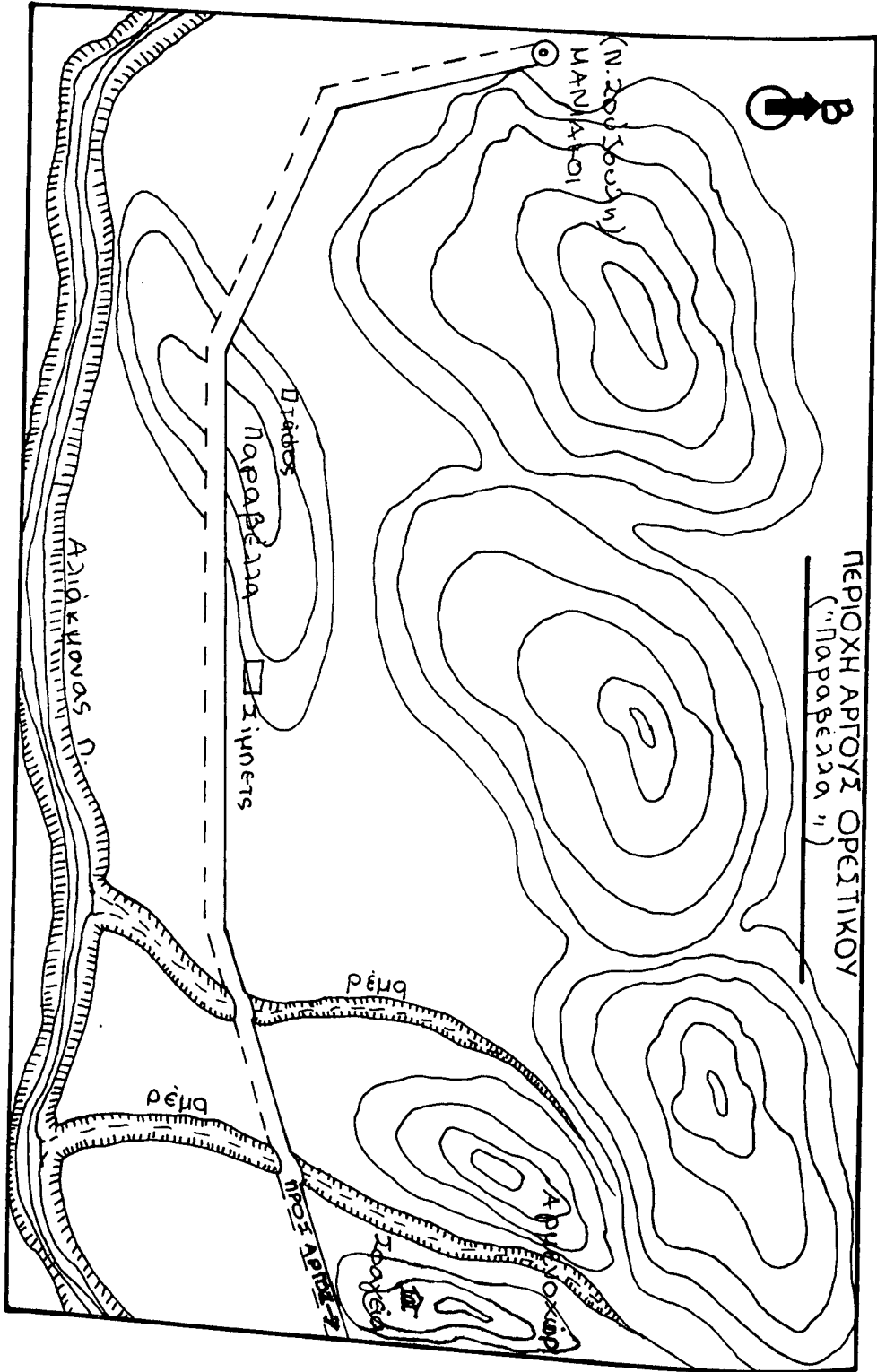

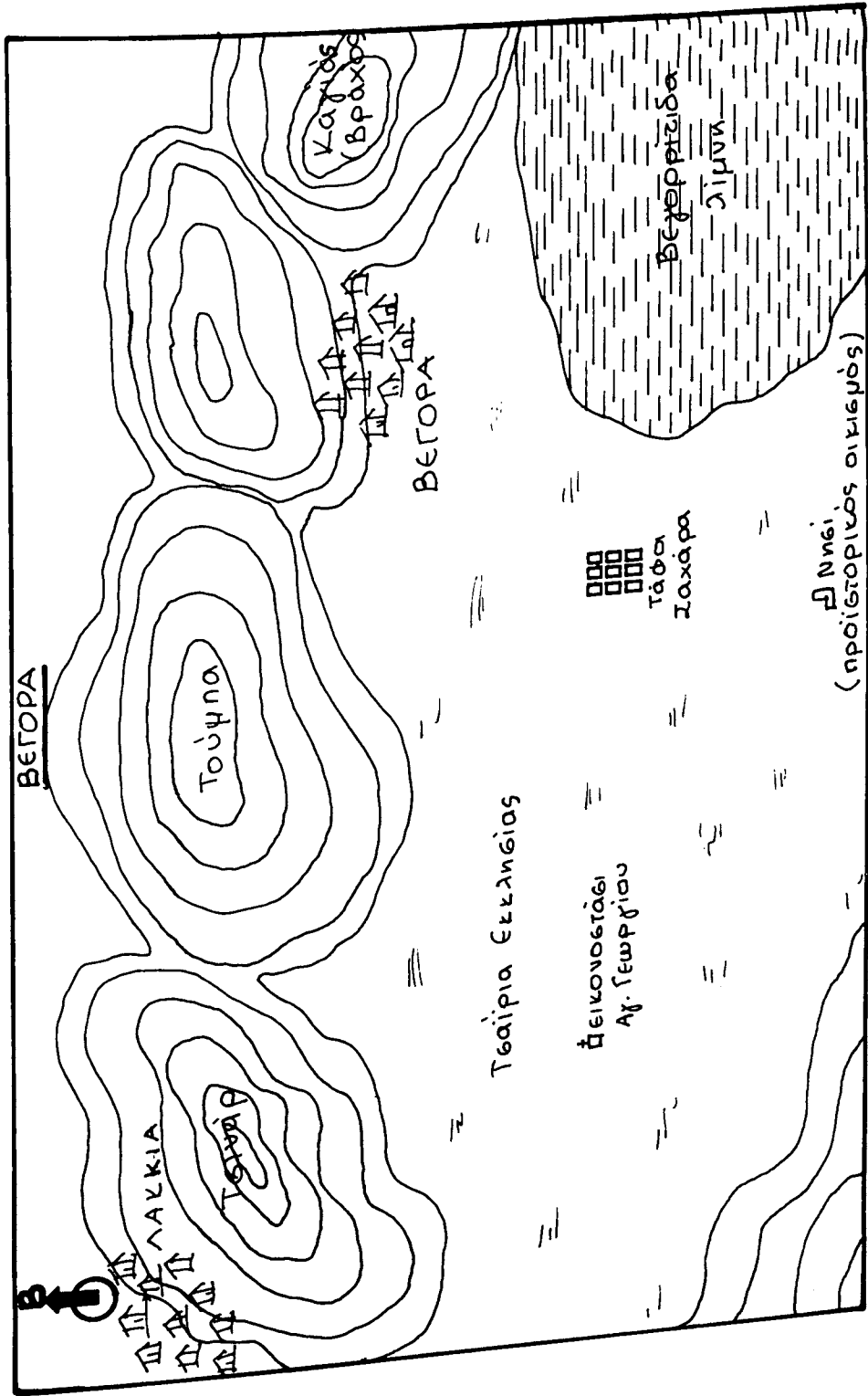
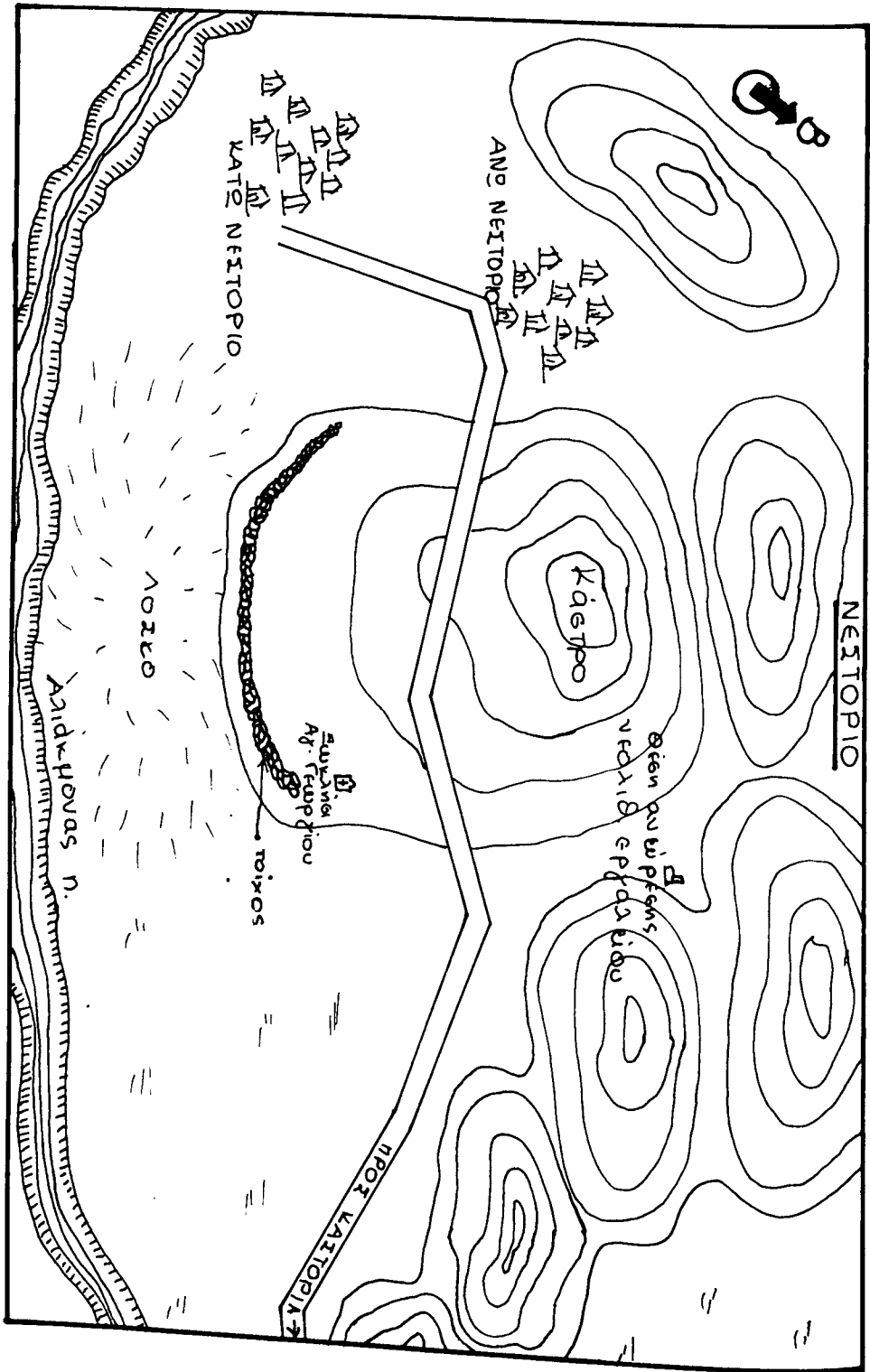

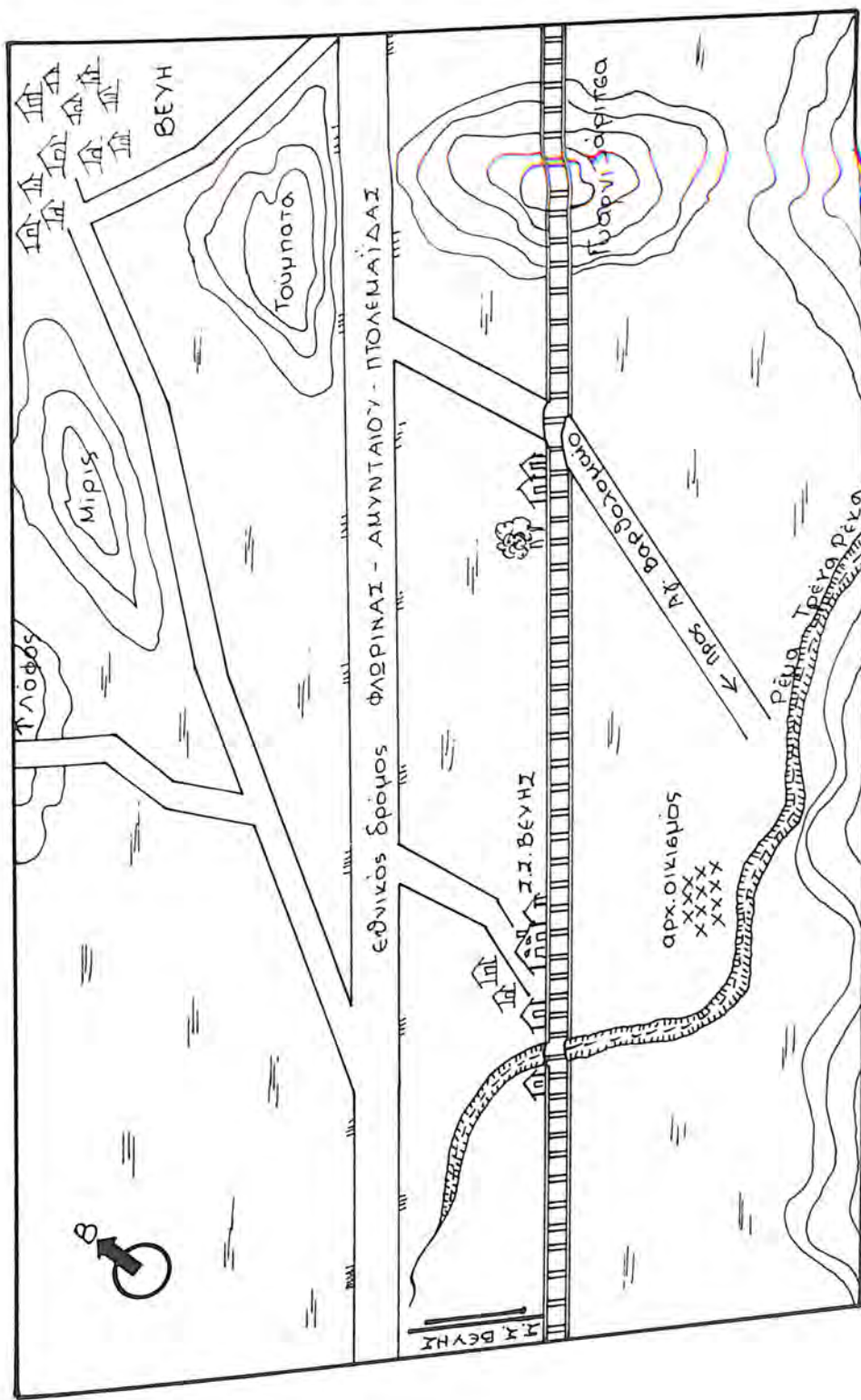
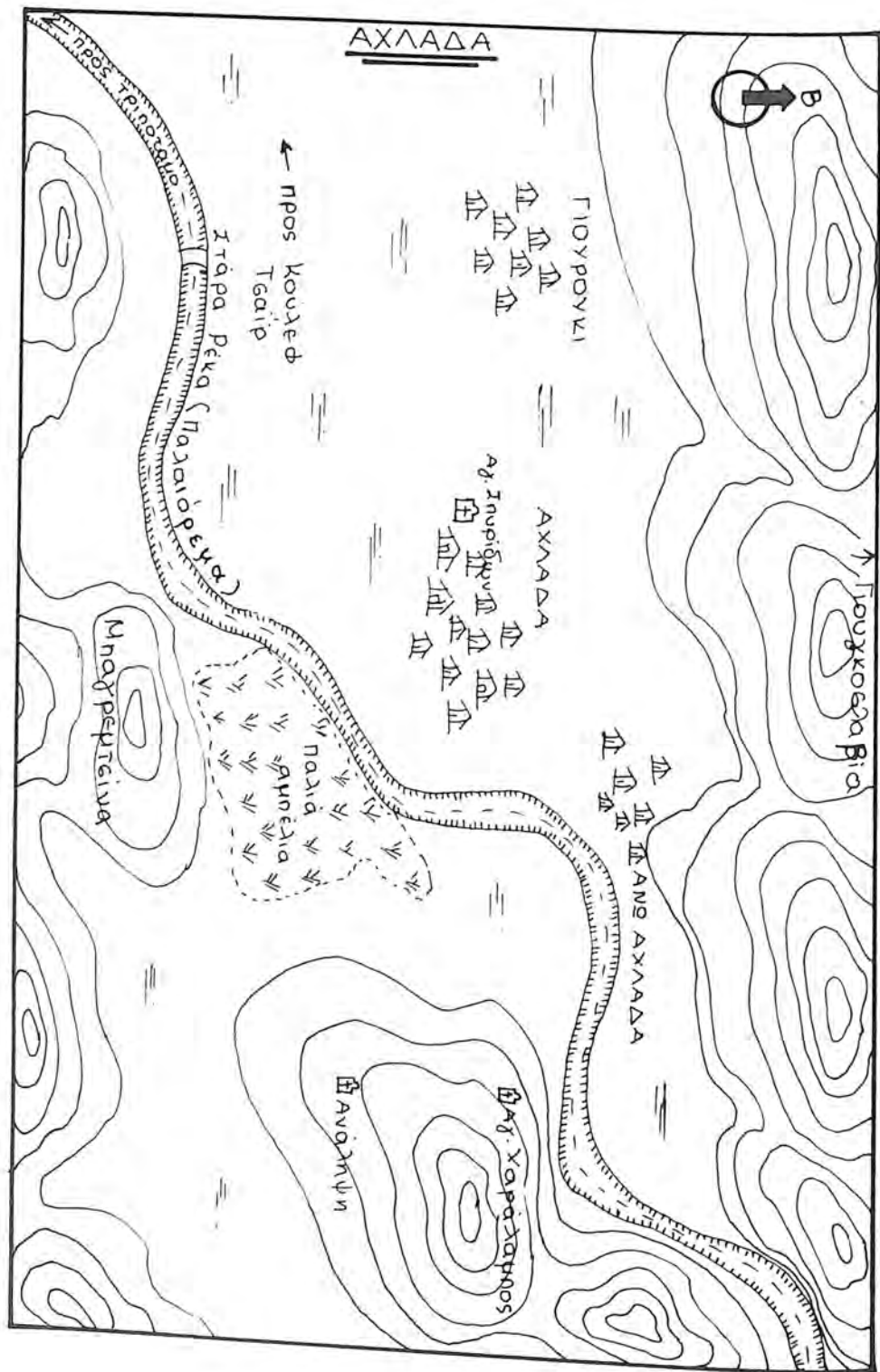

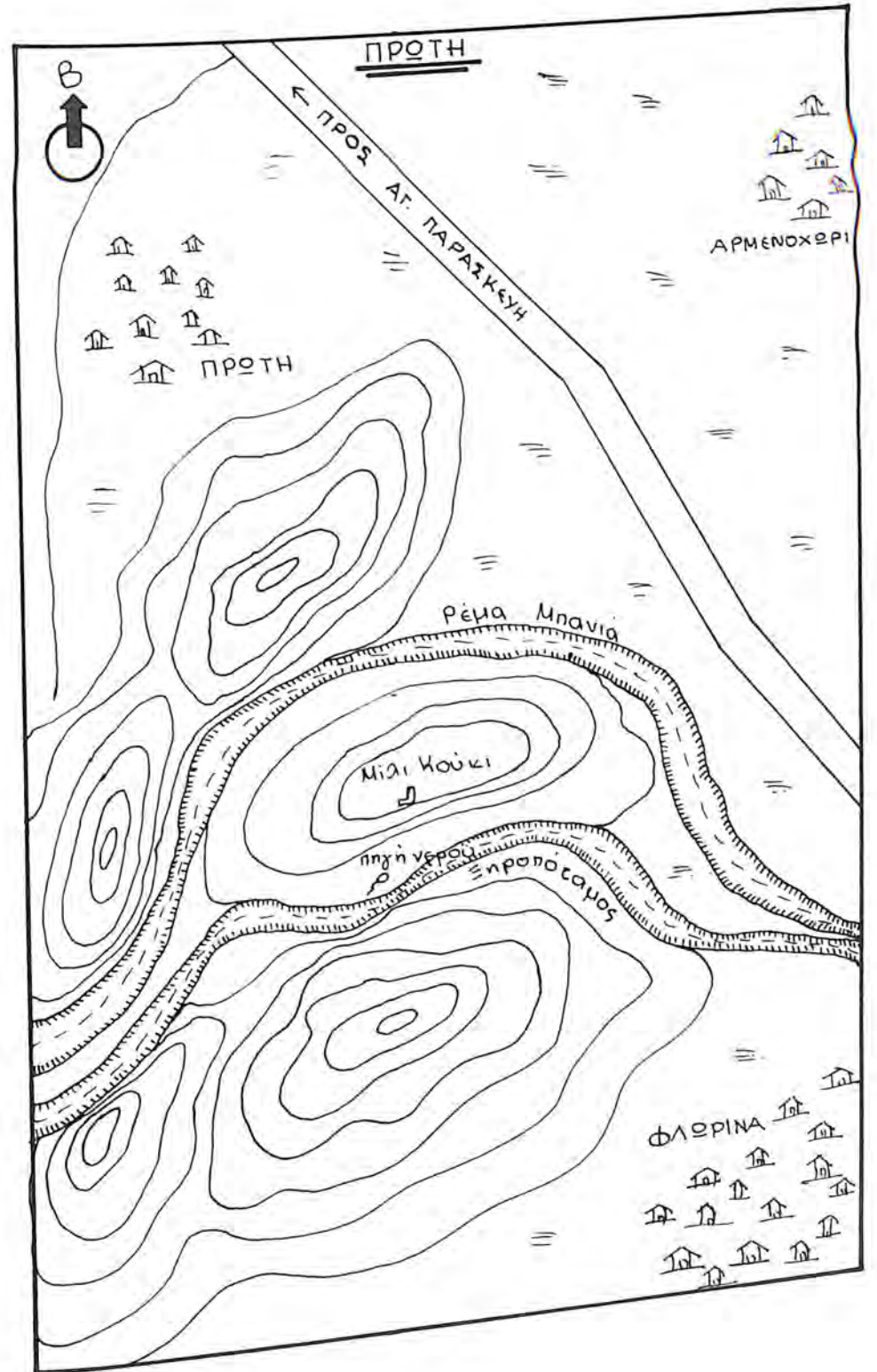
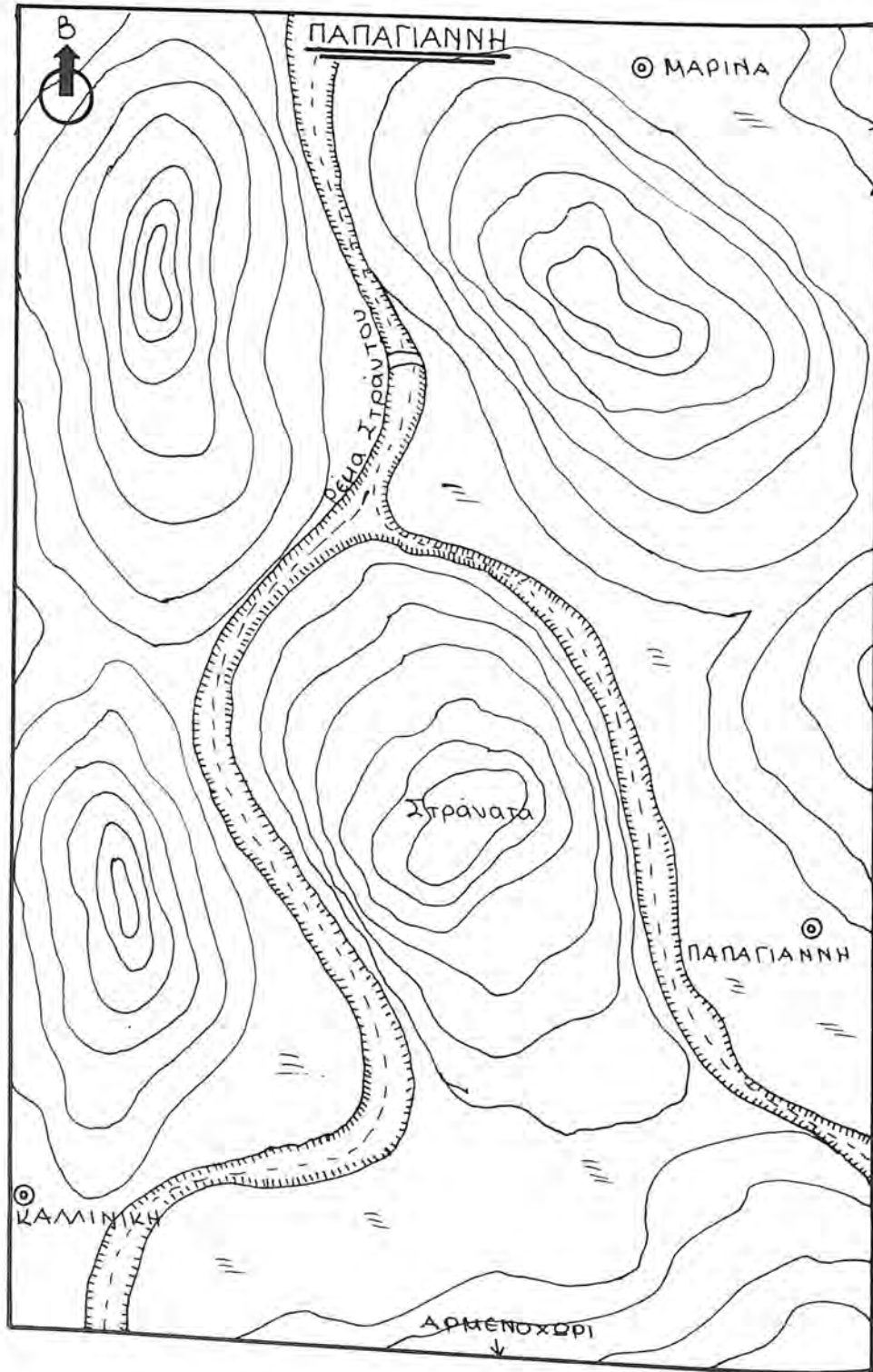

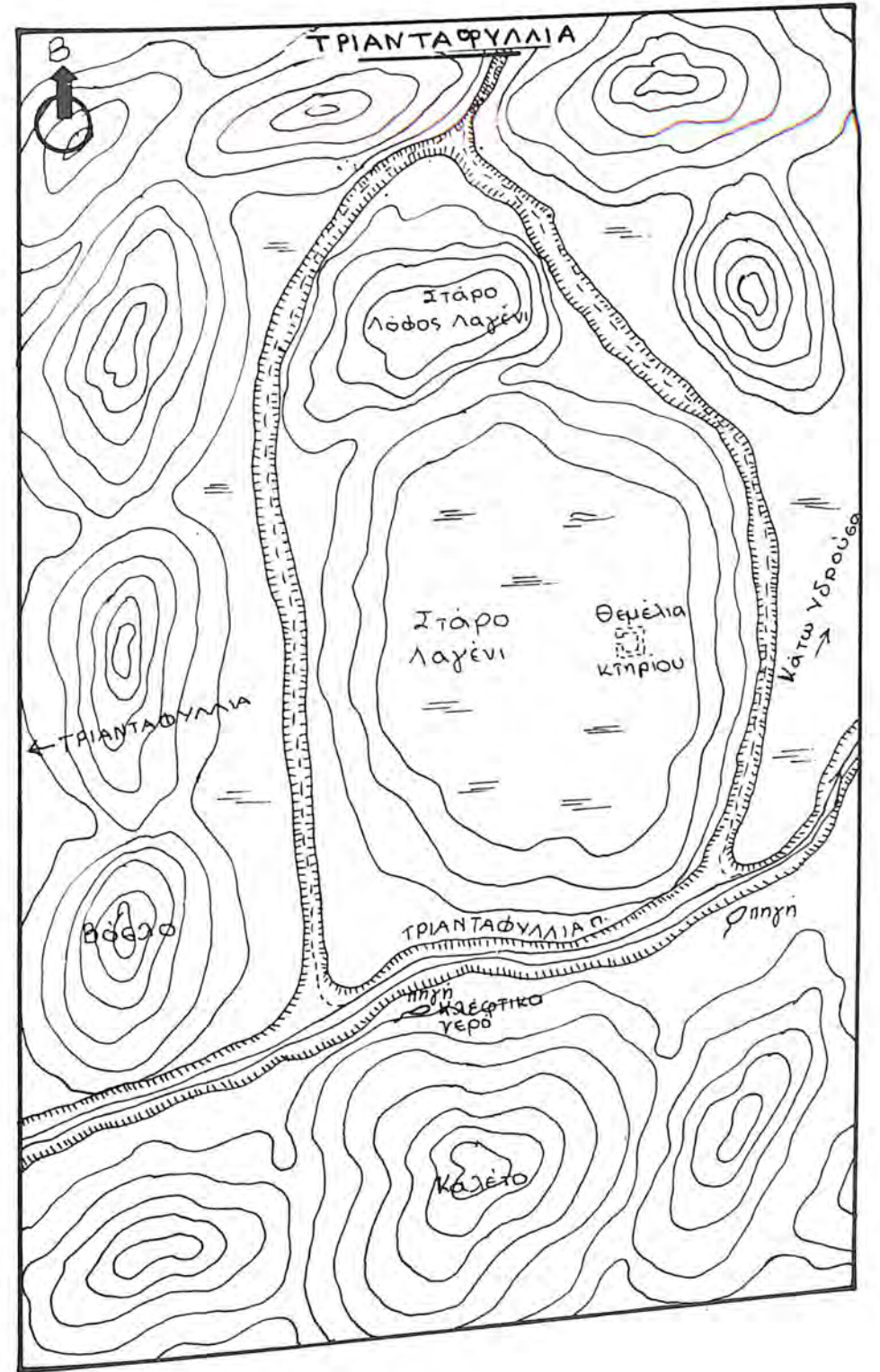
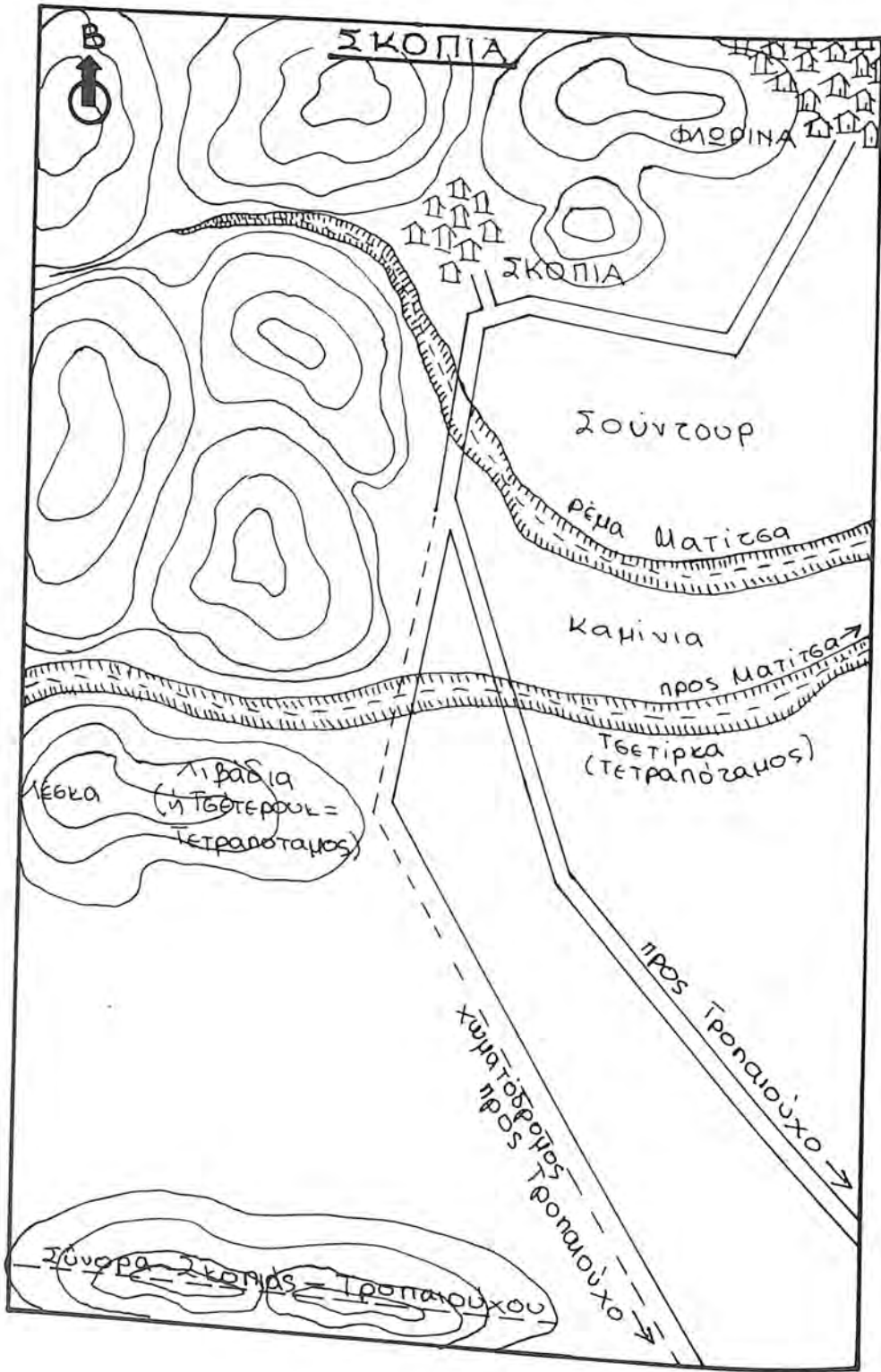

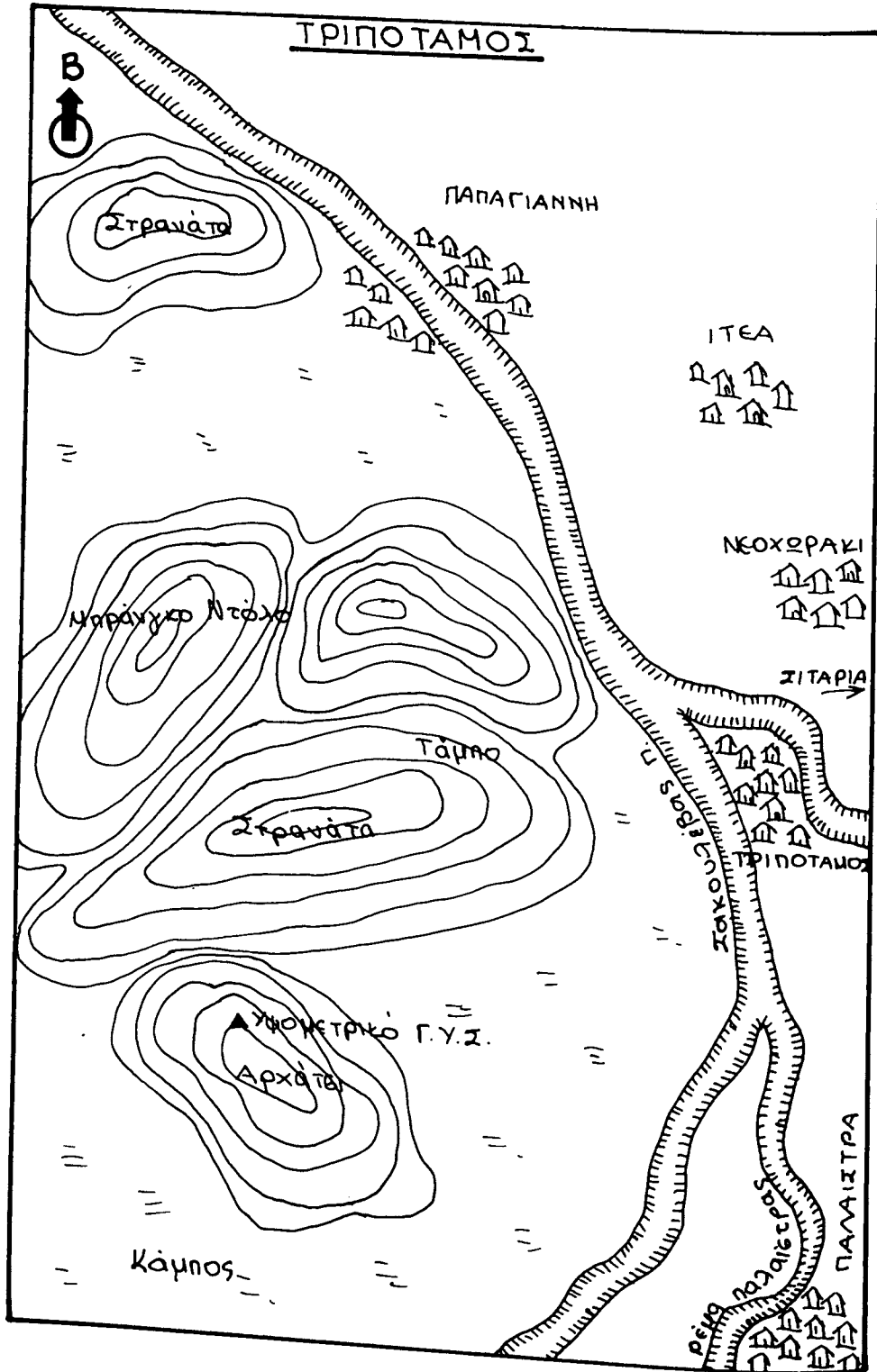

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. ΑΛΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222 965, 221 529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

54. Κωνστ. Ἀπ. Βακαλοπούλου, Οικονομική λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ καὶ θρακικοῦ χώρου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα στὰ πλαίσια τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου, Θεσσαλονίκη 1980, 8ο, σελ. 216.
55. Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980, 8ο, σελ. 490.
56. Γ. Γούναρη, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στὴν Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, 8ο, σελ. 196 + πίν. 50.
57. Μέγας Ἀλέξανδρος, 2.300 χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατό του. Ἀφιέρωμα Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1980, 4ο, σελ. 286.
58. Μιχ. Καλινδέρη, Ὁ βίος τῆς κοινότητος Βλάτσης ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ δυτικομακεδονικοῦ περιβάλλοντος, Θεσσαλονίκη 1981, 8ο, σελ. 540.
59. Ἡ Θεσσαλονίκη μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Πρακτικά Συμποσίου τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. 30 Ὀκτ.- 1 Νοεμβ. 1980, Θεσσαλονίκη 1982, 8ο, σελ. 144.
60. Γεωρ. Λαῖου, Ἡ Σιάτιστα καὶ οἱ ἐμπορικοὶ οἶκοι Χατζημιχαήλ καὶ Μανούση (17ος-19ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1982, 8ο, σελ. 176.
61. Βασ. Δημητριάδη, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1983, 4ο, σελ. 566.
62. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. 40 χρόνια 1939-1979, Θεσσαλονίκη 1983, 4ο, σελ. 94.
63. Ἱστορία τῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ὡς τὸ 1912. Ἐπόπτης-συντονιστῆς Ἀπόστ. Ε. Βακαλόπουλος, Θεσσαλονίκη 1983, 8ο μικρό, σελ. 188.
64. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Θάσου κατὰ τὴν τουρκοκρατία, Θεσσαλονίκη 1984, 8ο μικρό, σελ. 190.
65. Θάλειας Μαντοπούλου - Παναγιωτοπούλου, Τὸ κτιριακὸ συγκρότημα τῆς μητρόπολης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1985, 4ο, σελ. 154.
66. Εὐθ. Τσιγαρίδα, Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Λατόμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1986, 4ο, σελ. 224 + πίν. XIV + 116.
67. Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Σύγχρονα βαλκανικὰ ἐθνολογικὰ προβλήματα. Θεσσαλονίκη 1986, 8ο μικρό, σελ. 33.
68. † Νικ. Π. Ἀνδριώτη, Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ Μελενίκου. Ἐπιμέλεια - Πρόλογος - Εἰσαγωγή Ε. Παπαδοπούλου - Χρ. Τζιτζιλῆ, Θεσσαλονίκη 1989, 8ο, σελ. 96.
69. Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, Πηγὲς τῆς ἱστορίας τῆς Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1989, 8ο, σελ. ....
(ἐκτυπώνεται)